

Θησαυρίσματα Ελληνορθόδοξης Μνήμης

Αναμνηστικά μετάλλια και παράσημα
από τη συλλογή της Τράπεζας της Ελλάδος

I

Κλεοπάτρα Παπαευαγγέλου-Γκενάκου

ΤΡΑΠΕΖΑ ΤΗΣ ΕΛΛΑΔΟΣ
ΕΥΡΩΣΥΣΤΗΜΑ

ΚΕΝΤΡΟ ΠΟΛΙΤΙΣΜΟΥ
ΕΡΕΥΝΑΣ ΚΑΙ ΤΕΚΜΗΡΙΩΣΗΣ

Θησαυρίσματα Ελληνορθόδοξης Μνήμης

Αναμνηστικά μετάλλια και παράσημα
από τη συλλογή της Τράπεζας της Ελλάδος

I

Θησαυρίσματα Ελληνορθόδοξης Μνήμης

Αναμνηστικά μετάλλια και παράσημα
από τη συλλογή της Τράπεζας της Ελλάδος

ΤΡΑΠΕΖΑ ΤΗΣ ΕΛΛΑΔΟΣ
Κέντρο Πολιτισμού, Έρευνας και Τεκμηρίωσης
Ελ. Βενιζέλου 21, 102 50 Αθήνα
Τηλ.: 210 320 35 62

Διευθύντρια Κέντρου Πολιτισμού, Έρευνας και Τεκμηρίωσης: Κατερίνα Σπύρου
Γλωσσική επιμέλεια κειμένων: Χριστίνα Λιναρδάκη
Γραφιστικός σχεδιασμός και σχεδιαστικές αποτυπώσεις: Έφη Παναγιωτίδη, Χαρά Αντωνάτου
Φωτογράφιση αντικειμένων: Βαγγέλης Φραγκούλης
Επεξεργασία φωτογραφιών: Βαγγέλης Φραγκούλης, Έφη Παναγιωτίδη, Χαρά Αντωνάτου
Εκτύπωση: Ίδρυμα Εκτύπωσης Τραπεζογραμματίων και Αξιών της Τράπεζας της Ελλάδος
Βιβλιοδεσία: Γ. Ηλιόπουλος – Β. Πουλή & Σία ΕΕ

ISBN σετ (print): 978-618-5536-77-0
ISBN τ. I (print): 978-618-5536-75-6
ISBN τ. II (print): 978-618-5536-76-3

ISBN σετ (online): 978-618-5536-80-0
ISBN τ. I (online): 978-618-5536-78-7 | DOI τ. I: <https://doi.org/10.52903/ccrd.a1a.2026>
ISBN τ. II (online): 978-618-5536-79-4 | DOI τ. II: <https://doi.org/10.52903/ccrd.a1b.2026>

Η έντυπη έκδοση του έργου διατίθεται προς πώληση αποκλειστικά ως δίτομο σετ.
Η ψηφιακή έκδοση του έργου είναι ελεύθερα προσβάσιμη από την ιστοσελίδα της Τράπεζας της Ελλάδος,
σε μορφή PDF: <https://www.bankofgreece.gr/trapeza/kerpoet/ekdoseis-kerpoet>

Τα κείμενα που δημοσιεύονται στην έκδοση απηχούν τις απόψεις της συγγραφέως και όχι κατ' ανάγκην
της Τράπεζας της Ελλάδος.

Απαγορεύεται η εγγραφή, η άμεση ή έμμεση, προσωρινή ή μόνιμη αναπαραγωγή ή διανομή του περιεχομένου
του βιβλίου και των έργων με κάθε μέσο και μορφή, εν όλω ή εν μέρει, καθώς και η μετάφραση, διασκευή,
παραμόρφωση, περικοπή ή τροποποίηση της αρχικής τους μορφής χωρίς την άδεια της Τράπεζας της Ελλάδος.

Τα έσοδα από την πώληση αυτού του βιβλίου διατίθενται εξ ολοκλήρου σε φιλανθρωπικούς σκοπούς.

© Φεβρουάριος 2026 – ΤΡΑΠΕΖΑ ΤΗΣ ΕΛΛΑΔΟΣ

I

Κληροπάτρα Παπαευαγγέλου-Γκενάκου

ΤΡΑΠΕΖΑ ΤΗΣ ΕΛΛΑΔΟΣ
ΕΥΡΩΣΥΣΤΗΜΑ

ΚΕΝΤΡΟ ΠΟΛΙΤΙΣΜΟΥ
ΕΡΕΥΝΑΣ ΚΑΙ ΤΕΚΜΗΡΙΩΣΗΣ

Στη Ζωή, τον Δημήτρη και τον Βαγγέλη

Περιεχόμενα

Τόμος Ι

Χαιρετισμός	xv
Πρόλογος	xvii
Εισαγωγή	xxi
Μνήμη, τιμή και ευλογία	1
Μετάλλια και πλακέτες	3
Θρησκευτικά μετάλλια και πλακέτες	8
Η τέχνη του μετάλλιου και της πλακέτας	24
Ελληνορθόδοξα εκκλησιαστικά τάγματα και παράσημα	39
Τάγμα του Αποστόλου Ανδρέα, απόπειρες θεσμοθέτησης από το Πατριαρχείο Κωνσταντινουπόλεως	41
Τάγμα του Αποστόλου και Ευαγγελιστού Μάρκου, Πατριαρχείο Αλεξανδρείας	45
Τάγμα των Αγίων και Κορυφαίων Αποστόλων Πέτρου και Παύλου, Πατριαρχείο Αντιοχείας	50
Τάγμα των Ορθοδόξων Σταυροφόρων του Παναγίου Τάφου, Πατριαρχείο Ιεροσολύμων	52
Λοιπά εκκλησιαστικά «παράσημα»	66
Ελληνορθόδοξες διαδρομές μέσα στον χρόνο	73
Στον απόηχο του 1821	75
Είς τήν Πόλιν	81
Ιωακείμ Γ' ο Μεγαλοπρεπής, Οικουμενικός Πατριάρχης	84
Φιλοτίμω προνοία καὶ ἐνθέω ζήλω και μόχθοις ἀτρύτοις	90
Ελληνορθόδοξη Διασπορά	107
Ευρώπη	109
Αμερική	119
Αυστραλία	131
Το Οικουμενικό Πατριαρχείο προς το τέλος της 2ης χιλιετίας	135
Αθηναγόρας, Οικουμενικός Πατριάρχης	135
Δημήτριος, Οικουμενικός Πατριάρχης	146
Βαρθολομαίος, Οικουμενικός Πατριάρχης	158

Ελληνορθόδοξες μνήμες από την καθ' ημάς Ανατολή	167
Πατριαρχείο Αλεξανδρείας	167
Πατριαρχείο Αντιοχείας	176
Πατριαρχείο Ιεροσολύμων	179
Ιερά Μονή του Όρους Σινά	187
Εκκλησία της Κύπρου	191
Η Εκκλησία εν Ελλάδι	195
Λατρείας τεκμήρια	205
Ορθόδοξων καυχήματα	207
Τιμώτερα λίθων πολυτελών	221
Νάματα ορθοδοξίας	227
Είς πολλά έτη Δέσποτα	239
Εύλαβείας σήματα	247
Φυλακτά	249
Βαπτιστικά	256
Προσκυνηματικά τεκμήρια	258
Λανθάνουσες αναγνώσεις της Συλλογής	273
Ο Συλλέκτης, η Συλλογή και το Αρχείο του	275
Μέσα από τον φακό της επιστημονικής παρατήρησης	281
Σημειώσεις	291
Summary	315

Τόμος II

Εισαγωγικό σημείωμα στον κατάλογο	xv
Ιταλική Αναγέννηση	1
Ελληνορθόδοξα Πρεσβυγενή Πατριαρχεία	5
Πατριαρχείο Κωνσταντινουπόλεως	7
Ιωακείμ Γ', Οικουμενικός Πατριάρχης (1878-1884 και 1901-1912)	7
Αθηναγόρας, Οικουμενικός Πατριάρχης (1948-1972)	9
Δημήτριος, Οικουμενικός Πατριάρχης (1972-1991)	18
Βαρθολομαίος, Οικουμενικός Πατριάρχης (1991-)	28
Ιερά Αρχιεπισκοπή Κωνσταντινουπόλεως	32
Ιερά Μητρόπολις Χαλκηδόνος	39
Αδελφότητες, Σύνδεσμοι και Σωματεία	41
Οικουμενικό Πατριαρχείο εν Ελλάδι	45
Μοναστική Πολιτεία Αγίου Όρους	45
Πατριαρχική Εξαρχία Πάτμου	49
Ιερά Πατριαρχική και Σταυροπηγιακή Μονή Αγίας Αναστασίας της Φαρμακολύτριάς εν Χαλκιδική	53
Πατριαρχικά Ιδρύματα	54
Εκκλησία της Κρήτης	55
Ιερά Αρχιεπισκοπή Κρήτης	55
Ιερά Μητρόπολις Ιεραπότνης και Σητείας	62
Εκκλησία Δωδεκανήσου	63
Ιερά Μητρόπολις Λέρου, Καλύμνου και Αστυπάλαιας	64
Ιερά Μητρόπολις Σύμης	65
Μητροπόλεις Οικουμενικού Πατριαρχικού Θρόνου (Νέων Χωρών)	65
Ελληνορθόδοξη Διασπορά	67
Ελληνορθόδοξες κοινότητες της Ευρώπης, 19ος αιώνας	67
Ιερά Αρχιεπισκοπή Αμερικής	69
Order of St. Andrew of the Ecumenical Patriarchate	74
Ιεροί Ναοί - Εκπαιδευτικά ιδρύματα	75
Ιερά Μητρόπολις Σικάγου	77
Ιερά Μητρόπολις Πιτσβούργου	78
Ιερά Μητρόπολις Ατλάντας	79
Ιερά Μητρόπολις Νέας Ιερσέης	80
Ιερά Αρχιεπισκοπή Αυστραλίας	81
Ιερά Αρχιεπισκοπή Θυατείρων και Μεγάλης Βρετανίας	83
Ιεροί Ναοί	86
Ιερά Μητρόπολις Γαλλίας	87
Εξαρχία Ουγγαρίας	88
Ιερά Μητρόπολις Βελγίου	89

Πατριαρχείο Αλεξανδρείας	93
Τάγμα του Αποστόλου και Ευαγγελιστού Μάρκου	93
Σωφρόνιος Δ', Πάπας και Πατριάρχης Αλεξανδρείας (1870-1899)	97
Χριστόφορος Β', Πάπας και Πατριάρχης Αλεξανδρείας (1939-1967)	98
Νικόλαος ΣΤ', Πάπας και Πατριάρχης Αλεξανδρείας (1968-1986)	100
Παρθένιος Γ', Πάπας και Πατριάρχης Αλεξανδρείας (1987-1996)	102
Ιερά Μητρόπολις Κεντρίας Αφρικής	103
Τάγματα υπό την αιγίδα του Πατριαρχείου Αλεξανδρείας	104
Πατριαρχείο Αντιοχείας	117
Τάγμα των Αγίων και Κορυφαίων Αποστόλων Πέτρου και Παύλου	117
Αλέξανδρος Γ', Πατριάρχης Αντιοχείας (1931-1959)	119
Πατριαρχείο Ιεροσολύμων	121
Τάγμα των Ορθοδόξων Σταυροφόρων του Παναγίου Τάφου	121
Τιμόθεος Α', Πατριάρχης Ιεροσολύμων (1935-1955)	143
Βενέδικτος Α', Πατριάρχης Ιεροσολύμων (1957-1980)	144
Διόδωρος Α', Πατριάρχης Ιεροσολύμων (1981-2000)	145
Προσκυνηματικοί Σύλλογοι και ενθύμια	146
Ιερά Αυτόνομος και Αυτοκρατορική Μονή και Αρχιεπισκοπή Θεοβαδίστου Όρους Σινά	149
Ελληνορθόδοξες Αυτοκέφαλες Εκκλησίες	155
Εκκλησία της Κύπρου	157
Ιερά Μητρόπολις Πάφου	160
Ιερές Μονές της Εκκλησίας της Κύπρου	161
Εκκλησία της Ελλάδος	163
Ιερά Σύνοδος της Εκκλησίας της Ελλάδος	163
Εκκλησιαστικοί Οργανισμοί και Σχολές	167
Ιερά Αρχιεπισκοπή Αθηνών	172
Ιεροί Ναοί Αττικής	174
Ιερές Μονές Αττικής	179
Ιερά Μητρόπολις Αλεξανδρουπόλεως και Τραϊανουπόλεως	180
Ιερά Μητρόπολις Άρτης	182
Ιερά Μητρόπολις Βέροιας, Ναούσης και Καμπανίας	182
Ιερά Μητρόπολις Γρεβενών	184
Ιερά Μητρόπολις Δημητριάδος και Αλμυρού	185
Ιερά Μητρόπολις Διδυμοτείχου, Ορεστιάδος & Σουφλίου	187
Ιερά Μητρόπολις Ζακύνθου και Στροφάδων	188
Ιερά Μητρόπολις Θεσσαλιώτιδος και Φαναριοφερσάλων	188
Ιερά Μητρόπολις Θεσσαλονίκης	189
Προσκυνηματικοί Ναοί Θεσσαλονίκης	192
Ιερές Μονές και Ιδρύματα Θεσσαλονίκης	196
Ιερά Μητρόπολις Θηβών και Λεβαδείας	198
Ιερά Μητρόπολις Θήρας, Αμοργού και Νήσων	199
Ιερά Μητρόπολις Ιλίου, Αχαρνών και Πετρουπόλεως	200
Ιερά Μητρόπολις Καισαριανής, Βύρωνος και Υμηττού	201
Ιερά Μητρόπολις Καλαβρύτων και Αιγιαλείας	202
Ιερά Μητρόπολις Κερκύρας και Παξών	203
Ιερά Μητρόπολις Κεφαλληνίας	204

Ιερά Μητρόπολις Κηφισίας, Αμαρουσίου, Ωρωπού και Μαραθώνος	205
Ιερά Μητρόπολις Κίτρους, Κατερίνης και Πλαταμώνος	205
Ιερά Μητρόπολις Κυθήρων	207
Ιερά Μητρόπολις Λαρίσης και Τυρνάβου	208
Ιερά Μητρόπολις Μαρωνείας και Κομοτηνής	208
Ιερά Μητρόπολις Μεγάρων και Σαλαμίνας	209
Ιερά Μητρόπολις Μεσογαίας και Λαυρεωτικής	210
Ιερά Μητρόπολις Μονεμβασίας και Σπάρτης	211
Ιερά Μητρόπολις Μυτιλήνης και Αιολίδος	212
Ιερά Μητρόπολις Ναυπάκτου και Αγίου Βλασίου	213
Ιερά Μητρόπολις Νέας Κρήνης και Καλαμαριάς	214
Ιερά Μητρόπολις Νεαπόλεως και Σταυρουπόλεως	216
Ιερά Μητρόπολις Νικαίας	219
Ιερά Μητρόπολις Νικοπόλεως και Πρεβέζης	220
Ιερά Μητρόπολις Παροναξίας	221
Ιερά Μητρόπολις Πατρών	227
Ιερά Μητρόπολις Γουμένισσης, Αξιουπόλεως και Πολυκάστρου	230
Ιερά Μητρόπολις Σερβίων και Κοζάνης	231
Ιερά Μητρόπολις Σερρών και Νιγρίτης	232
Ιερά Μητρόπολις Σιδηροκάστρου	233
Ιερά Μητρόπολις Σταγών και Μετεώρων	234
Ιερά Μητρόπολις Σύρου, Τήνου, Άνδρου, Κέας και Μήλου	234
Ιερά Μητρόπολις Τρίκκης και Σταγών	247
Ιερά Μητρόπολις Ύδρας, Σπετσών και Αιγίνης, Ερμιονίδος και Τροιζηνίας	248
Ιερά Μητρόπολις Φιλίππων, Νεαπόλεως και Θάσου	250
Ιερά Μητρόπολις Φλωρίνης, Πρεσπών και Εορδαίας	252
Ιερά Μητρόπολις Χίου, Ψαρών και Οινουσσών	254
Εκκλησία της Τσεχίας και Σλοβακίας	257
Λοιπές Χριστιανικές Εκκλησίες	261
Κοπτική Ορθόδοξη Εκκλησία	262
Ρωμαιοκαθολική Εκκλησία	262
Αρμενική Αποστολική Εκκλησία	271
Miscellanea	273
Χριστιανικές Οργανώσεις, Αδελφότητες, Ενώσεις, Εταιρίες, Σύνδεσμοι, Σωματεία	274
Αδιευκρίνιστοι φορείς έκδοσης	277
Φυλακτά	280
Βαπτιστικά	286
Καλλιτεχνικά	289
Γνήσιοι Ορθόδοξοι Χριστιανοί (Γ.Ο.Χ.)	292
Κατασκευαστικές λεπτομέρειες: Συστήματα εξάρτησης και ανάρτησης, κρίκοι	299
Συντελεστές: Δημιουργοί-Κατασκευαστές-Έμποροι	309
Γλωσσάρι	325
Βιβλιογραφία	329

Χαιρετισμός

Η Νομισματική Συλλογή της Τράπεζας της Ελλάδος αποτελεί έναν από τους πλέον πολύτιμους πολιτιστικούς πόρους της Τράπεζας. Αν και δεν είναι ευρέως γνωστή, διασώζει την οικονομική, κοινωνική και καλλιτεχνική ιστορία του τόπου μέσα από ένα σύνολο αντικειμένων που φωτίζουν τη συλλογική μνήμη του ελληνισμού.

Η έκδοση *Θησαυρίσματα Ελληνορθόδοξης Μνήμης* εστιάζει στα εκκλησιαστικά και θρησκευτικά αντικείμενα της Συλλογής – αναμνηστικά μετάλλια, σταυρούς, παράσημα και άλλα μικρά έργα μεταλλοτεχνίας. Κάθε τεκμήριο φέρει τη δική του ιστορία, ένα ίχνος από έναν τόπο, μια εποχή, ένα πρόσωπο ή ένα γεγονός. Πρόκειται για έργα που, πέρα από την αισθητική τους αξία, αποτυπώνουν πτυχές της ελληνορθόδοξης παράδοσης, της πνευματικής ζωής και της ιστορικής εμπειρίας κοινοτήτων σε Ελλάδα και Διασπορά.

Το παρόν έργο εγκαινιάζει τη συστηματική μελέτη και ανάδειξη της Συλλογής και υπογραμμίζει τη σημασία της τεκμηρίωσης, της ιστορικής εμπάθυσης και της καλλιτεχνικής ματιάς. Υπηρετώντας τον ευρύτερο σκοπό της να διαφυλάσσει και να προβάλλει το πολιτιστικό της αποτύπωμα, η Τράπεζα της Ελλάδος φέρνει στο φως τους δικούς της θησαυρούς και προσφέρει – κυριολεκτικά και μεταφορικά – τα «θησαυρίσματά» της στη γνώση και την έρευνα.

Γιάννης Στουρνάρας
Διοικητής της Τράπεζας της Ελλάδος

Πρόλογος

Η Τράπεζα της Ελλάδος με την ανά χείρας επιβλητική έκδοση προσφέρει ουσιώδη υπηρεσία στην ιστορική έρευνα και στην ιστορική παιδεία γενικότερα στη χώρα, όχι μόνο καθιστώντας προσιτό το πλούσιο υλικό των εξειδικευμένων συλλογών ενός εκ των κεντρικών θεσμών του ελληνικού κράτους, αλλά ιδίως διότι μας υπενθυμίζει την ποικιλότητα των πηγών βάσει των οποίων μπορεί να γραφεί και να κατανοηθεί η ιστορία. Συμβατικά, όταν η σκέψη μας στρέφεται στο ζήτημα αυτό, το ζήτημα των πηγών της ιστορίας, κατά κανόνα εννοούμε πολυποίκιλες γραπτές πηγές και κείμενα που αποτυπώνουν και μεταβιβάζουν μέσα στον χρόνο τη συλλογική πορεία ανθρωπίνων συνόλων. Η έκδοση που κρατούμε στα χέρια μας μάς υπενθυμίζει ότι πηγές της ιστορίας μπορούν να είναι και πλείστα άλλα τεκμήρια και εκφράσεις του συλλογικού βίου και των οργανωμένων φορέων του, τεκμήρια όπως τα νομίσματα, τα αναμνηστικά μετάλλια, τα παράσημα, τα οποία απομνημιώνουν σημαντικές στιγμές και προσδίδουν μορφή σε συγκεκριμένες διαδικασίες της οργανωμένης ζωής των κοινωνιών.

Αυτή η κατηγορία των εικαστικών ιστορικών πηγών καθιστά ορατές στην αντίληψή μας του ιστορικού γίνεσθαι ή ανακαλεί στη μνήμη μας συχνά δραματικές στιγμές της ιστορικής εμπειρίας. Πώς διαφορετικά θα μπορούσαμε να προσλάβουμε το μετάλλιο του τραγικού αυτοκράτορα Ιωάννη Η' του Παλαιολόγου, έργο του μεγάλου Ιταλού ζωγράφου Antonio Pisanello; Το μετάλλιο αυτό, το σημαντικότερο οπωσδήποτε καλλιτεχνικό τεκμήριο στη συλλογή της Τραπέζης της Ελλάδος, μάς υπενθυμίζει την απεγνωσμένη προσπάθεια του προτελευταίου αυτοκράτορα να διασώσει τη χριστιανική αυτοκρατορία αναλαμβάνοντας το ψυχικά πολύπλαγκτο ταξίδι στη Δύση και συμμετέχοντας στη Σύνοδο της Φερράρας-Φλωρεντίας στα 1438-1439 για την ένωση των Εκκλησιών.

Ο κύριος κορμός της συλλογής, όπως αποτυπώνεται στις σελίδες των δύο τόμων της έκδοσης, ουσιαστικά παρουσιάζει την εκκλησιαστική ανθρωπογεωγραφία του ελληνορθόδοξου κόσμου, την οποίαν απαρτίζουν τα πρεσβυγενή πατριαρχεία Κωνσταντινουπόλεως, Αλεξανδρείας, Αντιοχείας και Ιεροσολύμων, οι αυτοκέφαλες Εκκλησίες Κύπρου και Ελλάδος, η αυτόνομος Αρχιεπισκοπή Σιναί και η Μοναστική Πολιτεία του Αγίου Όρους. Από όλους αυτούς τους πυλώνες της ελληνικής Ορθοδοξίας προέρχονται αναμνηστικά

μετάλλια και παράσημα τα οποία εικονογραφούν σημαντικές καμπές στην ιστορία των κορυφαίων εκκλησιαστικών θεσμών ή αξιομνημόνευτες πρωτοβουλίες των εκκλησιαστικών ταγών, οι οποίοι στη διαδρομή του ιστορικού χρόνου επωμίσθηκαν τη διακονία της διαποίμανσης των Ορθοδόξων εκκλησιαστικών καθιδρυμάτων.

Από τα 856 μετάλλια, παράσημα και αναμνηστικούς σταυρούς που παρουσιάζονται στην έκδοση, θα μπορούσαν ίσως να συγκρατήσουν ιδιαιτέρως την προσοχή μας, μεταξύ πλείστων άλλων προφανώς, τα μετάλλια της αναρρήσεως του Ιωακείμ Γ' στον Οικουμενικό θρόνο το 1878 και το 1901, τα οποία θυμίζουν τη δράση του τελευταίου μεγάλου εκπροσώπου της εθναρχικής παράδοσης της Ορθοδόξου Εκκλησίας· τα αναμνηστικά μετάλλια της χιλιετηρίδος του Αγίου Όρους το 1963 και τα αντίστοιχα μετάλλια της 1400ής επετείου της ιδρύσεως της αυτοκρατορικής Μονής της Αγίας Αικατερίνης του Θεοβαδίστου Όρους Σινά το 1966. Θα προσέθετα σε αυτά και το μετάλλιο της εκατονταετηρίδος (1867-1967) της Μονής του Αποστόλου Ανδρέα στην απωτάτη ανατολική απόληξη της χερσονήσου της Καρπασίας στην Κύπρο, που μας θυμίζει αυτό το ιερότατο προσκύνημα της μεγαλονήσου, το οποίο παραμένει ένα αναμμένο λυχνάρι της χριστιανικής πίστης υπό τις σκληρές συνθήκες της ξένης κατοχής.

Συνολικά η έκδοση, με την εικαστική γοητεία των τεκμηρίων που παρουσιάζει, προσφέρει μια πραγματική κατάδυση ιστορικής μνήμης, η οποία είναι αναγκαία για τη συλλογική μας αυτογνωσία. Για τον λόγο αυτό, οφείλεται μεγάλη εκτίμηση στην κυρία Κλεοπάτρα Παπαευαγγέλου-Γκενάκου για την επιμέλεια και την ευσυνειδησία με την οποία κατέστησε προσιτό τον πλούτο της συλλογής της Τραπεζής της Ελλάδος τόσο στους ειδικούς ερευνητές όσο και στο ευρύτερο κοινό πολλών ενδιαφερομένων αναγνωστών.

Πασχάλης Μ. Κιτρομηλίδης
της Ακαδημίας Αθηνών

18 Ιανουαρίου 2026

Εισαγωγή

Η Τράπεζα της Ελλάδος, η κεντρική τράπεζα της χώρας, πέρα από την οικονομική της αποστολή, διαδραματίζει ενεργό και ουσιαστικό ρόλο στην προστασία και ανάδειξη της ελληνικής πολιτιστικής κληρονομιάς. Από την ίδρυσή της, το 1928 και, με νέα πνοή από το 2013, όταν συστάθηκε η Διεύθυνση «Κέντρο Πολιτισμού, Έρευνας και Τεκμηρίωσης», αναδεικνύεται σε θεματοφύλακα της ιστορικής μνήμης. Το Ιστορικό Αρχείο, η Βιβλιοθήκη και οι Συλλογές της, μέσω εκδόσεων, εκθέσεων και ποικίλων άλλων εκδηλώσεων, διασώζουν, φωτίζουν αλλά και μοιράζονται με το κοινό απλόχερα τη γνώση των πολύτιμων υλικών και άυλων καταλοίπων του παρελθόντος.

Στο πλαίσιο αυτό συγκροτήθηκε η Νομισματική Συλλογή, η οποία αριθμεί περισσότερα από 150.000 αντικείμενα. Δίπλα στα νομίσματα, τα τραπεζογραμμάτια και τα στοιχεία παραγωγής τους, φυλάσσονται και κειμήλια που δεν συνδέονται άμεσα με το χρήμα: αναμνηστικά μετάλλια, παράσημα, σήματα και άλλα μικρά έργα μεταλλοτεχνίας φορτισμένα με μνήμη και συμβολισμό. Ομόλογα συλλεκτικά αντικείμενα είθισται να τυγχάνουν εκτενούς μελέτης σε πολλές χώρες του εξωτερικού, ιδιαίτερα στην Ευρώπη και την Αμερική· καταγράφονται σε αναλυτικούς καταλόγους μουσείων, παρουσιάζονται σε ειδικά περιοδικά και ερευνώνται από ακαδημαϊκούς, οι οποίοι τα προσεγγίζουν ως ιδιαίτερη κατηγορία ιστορικής πηγής και εικαστικής δημιουργίας. Στην Ελλάδα, αντίθετα, παραμένουν στο περιθώριο της προσοχής· η έρευνα είναι αποσπασματική και συχνά περιορίζεται σε περιστασιακές και συνοπτικές αναφορές, χωρίς να αναδεικνύεται η ιστορική και πολιτισμική τους βαρύτητα.

Η συστηματική μελέτη και δημοσίευση της Νομισματικής Συλλογής της Τράπεζας της Ελλάδος εγκαινιάζεται με το παρόν δίτομο έργο, το οποίο εστιάζει στα εκκλησιαστικά και θρησκευτικά τεκμήρια. Μετάλλια, πλακέτες, σταυροί και παράσημα, κονκάρδες, ευλογίες, προσκνηματικά ενθυμήματα, φυλακτά και βαπτιστικά, όλα κατασκευασμένα από υλικό που αντέχει στον χρόνο, έχουν σκοπό να χαράξουν στη μνήμη των ανθρώπων στιγμές σημαντικές, ιστορικές, πνευματικές. Οι παραστάσεις και τα σύμβολά τους, επιλεγμένα με περισσή φροντίδα, μεταδίδουν ποικίλα μηνύματα, ενώ

οι αναγραφόμενες επιγραφές τους, λακωνικές αλλά περιεκτικές, μνημονεύουν τον λόγο της δημιουργίας τους.

Θεμέλια βάση της μελέτης και πυρήνα της έκδοσης αποτελεί ο κατάλογος των θρησκευτικών και εκκλησιαστικών τεκμηρίων της Νομισματικής Συλλογής της Τράπεζας της Ελλάδος (τόμος ΙΙ). Τα θρησκευτικά τεκμήρια της Συλλογής αναγνωρίστηκαν ως προϊόντα ελληνορθόδοξων, κατά κύριο λόγο, εκκλησιαστικών και άλλων αρχών, χρονολογήθηκαν, και στη συνέχεια συνδέθηκαν με τα ιστορικά τους συμφραζόμενα. Η ταξινόμηση και παρουσίασή τους ακολουθεί τη γεωγραφική και κανονική τάξη της Ορθόδοξης Εκκλησίας (Πρεσβυγενή Πατριαρχία, Αυτοκέφαλες Εκκλησίες, Αρχιεπισκοπές, Μητροπόλεις, Ιδρύματα κ.ο.κ.). Η λεπτομερής περιγραφή, αναγκαία προϋπόθεση για την ουσιαστική κατανόηση ενός αντικειμένου, δεν περιορίζεται στην καταγραφή των εικονογραφικών στοιχείων και τη μεταγραφή των επιγραφών· επιδιώκει επίσης να αναδείξει την υλική υπόσταση κάθε τεκμηρίου, να εντοπίσει τις τεχνικές ιδιαιτερότητές του, να ταυτίσει τους δημιουργούς του και να προσδιορίσει τα συγκείμενα της παραγωγής και της χρήσης του. Με αυτό το πνεύμα συγκροτήθηκαν και τα συνοδευτικά παραρτήματα του καταλόγου. Μέσω της συστηματικής παρατήρησης αποτυπώθηκαν σχεδιαστικά οι ποικίλες «Κατασκευαστικές λεπτομέρειες: Συστήματα εξάρτησης και ανάρτησης, κρίκοι» (πρώτο παράρτημα). Στο δεύτερο παράρτημα, σε έναν αλφαβητικό κατάλογο συγκεντρώθηκαν, εν είδει βιογραφικού λεξικού, όλοι οι «Συντελεστές: Δημιουργοί–Κατασκευαστές–Έμποροι» που σχεδίασαν, κατασκεύασαν ή διέθεσαν τα υπό εξέταση αντικείμενα: Περιλαμβάνονται καλλιτέχνες, γλύπτες, μεταλλιοπλάστες και μεταλλιοχαράκτες, κατασκευαστές, χρυσοχόοι, επικοινωνιολόγοι, εμπορικές επιχειρήσεις κ.ά. Τέλος, για την καλύτερη κατανόηση του εξειδικευμένου και γενικώς άγνωστου στο ευρύ κοινό αντικειμένου των εκκλησιαστικών και θρησκευτικών μετάλλων και παρασήμων, συντάξαμε ένα «Γλωσσάρι», ένα ευρετήριο όρων και επεξηγήσεων.

Η σύλληψη της νοηματικής συμπύκνωσης και αποτύπωσης γεγονότων στις επιφάνειες ενός μεταλλικού δίσκου, που τον καθιστά φορέα ιστορικής μνήμης, είναι βαθιά ριζωμένη στον χρόνο. Αντίστοιχα, η ιδέα πως η ευλογία μπορεί να προσφερθεί και η τιμή να απονεμηθεί με τη μορφή ενός σταυρού δεν είναι τυχαία· ερείδεται στην παράδοση αλλά και τη συμβολική γλώσσα της χριστιανικής θρησκείας. Στο πρώτο μέρος της έκδοσης (τόμος Ι), «Μνήμη, τιμή και ευλογία», παρουσιάζονται οι δύο μεγάλες κατηγορίες εκκλησιαστικών

και θρησκευτικών τεκμηρίων. Στο κεφάλαιο «Μετάλλια και πλακέτες» ανιχνεύονται οι απαρχές του αναμνηστικού μετάλλιου, από την ελληνική και ρωμαϊκή αρχαιότητα έως την (επαν)εφεύρεσή του κατά τον 15ο αιώνα στην Αναγέννηση, κατόπιν την παγκόσμια ακμή που γνώρισε στο β' μισό του 19ου αιώνα, τέλος την υιοθέτηση και την άνθησή του στο νεότερο ελληνικό χώρο και στους κόλπους της Ανατολικής Ορθόδοξης Εκκλησίας.

Η μεταλλιοτεχνία συνιστά μια πολύπλευρη διαδικασία, κατά την οποία η δημιουργική σύλληψη του καλλιτέχνη συναντά την ακρίβεια της τεχνικής. Στην πορεία, από την ιδέα έως την υλοποίηση, συμπράττουν εξειδικευμένοι τεχνίτες, καθένας με τον ρόλο του, ώστε το τελικό έργο να αποτυπώνει με πιστότητα αλλά και ευαισθησία την αρχική έμπνευση. Οι υπογραφές των δημιουργών, άλλοτε ευδιάκριτες σε περίοπτη θέση και άλλοτε διακριτικά ενσωματωμένες στη σύνθεση, μαρτυρούν την πρόθεσή τους να σφραγίσουν με το κύρος τους το έργο. Η «τέχνη του μετάλλιου και της πλακέτας», όταν εντάσσεται στο πλαίσιο της εκκλησιαστικής δημιουργίας, κινείται αναγκαστικά μέσα σε αυστηρά όρια και κανόνες· υπάρχουν όμως καλλιτέχνες που κατόρθωσαν να ισορροπήσουν ανάμεσα στην εικονογραφική παράδοση της Εκκλησίας και στην προσωπική τους καλλιτεχνική έκφραση φιλοτεχνώντας έργα υψηλής αισθητικής αξίας.

Η δεύτερη μεγάλη κατηγορία των κειμηλίων που απαρτίζουν το υπό μελέτη υλικό, τα παράσημα, εξετάζεται σε άμεση συνάρτηση με τα «Ελληνορθόδοξα εκκλησιαστικά τάγματα και παράσημα». Κατά τον 20ό αιώνα, σε εποχές κοινωνικοπολιτικών αναταράξεων, τα ορθόδοξα πατριαρχεία, αναζητώντας νέους τρόπους να ενδυναμώσουν τον εθναρχικό τους ρόλο, προχώρησαν σε μια ουσιαστική ανασυγκρότηση των Ταγμάτων Τιμής: Τα καταστατικά τους επαναδιατυπώθηκαν, οι απονεμόμενοι τίτλοι διευρύνθηκαν και τα διάσημά τους έλαβαν νέα μορφή, αντλώντας από ευρωπαϊκά πρότυπα. Στην ενότητα αυτή παρουσιάζεται η μορφολογία και η τυπολογική εξέλιξη των διασήμων των τεσσάρων Πρεσβυγενών Πατριαρχείων (Κωνσταντινουπόλεως, Αλεξανδρείας, Αντιοχείας και Ιεροσολύμων), αλλά και άλλων εκκλησιαστικών «παρασήμων», τα οποία εντάσσονται στη σύγχρονη, εκτεταμένη πρακτική των κατά τόπους Εκκλησιών να απονέμουν ηθικές αμοιβές.

Τα 856 θρησκευτικά τεκμήρια της Συλλογής αντανακλούν το μεγαλείο του Ελληνορθόδοξου κόσμου. Περισσότερες από εκατό είναι οι εκδότριες αρχές τους, διάσπαρτες σε πέντε ηπείρους – Ευρώπη, Αμερική, Αφρική, Ασία,

Αυστραλία – και το χρονικό φάσμα που καλύπτουν εκτείνεται από τις αρχές του 19ου αιώνα έως σήμερα. Μνημονεύουν σημαντικά εκκλησιαστικά γεγονότα, όπως διορθόδοξες και διαχριστιανικές συναντήσεις ή ιωβηλαία εξεχόντων ιεραρχών, συνδέονται με μεγάλα προσκυνήματα και ιστορικούς ναούς ενώ, άλλοτε, αποτελούν ταπεινά αναμνηστικά επετείων τοπικής εμβέλειας ή φυλακτά και προσκυνηματικά ενθύμια λαϊκής τεχνοτροπίας. Παρά τις δυσκολίες που θέτουν η ετερογένεια, η ποικίλη γεωγραφική προέλευση και η χρονική απόσταση, η μελέτη στράφηκε στην ιστορική σημασία των αντικειμένων, τα οποία προβάλλουν ως πολύτιμα «Θησαυρίσματα ελληνορθόδοξης μνήμης».

Κάθε τεκμήριο κουβαλά την αύρα ενός τόπου και μιας εποχής, αφηγείται τη δική του ιστορία. Οι αλληπάλληλες αναδρομές στο παρελθόν συνθέτουν ένα ενιαίο αφήγημα που καταγράφει περισσότερους από δύο αιώνες ιστορίας και μνήμης. Αυτές οι «Ελληνορθόδοξες διαδρομές μέσα στον χρόνο» ξετυλίγονται στο δεύτερο μέρος της μελέτης. Με αφετηρία μερικά ανεπιτήδευτα εκμαρτύρια των μέσων του 19ου αιώνα, το κεφάλαιο «Στον απόηχο του 1821» ανακαλεί τη σύμπραξη Εκκλησίας και Έθνους στον κοινό Αγώνα, την ανεκτίμητη συμβολή του μοναχισμού, τη σημασία που είχε για τους επαναστατημένους Έλληνες η εύρεση της εικόνας της Μεγαλόχαρης της Τήνου, αλλά και τις πληγές που άφησε πίσω της η αντιβασιλεία του Όθωνα στον μοναστικό βίο.

Προχωρώντας στον 20ό αιώνα, «Εις την Πόλιν», μεταφερόμαστε στην Κωνσταντινούπολη, κοιτίδα του ελληνισμού και έδρα του Οικουμενικού Πατριαρχείου. Τα τεκμήρια της Νομισματικής Συλλογής φωτίζουν τόσο τη δράση επιφανών εκκλησιαστικών προσωπικοτήτων όσο και την πολύπλευρη παρουσία της ακμάζουσας ομογένειας με τους ναούς, τα εκπαιδευτικά και τα φιλανθρωπικά της ιδρύματα. Το ελληνορθόδοξο ποιμνιο, παρά τη δραματική συρρίκνωση που γνώρισε καθ' όλο τον αιώνα, «Φιλοτίμω προνοία και ένθέω ζήλω και μόχθοις άτρύτοις», κράτησε ζωντανές τις ταπεινές εκκλησίες – συνέχειες ζώσες των Βυζαντινών – φυλάσσοντας τη μνήμη και την ιστορική κληρονομιά του έθνους.

Οι αγώνες των Ελλήνων της ξενιτιάς στην Ευρώπη, την Αμερική και την Αυστραλία να διατηρήσουν ζωντανή την ταυτότητα, την πίστη και τον δεσμό τους με την Εκκλησία αποτυπώνονται εύγλωττα στα τεκμήρια του κεφαλαίου «Ελληνορθόδοξη Διασπορά». Στην πλειονότητά τους πρόκειται για αναμνηστικά μετάλλια που εκδόθηκαν από ομογενειακές κοινότητες και συλλόγους: Μνημονεύουν, κατ' αρχάς, τα εγκαίνια ναών και κοινοτικών κέντρων και, στη

συνέχεια, καταγράφουν και υπογραμμίζουν τη μακρόχρονη ελληνορθόδοξη παρουσία στις νέες πατρίδες, τις επετείους από την ανέγερσή τους. Από το β' μισό του 20ού αιώνα και εξής, τα κειμήλια αυτά φωτίζουν επίσης την ιδιαίτερη μέριμνα του Οικουμενικού Πατριαρχείου για την οργάνωση της Ορθοδοξίας στη Διασπορά, επιβεβαιώνοντας την αδιαμφισβήτητη δικαιοδοσία του στη διαποίμανση του διάσπαρτου ποιμνίου. Ταυτόχρονα, αναδεικνύουν τον ρόλο εξεχουσών ιεραρχών που με το έργο και το κύρος τους ενίσχυσαν την ενότητα, στήριξαν τις κοινότητες και θεμελίωσαν την εκκλησιαστική ζωή του απόδημου ελληνισμού.

Το «Οικουμενικό Πατριαρχείο προς το τέλος της 2ης χιλιετίας», αποτελεί μια ακόμα σημαντική διαδρομή. Επανερχόμαστε στο Πατριαρχείο Κωνσταντινουπόλεως και, εξετάζοντας τα μετάλλια και τα παράσημα που σχετίζονται με τις τρεις εμβληματικές προσωπικότητες των Οικουμενικών Πατριαρχών Αθηναγόρα, Δημητρίου και Βαρθολομαίου, παρακολουθούμε τη σταδιακή μετάβαση της Ορθοδοξίας σε μια εποχή διαλόγου, διεθνούς εκπροσώπησης, αλλά παράλληλα και νέων προκλήσεων.

Με ανάλογο τρόπο ζωντανεύουν και οι «Ελληνορθόδοξες μνήμες από την καθ' ημάς Ανατολή»: οι ιστορικές διαδρομές των άλλων μεγάλων κοιτίδων Ορθοδοξίας και ελληνισμού – των Εκκλησιών Αλεξανδρείας, Αντιοχείας και Ιεροσολύμων, της Αρχιεπισκοπής Σινά και της Εκκλησίας της Κύπρου. Τελευταία διαδρομή της ενότητας αποτελεί το κεφάλαιο «Η Εκκλησία εν Ελλάδι». Με οδηγό τα τεκμήρια, παρακολουθούμε σημαντικούς σταθμούς στην κοινή πορεία Εκκλησίας και κράτους. Οι γεωγραφικές επεκτάσεις, οι πολιτειακές μεταβολές και οι πόλεμοι άφησαν το αποτύπωμά τους στη ζωή της Εκκλησίας, η οποία, με τη σειρά της, στήριξε τον λαό με το πνευματικό, κοινωνικό και φιλανθρωπικό της έργο.

Στο τρίτο μέρος του ανά χειράς τόμου με τον τίτλο «Λατρείας τεκμήρια», πάντα υπό το πρίσμα της ιστορικής εξέτασης, τα ίδια εκκλησιαστικά και θρησκευτικά αντικείμενα της Νομισματικής Συλλογής, αποκαλύπτονται, μέσα από νέες θεματικές ενότητες, ως εύγλωττα τεκμήρια ποικίλων πτυχών της ελληνορθόδοξης πίστης.

Στο κεφάλαιο «Ορθόδοξων καυχήματα» αναφαιίνεται ο πλούτος του αγιολογικού παρελθόντος, που διατρέχει είκοσι αιώνες ιστορίας και πίστης. Η ορθόδοξη παράδοση καλλιεργεί έντονα τον δεσμό της εντοπιότητας: κάθε κοινότητα τιμά τους δικούς της αγίους, αυτούς που γεννήθηκαν, έζησαν, μαρτύρησαν ή θαυματούργησαν σε συγκεκριμένους τόπους. Στα

αναμνηστικά μετάλλια, οι πολιούχοι και οι κτίτορες μονών εικονίζονται σε συγκεκριμένα εικονογραφικά σχήματα, να απλώνουν προστατευτικά τα χέρια τους πάνω από πολίσματα και αρχιτεκτονικά συμπλέγματα. Οι λαοφιλείς άγιοι τιμώνται σε αφιερωματικά έτη, με επιστημονικά συνέδρια και λαμπρές τελετές που ανανεώνουν τη μνήμη τους και μεταδίδουν τη φήμη τους στους πιστούς.

Η βαθιά και αδιάλειπτη τιμή με την οποία περιβάλλει η Εκκλησία τα ιερά λείψανα, ως «Τιμώτερα λίθων πολυτελών», αναδεικνύεται στο οικείο κεφάλαιο. Τα λείψανα δεν είναι απλά κατάλοιπα· ενσαρκώνουν τη μνήμη του μαρτυρίου και φανερώνουν την παρουσία των Αγίων και την πίστη στη θαυματουργική τους δύναμη. Τα τεκμήρια της Συλλογής της Τράπεζας της Ελλάδος επαναφέρουν στη μνήμη τις διαδρομές, τις περιπέτειες και τις ανακομιδές των λειψάνων, γεγονότα που σημάδεψαν την ιστορία της Ορθόδοξης Εκκλησίας και συνεχίζουν να φωτίζουν τη σχέση του πιστού με το ιερό.

Οι ανεγέρσεις ναών αποτελούν «Νάματα Ορθοδοξίας», από τα οποία πηγάζει αδιάκοπα η λατρεία, η παράδοση και η πνευματική ζωή του γένους. Η πορεία ενός ναού σηματοδοτείται από στιγμές καθοριστικές: τη θεμελίωση και την ανέγερση, τα λαμπρά εγκαίνια, την αγιογράφιση, τις αναστηλώσεις ή τις επετείους που τιμούν τη μακραίωνη ιστορία του. Όλα αυτά τα ορόσημα βρίσκουν συχνά την υλική τους αποτύπωση σε αναμνηστικά μετάλλια. Πρόκειται για κειμήλια με τα οποία παρακολουθούμε την αστική ανάπτυξη και τη διεύρυνση των πόλεων, τις γειτονιές της πρωτεύουσας να εξαπλώνονται και να αναζητούν τον δικό τους ναό ως σημείο προσευχής και κοινότητας. Την ίδια στιγμή, καταδεικνύουν τις πορείες των προσφύγων που, ξεριζωμένοι από τις πατρίδες τους, ξαναστήνουν την πίστη και τη ζωή τους σε νέους τόπους, καθώς και τον μόχθο των πιστών που ανοικοδόμησαν και αναστήλωσαν τους ερειπωμένους ναούς τους μετά από πυρκαγιές, σεισμούς και άλλες καταστροφές.

Το κεφάλαιο «Είς πολλά έτη Δέσποτα» αναδεικνύει τη βαρύνουσα σημασία της ενθρόνισης και της μακροήμερευσης των ορθόδοξων ιεραρχών, ως γεγονότων που εξασφαλίζουν τη συνέχεια της αποστολικής διαδοχής και της ποιμαντικής μέριμνας. Τα μετάλλια των ιωβηλαίων σπάνια φέρουν την απεικόνιση του αρχιερέα· συχνότερα, μέσα από τις επιγραφές τους, τον συνδέουν με αξιόλογες δράσεις ή καθοριστικά γεγονότα, ενώ τα εικονιζόμενα σύμβολα, ιστορικά και ευρέως αναγνωρίσιμα, ενισχύουν το μήνυμα. Έμμεσες αναφορές στις ποιμαντορικές περιοχές επιτυγχάνονται με την απόδοση

μορφών αγίων που τις συνδέουν με τοπικές παραδόσεις ή ακόμη και με την απεικόνιση χαρτών που δηλώνουν όρια εκκλησιαστικής δικαιοδοσίας ή τόπους καταγωγής.

Τα θρησκευτικά τεκμήρια της Συλλογής της Τράπεζας της Ελλάδος – σταυροί, φυλακτά, αναμνηστικά μετάλλια και προσκυνηματικά ενθυμήματα – αποπνέουν ευλάβεια και ενέχουν την έννοια της ευλογίας. Διανέμονται από πατριάρχες και αρχιερείς σε εορτές, επετείους και τελετές, ενώ αποκτώνται και από τους ίδιους τους προσκυνητές ως πολύτιμα «Ευλαβείας σήματα». Συνοδεύουν τους πιστούς στις δύσκολες στιγμές της ζωής τους και άλλοτε γίνονται φυλακτά στο στήθος των στρατιωτών που πολεμούν. Από τα βαπτιστικά μαρτυρικά έως τα «αγιοκωνσταντινάτα», που θεωρούνται φορείς αποτροπαϊκής δύναμης, τα αντικείμενα αυτά αποτυπώνουν τον αδιάσπαστο δεσμό της Ορθοδοξίας με τη λατρευτική πράξη, την ιστορική μνήμη και τις βιωματικές εμπειρίες των πιστών.

Στο τελευταίο μέρος του πρώτου τόμου, παρουσιάζονται οι «Λανθάνουσες αναγνώσεις της Συλλογής». Δεδομένου ότι η πλειονότητα του υλικού που δημοσιεύουμε προέρχεται από τη Συλλογή Π. Ταζεδάκη, το κεφάλαιο «Ο Συλλέκτης, η Συλλογή και το Αρχείο του» είναι αφιερωμένο στον Πάνο Ταζεδάκη (1932-1998), τον σημαντικότερο Έλληνα συλλέκτη μεταλλίων και παρασήμων. Από το 1974 εργάστηκε μεθοδικά, επίμονα και εμπνευσμένα, συγκροτώντας ένα σύνολο περίπου 18.000 αντικειμένων – παράσημα των ελληνικών Ταγμάτων Αριστείας και των ελληνορθόδοξων πατριαρχείων, αναμνηστικά, βραβευτικά και καλλιτεχνικά μετάλλια, αλλά και ποικίλα συναφή κειμήλια. Εξίσου ανεκτίμητο είναι το Αρχείο του, με σημειωματάρια, κλασέρ και ευρετήρια γεμάτα χειρόγραφες καταγραφές, προσωπικές συνεντεύξεις με γλύπτες, χαράκτες, χρυσοχόους, κατασκευαστές και τεχνίτες. Από αυτά τα τετράδια αναδύεται ένας ολόκληρος κόσμος που αλλιώς θα είχε λησμονηθεί: Τα πρόσωπα, τα εργαστήρια, οι τεχνικές, τα μυστικά της τέχνης και οι ιστορίες όσων διαμόρφωσαν το ελληνικό μετάλλιο.

Ο Πάνος Ταζεδάκης δεν υπήρξε απλώς συλλέκτης· στάθηκε ερευνητής, τεκμηριωτής, ένας «ιστορικός της ύλης», που διέκρινε στη συλλογή του όχι μία συνηθισμένη συγκέντρωση τιμαλφών, αλλά έναν διάυλο για την προσωπική του πορεία γνώσης, πάθους και δημιουργικής αναζήτησης. Η δωρεά της Συλλογής και του Αρχείου του στην Τράπεζα της Ελλάδος επισφράγισε το όραμά του, να μετατραπεί η εργασία του σε κοινό κτήμα της επιστήμης και σε αναπόσπαστο τμήμα της ιστορικής μνήμης.

Μία ακόμη λανθάνουσα ανάγνωση της Συλλογής αποκαλύπτεται «Μέσα από τον φακό της επιστημονικής παρατήρησης». Η γόνιμη συνεργασία ιστορικού-νομισματολόγου και εξειδικευμένου συντηρητή ανέδειξε μια διπλή οπτική, όπου η ιστορική ερμηνεία και η επιστημονική διερεύνηση συνυφαίνονται, φωτίζοντας τα ίδια αντικείμενα υπό διαφορετικές γωνίες. Η στερεομικροσκοπική παρατήρηση και η ανάλυση φθορισμού ακτίνων Χ (XRF) αποκάλυψαν λεπτομέρειες αθέατες με γυμνό μάτι: Ίχνη κατασκευαστικών τεχνικών, ιδιαιτερότητες στη σύσταση των κραμάτων, αλλά και μικροσκοπικές, σχεδόν αόρατες, σφραγίδες που βεβαιώνουν την ποιότητα ή μαρτυρούν τον κατασκευαστή.

Η παρούσα μελέτη συνιστά την πρώτη συγκροτημένη παρουσίαση τμήματος της Νομισματικής Συλλογής της Τράπεζας της Ελλάδος. Η προσπάθεια δεν περιορίζεται στην καταγραφή και την ταξινόμηση· επιδιώκει να αναδείξει την ιστορική, καλλιτεχνική και πνευματική διάσταση των τεκμηρίων, τα οποία δεν αντιμετωπίζονται απλώς ως αντικείμενα συλλεκτικού ενδιαφέροντος, αλλά και ως μνήμες σμιλεμένες στο μέταλλο. Η έκδοση φιλοδοξεί αφενός να καλύψει το κενό που υφίσταται στις ελληνικές σπουδές για τα μέταλλα και τα παράσημα, αφετέρου να αποτελέσει έναυσμα για περαιτέρω έρευνα συγγενών ιστορικών κειμηλίων, προτείνοντας μια μεθοδολογική προσέγγιση που συνδυάζει την ιστορική ερμηνεία με την υλική ανάλυση.

Τα μέταλλα και τα παράσημα λειτουργούν ως αφηγητές της ελληνορθόδοξης συνέχειας που συνδέει αιώνες, τόπους, ανθρώπους και αξίες. Στο περιορισμένο τους μέγεθος εσωκλείεται το πνεύμα ολόκληρων εποχών, το οποίο μεταδίδεται στις γενιές που ακολουθούν.

Υπάρχουν τεκμήρια που ενέχουν τη δύναμη να καθηλώνουν· με τον εικαστικό και λεκτικό τους ψίθυρο μεταγγίζουν συγκίνηση, νόημα και μνήμη. Εύχομαι ο αναγνώστης, ξεφυλλίζοντας τις σελίδες αυτών των τόμων, να ανακαλύψει ένα τεκμήριο που θα τον αγγίξει, θα του κινήσει το ενδιαφέρον ή θα του αποκαλύψει μια νέα, απρόσμενη όψη του παρελθόντος.

Δρ. Κλεοπάτρα Παπαευαγγέλου-Γκενάκου
Επιστημονική υπεύθυνη
της Νομισματικής Συλλογής
της Τράπεζας της Ελλάδος

Ευχαριστίες

Θερμές ευχαριστίες οφείλονται στη Διοίκηση της Τράπεζας της Ελλάδος για την εμπιστοσύνη στην ανάδειξη της Νομισματικής Συλλογής, αυτού του ανεκτίμητου θησαυρού μνήμης και πολιτισμού. Η Διευθύντρια του Κέντρου Πολιτισμού, Έρευνας και Τεκμηρίωσης, Κατερίνα Σπύρου, με διορατικότητα και ευαισθησία άνοιξε τον δρόμο για τη δημοσίευση της Συλλογής. Μαζί με τον προκάτοχό της, Παναγιώτη Παναγάκη, με αίσθημα ευθύνης αναγνωρίζουν την ιστορική της βαρύτητα και την ανάγκη να καταστεί κτήμα της συλλογικής μνήμης.

Η απαιτητική διαδικασία τεκμηρίωσης των αντικειμένων πραγματοποιήθηκε τόσο μέσω αλληλογραφίας με τις αρμόδιες μητροπόλεις και άλλους εκκλησιαστικούς φορείς, όσο και με την εκπόνηση εκτενούς αρχειακής και βιβλιογραφικής έρευνας σε ιδρύματα του εσωτερικού και του εξωτερικού. Ιδιαίτερες ευχαριστίες απευθύνω στο Ιστορικό Αρχείο της Ιεράς Συνόδου και στη Βιβλιοθήκη του Διορθόδοξου Κέντρου της Εκκλησίας της Ελλάδος, στο Πανελλήνιο Ιερό Ίδρυμα Ευαγγελιστρίας Τήνου, όπως και στο Αρχείο της Αρχιεπισκοπής Αμερικής για τη συνεργασία και τη στήριξή τους.

Η έρευνά μου εμπλουτίστηκε με νέες προοπτικές και αφηγήσεις μέσα από συζητήσεις με ανθρώπους που μοιράστηκαν απλόχερα μαζί μου τις γνώσεις και τις απόψεις τους. Για την ουσιαστική συνδρομή τους, ευχαριστώ θερμά τον Αιδεσιμολογιώτατο π. Γεώργιο Μποροβίλο, τον καθηγητή Μανόλη Βαρβούνη, την καθηγήτρια Έφη Κάννερ και τον κύριο Μάκη Μιχαλά του χρυσοχοϊκού οίκου «Μιχαλάς». Γενναιόδωρη υπήρξε η συμβολή του καθηγητή Ιωάννη Παναγιωτόπουλου που είχε την ευγενή καλοσύνη να αναλάβει την κριτική ανάγνωση· οι εύστοχες επισημάνσεις του ενίσχυσαν την ποιότητα του έργου.

Ιδιαίτερος ευγνωμονώ την ομότιμη καθηγήτρια Κατερίνη Λιάμπη, ιστορικό-νομισματολόγο, πολύτιμη δασκάλα, με την οποία μοιράζομαι την αγάπη για την ανακάλυψη των μικρών, κρυμμένων ιστοριών πίσω από κάθε τεκμήριο, νόμισμα ή μέταλλο. Η ενθάρρυνσή της υπήρξε για μένα κινητήρια δύναμη σε όλη τη διάρκεια του έργου, ενώ οι καίριες παρατηρήσεις της συνέβαλαν ουσιαστικά στη διαμόρφωση και ολοκλήρωσή του.

Η μελέτη και η συγγραφή αποτελούν τον πυρήνα κάθε επιστημονικού εκδοτικού πονήματος, αλλά η υλοποίησή του είναι πάντοτε αποτέλεσμα συλλογικής προσπάθειας. Το παρόν έργο δεν θα είχε λάβει την τελική του μορφή χωρίς την προθυμία και την αφοσίωση, πολλών ανθρώπων, στους οποίους οφείλω θερμές ευχαριστίες.

Ευχαριστώ θερμά τους συναδέλφους στη Βιβλιοθήκη και το Ιστορικό Αρχείο της Τράπεζας της Ελλάδος. Ο Νίκος Δουγέκος, προϊστάμενος του

Τμήματος Μουσείου και Συλλογών και οι υπεύθυνες της Νομισματικής Συλλογής, Αναστασία Πεσματζόγλου και Σπυριδούλα Μπακογιάννη, με τη σταθερή τους φροντίδα και την υπεύθυνη διαχείριση, διατηρώντας ζωντανό τον παλμό της Συλλογής, εξασφάλισαν την ομαλή και απρόσκοπτη πορεία της έρευνας.

Οι συντηρήτριες Μαρία Κωστοπούλου και Γεωργία Ντουρούπη ανέλαβαν με υπευθυνότητα την επιμέλεια του υλικού· η συμβολή τους υπήρξε καθοριστική στην πληρέστερη κατανόησή του. Η Έλενα Κοντού, συντηρήτρια του Νομισματικού Μουσείου, με επιστημοσύνη και επιμονή, εξέτασε στο μικροσκόπιο κάθε λεπτομέρεια των τεκμηρίων, αποκαλύπτοντας όψεις αθέατες και σημαντικές. Σε κάθε στάδιο της αγαστής συνεργασίας μας, ο μεταδοτικός ενθουσιασμός και η αφοσίωσή της αποτέλεσαν πηγή έμπνευσης. Ο φωτογράφος Βαγγέλης Φραγκούλης με βλέμμα προσεκτικό και καλλιτεχνική ευαισθησία φώτισε τις επιφάνειες, ανέδειξε τις υφές και τα χρώματα, όχι μόνο αποτυπώνοντας την όψη αλλά συλλαμβάνοντας την «ψυχή» κάθε τεκμηρίου.

Η Χριστίνα Λιναρδάκη εργάστηκε με υπομονή και ευαισθησία στη γλωσσική επιμέλεια του απαιτητικού και πολυεπίπεδου κειμένου. Η εργασία της εξασφάλισε την ακρίβεια και τη σαφήνεια της επιστημονικής ορολογίας, αλλά και τη ρέουσα, κατανοητή ανάγνωση.

Θερμές ευχαριστίες απευθύνω στις γραφίστριες της έκδοσης, Έφη Παναγιωτίδη και Χαρά Αντωνάτου, οι οποίες με δημιουργική ματιά και αίσθηση ισορροπίας έδωσαν μορφή και συνοχή στους τόμους. Με ακρίβεια και καλαισθησία απέδωσαν ακόμη και τα πιο λεπτά στοιχεία, όπως τα συστήματα ανάρτησης των τεκμηρίων, ενώ κατάφεραν τα στρογγυλά μετάλλια, τις ορθογώνιες πλακέτες και τους σταυρούς – αντικείμενα εκ φύσεως περιορισμένα ως προς το σχήμα τους – να τα παρουσιάσουν με τρόπο ζωντανό και θελκτικό, αποφεύγοντας κάθε αίσθηση μονοτονίας. Τέλος, ευχαριστώ το προσωπικό του ΙΕΓΑ για την εκτύπωση και περάτωση των ανά χείρας τόμων.

A circular white relief sculpture of a double-headed eagle, a symbol of the Byzantine Empire. The eagle is shown with its wings spread, facing both left and right. Above the eagle's heads is a crown. The entire sculpture is set within a circular frame.

Μνήμη, τιμή
και ευλογία

Μετάλλια και πλακέτες

Από την αυγή του ιστορημένου βίου του, ο άνθρωπος επιδιώκει να αφήσει το αποτύπωμά του στον κόσμο, να διασφαλίσει ότι τα έργα, οι ιδέες και οι εμπειρίες του δεν θα χαθούν με το πέρασμα του χρόνου. Μνημεία, έργα τέχνης, γραπτά κείμενα και ποικίλες άλλες μορφές έκφρασης αφηγούνται ιστορίες και αντανakλούν τη διαχρονική ανάγκη του ανθρώπου να διατηρήσει τη μνήμη ζωντανή.

Ο αδιάκοπος αγώνας ενάντια στη λήθη βρήκε πρόσφορο έδαφος στο μέταλλο. Το υλικό του, το μέταλλο, του χαρίζει αντοχή στον χρόνο, ενώ το μικρό του μέγεθος διευκολύνει την αποθήκευσή του και το προφυλάσσει από τη φθορά ή την καταστροφή που συχνά απειλούν τα μεγάλα μνημεία. Το μέταλλο έχει τη δύναμη να διατηρεί για γενιές την ανάμνηση σημαντικών προσωπικοτήτων και ιστορικών γεγονότων. Ως μέσο έκφρασης, ελεύθερο από κρατικούς ελέγχους, αντανakλά με αυθεντικότητα το πνεύμα κάθε εποχής, αποτυπώνοντας – μεταξύ άλλων – τις ανησυχίες, τους φόβους και τις ελπίδες της ανθρωπότητας.

Η δύναμη του μεταλλίου να συμπυκνώνει μνήμη και συμβολισμό δεν αναπτύχθηκε εν κενώ, αλλά φαίνεται να έχει βαθιές ιστορικές ρίζες στο αρχαίο νόμισμα: Οι μεγάλες κατακτήσεις των Ελλήνων στον τομέα αυτόν – όπως η καλλιτεχνική αρτιότητα του νομίσματος και

η αξιοποίησή του ως φορέα πολιτιστικής ταυτότητας και πολιτικού μηνύματος – αποτέλεσαν στοιχεία αναφοράς που αφομοιώθηκαν και αξιοποιήθηκαν από τα νομισματοκοπεία στους αιώνες που ακολούθησαν την επικράτηση της Ρώμης. Κατά τους ρωμαϊκούς χρόνους τα νομίσματα δεν ήταν πλέον μόνο μέσο συναλλαγής, αλλά και εργαλείο προβολής της εξουσίας και της κρατικής αντίληψης. Από τον 3ο και κυρίως κατά τον 4ο και 5ο αιώνα μ.Χ., μάλιστα, αποτυπώθηκαν σε μέταλλια μεγάλου μεγέθους (medallions) πορτρέτα παλαιότερων αυτοκρατόρων (ιδίως του Νέρωνα και του Τραϊανού), πνευματικών και πολιτικών προσωπικοτήτων (όπως ο Όμηρος και ο Σόλων), η μορφή του Μακεδόνα στρατηλάτη Μεγάλου Αλεξάνδρου, σκηνές θριάμβου, θρησκευτικά σύμβολα, μυθολογικές, αθλητικές και αλληγορικές παραστάσεις. Τα αρχαία μέταλλια κατασκευάζονταν από ευγενή μέταλλα, χρυσό και άργυρο (π.χ. μέταλλια του Αμπουκίρ) ή από χαλκό. Χάλκινα ήταν και τα βαρυστάθμα νομισματομόρφα μέταλλια, γνωστά ως contorniates. Οι ξεχωριστές αυτές δημιουργίες δεν είχαν τη χρήση που είχαν τα νομίσματα, αλλά αποτελούσαν «νικητήρια» βραβεία σε αγώνες, πιθανώς διανεμόνταν ως πρωτοχρονιάτικα δώρα σε δημόσια θεάματα, όπως αρματοδρομίες, ή απονέμονταν ως

Εικ. 1
Καλλιτεχνικό μέταλλο από τη σειρά «Η Ζωή του Χριστού»,
1978, αριθ. κατ. 370, λεπτομέρεια εμπρόσθιας όψης.

Εικ. 2
Αναμνηστικό μετάλλιο του Pisanello για τον Ιωάννη Η΄
Παλαιολόγο, 1438/1439, αριθ. κατ. 1.

τιμητικά δώρα σε αξιωματούχους, στρατηγούς και άλλα σημαίνοντα πρόσωπα, εξυμνώντας το μεγαλείο και τη δύναμη της Ρώμης.¹

Η καλλιτεχνική παράδοση των μεταλλίων της αρχαιότητας χάθηκε κατά τους αιώνες της αυστηρής λιτότητας του Μεσαίωνα. Ωστόσο, τα νομισματικά έργα των αρχαίων συνέχισαν να αναδύονται από τη γη. Στους επόμενους αιώνες, οι ουμανιστές ανακάλυπταν συχνά ρωμαϊκά νομίσματα στην Ιταλία. Αυτά δεν αποτέλεσαν απλώς εμπορεύσιμα ή συλλεκτικά αντικείμενα, αλλά διαδραμάτισαν σημαντικό ρόλο στις κοινωνικές σχέσεις και τις πολιτισμικές συναναστροφές. Ανταλλάσσονταν, περνούσαν από χέρι σε χέρι ως δώρα και σύμβολα φιλίας, σεβασμού και ευγνωμοσύνης. Η αναβίωση του ενδιαφέροντος για την κλασική αρχαιότητα και το ιδιαίτερο κοινωνικό και πνευματικό περιβάλλον της Αναγέννησης, όταν οι νέες ιδέες εξύψωσαν το άτομο, αποτέλεσαν τους κύριους παράγοντες για την (επαν)εφεύρεση, ανάπτυξη και διάδοση του μεταλλίου. Οι καλλιτέχνες, αντλώντας την έμπνευσή τους από τη γοητεία του αρχαίου νομίσματος, δημιούργησαν ένα αντικείμενο που ξεχωρίζει για την καλλιτεχνική ποιότητα και το ιδεολογικό περιεχόμενό του· αν και έχει παράλληλη παρουσία και παρόμοια εμφάνιση με το νόμισμα, διαφέρει ουσιαστικά ως προς τη φύση και τον σκοπό του.

Η εφεύρεση του μεταλλίου κατά την Αναγέννηση αποδίδεται στον Ιταλό ζωγράφο Pisanello (Antonio di Puccio Pisano, περ. 1395

-1455), ο οποίος δραστηριοποιείτο στα μέσα του 15ου αιώνα στις αυλές των Ιταλών πατρώνων ηγεμόνων. Το έναυσμα δόθηκε το 1438, όταν συγκλήθηκε στη Φερράρα και ολοκληρώθηκε στη Φλωρεντία, έναν χρόνο αργότερα, η σύνοδος για την αντιμετώπιση του Μεγάλου Σχίσματος του 1054. Ο Ιωάννης Η΄ Παλαιολόγος (1392-1448) ταξίδεψε στην Ιταλία, ώστε να συμμετάσχει στις διαπραγματεύσεις για την επανένωση των Εκκλησιών της Ανατολής και της Δύσης, με απώτερο σκοπό την εξασφάλιση της βοήθειας των δυτικών ηγεμονιών ενάντια στην οθωμανική απειλή. Ο Βυζαντινός Αυτοκράτορας, επιθυμώντας να υπογραμμίσει το κύρος της Ανατολικής Εκκλησίας, κατέφθασε μαζί με τον Πατριάρχη Κωνσταντινουπόλεως Ιωσήφ Β΄ και μια πολυμελής συνοδεία περίπου 700 ατόμων. Εντυπωσιασμένος από την παρουσία και την εξωτική μεγαλοπρέπεία του ηγεμόνα, ο Pisanello φιλοτέχνησε το περίφημο χάλκινο μετάλλιο του Ιωάννη Η΄ Παλαιολόγου.²

Τα φυσιογνωμικά χαρακτηριστικά του αυτοκράτορα, το οξύληκτο γένι, οι μακρείς βόστρυχοι, τα ενδύματα της εποχής και το «ελληνικό» καπέλο αποτυπώνονται πιστά στο πορτρέτο της εμπρόσθιας όψης του μεταλλίου (εικ. 2). Η επιγραφή που ταυτίζει τη μορφή αναγράφεται στα ελληνικά: ΙΩΑΝΝΗΣ ΒΑΣΙΛΕΥΣ ΚΑΙ ΑΥΤΟΚΡΑΤΩΡ ΡΩΜΑΙΩΝ Ο ΠΑΛΑΙΟΛΟΓΟΣ. Στην πίσω όψη, απεικονίζεται και πάλι ο αυτοκράτορας έφιππος, με

τα ίδια ενδυματολογικά στοιχεία, σε ορεινό βραχώδες τοπίο. Στο αριστερό χέρι κρατά τα ηνία και τόξο ενώ το δεξί, υψωμένο και λυγισμένο μπροστά στο στήθος, εκφράζει ευλάβεια προς τον σταυρό που στηρίζεται σε πεσσο στα δεξιά. Πίσω αριστερά, ένας έφιππος ιπποκόμος αποδίδεται με τολμηρή, για την εποχή, προοπτική έχοντας στραμμένη την πλάτη στον θεατή του μεταλλίου. Ο καλλιτέχνης υπογράφει το μέταλλιο δύο φορές, λατινιστί και ελληνιστί: OPVS PISANI PICTORIS και ΕΡΓΟΝ ΤΟΥ ΠΙΣΑΝΟΥ ΖΩΓΡΑΦΟΥ.³

Το έργο αυτό θεωρείται από πολλούς μελετητές ως το πρώτο αναμνηστικό μέταλλιο της Αναγέννησης και σηματοδοτεί την αρχή της μεταλλιοτεχνίας, που είχε ραγδαία και ευρεία διάδοση στην Ευρώπη. Εκτός από την Ιταλία, εξέχοντες καλλιτέχνες συνέχισαν την παράδοση του Pisanello, χυτεύοντας μέταλλια στη Γαλλία, τη Γερμανία, την Αγγλία και την Ισπανία και δημιουργώντας έργα αφιερωμένα σε ισχυρούς ηγεμόνες και διανοουμένους. Οι περιορισμένοι ειδικοί τεχνίτες που είχαν εκπαιδευτεί στην απευθείας χάραξη του σχεδίου στη μεταλλική μήτρα, οι μεταλλιοχαράκτες, σταδιακά άρχισαν να χρησιμοποιούν εργαλεία κρούσης για τη δημιουργία των μεταλλίων. Από τα μέσα του 16ου αιώνα, επωφελήθηκαν των εξελίξεων στη μηχανοποιημένη κατασκευή των νομισμάτων. Και, καθώς η πρέσα με κοχλία βελτιώθηκε και ήταν πλέον ικανή να κόβει όχι μόνο νομίσματα αλλά και κομμάτια μεγαλύτερης διαμέτρου και υψηλότερου

αναγλύφου, παράγονταν περισσότερα μέταλλια. Έτσι, έως τον 17ο αιώνα, το αναμνηστικό μέταλλιο καθιερώθηκε ως ένα πανευρωπαϊκό μέσο έκφρασης. Ενείχε επίσημο χαρακτήρα· συνέχισε να παράγεται στα κρατικά νομισματοκοπεία, με κύριο σκοπό τη διάδοση της εικόνας της μοναρχίας, την επίδειξη της δόξας και της δύναμης ηγεμόνων και κρατών.

Σημαντική άνθηση γνώρισε η τέχνη του μεταλλίου και της πλακέτας στη Γαλλία κατά τον 19ο αιώνα.⁴ Οι τεχνολογικές καινοτομίες – η εισαγωγή της διαδικασίας της ηλεκτροτυπίας το 1838 και η εφεύρεση και εξέλιξη της σμικρυντικής μηχανής, του παντογράφου – άλλαξαν τον τρόπο παραγωγής των μεταλλίων. Η δημιουργία τους δεν περιοριζόταν πλέον στις υπηρεσίες του μεταλλιοχαράκτη. Μια ευρύτερη ομάδα καλλιτεχνών απέκτησε τη δυνατότητα να δημιουργεί προπλάσματα, τα οποία μπορούσαν να σμικρυνθούν και στη συνέχεια να μετατραπούν από τεχνίτες σε λειτουργικές μήτρες εργασίας.

Καταξιωμένοι γλύπτες στράφηκαν στη μεταλλιοτεχνία, η οποία εξελίχθηκε σε αυτόνομο κλάδο της γλυπτικής, απαλλαγμένο από την αυστηρά αναμνηστική λειτουργία του παρελθόντος. Από τα μέσα του 19ου αιώνα, νέα, ιδιωτικά, εμπορικά νομισματοκοπεία άρχισαν να δραστηριοποιούνται, συμβάλλοντας στη διεύρυνση της παραγωγής και την περαιτέρω διάδοση της τέχνης του μεταλλίου. Στη διάσημη Σχολή Καλών Τεχνών στη Γαλλία,

την École des Beaux-Arts, άρχισαν να λειτουργούν ατελιέ αφιερωμένα στο μέταλλιο και τις πλακέτες. Δημιουργήθηκαν επίσης οι πρώτες νομισματικές εταιρίες φίλων των μεταλλίων, οι οποίες ενθάρρυναν τη φιλοτέχνησή τους και παράλληλα εξασφάλιζαν την καλλιτεχνική απήχηση στην ανερχόμενη αστική τάξη και την ευρεία αποδοχή τους.

Τα μέταλλια έπαψαν να αποτελούν αποκλειστικά όργανα κρατικής προπαγάνδας, ενώ η παραγωγή τους δεν βρισκόταν πλέον υπό τον απόλυτο έλεγχο των μεγάλων κρατικών νομισματοκοπειών της Ευρώπης. Ο ιδιωτικός χώρος γνώρισε σημαντική ανάπτυξη, καθώς ιδρύματα, οργανισμοί, σωματεία και μεμονωμένα άτομα αναγνώρισαν στο είδος ένα ιδανικό μέσο για τη διάδοση των δικών τους μηνυμάτων. Το μέταλλιο και οι πλακέτες της εποχής μετατράπηκαν σε εργαλείο εμπορικής διαφήμισης και πολιτικής προβολής, αποτυπώνοντας ισχυρές βιομηχανίες, μεγάλες διεθνείς εκθέσεις που γιόρταζαν την τεχνολογία και την πρόοδο, πολιτικές προσωπικότητες, διάσημους καλλιτέχνες και διανοούμενους της εποχής. Τα μικρά αυτά έργα τέχνης μπορούσαν να παραγγελθούν από ιδιώτες, απεικονίζοντας τα πορτρέτα τους και απαθανατίζοντας σημαντικές στιγμές της ζωής τους. Καλλιτέχνες από όλη την Ευρώπη, τις αποικίες της και την Αμερική συνέρρεαν στο Παρίσι. Εκεί, κατά το β' μισό του 19ου αιώνα, μαθήτευσαν δίπλα στους κορυφαίους Γάλλους γλύπτες και μεταλλιοπλάστες, οι οποίοι βίωσαν

την πρωτοφανή αναγέννηση της τέχνης του μεταλλίου. Επιστρέφοντας μάλιστα στις πατρίδες τους, συνέβαλαν καταλυτικά στην εξάπλωση αυτής της καλλιτεχνικής άνθησης διεθνώς.⁵

Την ίδια εποχή, στο αρτισύστατο ελληνικό κράτος, η έλλειψη κρατικών σχολών τέχνης και καλλιτεχνικών παραδόσεων δεν ευνόησε την εκτεταμένη ανάπτυξη της μεταλλιοτεχνίας. Αν και, κατά την οθωμανική περίοδο, καταγράφονται μεμονωμένες δημιουργίες από χρυσοχόους, η συστηματική παραγωγή μεταλλίων ξεκίνησε κυρίως με την έλευση των Βαυαρών στην Ελλάδα. Τα πρώτα μέταλλια του 19ου αιώνα, έργα κυρίως ξένων μεταλλιοπλαστών και ελάχιστων Ελλήνων καλλιτεχνών, είχαν κατά βάση αναμνηστικό ή επιβραβευτικό χαρακτήρα, συνδέονταν δε με σημαντικά εθνικά γεγονότα, όπως η Επανάσταση του 1821 και η ίδρυση του νεοελληνικού κράτους.⁶

Με την εξέλιξη των κρατικών και κοινωνικών θεσμών, τα μέταλλια άρχισαν σταδιακά να χρησιμοποιούνται πιο συστηματικά για αναμνηστικούς, τιμητικούς, εορταστικούς και στρατιωτικούς σκοπούς. Από τις αρχές του 20ού αιώνα, περίφημοι χαρακτές, όπως ο Π. Κελαϊδής και ο Γ. Μαλλιωτάκης, ασχολήθηκαν με την τέχνη του μεταλλίου, ενώ παράλληλα ιδρύθηκαν τα πρώτα εργαστήρια κατασκευής μεταλλίων, όπως το «Ερμείον» και το κατάστημα του Νησιώτη.⁷ Ολοένα περισσότεροι Έλληνες γλύπτες και ζωγράφοι

Εικ. 3
Αναμνηστικό μέταλλο του Πάπα Πίου Θ', 1846, αριθ. κατ. 314,
λεπτομέρεια οπίσθιας όψης.

Θρησκευτικά μέταλλια και πλακέτες

φιλοτεχνούσαν ελληνικά μέταλλια. Το αυξανόμενο ενδιαφέρον για την ανάπτυξη του καλλιτεχνικού μεταλλίου διαφαίνεται από την πρόταση του διευθυντή της Ανώτατης Σχολής Καλών Τεχνών, γλύπτη Κώστα Δημητριάδη, το 1930, για σύσταση έδρας Μεταλλίων, αλλά και από την ένταξη ως μέλους της Ελλάδας στη FIDEM (Διεθνής Ομοσπονδία Εκδοτών Μεταλλίων) το 1957. Από τότε, Έλληνες καλλιτέχνες συμμετέχουν στις διεθνείς εκθέσεις της Ομοσπονδίας προβάλλοντας την ελληνική μεταλλιοτεχνία και συνεισφέροντας στον διάλογο για την τέχνη του μεταλλίου σε διεθνές επίπεδο.⁸

Από τα μέσα του 20ού αιώνα, το μέταλλο και η πλακέτα, κυρίως ως αναμνηστικά ή επιβραβευτικά αντικείμενα, κυριάρχησαν σε πολυπληθείς εκδηλώσεις θεσμικού ή ευρύτερου δημόσιου χαρακτήρα στην Ελλάδα. Επίσημοι κρατικοί και εκκλησιαστικοί φορείς, καθώς και μεγάλες ιδιωτικές εταιρίες, τα χρησιμοποιούν ευρέως. Εύλογη ήταν στο εξής η σημαντική ανάπτυξη της βιοτεχνίας του μεταλλίου και της πλακέτας, και η σχετική δραστηριοποίηση πολλών χαρακτών και κατασκευαστών. Τα εργαστήρια, εξοπλισμένα με πρέσες και σύγχρονες τεχνικές, συνεργάζονται τόσο με καταξιωμένους καλλιτέχνες όσο και με άλλους τεχνίτες και χρυσοχόους, παράγοντας κατά παραγγελία μέταλλια που ισορροπούν μεταξύ της υψηλής αισθητικής, της μαζικής παραγωγής και της λαϊκής τέχνης.⁹

Τα θρησκευτικά μέταλλια και οι πλακέτες, με απεικονίσεις αγίων (βλ., για παράδειγμα εικ. 3), ιερών συμβόλων και επιγραφών, άπτονται εκκλησιαστικών γεγονότων ή λειτουργούν ως φυλακτά και συχνά ενσωματώνονται σε λατρευτικές πρακτικές.¹⁰ Τα θρησκευτικά τεκμήρια είναι δυνατόν να ταξινομηθούν, ανάλογα με την εκδότρια αρχή, σε εκκλησιαστικά, ιδιωτικά και εμπορικά. Ως εκκλησιαστικά, χαρακτηρίζονται εκείνα που εκδίδονται από επίσημες εκκλησιαστικές αρχές, όπως πατριαρχεία, αρχιεπισκοπές, μητροπόλεις και ναούς, καθώς και από φορείς που εποπτεύονται από αυτές. Τα μέταλλια της εν λόγω κατηγορίας συνδέονται άμεσα με την εκκλησιαστική εξουσία, τις αποφάσεις της και τα ιστορικά γεγονότα που επιλέγει να προβάλλει. Τα ιδιωτικά μέταλλια, αντίθετα, εκδίδονται από ιδιώτες, όπως για παράδειγμα σε περιπτώσεις εγκαινίων ιδιωτικών ναών. Στην κατηγορία των εμπορικών, εντάσσονται οι δημιουργίες εκδοτικών οίκων, σχεδιασμένες κυρίως για τη συλλεκτική αγορά. Τα έργα αυτά, φιλοτεχνημένα συχνά από καλλιτέχνες, άλλοτε σχετίζονται με σύγχρονα ιστορικά γεγονότα, αποκτώντας συνάμα αναμνηστικό χαρακτήρα, και άλλοτε ανήκουν στην κατηγορία των καλλιτεχνικών μεταλλίων.¹¹ Στην τελευταία περίπτωση, αποδίδουν θρησκευτικές παραστάσεις εμπνευσμένες από διάφορους εικονογραφικούς κύκλους, όπως «Η Ζωή του Χριστού», και αντιμετωπίζονται ως αντικείμενα τέχνης, χωρίς να

Εικ. 4, 5, 6
Καλλιτεχνικά μετάλλια από τη σειρά «Η Ζωή του Χριστού»,
1978, αριθ. κατ. 370(δ)-(στ), οπίσθιες όψεις.

έχουν τον παραδοσιακό αναμνηστικό ρόλο (εικ. 1, 4-6).

Ανάλογα με τον σκοπό για τον οποίο δημιουργήθηκαν, τα θρησκευτικά μετάλλια και οι πλακέτες κατατάσσονται σε διάφορες κατηγορίες.¹² Τα περισσότερα ανήκουν στα αναμνηστικά, καθώς εκδίδονται για να τιμήσουν ιστορικά γεγονότα της εποχής τους, όπως ενθρονίσεις ιεραρχών, συναντήσεις προκαθημένων εκκλησιών, σημαντικές θρησκευτικές επισκέψεις και συνέδρια, εγκαινία ναών. Επιπλέον, συχνά εκδίδονται με την ευκαιρία εορτασμών θρησκευτικών επετείων ή αφιερωματικών ετών.

Πολλά από τα μετάλλια έχουν χαρακτήρα ηθικής αμοιβής. Σε ορισμένες περιπτώσεις, φέρουν επιγραφές όπως «παράσημο», «μετάλλιο» ή «απονέμεται», ενώ άλλοτε, μορφολογικά, θυμίζουν παράσημο υποδηλώνοντας την απονομή τους στο πλαίσιο επίσημων εορταστικών τελετών (βλ., για παράδειγμα εικ. 14). Η επιβραβευτική διάσταση κάποιων μεταλλίων γίνεται επίσης εμφανής από την πρακτική

της έκδοσής τους σε διαφορετικά μέταλλα (χρυσό, άργυρο, χαλκό), γεγονός που καταδεικνύει την πρόθεση διαφοροποίησης του βαθμού τιμής προς τα εκάστοτε πρόσωπα. Παράλληλα, επιγραφές όπως «Βραβείο χρηστότητας και επιμέλειας» επιβεβαιώνουν τον τιμητικό χαρακτήρα τους, καθότι απονεμήθηκαν από επιτροπές ναών ή κοινοτήτων σε άτομα που διακρίθηκαν για την αρετή και την επιμέλειά τους.

Μια ιδιαίτερη κατηγορία θρησκευτικών μεταλλίων αποτελούν τα λατρευτικά, των οποίων η δημιουργία συνδέεται με λατρευτικές πρακτικές και εκκλησιαστικά έθιμα. Σε αυτή την κατηγορία περιλαμβάνονται ορισμένα μεταλλόσημα εικονίδια με μορφές αγίων, που εκδόθηκαν από συγκεκριμένους ναούς και μάλλον προορίζονταν να εκτίθενται ή να φυλάσσονται στις οικίες των πιστών (εικ. 74). Αντίστοιχα, δημιουργήθηκαν οι ευλογίες, μετάλλια που διανέμονται από ιεράρχες ή εκκλησιαστικά ιδρύματα και θεωρούνται, από τους ευσεβείς,

φορείς της θείας χάριτος. Ξεχωριστή θέση κατέχουν τα μαρτυρικά, μικρά θρησκευτικά ενθύμια που μοιράζονται στους παρευρισκομένους κατά το μυστήριο της βάπτισης, συμβολίζοντας τη χριστιανική μύηση του νεοφώτιστου. Στα λατρευτικά τεκμήρια εντάσσονται επίσης τα προσκυνηματικά ενθύμια, τα οποία προμηθεύονται οι πιστοί από ιερούς τόπους κατά το προσκύνημά τους, καθώς και τα φυλακτά – μετάλλια και πλακέτες με ιερές παραστάσεις, συνδεδεμένες με την έννοια της προστασίας και της ευλογίας.

Έχει διαπιστωθεί ότι τα μετάλλια και οι πλακέτες αποτελούν μικρά αντικείμενα, τα οποία, μετά την έκδοσή τους, συχνά καταλήγουν να καταχωνιάζονται από τους ιδιοκτήτες τους και να ξεχνιούνται. Τα θρησκευτικά και εκκλησιαστικά ωστόσο τεκμήρια αποτελούν εξαίρεση. Η δύναμή τους διατηρείται αμετάβλητη, καθώς οι ιερές μορφές που απεικονίζουν παραμένουν πάντα επίκαιρες και αποτελούν πηγή πνευματικής έμπνευσης για τους κατόχους τους. Συχνά φορούνται ως φυλακτά γύρω από τον λαιμό, στερεώνονται σε κομποσκοίνια, κρεμώνται στο προσκέφαλο του νεογέννητου βρέφους ή τοποθετούνται στο αυτοκίνητο ως πηγή προστασίας. Χάρη στην πνευματική και προστατευτική τους αξία, φέρονται στα ενδύματα ή βρίσκουν τη θέση τους στα οικιακά εικονοστάσια, δίπλα στο θυμιατήρι, το καντήλι και τον αγιασμό, και διατηρούνται, περνώντας από γενιά σε γενιά, ως οικογενειακά κειμήλια.

Τα θρησκευτικά μετάλλια ακολουθούν παράλληλη πορεία με τις υπόλοιπες κατηγορίες μεταλλίων και πλακετών. Στην Καθολική Εκκλησία διαθέτουν βαθιά και μακρόχρονη παράδοση, άρρηκτα συνδεδεμένη με την ιστορική της εξέλιξη και τη θρησκευτική ζωή των πιστών (εικ. 3, 7-13).¹³ Ήδη από τον 15ο αιώνα, καθιερώθηκε η ετήσια έκδοση επίσημων παπικών αναμνηστικών μεταλλίων, που λειτουργούσαν ως μέσα προώθησης της θρησκευτικής πολιτικής της Αγίας Έδρας.¹⁴ Παράγονταν από το Παπικό Νομισματοκοπείο και αποτύπωναν σημαντικά επιτεύγματα του εκάστοτε Πάπα κατά το παρελθόν έτος (εικ. 3, 7-9).¹⁵ Παράλληλα, μεγάλη παραγωγή λαϊκών μεταλλίων (medaglie devozionali) αναπτύχθηκε από ανεξάρτητους τεχνίτες για την εξυπηρέτηση της θρησκευτικής ευλάβειας των πιστών (εικ. 10-13).¹⁶ Κατά την περίοδο της Αντιμεταρρύθμισης, μάλιστα, η Καθολική Εκκλησία ενίσχυσε την έκδοσή τους, με στόχο να κατευθύνει τη λαϊκή πίστη προς συγκεκριμένες λατρείες, να υπογραμμίσει ιερές επετείους και να επισημάνει σημαντικά θρησκευτικά γεγονότα.

Εικ. 7
Αναμνηστικό μετάλλιο του Πάπα Πίου Θ' για την Πρώτη Σύνοδο του Βατικανού, 1869, αριθ. κατ. 315.

Εικ. 8
Αναμνηστικό μέταλλο του Πάπα Πίου Θ΄
για την ανέγερση πτωχοκομείου, 1875, αριθ. κατ. 316.

Εικ. 9
Αναμνηστικό μέταλλο του παπικού κράτους
για την 10η επέτειο από την άρση των αναθεμάτων, 1975,
αριθ. κατ. 318, οπίσθια όψη.

Εικ. 10
Δυτικό λαϊκό μετάλλιο με τις μορφές των Αγίων Πέτρου της
Αλκαντάρρα και Πασκάλ Μπαϊλόν, 18ος αιώνας, αριθ. κατ. 319.

Εικ. 12
Δυτικό λαϊκό μετάλλιο με τις μορφές του Αγίου Ιγνατίου
Λογιόλα και της Παναγίας Βρεφοκρατούσας, αριθ. κατ. 322.

Εικ. 11
Αναμνηστικό μετάλλιο με τη μορφή του Αγίου Φραγκίσκου
Ξαβιέ, αριθ. κατ. 321.

Εικ. 13
Δυτικό λαϊκό μετάλλιο με τις μορφές του Αποστόλου
Βαρθολομαίου και του Αγίου Λαυρεντίου, 19ος αιώνας,
αριθ. κατ. 320.

Η Ανατολική Ορθόδοξη Εκκλησία, τα πρεσβυγενή πατριαρχεία, άρχισαν να υιοθετούν μετάλλια και πλακέτες με σκοπό να αποτυπώσουν ιστορικές στιγμές μετά τα μέσα του 19ου αιώνα. Το παλαιότερο σχετικό τεκμήριο που αποθησαυρίζεται στη Συλλογή της Τράπεζας της Ελλάδος εκδόθηκε το 1889 σε ανάμνηση της 50ετούς αρχιεροσύνης του Πατριάρχη Αλεξανδρείας Σωφρονίου Δ' (εικ. 14). Η κοινότητα Καΐρου ανέθεσε τη δημιουργία του στον κατασκευαστικό οίκο του Louis Henri Vieuxmaire στη Γαλλία. Αντίθετα, στη Ρωσία διαπιστώνουμε ότι απευθύνθηκε ο Οικουμενικός Πατριάρχης Ιωακείμ Γ' κατά τη δεύτερη πατριαρχία του για την έκδοση των αναμνηστικών μεταλλίων του. Εκτός από τα δύο μετάλλια του 1901 (β' ενθρόνιση, εικ. 61) και του 1910 (εγκαίνια της Σχολής Γαλατά, εικ. 62), είχε παραγγείλει την κατασκευή και άλλων. Σε επιστολή του προς τον ηγούμενο του Μετοχίου του Οικουμενικού Πατριαρχείου στη Μόσχα, τον Αρχιμανδρίτη Ιάκωβο (7 Ιουνίου 1912), ζητά την κατασκευή μεταλλίων από άργυρο ή πλατίνα σε ανάμνηση των δύο παρασκευών του Αγίου Μύρου. Στη μία πλευρά, θα έφεραν τον δικέφαλο αετό με το πατριαρχικό έμβλημα και, στην άλλη, σταυρό με τις χρονολογίες 1903 και 1912 αντίστοιχα.¹⁷

Σε ευρωπαϊκούς οίκους θα πρέπει να δημιουργήθηκαν επίσης τα εξαιρετικής ποιότητας μετάλλια του 1860 και 1880 για τον ναό του Αγίου Σάββα στην Κωνσταντινούπολη

Εικ. 14
Αναμνηστικό μέταλλο για το ιωβηλαίο του Πατριάρχη Αλεξανδρείας Σωφρονίου Δ', αριθ. κατ. 121.ι, εμπρόσθια όψη.

(εικ. 58-59), καθώς και εκείνα που φιλοτέχνησε ο διαπρεπής αρχιτέκτονας Πάτροκλος Καμπανάκης το 1904 για την 100ετηρίδα των εγκαίνιων του ναού των Εισοδίων της Θεοτόκου του Πέραν (εικ. 66-67).¹⁸ Ο Αρχιεπίσκοπος Σινά Πορφύριος Β' το 1921 ανέθεσε τη δημιουργία του εντυπωσιακού μεταλλίου για το ιωβηλαίο του (εικ. 151, 213) σε ένα από τα πλέον φημισμένα ιδιωτικά νομισματοκοπεία στη Γερμανία, τον οίκο του Otto Oertel στο Βερολίνο, γνωστό για την εξαιρετικά ποιοτική παραγωγή του.

Τα υπόλοιπα ελληνορθόδοξα τεκμήρια που εκδόθηκαν κατά το πρώτο μισό του 20ού αιώνα εκτός του ελλαδικού χώρου, από ελληνικές κοινότητες και επιτροπές ναών της ομογένειας στις Η.Π.Α. (βλ., για παράδειγμα, αριθ. κατ. 98, 100-102) ή στην Κωνσταντινούπολη (βλ., για παράδειγμα, αριθ. κατ. 39, 40, 42-45, 50-51, 53), πρέπει να κατασκευάστηκαν από τοπικούς χρυσοχοϊκούς οίκους και η αισθητική τους αξία ποικίλλει κατά περίπτωση, αντικατοπτρίζοντας την οικονομική ευρωστία ή την ένδεια των εκδοτριών αρχών.

Η Εκκλησία της Ελλάδος δεν εξέδωσε επίσημα αναμνηστικά μετάλλια πριν από τα μέσα του 20ού αιώνα. Τα λιγοστά ενθυμήματα της εποχής που γιορτάζουν τα εγκαίνια ναών στην Αττική (βλ., για παράδειγμα, αριθ. κατ. 187, 188, 191, 243) είναι απλά στην κατασκευή τους, ορισμένα επίκρουστα (παιστά) και άλλα χυτά, και θα πρέπει να φιλοτεχνήθηκαν στην

Εικ. 15
Αναμνηστική πλακέτα για την 1900ή επέτειο από την έλευση του Αποστόλου Παύλου στον ελλαδικό χώρο, 1951, αριθ. κατ. 170.ι, εμπρόσθια όψη.

Αθήνα από τους λίγους εξειδικευμένους χαρακτές, όπως ο Κ. Ρυσιάνος ή ο Α. Ζάκκας. Ελάχιστα ήταν τα εργαστήρια με κατασκευαστικές δυνατότητες που διέθεταν πρέσες, όπως εκείνα του Α. Σούτη, του Δ. Καρύδα και, μετά το 1930, του οίκου Κελαϊδή. Ο οίκος Νησιώτη υπήρξε ο μεγαλύτερος από αυτές τις επιχειρήσεις και αναλάμβανε την κατασκευή των έργων των υπόλοιπων χαρακτών της εποχής. Γνώρισε μεγάλη ακμή κατά την περίοδο του Μεσοπολέμου και, με την έναρξη του ελληνοϊταλικού πολέμου, ήταν σε θέση να κατασκευάσει κατά χιλιάδες τα φυλακτά με την Παναγιά της Τήνου, τα οποία συνόδευαν τους φαντάρους του '40 στο μέτωπο (αριθ. κατ. 293-294).¹⁹

Το 1951, η Εκκλησία της Ελλάδος τίμησε με λαμπρές εκδηλώσεις τη συμπλήρωση 1900 ετών από την άφιξη του Αποστόλου Παύλου στον ελλαδικό χώρο: μια συγκυρία με ιδιαίτερη βαρύτητα, καθώς συνέπεσε με τον εορτασμό του 100ετούς ιωβηλαίου της. Στο πλαίσιο αυτών των εορτασμών, εκδόθηκαν αναμνηστικές πλακέτες φιλοτεχνημένες από τον διακεκριμένο γλύπτη Γιάννη Παππά (εικ. 15). Ίσως επειδή στην Ελλάδα, την εποχή εκείνη, δεν υπήρχαν εργαστήρια χρυσοχοΐας υψηλών προδιαγραφών, η Ιερά Σύνοδος απευθύνθηκε για την κατασκευή τους στη Monnaie de Paris, το ιστορικό Γαλλικό Νομισματοκοπείο, γνωστό για την μακραίωνη παράδοσή του στην καλλιτεχνική μεταλλιοτεχνία. Στα καλαίσθητα

αναμνηστικά, η μορφή του αγίου αποδίδεται σε υψηλό ανάγλυφο, προβάλλοντας ολόσωμη με εξαιρετική λεπτομέρεια, συνθετική ένταση και εκφραστική δύναμη: η μορφή πλάθεται με απότομες μεταβάσεις όγκων, οι οποίες δημιουργούν έντονες αντιθέσεις φωτός και σκιάς, ενισχύοντας τη δραματικότητα και τη ζωντάνια της σύνθεσης.

Από το β' μισό του 20ού αιώνα, το εκκλησιαστικό και θρησκευτικό μέταλλιο γνωρίζει εντυπωσιακή άνθηση και διάδοση, αποκτώντας σημαίνοντα ρόλο στην εκκλησιαστική πρακτική και την πολιτισμική έκφραση της Ορθοδοξίας. Πατριαρχία, Αρχιεπισκοπές, Μητροπόλεις, ακόμη και μεμονωμένοι ιεράρχες και ναοί, προβαίνουν στην έκδοση μεταλλίων και πλακετών, τα οποία λειτουργούν ως υλική αποτύπωση της ιστορικής συνέχειας του σώματος της Εκκλησίας. Οι αφορμές για τις εκδόσεις αυτές είναι πολλές και σημαντικές: Επέτειοι ιδρύσεως ναών και εκκλησιαστικών ιδρυμάτων, ιερές μνήμες της μακρόχρονης ζωής των μητροπόλεων, ενθρονίσεις αρχιερέων, εγκαίνια ναών και μοναστηριών, μεγάλα εκκλησιαστικά και εθνικοθρησκευτικά γεγονότα, προσκυνηματικές επισκέψεις πατριαρχών, ανακομιδές τιμίων λειψάνων κ.ά. Παράλληλα, τα μέταλλια αυτά λειτουργούν ως μέσα τιμητικής αναγνώρισης και επιβράβευσης – χειροπιαστά τεκμήρια σεβασμού, ευγνωμοσύνης ή πνευματικής ενίσχυσης προς κληρικούς και λαϊκούς,

υπογραμμίζοντας τη σημασία της προσφοράς και της πίστης.

Βασιζόμενοι στο Αρχείο του Πάνου Ταζεδάκη, μελετούμε τα τεκμήρια της Συλλογής της Τράπεζας της Ελλάδος, τα μέταλλα και τις πλακέτες Ελλήνων δημιουργών· τα ταξινομούμε χρονολογικά, παρακολουθούμε τη εξέλιξή τους και διακρίνουμε τους μεγάλους χρυσοχοϊκούς οίκους, τους κύριους κατασκευαστές που κυριάρχησαν στην παραγωγή αναμνηστικών θρησκευτικών μεταλλίων κατά την περίοδο άνθησης της μεταλλιοτεχνίας, μετά τα μέσα του 20ού αιώνα.²⁰

Το 1954, ο καλλιτέχνης-μεταλλιοπλάστης Ελευθέριος Κελαϊδής, γιος του χαράκτη Παναγιώτη Κελαϊδή, ανέλαβε την κατασκευή του «Μεταλλίου του Αποστόλου Βαρνάβα» για την Εκκλησία της Κύπρου (αριθ. κατ. 158). Πέντε χρόνια αργότερα (1959), σύμφωνα με τη σχετική αλληλογραφία, το Οικουμενικό Πατριαρχείο τού εμπιστεύθηκε τον σχεδιασμό των διασήμων του «Τάγματος του Αποστόλου Ανδρέα».²¹ Η συνεργασία του Κελαϊδή με το Πατριαρχείο Κωνσταντινουπόλεως συνεχίστηκε τα επόμενα χρόνια, ενώ πολλές εκκλησιαστικές αρχές απευθύνθηκαν σε αυτόν για τη δημιουργία μεταλλίων και διασήμων. Μεταξύ αυτών συγκαταλέγονται οι Μητροπόλεις Γρεβενών, Πατρών, Θεσσαλονίκης, Νικοπόλεως και Πρεβέζης, Κίτρους, Κατερίνης και Πλαταμώνος, καθώς

και η Μητρόπολη Γαλλίας. Επιπλέον, η Αρχιεπισκοπή Κρήτης, η Εκκλησία της Ελλάδος και τα Πατριαρχεία Αλεξανδρείας και Ιεροσολύμων ανέθεσαν στον Κελαϊδή σημαντικά έργα, επιβεβαιώνοντας τη συμβολή του στη μεταλλιοτεχνία της εποχής, από τα μέσα της δεκαετίας του 1950 έως και τα μέσα της δεκαετίας του 1970.²²

Μετά την περίοδο δράσης του Κελαϊδή, η δημιουργία θρησκευτικών αναμνηστικών μεταλλίων πέρασε, κατά κάποιον τρόπο, σε άλλους εμπορικούς-κατασκευαστικούς οίκους. Ο Νίκος Κωνσταντόπουλος με τον οίκο του «Βυζαντινή τέχνη» υπήρξε ο πρώτος που, με αφορμή τα μεγάλα γεγονότα της Ορθοδοξίας κατά τη δεκαετία του 1990 και σε συνεργασία με τον γλύπτη Άγγελο Βλάση, εξέδωσε εμπορικά συλλεκτικά μέταλλα με υψηλές καλλιτεχνικές αξιώσεις (εικ. 122-124). Η σύμπραξη των δύο καλλιτεχνών απέφερε έργα εκλεκτής ποιότητας, στα οποία μορφές αγίων και ιεραρχών, τοπία με ιστορικές μονές, αρχιτεκτονικά σύνολα και χάρτες αποτυπώνονται με εντυπωσιακή λεπτομέρεια και καλλιτεχνική ακρίβεια. Η εικαστική τους προσέγγιση συνδυάζει την τεχνική ακρίβεια με την αισθητική ευαισθησία, αναδεικνύοντας το πνευματικό και πολιτισμικό βάθος των θεμάτων.²³ Την ίδια περίοδο, κατά τις δεκαετίες του 1980 και 1990, οι Αφοί Σκιαδόπουλοι ανέλαβαν τη φιλοτέχνηση αναμνηστικών μεταλλίων για πολλές εκκλησιαστικές αρχές,

όπως οι Μητροπόλεις Πατρών, Ναυπάκτου και Αγίου Βλασίου, Λέρου, Καλύμνου και Αστυπάλαιας, Κεφαλληνίας, επίσης οι Ιερές Μονές Πεντέλης και Αγίου Νεκταρίου Αίγινας. Ξεχωριστό ενδιαφέρον παρουσιάζει το μέταλλιο που παρήγγειλε ο Πατριάρχης Διόδωρος Α΄. Το φιλοτέχνησαν το 1986 για τη 1600ή επέτειο από την Κοίμηση του Αγίου Κυρίλλου Ιεροσολύμων και φέρει στην οπίσθια όψη το εντυπωσιακό έμβλημα του Πατριαρχείου Ιεροσολύμων (εικ. 142, 150). Εξίσου σημαντικά είναι τα αναμνηστικά μέταλλα που κατασκεύασαν για το Οικουμενικό Πατριαρχείο, όπως το μέταλλιο της «Ιεράς Πορείας Αγάπης, Ειρήνης και Ενότητας» του Πατριάρχη Δημητρίου το 1987 και εκείνο για την 1000ή επέτειο του εκχριστιανισμού των Ρώσων το 1988. Σε ολοσέλιδη διαφήμιση της εποχής αναγράφεται με μεγάλα γράμματα: ΤΑ ΕΠΙΣΗΜΑ ΜΕΤΑΛΛΙΑ ΤΩΝ ΠΑΝΗΓΥΡΙΣΜΩΝ ΚΑΙ ΤΗΣ ΠΟΡΕΙΑΣ ΑΓΑΠΗΣ ΤΗΣ Α.Θ.Π. ΤΟΥ ΟΙΚΟΥΜΕΝΙΚΟΥ ΠΑΤΡΙΑΡΧΟΥ κ.κ. ΔΗΜΗΤΡΙΟΥ Α΄ ΚΑΙ ΤΑ ΑΝΑΜΝΗΣΤΙΚΑ ΔΩΡΑ ΣΤΑΥΡΟΣ ΚΑΙ ΕΓΚΟΛΠΙΑ ΕΙΝΑΙ ΚΑΛΛΙΤΕΧΝΙΚΗ ΔΗΜΙΟΥΡΓΙΑ ΤΟΥ ΟΙΚΟΥ ΑΦΟΙ ΣΚΙΑΔΟΠΟΥΛΟΙ.²⁴

Από τα μέσα της δεκαετίας του 1990, ο χρυσοχοϊκός οίκος Μιχαλάς δραστηριοποιείται στην κατασκευή μεταλλίων, πλακετών και παρασήμων, με έμφαση σε έργα θρησκευτικού, ιστορικού και επετειακού χαρακτήρα. Συνεργάζεται στενά με εκκλησιαστικούς

φορείς, μονές και μητροπόλεις, δημιουργώντας αναμνηστικά για σημαντικά εκκλησιαστικά ιωβηλαία, πατριαρχικές επισκέψεις και μεγάλες ορθόδοξες συνάξεις. Ανάμεσα στα έργα του, που φυλάσσονται στη Συλλογή της Τράπεζας, περιλαμβάνεται η εντυπωσιακή πλακέτα του 1994 για την 150ή επέτειο της Θεολογικής Σχολής της Χάλκης (εικ. 131), όπου αποτυπώνεται με εξαιρετική λεπτομέρεια το ιστορικό οικοδόμημα, καθώς και το μέταλλιο της 1900ής επετείου της Αποκάλυψης του Αγίου Ιωάννη του Θεολόγου του 1995, ένα έργο υψηλού συμβολισμού που απεικονίζει τον «Παλαιό των Ημερών» (εικ. 130).²⁵

Η τέχνη του μεταλλίου και της πλακέτας

Η τέχνη του μεταλλίου είναι μια σύνθετη διαδικασία, όπου η έμπνευση του καλλιτέχνη συναντά την ακρίβεια της τεχνικής. Κάθε στάδιο απαιτεί τη συνεργασία εξειδικευμένων τεχνιτών με τον δημιουργό, ώστε το τελικό αποτέλεσμα να αποδώσει με πιστότητα και ευαισθησία την αρχική σύλληψη.

Η αφετηρία βρίσκεται πάντα σε μια ιδέα, η οποία καλείται να μεταμορφωθεί σε σχέδιο, ικανό να αποδοθεί σε ανάγλυφο. Ο καλλιτέχνης δημιουργεί εικονογραφικές μελέτες, επιδιώκοντας την αρμονία ανάμεσα στα επιμέρους στοιχεία της σύνθεσης.

Ακολουθεί η γλυπτική φάση: Ο γλύπτης, δουλεύοντας με πλαστελίνη ή άλλο εύπλαστο υλικό, πλάθει το ανάγλυφο της εικόνας δίνοντας σχήμα στην πρώτη μορφή του έργου. Το πρόπλασμα, κατασκευασμένο σε κλίμακα μεγαλύτερη από το τελικό μέγεθος (συνήθως τριπλάσια ή τετραπλάσια), επιτρέπει την αποτύπωση και της παραμικρής λεπτομέρειας. Στη συνέχεια, το πρόπλασμα μετατρέπεται σε γύψινο αντίτυπο, επάνω στο οποίο ο καλλιτέχνης επεμβαίνει με αιχμηρά εργαλεία και επιμελείται τις λεπτομέρειες με ακρίβεια.

Στο επόμενο στάδιο, αναλαμβάνει ο παντογράφος – ένα εξειδικευμένο μηχάνημα που, με τη χρήση οδηγού-βελόνας και κοπτικού εργαλείου, μεταφέρει το ανάγλυφο πρόπλασμα σε σμίκρυνση πάνω στην ατσάλινη μήτρα. Ο χειριστής του, έμπειρος τεχνίτης της χάραξης, οφείλει να αποδώσει με ακρίβεια και

λεπτότητα κάθε χαραγμένη γραμμή, διατηρώντας ανέπαφη την εκφραστική δύναμη και το καλλιτεχνικό ύφος του δημιουργού.

Μετά την ολοκλήρωση της χάραξης, η μήτρα υποβάλλεται σε θερμική σκλήρυνση και, όταν απαιτείται, τελειοποιείται με το χέρι από τον χαρακτή, που επεμβαίνει στα πιο απαιτητικά σημεία – πρόσωπα, επιγραφές και άλλες λεπτομέρειες. Έτσι, το έργο του γλύπτη μεταμορφώνεται σε μήτρα: μια σφραγίδα τέχνης, από την οποία θα γεννηθούν τα πολλαπλά αντίτυπα του μεταλλίου.²⁶

Λίγα μέταλλα και πλακέτες μπορούν να χαρακτηριστούν αμιγώς καλλιτεχνικά: έχουν δηλαδή δημιουργηθεί αποκλειστικά με βάση την προσωπική έμπνευση ενός καλλιτέχνη και για λόγους που ξεπερνούν τις συμβατικές χρήσεις των μετάλλων.²⁷ Ακόμη και σήμερα, η συντριπτική πλειονότητα των έργων έχει λειτουργικό χαρακτήρα, με την έννοια ότι κατασκευάζονται για συγκεκριμένους σκοπούς, ως αναμνηστικά, επιβραβευτικά, διακοσμητικά, μέσα διασποράς μηνυμάτων κ.λπ. Τα μέταλλα και οι πλακέτες δημιουργούνται συνήθως κατά παραγγελία και ως εκ τούτου δεν έχουν απεριόριστη ελευθερία ως προς το θέμα ή το ύφος. Αντίθετα υπόκεινται στην έγκριση εκείνων που τα παρήγγειλαν.

Οι δημιουργοί των θρησκευτικών μετάλλων έχουν ακόμα περισσότερους περιορισμούς, τόσο στην έμπνευση όσο και στην εκτέλεση του έργου. Κινούνται εντός ενός πλαισίου

Εικ. 16
Υπογραφή του Πάτροκλου Καμπανάκη σε αναμνηστικό μέταλλο για την 100ετηρίδα του ναού Εισοδίων της Θεοτόκου Πέραν, 1904, αριθ. κατ. 37.i.

Εικ. 17
Υπογραφή του Giuseppe Cerbara σε αναμνηστικό μέταλλο του Πάπα Πίου Θ', 1846, αριθ. κατ. 314.

που διαμορφώνεται από την εκκλησιαστική παράδοση, τις θεολογικές αρχές και την τελική λειτουργική χρήση των μετάλλων. Τα εικονογραφικά θέματα πρέπει να συμβαδίζουν με τις παραδόσεις της εκάστοτε Εκκλησίας και δεν επιτρέπονται καινοτομίες που θα μπορούσαν να θεωρηθούν ακατάλληλες. Πρέπει επίσης να ακολουθούνται εικονογραφικές συμβάσεις, τα παγιωμένα πρότυπα απεικόνισης των αγίων και των θρησκευτικών σκηνών, όπως έχουν διαμορφωθεί από την εκκλησιαστική τέχνη. Οι στάσεις των αγίων μορφών και τα σύμβολα έχουν συγκεκριμένη σημασία και δεν επιδέχονται ελεύθερης ερμηνείας και σύνθεσης. Μία ακόμα δέσμευση υφίσταται σε σχέση με τη θρησκευτική και πολιτιστική παράδοση της κοινότητας στην οποία απευθύνεται το έργο: οι μορφές και τα θέματα δηλαδή οφείλουν να είναι αναγνωρίσιμα και οικεία.²⁸ Τέλος, η μορφολογία και η αισθητική των μετάλλων είναι απαραίτητο να είναι ανάλογες προς τον λειτουργικό ή λατρευτικό χαρακτήρα τους και ως αντικείμενα ευλάβειας να εμπνέουν τον αντίστοιχο σεβασμό.

Οι αυστηρές προδιαγραφές μέσα στις οποίες καλείται να εργαστεί ένας δημιουργός θρησκευτικών μετάλλων συχνά μπορεί να οδηγήσουν σε μια τυποποιημένη, «ξηρή» αποτύπωση των μορφών και των παραστάσεων, χωρίς ιδιαίτερη καλλιτεχνική έμπνευση.²⁹ Ορισμένοι καλλιτέχνες ωστόσο κατάφεραν να υπερβούν τη στεία επανάληψη και να αποδώσουν τα

θέματά τους με ζωντάνια και αυθεντική δημιουργική έκφραση.

Πολλοί γλύπτες και καλλιτέχνες υψηλού κύρους έχουν ασχοληθεί με το εκκλησιαστικό και θρησκευτικό μέταλλο, περιστασιακά ή/και συστηματικά. Οι δημιουργοί συνήθως υπογράφουν τα έργα τους ολογράφως (εικ. 17, 18), χρησιμοποιώντας το μικρό τους όνομα ή το επώνυμό τους, ενώ συχνά προσδιορίζουν και την ιδιότητά τους ή την ημερομηνία δημιουργίας. Ορισμένοι, ακολουθώντας το αρχαίο έθος, προσθέτουν τη λέξη «ΕΠΟΙΕΙ» δίπλα στο όνομά τους (εικ. 16). Άλλοτε πάλι, εμφανίζονται μόνο τα αρχικά ή το συμπλήμά τους. Οι υπογραφές, είτε τοποθετημένες σε περιοπτη θέση με έντονα γράμματα είτε «κρυμμένες» εντός της σύνθεσης, αποκαλύπτουν την επιθυμία των καλλιτεχνών να προσδώσουν κύρος στο έργο τους. Παράλληλα, υπογράφοντας με περηφάνια τις δημιουργίες τους, οι καλλιτέχνες διασφαλίζουν ότι το όνομά τους θα παραμείνει συνυφασμένο με την ιστορία του μετάλλου, για πάντα.³⁰

Ο Ελευθέριος Κελαϊδής, ίσως ο καλλιτέχνης που ασχολήθηκε περισσότερο με τα θρησκευτικά μέταλλα, φαίνεται ότι είχε βαθιά γνώση της ελληνορθόδοξης εικονογραφίας: οι μορφές των αγίων στα θρησκευτικά μέταλλα που φιλοτέχνησε, αποδίδονται σύμφωνα με τα παγιωμένα πρότυπα. Οι δημιουργίες του ωστόσο, ξεχωρίζουν, καθώς πειραματίζεται με επιτυχία σε ιδιαίτερες τεχνικές αναγλύφου,

Εικ. 18
Υπογραφές δημιουργών εκκλησιαστικών και θρησκευτικών μετάλλων και πλακετών.

Εικ. 19
Αναμνηστικό μέταλλο για την ποιμαντορική Πορεία Αγάπης
και Ειρήνης του Πατριάρχη Κωνσταντινουπόλεως Αθηναγόρα,
1967, αριθ. κατ. 10.

Εικ. 20
Αναμνηστικό μέταλλο για την επανακομιδή του ιερού σκηνώματος του Αγίου Σάββα στα Ιεροσόλυμα, 1965, αριθ. κατ. 142.ii.

βάθους και «φωτισμού». Συχνά οργανώνει τα θέματά του σε κυκλικά διάχωρα, που δεν ορίζονται από ανάγλυφες γραμμές, αλλά ενσωματώνονται σε αναβαθμισμένες περιμετρικά ταινίες (εικ. 19): εκεί αναγράφει τις απαραίτητες επιγραφές. Προκειμένου να προσδώσει βάθος στις παραστάσεις του, αξιοποιεί επιφάνειες, όπως τους φωτοστεφάνους των αγίων ή το πεδίο των παραστάσεων, αποδίδοντάς τες εσώγλυφα ή ακόμα και διάστικτα. Παράλληλα, επιδεικνύει αξιοσημείωτη προσοχή στη λεπτομέρεια, αναδεικνύοντας με επιδεξιότητα στο πλάσιμο των μορφών την απόδοση των βοστρύχων στις κεφαλές, τις πτυχώσεις των ενδυμάτων, ενώ άλλοτε ενσωματώνει επιπλέον εικονογραφικά στοιχεία, όπως τον τύπον των ήλων στα απλωμένα άκρα του Αναστά-ντος Ιησού.

Ένα από τα πιο αξιόλογα έργα του είναι το μέταλλο με το οποίο συμμετείχε στην έκθεση της FIDEM, στο πλαίσιο του 11ου Συνεδρίου που φιλοξενήθηκε στην Αθήνα το 1966.³¹ Το φιλοτέχνησε σε ανάμνηση της επανακομιδής του ιερού σκηνώματος του Αγίου Σάββα στα Ιεροσόλυμα το 1965 (εικ. 20). Τα βαθιά σμιλευμένα μάτια, το λιτό εσώγλυφο φωτοστέφανο και τα πλούσια γένια, που πλάθονται με έντονα γλυφές γραμμές και έρχονται σε αντίθεση με την καλυμμένη κεφαλή, προσδίδουν ένταση στην ασκητική μορφή του Αγίου. Στην πίσω όψη, απεικονίζεται η Λαύρα του Αγίου Σάββα, το επιβλητικό μοναστήρι που δεσπόζει αγέρωχο στην έρημο της Ιουδαίας. Ο καλλιτέχνης χειρίζεται με περισσή μαεστρία την προοπτική των όγκων. Με αυστηρές αρχιτεκτονικές γραμμές, δίνει

Εικ. 21
 Αναμνηστικό μέταλλο για την συμπλήρωση
 11 αιώων από την έναρξη του ιεραποστολικού έργου
 των Αγίων Κυρίλλου και Μεθοδίου, 1966, αριθ. κατ. 209.i.

έμφαση στη γεωμετρία των κτισμάτων' ενώ παράλληλα, με διακοσμητική διάθεση, δηλώνει λεπτομερώς την τοιχοποιία στις μεγάλες επιφάνειες. Στο πίσω μέρος, αριστερά, φιλοτεχνεί αδρά τους ορεινούς όγκους, επιτεινόντας την αίσθηση του βάθους.

Ένα ακόμα χαρακτηριστικό παράδειγμα της καλλιτεχνικής δεινότητας του Κελαϊδή αποτελεί το μέταλλο που δημιούργησε για τη Μητρόπολη Θεσσαλονίκης, σε ανάμνηση των 11 αιώων από την έναρξη του ιεραποστολικού έργου των Αγίων Κυρίλλου και Μεθοδίου, το 1966 (εικ. 21). Στην εμπρόσθια όψη, η σύνθεση της παράστασης με τις ημισώμες, μετωπικές μορφές των αγίων αντιγράφει πιστά το βυζαντινό πρότυπό της. Στην πίσω όψη ωστόσο, ο καλλιτέχνης καινοτομεί ως προς τη διάταξη. Χωρίζει την επιφάνεια του μεταλλίου οριζόντια, σε δύο μέρη: Κάτω, στο αναβαθμισμένο

πεδίο, τοποθετεί την επιγραφή με εσώγλυφα γράμματα ενώ, στο πάνω χαμηλότερο επίπεδο, μεταφέρει τμήμα της περίτεχνης κιονοστοιχίας από τον ναό της Παναγίας Αχειροποιήτου της Θεσσαλονίκης. Με αξιοπρόσεκτη λεπτομέρεια αποδίδει τα σύνθετα κορινθιακά κιονόκρανα του καλούμενου θεοδοσιανού ρυθμού με τα διπλά φύλλα πριονωτής άκανθας και τα συμφυή επιθήματα.

Ένα ακόμα στοιχείο που χαρακτηρίζει τα έργα του Κελαϊδή είναι ο ιδιαίτερος τρόπος με τον οποίο αξιοποιεί την πατίνα – το τεχνητό στρώμα οξειδωσης που εφαρμόζεται στην επιφάνεια του μετάλλου –, καθιστώντας την αναπόσπαστο μέρος της μεταλλιοπλαστικής του γλώσσας. Οι εσώγλυφες επιγραφές αποκτούν περισσότερη σαφήνεια, ενώ στις ανάγλυφες δημιουργείται αντίθεση με τις φωτεινές κορυφές των γραμμάτων. Η χρήση της πατίνας

Εικ. 22
Αναμνηστικό μετάλλιο για την επίσκεψη του Πατριάρχη Κωνσταντινουπόλεως Βαρθολομαίου στη Μονή Κυρίας Ακρωτηριανής Τοπλού, 1992, αριθ. κατ. 77.ι.

στις συνθέσεις του μοιάζει να καθοδηγεί το βλέμμα, αναδεικνύοντας τα σημεία εστίασης και ενισχύοντας το αφηγηματικό στοιχείο της εικόνας. Τα έργα του έτσι αποκτούν αίσθηση παλαιότητας και πολυτέλειας.

Οι καλλιτέχνες-γλύπτες που ασχολούνται με τα θρησκευτικά μετάλλια καλούνται να ισορροπήσουν ανάμεσα στην εκκλησιαστική εικονογραφική παράδοση και την καλλιτεχνική τους ιδιοσυγκρασία. Η Ασπασία Παπαδοπεράκη φιλοτέχνησε το 1992 ένα μετάλλιο σε ανάμνηση της επίσκεψης του Πατριάρχη Βαρθολομαίου στην Ιερά Μονή Κυρίας Ακρωτηριανής Τοπλού (εικ. 22). Στην εμπρόσθια όψη, απεικονίζεται η Αγία Άννα γαλακτοτροφούσα την Παναγία ως βρέφος και ο Άγιος Ιωακείμ. Στο έργο της, η γλύπτρια

αποτυπώνει τις μορφές απλοποιημένες, με ισορροπημένες γραμμές και μια αίσθηση δομικής τάξης, αναδεικνύοντας έτσι την εσωτερική τους δύναμη. Η χρήση γεωμετρικών και δυναμικών στοιχείων προσεγγίζει τον κονστρουκτιβισμό, όπως και σε άλλα γνωστά έργα της. Η ίδια τάση διακρίνεται και στην οπίσθια όψη, όπου το φρουριακό συγκρότημα της Μονής Τοπλού δεν αποδίδεται ρεαλιστικά, αλλά μάλλον με έμφαση στην αυστηρά δομημένη αρχιτεκτονική μορφή του.

Τέλος, ένα ακόμα χαρακτηριστικό παράδειγμα της δημιουργικής υπέρβασης που κατόρθωσαν ορισμένοι καλλιτέχνες στον χώρο του θρησκευτικού μεταλλίου αποτελεί το έργο που φιλοτέχνησε ο γλύπτης Βάσος Καπάντας το 1983, με αφορμή τη συμπλήρωση 40 ετών

αρχιερατείας του Μητροπολίτη Μυτιλήνης Ιακώβου (εικ. 23, 216). Ο εκκλησιαστικός χαρακτήρας του δεν δηλώνεται εικαστικά, αλλά αποκλειστικά μέσω των αφιερωματικών επιγραφών, που μονοπωλούν αμφότερα τα πεδία των όψεων του μεταλλίου. Η απόδοσή τους με τη παραδοσιακή μεγαλογράμματη, στρογγυλόσχημη γραφή, με τα χαρακτηριστικά μηνοειδή γράμματα Ε και Σ, ενισχύει τη βυζαντινή αισθητική του έργου. Το ανεικονικό απέριττο και συνάμα εντυπωσιακό μέταλλο εντάσσεται αρμονικά στη μεταλλοπλαστική δημιουργία του Καπάνταη, αντανakλώντας τη χαρακτηριστική καλλιτεχνική του προσέγγιση.

Εικ. 23
Αναμνηστικό μέταλλο για την 40ετηρίδα της αρχιερατείας του Μητροπολίτη Μυτιλήνης Ιακώβου, 1985, αριθ. κατ. 248.ι, εμπρόσθια όψη.

Ελληνορθόδοξα εκκλησιαστικά τάγματα και παράσημα

«...περιέθηκε κλοιόν χρυσοῦν περι τὸν τράχηλον αὐτοῦ...»
(Γεν. 41, 42)

Από την αρχαιότητα, οι κοινωνίες ανέπτυξαν σύμβολα τιμής και διακρίσεων για να επιβραβεύουν την αξία και την προσφορά· διαδήματα από δάφνη, δρυ ή μύρτο, στέμματα, τιμητικά ξίφη και περιδέραια.³² Η πρακτική αυτή καθιερώθηκε σε όλους τους πολιτισμούς διαχρονικά, αντανakλώντας την αναγνώριση επιτευγμάτων στη στρατιωτική υπηρεσία, τις ηθικές αρετές, τη γνώση, την επιστήμη και τις καλές τέχνες.

Η κατάληψη της Ιερουσαλήμ από τους Σταυροφόρους το 1099 και η δημιουργία των λατινικών κρατών στους Αγίους Τόπους σηματοδότησαν την εμφάνιση ιεροστρατιωτικών αδελφοτήτων, γνωστών ως ιπποτικά τάγματα. Τα μέλη τους ζούσαν σύμφωνα με μοναστικούς κανόνες και συνδύαζαν τη θρησκευτική αφοσίωση με τη στρατιωτική δράση. Στη διαδρομή του χρόνου, τα ιπποτικά τάγματα σταδιακά έχασαν τον στρατιωτικό τους ρόλο. Μετεξελίχθηκαν σε «Τάγματα Τιμής», διατηρώντας τον θεσμό της απονομής διακρίσεων, όχι πλέον για πολεμικές επιτυχίες αλλά για επιτεύγματα σύμφωνα με τις σύγχρονες αντιλήψεις περι

τιμής και αξίας. Αυτή η μεταμόρφωσή τους συνέβαλε αφενός στη γενίκευσή τους στη Δύση, όπου οι ηγεμόνες τα αξιοποίησαν για να τιμήσουν εξέχουσες προσωπικότητες και πράξεις, αφετέρου στην επιβίωση πολλών από αυτά μέχρι σήμερα. Στη σύγχρονη εποχή, τα παράσημα, οι τιμητικές διακρίσεις, τα μετάλλια και τα αριστεία εξακολουθούν να λειτουργούν ως μέσα αναγνώρισης και επιβράβευσης. Παρά τις αλλαγές σε πολλές εθιμοτυπικές πρακτικές, η αξία αυτών των διακρίσεων παραμένει ισχυρή, ενώ κάθε έθνος διαμορφώνει και προσαρμόζει τους δικούς του τρόπους απόδοσης τιμής, έτσι που να αντανakλούν την ιστορική του πορεία και τις πολιτισμικές του αξίες.³³

Στην Ανατολική Ορθόδοξη Εκκλησία, ήδη από τους βυζαντινούς χρόνους, αναπτύχθηκε η απονομή τιμητικών αξιωμαίων και εκκλησιαστικών τίτλων σε λαϊκούς και κληρικούς, τα λεγόμενα οφφίκια. Ο θεσμός των αρχόντων οφφικιάλων προήλθε από τη διοικητική ιεραρχία της Βυζαντινής Αυτοκρατορίας και υιοθετήθηκε γύρω στον 9ο αιώνα, αρχικά

Εικ. 24
Το κουβούκλιο του Παναγίου Τάφου, λεπτομέρεια τετράλοβου σταυρού του Τάγματος του Παναγίου Τάφου του Πατριαρχείου Ιεροσολύμων, αριθ. κατ. 138.Δ.3.ι.

από τη Μεγάλη του Χριστού Εκκλησία της Κωνσταντινουπόλεως, όπως ονομάζεται αλλιώς το Οικουμενικό Πατριαρχείο, και κατόπιν από τα άλλα πατριαρχεία. Η πρακτική απονομής οφφικίων αναβίωσε κατά τον 20ό αιώνα· σήμερα απονέμονται, κατόπιν πατριαρχικής απόφασης, ως ένδειξη τιμής και αναγνώρισης της εκκλησιαστικής ή κοινωνικής προσφοράς τόσο σε άνδρες όσο και σε γυναίκες.³⁴

Κατά το α΄ μισό του 20ού αιώνα, από τη δεκαετία του 1920, παρατηρείται επίσης εκ μέρους των ορθόδοξων πατριαρχείων η (επανα)σύσταση εκκλησιαστικών Ταγμάτων Τιμής. Τα Τάγματα επαναδιατύπωσαν τα καταστατικά τους, διεύρυναν τους απονεμόμενους τίτλους και ευνόησαν τη μεγαλύτερη συμμετοχή λαϊκών προσώπων. Παράλληλα, αναβάθμισαν την αισθητική των παρασήμων, με την υιοθέτηση ευρωπαϊκών προτύπων σχεδιασμού και κατασκευής, αλλά και καθιερωμένων τυπικών για τις απονομές τους.³⁵ Η αναδιοργάνωση αυτή δεν προέκυψε ως απομίμηση δυτικών προτύπων, αλλά ως έκφραση του εθναρχικού ρόλου των Εκκλησιών. Μετά τη διάλυση της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας (1918-1922), τον Α΄ Παγκόσμιο Πόλεμο και τη Συνθήκη της Λωζάνης (1923), τα πατριαρχεία της Ανατολής βρέθηκαν εν μέσω ραγδαίων γεωπολιτικών και κοινωνικών εξελίξεων. Κρίσιμη υπήρξε επίσης η δραματική συρρίκνωση της ελληνικής παρουσίας στη Μικρά Ασία και την Ανατολική Μεσόγειο, μετά τη Μικρασιατική

Καταστροφή (1922), γεγονός που ώθησε τις Ελληνορθόδοξες Εκκλησίες της Ανατολής να αναζητήσουν νέα στηρίγματα και πόρους για την επιβίωσή τους. Η απονομή παρασήμων, τίτλων και οφφικίων υπήρξε τρόπος τιμητικής ανταπόκρισης σε εξαιρετικές προσφορές προς την Εκκλησία και την κοινότητα. Η πρακτική αυτή διατηρείται μέχρι σήμερα, ως επίκαιρη μορφή ενίσχυσης και προβολής του εκκλησιαστικού έργου, ιδίως σε ένα ρευστό και συχνά σύνθετο περιβάλλον.

Τα διάσημα των ταγμάτων των Ορθόδοξων Εκκλησιών που φυλάσσονται στη Τράπεζα της Ελλάδος συγκροτούν το μεγαλύτερο γνωστό σύνολο του είδους σε ιδιωτική συλλογή. Το υλικό καλύπτει όλα τα Πρεσβυγενή Πατριαρχεία και εκτείνεται σε ποικίλες ιστορικές περιόδους, επιτρέποντας κατά περίπτωση τη μελέτη τόσο της εξέλιξης των διασήμων όσο και των προσπαθειών των πατριαρχείων για την καθιέρωση και τη θεσμοθέτηση των τιμητικών διακρίσεων.

Τάγμα του Αποστόλου Ανδρέα, απόπειρες θεσμοθέτησης από το Πατριαρχείο Κωνσταντινουπόλεως

Η ιστορική έρευνα έχει αναδείξει τις πρώτες απόπειρες για τη θέσπιση παρασήμου από τον Οικουμενικό Θρόνο, κατά τη δεύτερη πατριαρχία του Ιωακείμ Γ΄ (1901-1912). Στις αρχές του 20ού αιώνα, η βαθμιαία παρακμή της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας και η συνακόλουθη άνοδος των εθνικών κρατών στη Βαλκανική έθεταν σε αμφισβήτηση την εξουσία του Πατριαρχείου Κωνσταντινουπόλεως και την ηγετική του θέση στην Ορθόδοξη Εκκλησία. Μέσα σε αυτό το κλίμα, η δημιουργία ενός παρασήμου θα λειτουργούσε ως εργαλείο προβολής του Πατριαρχείου, μιας διακριτής πνευματικής αρχής, ικανής να απονέμει τιμές και να ενισχύει τους δεσμούς με προσωπικότητες εντός και εκτός του ορθόδοξου κόσμου.

Ήδη από το 1903, καταγράφονται πολλές παραγγελίες του Πατριάρχη προς τον Αρχιμανδρίτη Ιάκωβο Βατοπαιδινό, ηγούμενο του Μετοχίου «Άγιος Σέργιος» του Οικουμενικού Πατριαρχείου στη Μόσχα. Μεταξύ των παραγγελιών περιλαμβάνονται εικόνες, αρχιερατικά εγκόλπια, μετάλλια, καθώς και σταυροί με αφιερωματικές επιγραφές, που προορίζονταν ως δώρα για εξέχουσες εκκλησιαστικές και πολιτικές προσωπικότητες. Λίγες ημέρες πριν από την ασθένεια και τον θάνατο του Ιωακείμ Γ΄, ο Μητροπολίτης Αμασειας Γερμανός απέστειλε επιστολή (24 Οκτωβρίου 1912) στον ηγούμενο Ιάκωβο, με την οποία του ζητούσε να μεριμνήσει

για την κατασκευή παρασήμου.³⁶ Επισήμανε τα ακόλουθα:

«Η νέα κατάσταση των πραγμάτων ίσως θα αναγκάσει την Εκκλησίαν να ιδρύση παράσημον του Άγιου Γεωργίου Α΄, Β΄ και Γ΄ τάξεως. Το παράσημον τούτο θα είναι μέταλλον εκ χρυσοῦ μετὰ κεχρυσωμένης δάφνης ἐν πλαισίῳ ἐξ ἀργύρου καὶ πλατίνας. Ἐπὶ τῆς μίας ὀψεως θὰ φέρει τὸν Ἅγιον Γεώργιον ἐφιππον καὶ ἐπὶ τῆς ἐτέρας τὸν Δικέφαλον Ἄετὸν μετὰ τῶν πατριαρχικῶν ἐμβλημάτων. Πρὸς τούτοις, ἴσως θὰ χρειασθούμε καὶ εἰκονίδια τοῦ Ἁγίου Γεωργίου ἐφίππου, καλῶς καὶ ἐπιμελῶς ἐπεξεργασμένα ἐκ χρυσοῦ, ἀργύρου καὶ πλατίνας, διὰ Βασιλεῖς, Πρίγκιπας καὶ λοιποὺς ἐπίσημους. Ἐπιθυμοῦμεν ὅσον τὸ δυνατόν ταχύτερον νὰ ἔχωμεν σχέδια τῶν τε εἰκόνων καὶ τῶν παρασήμων, καθὼς καὶ τὴν ἐκ χρυσοῦ, ἀργύρου καὶ πλατίνας τιμὴν αὐτῶν».

Η θέσπιση τάγματος και αντίστοιχου παρασήμου από τον Οικουμενικό Θρόνο δεν έχει ευδοωθεί μέχρι σήμερα. Αυτό οφείλεται στο γεγονός ότι το Πατριαρχείο Κωνσταντινουπόλεως, παρ' όλη τη διεθνή ακτινοβολία και αναγνώρισή του, λειτουργεί υπό ένα ιδιαίτερο νομικό καθεστώς στην Τουρκία, το οποίο είναι απροσδιόριστο και περιοριστικό. Ενώ έχει πνευματική και διοικητική δικαιοδοσία για την Ορθοδοξία παγκοσμίως, το τουρκικό κράτος το αντιμετωπίζει ως μια περιορισμένη θρησκευτική κοινότητα των Ελλήνων της Κωνσταντινούπολης. Η μη αναγνώριση

Εικ. 25
Αναμνηστικός σταυρός της 1000ετηρίδας του Αγίου Όρους,
1963, αριθ. κατ. 7.3.

νομικής υπόστασης του στερεί το δικαίωμα της επίσημης ίδρυσης παρασήμων και διακρίσεων ανάλογων αναγνωρισμένων θρησκευτικών αρχών.³⁷

Οι προσπάθειες του Πατριαρχείου Κωνσταντινουπόλεως ανανεώθηκαν μετά τα μέσα του 20ού αιώνα, με την ανάρρηση του Αθηναγόρα στον Πατριαρχικό Θρόνο (1948-1972). Ο Πατριάρχης, ο οποίος είχε διατελέσει με επιτυχία Αρχιεπίσκοπος Αμερικής και είχε αναπτύξει ισχυρούς δεσμούς με τη διεθνή κοινότητα, επιδίωξε τη θεσμοθέτηση τάγματος τόσο για να ενισχύσει και να αναδείξει τη θέση του Οικουμενικού Πατριαρχείου στον χριστιανικό κόσμο, όσο και για να εξασφαλίσει την ενεργή συμπαράσταση του ορθόδοξου ποιμνίου, το οποίο είχε πλέον διασπαρεί σε όλη την υφήλιο. Ήδη από τα πρώτα χρόνια της πατριαρχίας του, είχε εκφράσει την πρόθεση ίδρυσης «Τάγματος του Αποστόλου Ανδρέου», του ιδρυτή της Εκκλησίας της Κωνσταντινουπόλεως.³⁸ Απτή απόδειξη της βούλησής του αποτελεί η αλληλογραφία του Πατριαρχείου με τον καλλιτέχνη και κατασκευαστή Ελευθέριο Κελαϊδή, το 1959. Διαπιστώνουμε ότι είχε συσταθεί ειδική πατριαρχική επιτροπή, η οποία ονομαζόταν «Επιτροπή Τάγματος Αποστόλου Ανδρέου».³⁹ Η οικονομική προσφορά του Κελαϊδή μάλιστα, αφορούσε διάσημα πέντε τάξεων: Μεγαλόσταυρος, Ανώτερος Ταξιάρχης, Ταξιάρχης, Χρυσούς Σταυρός, Αργυρούς Σταυρός.

Εικ. 26
Αναμνηστικό «παράσημο» της Γ' Πανορθόδοξης Διάσκεψης
στη Ρόδο, 1964, αριθ. κατ. 8.1.

Η σύσταση «Τάγματος του Αγίου Ανδρέα» δεν τελεσφόρησε. Τα σχέδια του Κελαϊδή ωστόσο φαίνεται ότι υιοθετήθηκαν για τους αναμνηστικούς σταυρούς που φιλοτέχνησε το 1963, σε ανάμνηση των εορτασμών της 1000ετηρίδας του Αγίου Όρους (εικ. 25). Ο Πατριάρχης προσέφερε τους καλαισθητούς σταυρούς με τη μορφή του Αποστόλου Ανδρέα (χρυσό, αργυρό και χάλκινο) σε Αρχοντες, όπως ονομάζονται αλλιώς οι οφφικιάλοι του Πατριαρχείου, «ως φυλακτήριο του αξιώματός τους», και σε άλλες εξέχουσες προσωπικότητες που εργάστηκαν για τον εορτασμό.⁴⁰ Μετά την ολοκλήρωση των εορτών, ο σταυρός της 1000ετηρίδας συνέχισε να απονέμεται από τον Αθηναγόρα ως τιμητική διάκριση σε πρόσωπα που προσέφεραν σημαντικές υπηρεσίες στη Μεγάλη του Χριστού Εκκλησία και σε άτομα που διακρίθηκαν στον χώρο της παιδείας.

Ο σταυρός που φιλοτέχνησε ο Κελαϊδής παρουσιάζει ιδιαίτερο ενδιαφέρον, καθώς, από «αναμνηστικό μετάλλιο» για τη 1000ετηρίδα του Αγίου Όρους, μετεξελίχθηκε, έναν χρόνο αργότερα, το 1964, σε «αναμνηστικό παράσημο» για την Γ' Πανορθόδοξη Διάσκεψη της Ρόδου (εικ. 26). Ο ίδιος σταυρός απέκτησε αρθρωτή ανάρτηση από μίτρα και κοσμήθηκε με ερυθρά και λευκά σμάλτα. Δημιουργήθηκαν διάσημα τεσσάρων τάξεων: Μεγαλόσταυρος, Ανώτερος Ταξιάρχης, Ταξιάρχης, Χρυσούς Σταυρός.⁴¹

Κατά την πατριαρχία του Αθηναγόρα, παρατηρείται σημαντική ενίσχυση του θεσμού των οφφικίων. Ο Πατριάρχης απένειμε πλήθος τιμητικών τίτλων, ιδιαίτερα σε λαϊκούς της διασποράς, αναγνωρίζοντας τη διακεκριμένη συμβολή προσωπικοτήτων, κυρίως υπηκόων των ΗΠΑ, στην ενίσχυση της Εκκλησίας. Για πρώτη φορά επίσης απονεμήθηκε ο τίτλος της «Αρχόντισσας» σε γυναίκες, διευρύνοντας με αυτό τον τρόπο τον θεσμό των Αρχόντων. Το 1966 ιδρύθηκε, από τον Αρχιεπίσκοπο Ιάκωβο και με την ευλογία του Οικουμενικού Πατριάρχη, το «Τάγμα του Αποστόλου Ανδρέου» της Αρχιεπισκοπής Βορείου και Νοτίου Αμερικής (Order of Saint Andrew the Apostle).⁴² Αποτελείται από λαϊκά μέλη της Αρχιεπισκοπής, γνωστά ως οφφικίοι του Οικουμενικού Θρόνου στην Αμερική, που τιμήθηκαν για τις εξαιρετικές τους υπηρεσίες προς την Εκκλησία. Με τους Knights of St. Andrew συνδέεται και το αναμνηστικό μετάλλιο της Συλλογής (αριθ. κατ. 92).

Κατά την πατριαρχία του Δημητρίου (1972-1991) δεν επιχειρήθηκε εκ νέου η ίδρυση τάγματος. Η απονομή του σταυρού-«παρασήμου» της Γ' Πανορθόδοξης Διάσκεψης της Ρόδου διακόπηκε, σε αντίθεση με τον σταυρό της 1000ετηρίδας του Αγίου Όρους, ο οποίος εξακολούθησε να απονέμεται ως τιμητική διάκριση. Ο Πατριάρχης Δημήτριος προσέφερε επίσης ως ευλογία τον λεγόμενο «Πατριαρχικό Σταυρό της Αγίας Σοφίας»

(αριθ. κατ. 14), ο οποίος δίδεται τιμητικά έως σήμερα από τον προκαθήμενο της Εκκλησίας της Κωνσταντινουπόλεως σε κληρικούς τόσο ορθοδόξους όσο και άλλων χριστιανικών παραδόσεων. Το σχέδιο του είναι βασισμένο στον σταυρό που κοσμεί τις θύρες του εσωνάρθικα του ναού στην Κωνσταντινούπολη και φέρει εγγεγραμμένο γραμμικό κυανό σταυρό από σμάλτο.⁴³

Το 1992, μετά από πρόταση του Οικουμενικού Πατριάρχη Βαρθολομαίου, ιδρύθηκε η Αδελφότητα των της Μεγάλης του Χριστού Εκκλησίας Οφφικιάλων «Παναγία Παμμακάριστος». Η αδελφότητα, με έδρα την Αθήνα και μέλη σε Ευρώπη, Ασία, Αυστραλία και Αμερική (πλην των ΗΠΑ), αποσκοπεί στη δημιουργία ενός συντονιστικού και επικοινωνιακού πλαισίου για τους Άρχοντες του Πατριαρχείου, ενισχύοντας τη μεταξύ τους συνεργασία και ενημέρωση.⁴⁴

Εικ. 27
Σταυρός Α' Τάξης, Τάγμα του Αποστόλου και Ευαγγελιστή Μάρκου, Πατριαρχείο Αλεξανδρείας, αριθ. κατ. 120.Α.1.ii.

Τάγμα του Αποστόλου και Ευαγγελιστού Μάρκου, Πατριαρχείο Αλεξανδρείας

Το Πατριαρχείο Αλεξανδρείας και Πάσης Αφρικής, το δεύτερο κατά την τάξη ορθόδοξο πατριαρχείο, έχει ιδρύσει Τάγμα Τιμής στο όνομα του ιδρυτή του, Αποστόλου και Ευαγγελιστού Μάρκου. Από τα τέλη του 16ου αιώνα, ήδη από την πατριαρχία του Μελετίου Α' Πηγά (1590-1601) αλλά και στη συνέχεια, οι εκάστοτε προκαθήμενοι της Εκκλησίας της Αλεξανδρείας απονέμουν τιμίους σταυρούς διαφόρων τάξεων σε πρόσωπα που διακρίθηκαν για την αρετή και την προσφορά τους. Οι απονομές αυτές, όπως χαρακτηριστικά αναφέρουν οι σύγχρονες συνοδευτικές πατριαρχικές επιστολές, αποτελούν «ορατά δείγματα της αποστολικής ευλογίας» και εκφράζουν την αναγνώριση του Πατριαρχείου για τις υπηρεσίες των τιμωμένων προς το έθνος, την Εκκλησία και το ίδιο.⁴⁵

Το Τάγμα του Αποστόλου και Ευαγγελιστού Μάρκου της Αλεξανδρινής Εκκλησίας θεσπίστηκε στη σύγχρονη εποχή από τον Πάπα και Πατριάρχη Μελέτιο Β' Μεταξάκη (1926-1935). Ο εξέχων αυτός ιεράρχης, κατά τη σύντομη αλλά καθοριστική πατριαρχία του, ενδιαφέρθηκε για τη σύνταξη και ψήφιση κανονισμών. Στον «Οργανικό Νόμο του Ελληνορθόδοξου Πατριαρχείου Αλεξανδρείας», το 1930, γίνεται για πρώτη φορά επίσημη αναφορά στο Τάγμα και η χρονολογία ,Αΰλ (=1930), που φέρουν τα διάσημα, παραπέμπει ακριβώς στην εν λόγω επίσημη καθιέρωσή του.⁴⁶

Το παράσημο του Τάγματος πήρε οριστικά τον «τύπον Σταυρού κυανού επί βάσεως

Εικ. 28
Σταυρός Β΄ Τάξης, Τάγμα του Αποστόλου και Ευαγγελιστή Μάρκου, Πατριαρχείο Αλεξανδρείας, αριθ. κατ. 120.Α.3.ι.

μελαίνης» και διαιρέθηκε σε τρεις τάξεις, απονεμόμενον «ἐπ' εὐλογία καὶ ἐπιβραβεύσει ἀρετῆς». Οι τρεις τάξεις που θεσπίστηκαν ἦταν του Ταξιάρχη Α' (αντίστοιχος του Μεγάλου σταυρου της εποχής), του Χρυσού Σταυρού Β' (ἢ Αξιωματικῶν Β', αντίστοιχος του Ταξιάρχη) και του Αργυρού Σταυρού Γ' (ἢ Ἰππότη Γ', αντίστοιχος του Ἰππότη). Η ταινία του Τάγματος ορίσθηκε κυανή, με λεπτές μαύρες λωρίδες στα ἄκρα. Τα χρώματά της, ὅπως τα ἔχει ερμηνεύσει ο Πατριάρχης Μελέτιος Α' Πηγᾶς, σε ἀντίστοιχους σταυρούς που ἀπονεμήθηκαν ἐπὶ πατριαρχίας του, συμβολίζουν «τὸ μὲν μαῦρον... τὰς ἐν τῷ κόσμῳ τοῦτο κακουχίας, τὸ δὲ κυανοῦν τὴν χαρὰν ἐν τῇ ἄνω βασιλείᾳ».

Στη Συλλογὴ της Τράπεζας της Ελλάδος φυλάσσονται 11 παράσημα του Τάγματος του Αποστόλου και Ευαγγελιστοῦ Μάρκου. Τα διάσημα ὅλων των τάξεων (εικ. 27-29) εἶναι σταυροὶ μίας ὄψης, ἴδιου σχήματος και μεγέθους· ἔχουν τραπεζοειδεῖς διχαλωτοὺς βραχίονες, τον κάθετο ἄξονα μεγαλύτερο και ἀπολήγουν ἐπάνω στην αλεξανδρινὴ πατριαρχικὴ τιάρα. Στην ἐμπρόσθια ὄψη τους, φέρουν μέταλλο με τὸ ἔμβλημα του Πατριαρχείου – τον φτερωτὸ λέοντα, σύμβολο του Αποστόλου και Ευαγγελιστῆ Μάρκου, σε ὀρθία στάση, να ἔχει μπροστὰ στα πόδια του ἀνοιχτὸ Ευαγγέλιο. Σε ταινία μαύρου βάθους, που περιβάλλει την παράσταση, ἀναγράφεται ἡ ἐπιγραφή: ΕΥΛΟΓΙΑ ΑΠΟΣΤΟΛΟΥ ΜΑΡΚΟΥ | Α.Θ.Λ.

Η διάκριση των διασήμων ἀνάμεσα στις τρεις τάξεις του Τάγματος βασίζεται σε συγκε-

Εικ. 29
Σταυρός Γ΄ Τάξης, Τάγμα του Αποστόλου και Ευαγγελιστή Μάρκου, Πατριαρχείο Αλεξανδρείας, αριθ. κατ. 120.Α.5.ι.

κριμένες σχεδιαστικὲς λεπτομέρειες: Οι βραχίονες των σταυρῶν της Γ' τάξης καλύπτονται ἀπὸ κυανὸ σμάλτο με ἐντονο μαῦρο περίγραμμα. Στη Β' τάξη, οι σταυροὶ εἶναι κατὰ βάση ἴδιοι με αὐτοὺς της Γ' τάξης, ἀλλὰ τὸ κεντρικὸ μέταλλο περιβάλλεται ἀπὸ διάτρητο στεφάνι. Στην Α' τάξη, ἐκτὸς ἀπὸ τὸ ἀμφιπρόσωπο στεφάνι, οι βραχίονες του σταυροῦ κοσμούνται ἐπίσης με διάτρητο φυτικὸ διάκοσμο, προσδίδοντάς του τὴν ὄψη περίτεχνου κοσμήματος. Οι σταυροὶ της Α' τάξης, του Ταξιάρχη, φέρονται στον τράχηλο, ἐνὼ τα διάσημα της Β' και Γ' τάξης ἀναρτῶνται στο στήθος.⁴⁷

Οι πληροφορίες του Συλλέκτη Π. Ταζεδάκη ἀναφέρουν ὅτι τα διάσημα της Συλλογῆς ἔχουν φιλοτεχνηθεῖ ἀπὸ δύο διαφορετικοὺς κατασκευαστῆς: Τὸν γνωστὸ αἰγυπτιακὸ οἶκο Bichay και τὸν ἐλληνικὸ οἶκο Κελαϊδῆ. Η προσεκτικὴ παρατήρηση των λεπτομεριῶν ἐπιτρέπει τὴ διάκριση ἀνάμεσα στις δύο κατασκευαστικὲς ἐκδοχές. Ἐκτὸς ἀπὸ τα διαφορετικὰ συστήματα ἀνάρτησης των σταυρῶν ἀπὸ τις πατριαρχικὲς τιάρες, τα διάσημα του Bichay ξεχωρίζουν για τὴν ποιοτικὴ και προσεγμένη ἐφαρμογὴ των σμάλτων και τὴ λεπτομερὴ ἀπόδοση του φτερωτοῦ λέοντα, που ἐμφανίζεται με πιο ραδινὲς ἀναλογίες και ἐπισταμένη λεπτομέρεια. Ἀντίθετα, στα παράσημα του οἴκου Κελαϊδῆ, τα σμάλτα φαίνονται λιγότερο οριοθετημένα και τὸ Ευαγγέλιο που κρατᾷ ὁ λέοντας ἔχει χάσει τὸ σχῆμα του και εἶναι σφαιρικὸ. Παρόμοιες διαφορὲς ἐντοπίζονται και στις ἐπιγραφές: Στα διάσημα του

Bichay, τα γράμματα, αν και λεπτότερα, είναι πιο καλοσχηματισμένα και καθαρά. Τέλος, και στις δύο εκδοχές παρατηρείται λανθασμένη απόδοση της χρονολογίας, Α 3Λ: Στα διάσημα του Bichay το γράμμα Λ φέρει κεραιές που τέμνονται ελαφρά στην κορυφή, ενώ στα αντίστοιχα του Κελαϊδή το Λ έχει παραποιηθεί πλέον σε Χ.⁴⁸

Η χρονολογία αναγράφεται ορθά σε ένα μοναδικό στη Συλλογή παράσημο του Ανώτερου Ταξιάρχη (σταυρός και αστέρας, αριθ. κατ. 120.Β), το οποίο παρουσιάζει σημαντικές τυπολογικές διαφορές σε σχέση με εκείνα που φιλοτεχνήθηκαν από τους οίκους Bichay και Κελαϊδή. Ο σταυρός διατηρεί το γνώριμο σχήμα με τους διχαλωτούς βραχίονες, ωστόσο αναρτάται από βασιλικό στέμμα, αντί της πατριαρχικής τιάρας. Το στεφάνι που τον περιβάλλει αποτελείται από φύλλα δάφνης με κόκκινους καρπούς, ενώ το περίγραμμα των βραχιόνων και η περιμετρική ταινία του μεταλλίου με την επιγραφή φέρουν λευκό σμάλτο αντί για μαύρο. Ο ίδιος σταυρός, χωρίς το στέμμα, είναι προσαρτημένος και στον αστέρα του παρασήμου, διατηρώντας την εικαστική συνοχή του συνόλου (εικ. 30). Και άλλα παράσημα αυτού του τύπου είναι γνωστά, καθώς αρκετά παρόμοια τεκμήρια εντοπίζονται σε ιδιωτικές συλλογές και στο εμπόριο, σε διαδικτυακά καταστήματα και δημοπρασίες. Ωστόσο, δεν υπάρχουν διαθέσιμες συμπληρωματικές πληροφορίες που να

διευκολύνουν την ακριβή χρονολόγησή τους ή την ταυτοποίηση του δημιουργού. Σε κάθε περίπτωση, η κατασκευή τους θα πρέπει να τοποθετηθεί μετά το 1930, έτος επανασύστασης του τάγματος από τον Μελέτιο Μεταξάκη, και ενδεχομένως να ανάγονται στα μέσα του 20ού αιώνα στα χρόνια του Πάπα και Πατριάρχη Αλεξανδρείας Χριστοφόρου Β' (1939-1967). Είναι γνωστό ότι, κατά την πατριαρχία του, το παράσημο του Τάγματος απονεμήθηκε σε 621 πρόσωπα, σε αντίθεση με τους μικρότερους αριθμούς απονομής των προκατόχων του Πατριαρχών, Μελετίου Β' Μεταξάκη (31 απονομές) και Νικολάου Ε' (6 απονομές). Η εκτεταμένη απονομή του παρασήμου κατά την περίοδο αυτή προκάλεσε αντιδράσεις εκ μέρους ορισμένων συντηρητικών ιεραρχών, όπως του Μητροπολίτη Νουβίας Ανθίμου, οι οποίοι θεωρούσαν ότι η τιμητική αυτή διάκριση όφειλε να απονέμεται σπανίως, προκειμένου να διαφυλαχθεί το κύρος και η ιερότητά της.

Ο Πατριάρχης Χριστόφορος Β' προσέθεσε μία ακόμη, βραχύβια τάξη στο Τάγμα. Πρόκειται για τον «Χαλκούν Σταυρό του Αποστόλου και Ευαγγελιστού Μάρκου», ο οποίος συγκρότησε την Δ' τάξη του Τάγματος και απονεμήθηκε σε Έλληνες στρατιωτικούς για τη συμμετοχή τους στους αγώνες της Μέσης Ανατολής κατά την περίοδο 1941-1945 και την ανδρεία που επέδειξαν εκεί. Ο σταυρός αυτός (εικ. 31) φέρει ενιαία την πατριαρχική τιάρα στην κορυφή του και έχει

Εικ. 30
Οκτάκτινος αστέρας Ανώτερου Ταξιάρχη,
Τάγμα του Αποστόλου και Ευαγγελιστή Μάρκου,
Πατριαρχείο Αλεξανδρείας, αριθ. κατ. 120.Β(β).

Εικ. 31
Σταυρός ανδρείας του Πατριάρχη Αλεξανδρείας
Χριστοφόρου Β', 1945, αριθ. κατ. 122.1.iv.

τραπεζοειδείς βραχίονες. Στο κέντρο του, μέσα σε κυκλικό διάχωρο, απεικονίζεται ο πτερωτός λέων πλαισιωμένος από την επιγραφή «ΕΥΛΟΓΙΑ ΑΠΟΣΤΟΛΟΥ ΜΑΡΚΟΥ». Στους βραχίονες του σταυρού, αναγράφονται: Το όνομα του Πατριάρχη «ΧΡΙΣΤΟΦΟΡΟΣ Β!», η χρονολογία 1945, καθώς και η αφιέρωση «ΤΟΙΣ ΠΡΟΜΑΧΟΙΣ ΤΗΣ ΠΙΣΤΕΩΣ ΚΑΙ ΠΑΤΡΙΔΟΣ».⁴⁹

Τάγμα των Αγίων και Κορυφαίων Αποστόλων Πέτρου και Παύλου, Πατριαρχείο Αντιοχείας

Το Πατριαρχείο Αντιοχείας, με ιστορική έδρα τη Δαμασκό, απονέμει το παράσημο του Τάγματος των Αγίων και Κορυφαίων Αποστόλων Πέτρου και Παύλου. Το Τάγμα ιδρύθηκε το 1945, κατά την ευεργετική για την Αντιοχική Εκκλησία πατριαρχία του Αλεξάνδρου Γ' Ταχάν (1931-1959).⁵⁰ Μετά τον Α' Παγκόσμιο Πόλεμο και τη γαλλική κατοχή της περιοχής, το Πατριαρχείο, καλούμενο να επιβιώσει μέσα σε ένα πολυθρησκευτικό και πολιτικά ασταθές περιβάλλον, αναγκάστηκε να διαχειριστεί νέες σχέσεις εξουσίας και να επανακαθορίσει τον ρόλο του σε κοινωνίες που μεταβάλλονταν ραγδαία. Αντιμέτωπο με τον περιορισμό της παραδοσιακής του επιρροής και τη μετατόπιση του πληθυσμιακού του πυρήνα, επιδίωξε να διατηρεί στενούς δεσμούς με τους ορθόδοξους πληθυσμούς της διασποράς, ενισχύοντας παράλληλα τη θέση του στο διεθνές ορθόδοξο πλαίσιο.

Το παράσημο του Τάγματος απονέμεται σε έξι τάξεις: Αργυρός Σταυρός, Χρυσός Σταυρός, Ταξιάρχης, Ανώτερος Ταξιάρχης, Μεγαλόσταυρος και Περιδέραιο. Τα διάσημα που απόκεινται στη Συλλογή της Τράπεζας της Ελλάδος είναι λίγα αλλά ενδεικτικά των δύο διακριτών τύπων του παρασήμου. Στον πρώτο τύπο (εικ. 139, 140), ο σταυρός του διασήμου έχει τον κάθετο άξονα μεγαλύτερο και περιβάλλεται από στεφάνι· οι βραχιόνες, τραπεζοειδείς διχαλωτοί, είναι ερυθρού χρώματος με λευκό περίγραμμα, ενώ στο κέντρο, σε κυκλικό διάχωρο, απεικονί-

ζονται οι μορφές των Αποστόλων Πέτρου και Παύλου.⁵¹

Ο δεύτερος τύπος αντιπροσωπεύεται από έναν οκτάκτινο αστέρα (εικ. 32), σαφώς πιο επιμελημένης κατασκευής. Οι μορφές των Αποστόλων με γραμμικούς φωτοστεφάνους προβάλλουν ανάγλυφες σε κεντρικό μέταλλο που περιβάλλεται από αραβική επιγραφή κυανού σμάλτου. Αριστερά, ο Πέτρος κρατά τα κλειδιά της βασιλείας ενώ, δεξιά, ο Παύλος κρατά στο αριστερό χέρι Ευαγγέλιο με σταυρό και, στο δεξί, ξίφος προς τα κάτω· στο πεδίο πάνω από τις μορφές, εσώγλυφα, Π. και Π. Τα ίδια γράμματα αναγράφονται και σε έναν επίχρυσο σταυρό που αναρτάται από βασιλικό στέμμα (αριθ. κατ. 136.Β.2). Σύμφωνα με τις πληροφορίες του Συλλέκτη Π. Ταζεδάκη, το διάσημο αποδίδεται επίσης στο Πατριαρχείο Αντιοχείας.

Εικ. 32
Οκτάκτινος αστέρας Ανώτερου Ταξιάρχη,
Τάγμα των Αγίων και Κορυφαίων Αποστόλων Πέτρου
και Παύλου, Πατριαρχείο Αντιοχείας, αριθ. κατ. 136.Β.

Τάγμα των Ορθοδόξων Σταυροφόρων του Παναγίου Τάφου, Πατριαρχείο Ιεροσολύμων

Το Τάγμα των Ορθοδόξων Σταυροφόρων του Παναγίου Τάφου είναι ένα από τα αρχαιότερα και πλέον σημαίνοντα εκκλησιαστικά Τάγματα Τιμής. Είναι συνδεδεμένο με το Ελληνορθόδοξο Πατριαρχείο Ιεροσολύμων και αποτελεί μέρος της Αγιοταφίτικης Αδελφότητας, της μοναστικής κοινότητας που έχει ως αποστολή τη φύλαξη και διατήρηση των ιστορικών δικαιωμάτων του Πατριαρχείου επί των ιερών προσκυνημάτων στους Αγίους Τόπους.

Κατά την ιεροσολυμιτική παράδοση, η ίδρυση του Τάγματος των Ορθοδόξων Σταυροφόρων του Παναγίου Τάφου ανάγεται στην εποχή του Αγίου Κωνσταντίνου του Μεγάλου, του πρώτου Χριστιανού αυτοκράτορα και ισαποστόλου. Στο πέρασμα των αιώνων, η μνήμη και η σημασία του παρασήμου ανανεώθηκαν από βυζαντινούς αυτοκράτορες όπως ο Ηράκλειτος, ο Ισαάκ Κομνηνός και ο Ισαάκ Άγγελος Κομνηνός, οι οποίοι φρόντισαν να διαφυλάξουν το κύρος του.⁵²

Το παράσημο του Τάγματος είναι ένας σταυρός τύπου λειψανοθήκης, στο εσωτερικό του οποίου τοποθετείται συνήθως τεμάχιο Τιμίου Ξύλου μέσα σε κερί, ενώ η ταινία του είναι ερυθρού χρώματος (εικ. 143, 270). Τα διάσημα που φυλάσσονται στη Συλλογή της Τράπεζας της Ελλάδος χρονολογούνται από τα τέλη του 19ου αιώνα και την εποχή του Πατριάρχη Γερασίμου Α' (1891-1897), καλύπτουν δε την πατριαρχία του Δαμιανού Α' έως εκείνη του Βενεδίκτου (1957-1980).

Κατά την τεκμηρίωση και τυπολογική μελέτη των διασήμων του Τάγματος προκύπτουν διάφορες δυσκολίες: Απουσιάζουν επίσημοι κανονισμοί που να ορίζουν επακριβώς τη μορφή, τις τάξεις και τα διακριτικά του Τάγματος, όπως συμβαίνει στα τάγματα αριστείας του ελληνικού κράτους μέσω των σχετικών ΦΕΚ. Η ονομασία των τάξεων του Τάγματος διαφοροποιείται ανά περίοδο και η τυπολογική ποικιλία εντείνεται από τις κατά περίπτωση τροποποιήσεις, οι οποίες αντανακλούν είτε τις εκάστοτε ανάγκες είτε τη βούληση του πατριάρχη ή των υπευθύνων απονομής. Επιπλέον, ένα ακόμη στοιχείο που περιπλέκει την τεκμηρίωση είναι το γεγονός ότι αρκετοί πατριάρχες απένεμαν διάσημα, τα οποία είχαν κατασκευαστεί επί των προκατόχων τους, αξιοποιώντας διαθέσιμο απόθεμα προηγούμενων περιόδων και διαφορετικών κατασκευαστών. Τέλος, ένα πρόσθετο εμπόδιο για τη χρονολόγηση και την τυπολογική κατάταξη των παρασήμων της Συλλογής συνιστά η απουσία των αντίστοιχων σιγιλίων, των πατριαρχικών δηλαδή γραμμάτων απονομής, τα οποία παρέχουν συνήθως τα απαραίτητα χρονολογικά δεδομένα.⁵³

Αν και υφίστανται οι παραπάνω δυσκολίες, ο μεγάλος αριθμός των διασήμων του Τάγματος που απόκειται στη Συλλογή (εικ. 35) προσέφερε τη δυνατότητα μίας «νομισματικής προσέγγισης» και, περαιτέρω, τη διάκριση πέντε τυπολογικών και χρονολογικών φάσεων,

Εικ. 33
Διάσημο Σταυροφόρου, Τάγμα του Παναγίου Τάφου, Πατριαρχείο Ιεροσολύμων, απονεμημένο στον Παναγιώτη Ταξεδάκη (Τύπος Α), 1892, αριθ. κατ. 138.Α.1.

Εικ. 34
Διάσημο Ιππότη, Τάγμα του Παναγίου Τάφου, Πατριαρχείο Ιεροσολύμων (Τύπος Β'), αριθ. κατ. 138.Β.1.ii.

οι οποίες μάλλον αποδίδονται σε διαφορετικούς κατασκευαστικούς οίκους.⁵⁴

Στην πρώτη φάση ανήκει ο απέριττος αλλά επιμελημένος επίχρυσος αμφιπρόσωπος σταυρός, μαζί με τη συνοδευτική του μινιατούρα (Τύπος Α), που απονεμήθηκε το 1892 από τον Πατριάρχη Ιεροσολύμων Γεράσιμο Α' (1891-1897) στον Παναγιώτη Ταξεδάκη, παππού του ομώνυμου Συλλέκτη (εικ. 33). Το διάσημο της τάξης του Σταυροφόρου (Δ' τάξης) είναι αντίστοιχο σε σημασία με τον Χρυσό Σταυρό των ιπποτικών ταγμάτων.⁵⁵ Η ιδιαιτερότητά του, σε σχέση με τα μεταγενέστερα παραδείγματα, έγκειται στον τρόπο συναρμογής του: Ο σταυρός ανοίγει από το άνω μέρος και τα δύο τμήματά του συγκρατούνται μέσω κοχλία με διαμπερή πολυεδρική κεφαλή (εικ. 143). Το ξύλινο κουτί φύλαξης, επενδεδυμένο εσωτερικά με ερυθρό ύφασμα, φέρει εξωτερικά στο κάλυμμα την επιγραφή «ΙΕΡΟΥΣΑΛΗΜ 1892»

και το συμπίλημα των αρχικών «ΦΤ» αποτελεί αναφορά στην Αγιοταφική Αδελφότητα, τους «Φύλακες του Παναγίου Τάφου».⁵⁶

Κατά τη διάρκεια της πατριαρχίας του Δαμιανού Α' (1897-1931), παρατηρούνται συστηματικές προσπάθειες ανασυγκρότησης και οργάνωσης του Τάγματος και του αντίστοιχου παρασήμου του. Στην περίοδο αυτή, εντάσσονται τρεις διακριτές τυπολογικές παραλλαγές (Τύπος Β', Γ' και Δ').

Έξι διάσημα χρονολογούνται στις αρχές του 20ού αιώνα (Τύπος Β': αριθ. κατ. 138.Β.1-3). Πρόκειται για δύο σταυρούς Ιππότη (εικ. 34), που εξαρτώνται από αμφιπρόσωπο διάτρητο στέμμα, την αντίστοιχη μινιατούρα (αριθ. κατ. 138.Β.2) και τρία διάσημα Σταυροφόρου (αριθ. κατ. 138.Β.3.i-iii). Από μορφολογική άποψη, ο σταυρός εξακολουθεί να λειτουργεί ως ανοιγόμενη λειψανοθήκη. Ωστόσο, δύο νέα χαρακτηριστικά παγιώνονται κατά την περίοδο

Εικ. 35
Διάσημα του Τάγματος του Παναγίου Τάφου,
Πατριαρχείο Ιεροσολύμων.

αυτή: Ένας λεπτός σταυρός από μαύρο σμάλτο που κοσμεί πλέον την εμπρόσθια όψη και η σφαιρική, διαγραμμισμένη κεφαλή του κοχλίου, που μετατοπίζεται στο κάτω άκρο του σταυρού, όπου και συγκρατεί τα δύο μέρη της λειψανοθήκης. Τα διάσημα χρονολογούνται με ασφάλεια, με βάση τα εξαιρετικής τέχνης ξυλόγλυπτα κουτιά τους: Τρία κουτιά που στο κάλυμμα τους φέρουν χαραγμένο το έμβλημα του Πατριαρχείου, τα αρχικά του Πατριάρχη Δ.Π.Ι. (=Δαμιανός Πατριάρχης Ιεροσολύμων) και τη χρονολογία απονομής (190[-], 1907 και 1908).⁵⁷

Ο τρίτος τύπος (Τύπος Γ') του παρασήμου του Παναγίου Τάφου παρουσιάζει σημαντικές τυπολογικές διαφορές σε σχέση τόσο με τους προηγούμενους όσο και με τους επόμενους τύπους. Στη Συλλογή, εκπροσωπείται από ένα πλήρες διάσημο του Ταξιάρχη, που αντιστοιχεί στον Ανώτερο Ταξιάρχη των ιπποτικών ταγμάτων. Αποτελείται από σταυρό, αστέρα, μινιατούρα και κόρυμβο, που συνοδεύονται από το αυθεντικό τους κουτί (εικ. 36).⁵⁸ Ο σταυρός, αναρτημένος από αμφιπρόσωπο διάτρητο στέμμα, αν και φέρει χαρακτηριστικά λειψανοθήκης, δεν είναι ανοιγόμενος: στο κέντρο της πίσω όψης υπάρχει εσοχή που περιέχει πιθανώς λίθο, σφραγισμένη με κρύσταλλο. Η εμπρόσθια πλευρά κοσμείται με τον λεπτό μαύρο σταυρό, ο οποίος είχε καθιερωθεί κατά την προηγούμενη φάση. Για πρώτη φορά, το διάσημο εμφανίζεται ως αμφιπρόσωπος σταυρός, περιβαλλόμενος από ανάγλυφο δάφνινο στεφάνι πράσινου σμάλτου – στοιχείο που θα

Εικ. 36
Διάσημο Ταξιάρχη, Τάγμα του Παναγίου Τάφου,
Πατριαρχείο Ιεροσολύμων (Τύπος Γ', ιταλικής κατασκευής),
αριθ. κατ. 138.Γ.1.

διατηρηθεί και στην επόμενη φάση. Ο αστέρας του διασήμου είναι τετράκτινος και φέρει σε σμίκρυνση τον σταυρό, μαζί με το δάφνινο στεφάνι και το στέμμα. Παρόμοιας τυπολογίας είναι και ο κόρυμβος απ' όπου, σε ειδικά διαμορφωμένο τμήμα της ταινίας, αναρτάται ο αστέρας σε μικρογραφία.

Το διάσημο του Ταξιάρχη του τρίτου τύπου (Τύπος Γ') δεν μπορεί να χρονολογηθεί με απόλυτη ακρίβεια. Ωστόσο, φαίνεται ότι ανήκει σε χρονική περίοδο μεταγενέστερη της δεύτερης φάσης (Τύπος Β'), όταν καθιερώθηκε ο σταυρός να ανοίγει από το κάτω μέρος του. Σε αυτό συναινεί το γεγονός ότι, αν και το συγκεκριμένο διάσημο δεν αποτελεί ανοιγόμενη λειψανοθήκη, φέρει στο κάτω μέρος του συγκολλημένο σφαιρίδιο, το οποίο απομεινύεται τη σφαιρική κεφαλή κοχλίου, τυπολογικό στοιχείο του διασήμου της προηγούμενης περιόδου.

Κατασκευαστής του παρασήμου είναι ο ιταλικός οίκος J. Johnson, η επωνυμία του οποίου απαντάται στο κουτί, καθώς και στην πίσω όψη του αστέρα και του κορύμβου. Αν και δεν διαθέτουμε συγκεκριμένα τεκμήρια χρονολόγησης για αυτόν τον τρίτο τύπο (Τύπος Γ') του διασήμου του Παναγίου Τάφου, η ύπαρξή του υποδηλώνει μια ενδιάμεση και σύντομη περίοδο, κατά την οποία το Πατριαρχείο στράφηκε σε ιταλικούς οίκους για την κατασκευή των παρασήμων. Είναι πιθανό να συμπίπτει με την προηγούμενη φάση, οπότε και τα διάσημα των ανώτερων τάξεων να παραγγέλθηκαν ξεχωριστά.⁵⁹

Κατά την τελευταία δεκαετία της πατριαρχίας του Δαμιανού Α' (1897-1931), το παράσημο του Παναγίου Τάφου αναμορφώθηκε σημαντικά υπό την επίδραση Δυτικών εκκλησιαστικών και κρατικών παρασήμων.⁶⁰ Η φάση αυτή μπορεί να χαρακτηριστεί ως η τέταρτη (Τύπος Δ) στη διαχρονική εξέλιξη του παρασήμου. Συνδέεται με την κατασκευή των διασήμων από τον γαλλικό οίκο Lemaitre και διήρκεσε και επί πατριαρχίας Τιμοθέου. Τα παράσημα της περιόδου ξεχωρίζουν για τη φροντισμένη σχεδίασή τους, την ακρίβεια των λεπτομερειών και την επιτυχημένη ισορροπία ανάμεσα στη διατήρηση της ιστορικής ταυτότητας και την ενσωμάτωση σύγχρονων αισθητικών στοιχείων.

Η ενιαία αισθητική γραμμή, που διατρέχει όλα τα διάσημα, μαρτυρεί ότι αφενός προηγήθηκε συστηματική μελέτη των προγενέστερων τύπων του παρασήμου, με στόχο τη διατήρηση της αναγνωρίσιμης φυσιογνωμίας του Τάγματος, αφετέρου ότι όλα τα διάσημα σχεδιάστηκαν ταυτόχρονα, ως ένα οργανικό και καλομελετημένο σύνολο.

Ο σταυρός του Παναγίου Τάφου, κατά τη συγκεκριμένη φάση, είναι ίδιος τυπολογικά για τις τάξεις του Ιππότη (αριθ. κατ. 138.Δ.8, πλάτους 36 χιλ.), του Ταξιάρχη (αριθ. κατ. 138.Δ.5, πλάτους 46 χιλ.), του Αρχηγού (αριθ. κατ. 138.Δ.2(α), πλάτους 58 χιλ.) και του διασήμου του Περιδεραιού (αριθ. κατ. 138.Δ.1(β), πλάτους 58 χιλ., εικ. 37). Διατηρεί τον αμφιπρό-

σωπο χαρακτήρα του και λειτουργεί ως ανοιγόμενη λειψανοθήκη, με τον χαρακτηριστικό σφαιρικής κεφαλής κοχλία στη βάση του. Στην εμπρόσθια όψη, διατηρείται ο λεπτός σταυρός από μαύρο σμάλτο. Για την ανάρτηση του σταυρού υιοθετείται πλέον ένα νέο, ιδιόμορφο στέμμα: μια δίλοβη μίτρα με ανασηκωμένους λοβούς, που απολήγει χαμηλότερα σε σταυροφόρο σφαίρα. Ένα ακόμη χαρακτηριστικό στοιχείο που απαντά στις κατασκευές του γαλλικού οίκου Lemaitre είναι ο τρίλοβος, ένσταυρος κρίκος, από τον οποίο διέρχεται ο κρίκος της ταινίας.⁶¹ Στην οπίσθια όψη προστίθεται η επιγραφή «ΕΝ ΤΩΤΩ ΝΙΚΑ ΕΤΕΙ 312», με την οποία γίνεται σαφής αναφορά στην απαρχή του Τάγματος των Ορθοδόξων Σταυροφόρων του Παναγίου Τάφου, που αποδίδεται στον Άγιο Κωνσταντίνο. Σύμφωνα με την παράδοση της Εκκλησίας των Ιεροσολύμων, ο αυτοκράτορας επιχείρησε να αναπαρστήσει το όραμα του «έν τῷ οὐρανῷ φανέντος» χρυσού σταυρού που του αποκαλύφθηκε πριν από τη νικηφόρα μάχη εναντίον του Μαξεντίου, το 312.

Ένα ακόμη χαρακτηριστικό γνώρισμα αυτής της φάσης είναι η προσθήκη αμφιπρόσωπου πράσινου δάφνινου στεφανιού, όπως επίσης μεταλλίων σμάλτου και στις δύο όψεις του σταυρού. Στην εμπρόσθια πλευρά, εικονίζεται ο Παντοκράτορας, πλαισιωμένος από κωνική ταινία με τη χρυσή επιγραφή «ΕΝ ΤΟΥΤΩ ΝΙΚΑ ΙΕΡΟΥΣΑΛΗΜ ΜΗΤΗΡ ΕΚΚΛΗΣΙΩΝ». Στην οπίσθια όψη, απεικονίζεται η Γέννηση του

Εικ. 37
Ο σταυρός του Περιδεραιού, Τάγμα του Παναγίου Τάφου, Πατριαρχείο Ιεροσολύμων (Τύπος Δ), αριθ. κατ. 138.Δ.2(α).

Χριστού, με αντίστοιχη κωνή περιμετρική ταινία και τη γαλλική επιγραφή «JÉRUSALEM MÈRE DES ÉGLISES». Η εικονογραφική και επιγραφική επιλογή υπογραμμίζει τον ρόλο του Πατριαρχείου Ιεροσολύμων ως θεματοφύλακα των Αγίων Τόπων, και ιδίως του τόπου της Γεννήσεως του Ιησού. Η αναγνώριση αυτού του καίριου ρόλου ανάγεται ήδη στη Β' Οικουμενική Σύνοδο (381), όταν οριστικοποιήθηκε ο τίτλος της Εκκλησίας των Ιεροσολύμων, «Μήτηρ πασών τῶν Ἐκκλησιῶν».

Οι αστέρες που συνοδεύουν τα διάσημα του Ταξιάρχη (αριθ. κατ. 138.Δ.5(β), 138.Δ.5.νι και εικ. 38), 86 x 86 χιλ. και του Μεγάλου Σταυρο-

φόρου (αριθ. κατ. 138.Δ.2(β) και 138.Δ.2.i-iii), 94 x 94 χιλ. είναι οκτάκτινοι, αργυροί, με λείες ακτίνες και φέρουν συγκολλημένη μικρογραφία του σταυρού του παρασήμου. Το μετάλλιο στο κέντρο του φέρει την παράσταση της Γέννησης.

Για την τάξη του Αρχηγού (Μεγάλου Σταυροφόρου), εκτός από τον σταυρό που κρέμεται στον τράχηλο και τον αστέρα που αναρτάται στο αριστερό τμήμα του στήθους, σχεδιάστηκε και ένας σταυρός τύπου εγκολπίου (εικ. 39-40). Αυτός, κατ' αντιστοιχία προς την τάξη του Μεγαλόσταυρου των άλλων ταγμάτων τιμής, φέρεται μεν με φαρδιά ταινία διαγωνίως στο

Εικ. 38
Οκτάκτινος αστέρας Ταξίαρχη, Τάγμα του Παναγίου Τάφου,
Πατριαρχείο Ιεροσολύμων (Τύπος Δ), αριθ. κατ. 138.Δ.5.vi.

στήθος, αλλά από τον δεξιό ώμο προς την αριστερή πλευρά του σώματος. Για το εγκόλπιο υιοθετήθηκε ένα νέο σχήμα, ένας αμφιπρόσωπος τετράλοβος σταυρός, που με το ίδιο πνεύμα φέρει συγκολλημένα μετάλλια με παραστάσεις από σμάλτο· στην εμπρόσθια όψη, σε κυκλικό διάχωρο, την παράσταση με το κουβούκλιο του Παναγίου Τάφου και, στην άλλη πλευρά, το έμβλημα του Πατριαρχείου Ιεροσολύμων.

Τα σμάλτα του οίκου Lemaitre ξεχωρίζουν για την εξαιρετική ποιότητα και το υψηλό επίπεδο καλλιτεχνικής εκτέλεσης. Οι παραστάσεις που κοσμούν τα παράσημα δεν αποτελούν απλώς διακοσμητικά στοιχεία, αλλά μικρογραφίες έργων τέχνης, όπου η ακρίβεια

της λεπτομέρειας, η χρωματική αρμονία και η δεξιοτεχνία της μικροτεχνίας συνυφαίνονται με τρόπο μοναδικό (βλ. λεπτομέρειες συγκολλημένων μεταλλίων των σταυρών, εικ. 24, 38-41 και 43). Ιδιαίτερη εντύπωση προκαλεί η επιδεξιότητα των σμαλτογράφων, χρυσοχόων του οίκου, οι οποίοι εφαρμόζουν εκλεπτυσμένες και τεχνικά απαιτητικές μεθόδους διακόσμησης. Ο Παντοκράτορας αποδίδεται με εκπληκτική ακρίβεια σε μετάλλια διαμέτρου από 21 χιλιοστών (π.χ. στους σταυρούς του Περιδεραιού ή του Αρχηγού) έως και μόλις 5 χιλιοστών (π.χ. στις μινιατούρες του Ταξίαρχη και του Ιππότη) – μέγεθος στο οποίο διατηρείται αναλλοίωτη η εκφραστική ένταση και

Εικ. 39
Τετράλοβος σταυρός-εγκόλπιο Αρχηγού, Τάγμα
του Παναγίου Τάφου, Πατριαρχείο Ιεροσολύμων (Τύπος Δ),
αριθ. κατ. 138.Δ.3.i.

Εικ. 40
Λεπτομέρεια της οπίσθιας όψης (μετάλλιο) του τετράλοβου
σταυρού του Αρχηγού, Τάγμα του Παναγίου Τάφου,
Πατριαρχείο Ιεροσολύμων (Τύπος Δ'), αριθ. κατ. 138.Δ.3.i.

Φυσικό μέγεθος

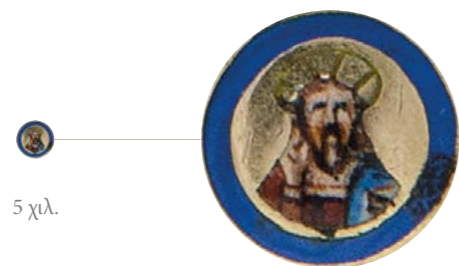
Μεγέθυνση

21 χιλ.

14 χιλ.

5 χιλ.

Φυσικό μέγεθος

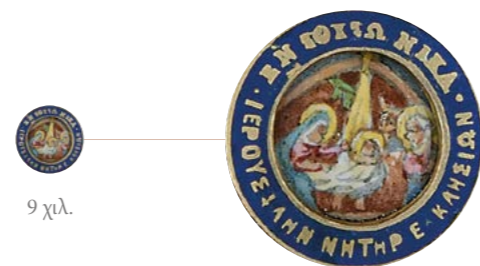
Μεγέθυνση

24 χιλ.

14 χιλ.

9 χιλ.

5 χιλ.

Εικ. 41
Μετάλλια σμάλτου διασήμων, Τάγμα του Παναγίου Τάφου, Πατριαρχείο Ιεροσολύμων (Τύπος Δ), φυσικά μεγέθη και μεγεθύνσεις.

η εικονογραφική καθαρότητα. Το ίδιο ισχύει και για την παράσταση της Γέννησης, η οποία, παρά τις μικρές της διαστάσεις, δεν χάνει τίποτα από τη χρωματική δύναμη και την τεχνική αρτιότητα που χαρακτηρίζει το σύνολο της παραγωγής του οίκου (εικ. 41).

Η υψηλότερη διάκριση που απονέμει το Πατριαρχείο Ιεροσολύμων στο πλαίσιο του

Τάγματος των Ορθοδόξων Σταυροφόρων είναι η τάξη του Περιδεραιού. Προορίζεται συνήθως για αρχηγούς κρατών, βασιλείς και άλλες υψηλόβαθμες προσωπικότητες. Ο Πάνος Ταζεδάκης γράφει σε επιστολή του:

«Ναυαρχίδα» της συλλογής μου είναι το χρυσό (όχι επίχρυσο!) Περιδέραιο του Τάγματος

των Ορθοδόξων Σταυροφόρων της Ιερουσαλήμ, κοινώς Τάγματος του Παναγίου Τάφου, επί Πατριάρχου Δαμιανού (1897-1930). Έχω και ένα επίχρυσο».⁶²

Το διάσημο αποτελείται από μια περίτεχνη, αρθρωτή αλυσίδα, μήκους 90 εκατοστών (εικ. 37, 42-43), από την οποία εξαρτάται ο μεγάλος σταυρός του Τάγματος. Η δομή της απαρτίζεται από εναλλασσόμενα πλακίδια με μαύρους σταυρούς επί κυανών και θυρεούς διαμορφωμένους στο σχήμα του εθνοσήμου της Α' Βασιλευόμενης Δημοκρατίας της Ελλάδος. Τα επιμέρους στοιχεία συνδέονται μεταξύ τους με λεπτές μικρές αλυσίδες, οι οποίες φέρουν πλεγμένα ακάνθινα στεφάνια και μικροσκοπικά διακοσμητικά μοτίβα – σταυρούς περικλειόμενους σε στεφάνι· το ίδιο μοτίβο κοσμεί και τη ροζέτα της τάξεως του Ιππότη (αριθ. κατ. Δ.8(β)). Η σύνθεση απολήγει σε ασπιδόμορφο πλακίδιο γαλλικού τύπου, το οποίο απεικονίζει στην πρόσθια όψη την επιβλητική παράσταση του Κουβουκλίου του Παναγίου Τάφου, ενώ στην οπίσθια το έμβλημα του Πατριαρχείου και το όνομα του Πατριάρχη Δαμιανού Α'.

Εικ. 42
Περιδέραιο, Τάγμα του Παναγίου Τάφου, Πατριαρχείο Ιεροσολύμων, αριθ. κατ. 138.Δ.1(α), λεπτομέρεια.

Εικ. 43
Λεπτομέρειες του ασπίδομορφου πλακιδίου του Περιδεραιού, Τάγμα του Παναγίου Τάφου, Πατριαρχείο Ιεροσολύμων, 138.Δ.1(α), εμπρός και οπίσθια όψη.

Τα διάσημα του Τάγματος του Παναγίου Τάφου, που κατασκευάστηκαν από τον οίκο Lemaître, έχουν χαρακτηριστεί ως «πλούσια και μεγαλοπρεπή». Την πρωτοβουλία για αυτή την αισθητική και τυπική ανανέωση φαίνεται πως ανέλαβε ο Αρχιεπίσκοπος Ιορδάνου Τιμόθεος (Θέμελης), ο οποίος το 1917 διορίστηκε Αρχιγραμματέας του Ιερού Κοινού του Παναγίου Τάφου.⁶³ Σύμφωνα με τις δημοσιεύσεις της εποχής, έως το 1925 είχαν ήδη κατασκευαστεί από τον οίκο Lemaître τα διάσημα όλων των τάξεων. Επιπλέον, τα πατριαρχικά εμβλήματα που φέρουν τα κουτιά των παρασήμων καταδεικνύουν ότι τα διάσημα αυτού του τύπου συνέχισαν να απονέμονται και μετά τον θάνατο του Δαμιανού Α', κατά την πατριαρχία του Τιμοθέου Α' (1935-1955).

Με τον Πατριάρχη Ιεροσολύμων Βενέδικτο (1957-1980), το διάσημο του Τάγματος των Ορθοδόξων Σταυροφόρων εισέρχεται ουσιαστικά στην πέμπτη φάση της εξέλιξής

του (Τύπος Ε). Σύμφωνα με τα τεκμήρια της Συλλογής της Τράπεζας, το παράσημο μεταβάλλεται εκ νέου τόσο ως προς τον κατασκευαστή όσο και ως προς τη μορφή του. Ο Πατριάρχης καθόρισε πέντε τάξεις του Τάγματος (Μικρός Σταυροφόρος, Σταυροφόρος, Ταξιάρχης, Ανώτερος Ταξιάρχης και Μέγας Σταυροφόρος), ενώ το διάσημο επανήλθε στην παλαιότερη μορφή του – πριν από τη φάση Lemaître και την πατριαρχία του Δαμιανού Α' –, δηλαδή σε έναν απλό σταυρό-λειψανοθήκη μίας όψης.⁶⁴ Στην τάξη του Σταυροφόρου, το διάσημο αναρτάται πλέον από αμφιπρόσωπο στέμμα (εικ. 44), ενώ στις τάξεις του Ταξιάρχη και του Ανώτερου Ταξιάρχη περιβάλλεται επίσης από στεφάνι πράσινου σμάλτου (εικ. 45). Επιπλέον, η τάξη του Ανώτερου Ταξιάρχη συνοδεύεται από οκτάκτινο αστέρα, ο οποίος στο κέντρο του φέρει μικρογραφία του σταυρού (αριθ. κατ. 138.Ε.2).⁶⁵

Εικ. 44
Διάσημο Σταυροφόρου, Τάγμα του Παναγίου Τάφου, Πατριαρχείο Ιεροσολύμων (Τύπος Ε'), αριθ. κατ. 138.Ε.3.

Εικ. 45
Διάσημο Ταξιάρχη, Τάγμα του Παναγίου Τάφου, Πατριαρχείο Ιεροσολύμων (Τύπος Ε'), αριθ. κατ. 138.Ε.1.ii.

Εικ. 46
Παράσημο του Αποστόλου Βαρνάβα,
Εκκλησία της Κύπρου, αριθ. κατ. 159, εμπρόσθια όψη.

Λοιπά εκκλησιαστικά «παράσημα»

Εκτός από τα επίσημα θεσπισμένα τάγματα, τα ελληνορθόδοξα πατριαρχία έχουν κατά καιρούς προβεί και σε άλλες απονομές ηθικών αμοιβών. Αυτές συνδέονται με συγκεκριμένα ιστορικά γεγονότα, όπως πολέμους, ή δημιουργούνται με αφορμή διάφορες επετείους και απονέμονται στο πλαίσιο σχετικών εορτασμών.⁶⁶ Ο Πατριάρχης Ιεροσολύμων Τιμόθεος Α΄, για παράδειγμα, κατά τη διάρκεια του Β΄ Παγκοσμίου Πολέμου, απένειμε σε Έλληνες αξιωματικούς στη Μέση Ανατολή το διάσημο του Τάγματος των Αφανών Ηρώων (εικ. 148).⁶⁷ Αργότερα, το 1951, κατά τους εορτασμούς της 1500ετηρίδας της Σιωνίτιδας Εκκλησίας, ο ίδιος απένειμε αναμνηστικά μετάλλια εν είδει παρασήμου στήθους, αναρτημένου από ταινία (εικ. 47).

Οι ηθικές αμοιβές που απονέμονται από τα ελληνορθόδοξα πατριαρχία δεν αποτελούν απλώς τιμητικές διακρίσεις· λειτουργούν ως απτά σύμβολα αναγνώρισης προσφοράς και

αφοσίωσης, ενισχύοντας τον δεσμό ανάμεσα στην Εκκλησία και το ποίμνιο. Από τα μέσα του 20ού αιώνα, και άλλες εκκλησιαστικές αρχές – αρχιεπισκοπές, μητροπόλεις και εκκλησιαστικά ιδρύματα – θέσπισαν με τη σειρά τους την απονομή παρόμοιων διακρίσεων.

Η Ιερά Σύνοδος της Εκκλησίας της Ελλάδος έχει καθιερώσει το «παράσημο» του Αποστόλου Παύλου (αριθ. κατ. 168.1-2 και εικ. 48), ενώ η Αυτοκέφαλη Εκκλησία της Κύπρου τιμά πρόσωπα με το «παράσημο» του ιδρυτή της, Αποστόλου Βαρνάβα (αριθ. κατ. 158-159 και εικ. 46).⁶⁸ Παρόμοια, οι Επαρχίες του Οικουμενικού Θρόνου στη διασπορά απονέμουν τιμητικούς σταυρούς: Η Αρχιεπισκοπή Θυατείρων και Μεγάλης Βρετανίας τον Χρυσό Σταυρό (εικ. 86), η Αρχιεπισκοπή Αυστραλίας τον Σταυρό του Αποστόλου Ανδρέου (εικ. 104) και η Μητρόπολη Γαλλίας τον Σταυρό του Αγίου Στεφάνου (εικ. 87). Αντίστοιχη πρακτική ακολουθεί και η Εκκλησία της Δωδεκανήσου,

Εικ. 47
Αναμνηστικό μετάλλιο-«παράσημο» του Πατριάρχη Ιεροσολύμων Τιμοθέου Α΄ για την 1500ετηρίδα του Πατριαρχείου, 1951, αριθ. κατ. 141.iii, εμπρόσθια όψη.

Εικ. 48
Ο Χρυσός Σταυρός του Αποστόλου Παύλου, Ιερά Σύνοδος της Εκκλησίας της Ελλάδος, αριθ. κατ. 168.1.

Εικ. 49
Σταυρός της Μητροπόλεως Παροναξίας για τα 1700 χρόνια
του ναού της Εκατονταπυλιανής, 1996, αριθ. κατ. 259.

Εικ. 50
Σταυρός Β' τάξης της Αγίας Αικατερίνης, Ιερά Αρχιεπισκοπή
Σινά, Φαράν και Ραϊθώ, αριθ. κατ. 156.2.

απονέμοντας τον Χρυσό Σταυρό ως ανώτατη διάκριση (αριθ. κατ. 78).⁶⁹

Συχνά, επ' ευκαιρία σημαντικών ιστορικών επετείων, εκκλησιαστικές αρχές και ιδρύματα δημιουργούν αναμνηστικούς σταυρούς που φέρουν χαρακτήρα ηθικής αμοιβής. Ενδεικτικά αναφέρονται: Ο σταυρός του Οικουμενικού Πατριάρχη Δημητρίου το 1988 για τη 900ετηρίδα της Ιεράς Μονής του Αγίου Ιωάννη του Θεολόγου στην Πάτμο (αριθ. κατ. 20)· ο σταυρός της Εκκλησίας της Κρήτης για την ιστορική επίσκεψη του Πατριάρχη Βαρθολομαίου το 1992 (αριθ. κατ. 72)· και ο επιμελώς φιλοτεχνημένος σταυρός της Μητροπόλεως Παροναξίας – έργο του χρυσοχοϊκού οίκου Μιχαλά – το 1996, με αφορμή τα 1700 χρόνια του ιστορικού ναού της Εκατονταπυλιανής (εικ. 49).

Αυτοί οι σταυροί, αρχικά αναμνηστικοί, συχνά εξελίσσονται σε «παράσημα». Χαρακτηριστική είναι η περίπτωση της αυτόνομης Ιεράς Αρχιεπισκοπής Σινά, Φαράν και Ραϊθώ, η οποία απονέμει τον Τίμιο Σταυρό της Αγίας Αικατερίνης. Ο σταυρός απονεμήθηκε το 1966 για την 1400ετηρίδα της Μονής (εικ. 152) και στη συνέχεια μετεξελίχθηκε σε «παράσημο», αποκτώντας τάξεις (εικ. 50). Στην Τράπεζα της Ελλάδος φυλάσσονται σταυροί δύο τάξεων: Ένας που φέρεται στον τράχηλο και ένας μικρότερος σε σχήμα δικέφαλου αετού για το στήθος. Κατασκευασμένοι στην Αίγυπτο από τον περιφημο οίκο Bichay, παρουσιάζουν τυπολογική εξέλιξη και παραλλαγές.

Αξιοσημείωτοι είναι και οι σταυροί που φιλοτεγήθηκαν από τον γλύπτη Βαρλάμο και το εργαστήριο Κελαϊδή για λογαριασμό του Πανελληνίου Ιερού Ιδρύματος Ευαγγελιστρίας Τήνου (εικ. 249), με αφορμή τα 150 χρόνια από την εύρεση της θαυματουργής εικόνας.

Δεν λείπουν, βεβαίως, και οι απονομές που συνδέονται άμεσα με τη φυσιογνωμία συγκεκριμένων ιεραρχών ή με ιδιαίτερες ιστορικές συγκυρίες. Χαρακτηριστικό παράδειγμα αποτελεί ο σταυρός του Αγίου Διονυσίου του Αρεοπαγίτη, που καθιερώθηκε από τον Αρχιεπίσκοπο Σεραφείμ το 1976 (αριθ. κατ. 183). Άλλες περιπτώσεις σχετίζονται με πράξεις ανδρείας και προσφοράς σε καιρό πολέμου: Ο σταυρός των τραυματιών του ελληνοϊταλικού πολέμου (1940-1941), που απονεμήθηκε επί Αρχιεπισκοπίας Χρύσανθου (εικ. 161), καθώς και ο σταυρός (μετάλλιο) των πολεμιστών της Κορέας, που θεσπίστηκε το 1952 από τον Αρχιεπίσκοπο Σπυρίδωνος (εικ. 163).⁷⁰ Αυτές οι απονομές δεν συνιστούν απλώς τιμητικές διακρίσεις, αλλά υλικές μαρτυρίες της ενεργού συμμετοχής της Εκκλησίας σε ιστορικά γεγονότα, καθώς και μέσα διαμόρφωσης της συλλογικής μνήμης.

Από τη δεκαετία του 1990 και εξής, παρατηρείται μια ολοένα και πιο διαδεδομένη πρακτική στις μητροπόλεις της Εκκλησίας της Ελλάδος να θεσπίζουν δικές τους τιμητικές διακρίσεις (ενδεικτικά αριθ. κατ. 197, 253-254 και εικ. 51). Πρόκειται για ηθικές αμοιβές,

απονεμόμενες με απόφαση του εκάστοτε μητροπολίτη, συνήθως σε πρόσωπα που υποστηρίζουν το έργο της μητροπόλεως, δωρητές, πολιτικούς ή άλλες προβεβλημένες προσωπικότητες. Αν και η εκκλησιαστική ρητορική αποκαλεί αυτά τα μετάλλια «παράσημα» και τους προσδίδει χαρακτηριστικά ανώτατης ηθικής διάκρισης, ενίοτε μάλιστα με διαβάθμιση τάξεων, εντούτοις αποτελούν διακρίσεις τοπικής εμβέλειας, χωρίς θεσμική κατοχύρωση, χωρίς την τυπική συγκρότηση οργανωμένου τάγματος ή το κύρος των πατριαρχικών Ταγμάτων Τιμής. Η τάση αυτή εντάθηκε ιδιαίτερα κατά την περίοδο του Αρχιεπισκόπου Χριστοδούλου (1998-2008), οπότε η Εκκλησία επιδίωξε την ενίσχυση του τελετουργικού χαρακτήρα της δημόσιας λατρείας. Οι μητροπόλεις καθιέρωσαν κατά τόπους τις δικές τους μορφές τιμητικών σταυρών, εμπνευσμένων από τοπικούς αγίους ή από παραδόσεις που σχετίζονται με την ίδρυση της τοπικής Εκκλησίας. Κάθε μητροπολίτης αποφασίζει αυτοτελώς τη μορφή, το όνομα και τις «τάξεις» του παρασήμου, χωρίς κάποια ενιαία εποπτεία ή επίσημη καταγραφή.⁷¹

Εικ. 51
Αργυρός σταυρός του Αγίου Μεγαλομάρτυρος Γεωργίου,
Μητρόπολη Νεαπόλεως και Σταυρουπόλεως, αριθ. κατ. 254.1.ii.

Ελληνορθόδοξες
διαδρομές
μέσα στον χρόνο

Στον απόηχο του 1821

Λίγο πριν από τα μέσα του 19ου αιώνα χρονολογούνται μερικά από τα παλαιότερα θρησκευτικά τεκμήρια της Συλλογής της Τράπεζας της Ελλάδος: Πέντε πλακέτες, μικρών διαστάσεων, η εικονογραφία και οι επιγραφές των οποίων παραπέμπουν σε τέσσερα προσκυνήματα ή μοναστήρια του ορθόδοξου ελλαδικού χώρου (εικ. 52-56).⁷²

Το Σπήλαιο της Αποκάλυψης στην Πάτμο, τόπος όπου σύμφωνα με την εκκλησιαστική παράδοση ο Ευαγγελιστής Ιωάννης συνέγραψε το Βιβλίο της Αποκάλυψης περί το 95 μ.Χ., αναδειχθηκε σε ένα από τα σημαντικότερα προσκυνήματα της χριστιανισμής.⁷³ Η μορφή του Αγίου Ιωάννη του Θεολόγου και ο αετός, το αποκαλυπτικό-συμβολικό πτηνό του Ευαγγελιστή, κοσμούν την πλακέτα (εικ. 53), η οποία με βάση την επιγραφή της οπίσθιας όψης της μπορεί να αποδοθεί με ασφάλεια στο Ιερό Σπήλαιο της Πάτμου. Η αναγραφόμενη λέξη «ΕΥΛΟΓΙΑ» δίνει την πληροφορία ότι πρόκειται για κάποιο ενθύμιο που είτε προσέφεραν ως ευλογία οι μοναχοί είτε προμηθεύταν ο προσκυνητής κατά την επίσκεψή του, ενισχύοντας το ταμείο του προσκυνήματος.

Προσκυνηματικό ενθύμιο αποτελεί και η μολύβδινη πλακέτα που απεικονίζει τον

Ευαγγελισμό της Θεοτόκου (εικ. 54). Αν και στερείται επιγραφών που να αποκαλύπτουν την εκδότρια αρχή, είναι πιθανό να προέρχεται από την άλλη μεγάλη εστία του ελληνορθόδοξου χριστιανισμού, την Παναγία της Τήνου.⁷⁴ Η ιερή θαυματουργή εικόνα του Ευαγγελισμού της Θεοτόκου βρέθηκε στη νήσο το 1823, μεσούντος του Εθνικοαπελευθερωτικού Αγώνα. Το νέο της εύρεσής της μεταδόθηκε ταχύτατα σε όλους τους αγωνιστές, οπλίζοντάς τους με πίστη και αναπτρώνοντας το ηθικό τους. Η εικόνα της Μεγαλόχαρης αποκαλύφθηκε «οίον βεβαίαν τήν έπιτυχίαν του άγώνος εύαγγελιζομένη». Ο Μιαούλης, ο Νικηταράς, ο Κολοκοτρώνης, ο Καραϊσκάκης, ο Μακρυγιάννης και πολλοί άλλοι ταξίδεψαν στην Τήνο για να πάρουν δύναμη από αυτήν ή για να αναθέσουν τα τιμαλφή προσωπικά αντικείμενά τους, εκπληρώνοντας κάποιο τάμα.

Δυσχερέστερη είναι η ταύτιση των τριών άλλων, σύγχρονων πλακετών της Συλλογής. Αν και οι επιγραφές κατονομάζουν τις απεικονιζόμενες μορφές των Αγίων Θεοδώρων (εικ. 55) και των Τεσσαράκοντα Μαρτύρων (εικ. 56) απουσιάζουν άλλα δεδομένα που να φωτίζουν τον τόπο ή τις συνθήκες δημιουργίας τους. Μοναδικό στοιχείο αποτελεί η κοινή

Εικ. 52
Αναμνηστική πλακέτα της Μονής Αγίων Τεσσαράκοντα Μαρτύρων, Χρύσαφα Λακωνίας(ς), 1846, αριθ. κατ. 246.ι, λεπτομέρεια εμπρόσθιας όψης.

Εικ. 53
Προσκυνηματικό ενθύμιο Σπηλαίου Αποκαλύψεως Πάτμου,
αριθ. κατ. 59.

Εικ. 54
Προσκυνηματικό ενθύμιο ναού Ευαγγελιστρίας Τήνου,
αριθ. κατ. 283.

αναγραφόμενη χρονολογία, 1846, η οποία μάλιστα υποδηλώνει μια πιθανή αναμνηστική σημασία για τα θρησκευτικά αυτά κειμήλια.

Σε μια προσπάθεια αναγνώρισης των προσκυνημάτων που τα εξέδωσαν, η εκκλησιαστική ιστορία της εποχής προσφέρει ενδείξεις που επιτρέπουν τη συσχέτισή τους με δύο μεγάλα μοναστήρια τα οποία είχαν αναδειχθεί σε κιβωτούς της Ορθοδοξίας και του ελληνισμού.

Μακριά από την αχλή του κόσμου, μέσα σε δάση, πάνω σε βουνοκορφές, κρεμασμένα από βράχους, πολλά από τα διάσπαρτα στον ελληνικό χώρο μοναστήρια ιδρύθηκαν κατόπιν θεϊκής υποδείξεως. Συχνά θεμελιώθηκαν από βυζαντινούς αυτοκράτορες, ευεργετήθηκαν με χρυσόβουλα και πατριαρχικά σιγίλλια, και συνδέθηκαν με πλήθος ιστορικές αφηγήσεις και θαυμαστές παραδόσεις. Κατά τη μακραίωνη οθωμανική κατάκτηση, βίωσαν περιόδους παρακμής με βαριές φορολογίες και καταστροφές. Συνάμα ωστόσο συνέχισαν αδιάλειπτα την πνευματική και κοινωνική προσφορά τους. Λειτουργώντας ως κέντρα παιδείας και εστίες παρηγοριάς και ανακούφισης, συσπείρωσαν τους πιστούς και συντέλεσαν στη διαφύλαξη της ορθόδοξης παράδοσης, στην ανάπτυξη του θρησκευτικού αισθήματος και τη διατήρηση της εθνικής ταυτότητας.⁷⁵

Πολύτιμη ήταν η συμμετοχή του μοναχισμού και στον Αγώνα του 1821. Πολλές μονές λειτούργησαν ως ορμητήρια, ως αποθήκες

πολεμοφοδίων και σταθμοί διακίνησης προμηθειών. Εκεί προσέφευγαν οι καταδιωκόμενοι, έβρισκαν καταφύγιο τα γυναικόπαιδα, περίθαλψη οι τραυματίες. Σημαντική ήταν και η οικονομική προσφορά τους, με τη διενέργεια εράνων ή την εκποίηση πολύτιμων ιερών σκευών. Αναπόφευκτα, κατά τα χρόνια αυτά, οι μονές επλήγησαν σημαντικά: καταστροφές, πυρκαγιές, λεηλασίες, πολεμικές περιδινήσεις αλλά και η συμμετοχή των μοναχών στον αγώνα επέφεραν τη μαζική σχεδόν εγκατάλειψη πολλών μονών και την ολοσχερή καταστροφή άλλων.⁷⁶

Μετά την Απελευθέρωση, κατά την ίδρυση και συγκρότηση του ελληνικού βασιλείου, ο μοναχισμός επλήγη ακόμη περισσότερο, κατά την αντιβασιλεία του Όθωνα.⁷⁷ Σε μια προσπάθεια εξευρωπαϊσμού του νεοσύστατου ελληνικού κράτους και διευθέτησης του εκκλησιαστικού ζητήματος, ο επικεφαλής αντιβασιλέας Georg Ludwig von Maurer, το 1833, με μια σειρά βασιλικών διαταγμάτων στράφηκε εναντίον των μονών.⁷⁸ Οι Βαυαροί υιοθέτησαν τα δυτικά πρότυπα, χωρίς συνείδηση της επιχώριας μακραίωνης εκκλησιαστικής και μοναστικής παράδοσης: εξέλαβαν τον μοναχισμό ως αναχρονιστικό θεσμό και τους μοναχούς ως απειλή, θεωρώντας ότι θα μπορούσαν να αναλάβουν ηγετικό πολιτικό ρόλο. Έχοντας εσφαλμένη εντύπωση για τη (θαλερή, όπως νόμιζε) οικονομική κατάσταση των μονών, η αντιβασιλεία στόχευσε στην εκμετάλλευση

Εικ. 55
Αναμνηστική πλακέτα της Μονής Αγίων Τεσσαράκοντα Μαρτύρων, Χρύσαφα Λακωνίας(ς), 1846, αριθ. κατ. 246.ι.

Εικ. 56
Αναμνηστική πλακέτα της Μονής Αγίων Θεοδώρων Αροανίας(ς), 1846, αριθ. κατ. 230.

της μοναστηριακής περιουσίας προς ενίσχυση του κοινού Ιερατικού και Σχολικού Ταμείου του νεοσύστατου ελληνικού κράτους. Από το σύνολο των περίπου 592 μονών που υπήρχαν στα περιορισμένα ακόμη εδάφη του ελληνικού βασιλείου, 441 σφραγίστηκαν.⁷⁹ Η ακίνητη μοναστηριακή περιουσία δημεύθηκε και περιήλθε στο κράτος, οι ιστορικοί θησαυροί εκποιήθηκαν. Οι δωρεές ιδιωτών στις εκκλησίες και τα μοναστήρια απαγορεύτηκαν, όπως επίσης και η προσχώρηση νέων στον μοναχισμό. Ιδιαίτερα επαχθής υπήρξε και ο τρόπος εφαρμογής των αυστηρών μέτρων της αντιβασιλείας. Πνεύμα αντιθρησκευτικό και αντικληρικό κατέλαβε τους υπευθύνους, οι οποίοι προέβαιναν σε άκριτη διαρπαγή της περιουσίας και των κειμηλίων, σε καταχρήσεις και ιεροσυλίες. Τα μοναστήρια, απογυμνωμένα από τα κτήματά τους, διαλύθηκαν, οι μοναχοί «μονοχίτωνες και

πανάποροι» διασκορπίστηκαν, οι ναοί των μονών έμειναν «έρημοι και βωβοί».

Τὰς ἀληθόνας τῶν Ἁγίων, ἅς ὑπὲρ σοῦ ἔπαθον, δυσωπήθητι, Κύριε, καὶ πάσας ἡμῶν τὰς ὀδύνας, ἴασαι φιλόανθρωπε, δεόμεθα.
(Απολυτίκιο των Αγίων Τεσσαράκοντα)⁸⁰

Στην Πελοπόννησο, από όπου ξεκίνησε ο αγώνας για την ελευθερία και πολλές μονές είχαν συνδράμει την Επανάσταση του 1821, θα πρέπει να αναζητήσουμε τα δύο μοναστήρια που γλίτωσαν από τους διωγμούς και ήταν σε θέση, το 1846, να προβούν στην δημιουργία των πλακετών.

Το μοναστήρι των Αγίων Τεσσαράκοντα στα Χρύσαφα της Σπάρτης είναι πιθανόν εκείνο που εξέδωσε τις δύο πλακέτες οι οποίες ιστορούν το μαρτύριο των Αγίων (εικ. 55). Η Μονή

υπήρξε ένα από τα πιο σημαντικά μοναστηριακά συγκροτήματα της Λακωνίας: κατά την Τουρκοκρατία, έγινε σταυροπηγιακή, αποκτώντας προνόμια και πολλά μετόχια. Αξιόλογη υπήρξε και η πνευματική προσφορά της, λειτουργώντας ως κρυφό σχολειό των υπόδουλων Ελλήνων. Οι εκδουλεύσεις του μοναστηριού κατά τον Αγώνα αρχικά παραγνωρίστηκαν, με αποτέλεσμα η Μονή να συμπεριληφθεί στον κατάλογο με τα προς διάλυση μοναστήρια το 1833. Στη συνέχεια ωστόσο απέφυγε τον κίνδυνο και, όπως προκύπτει από σχετικά έγγραφα, το 1845 η σημασία της αναγνωρίστηκε και κρίθηκε κατάλληλη θεματοφύλακας των ιερών σκευών και αμφίων των διαλυμένων μονών της περιοχής.⁸¹

Βορειότερα στην καρδιά της Πελοποννήσου, κοντά στα Καλάβρυτα, μια άλλη μονή με σημαντική συμβολή στην «Ανάσταση του Γένους»

είναι η Μονή των Αγίων Θεοδώρων Αροανίας. Ιδιόχειρα σημειώματα, λακωνικές απαιτήσεις των αγωνιστών οπλαρχηγών και χειρόγραφες αποδείξεις των μοναχών αποτελούν μοναδικά εκμαρτύρια της βοήθειας που προσέφερε η Μονή σε τρόφιμα, πολεμοφόδια, χρήματα και άλλες εκδουλεύσεις. Το 1845, ο βασιλέας Όθωνας απένειμε «χαλκούν άριστεϊόν» και το «δίπλωμα του Ίερού αγώνος» στον Ηγούμενο Μακάριο, τον «έντίμως μεθέξαντα του ύπέρ ανεξαρτησίας τής Ελλάδος ήρωικού αγώνος». Το επόμενο έτος, οι τιμητικές διακρίσεις επεκτάθηκαν σε μια ολόκληρη χορεία μοναχών.⁸² Είναι πιθανόν, σε ανάμνηση αυτών των τιμών, η Μονή να εξέδωσε πλακέτες (εικ. 56) με τις μορφές των Αγίων Θεοδώρων, αναγράφοντας και το έτος 1846.

Εἰς τὴν Πόλιν

Ἡ καρδιά του ἑλληνισμοῦ χτυπούσε ἀκόμα στην Κωνσταντινούπολη, κατὰ τον 19ο αἰώνα. Το Οἰκουμενικὸ Πατριαρχεῖο, σπουδαίες ἐκκλησιαστικὲς προσωπικότητες, ἐπιφανὴ μέλη τῆς ἀκμάζουσας ὁμογένειας, λαμπροὶ καὶ μεγαλοπρεπεῖς ναοὶ ἀλλὰ καὶ ταπεινὲς ἐκκλησιές, συνέχειες τῶν βυζαντινῶν, ἐπανερχοῦνται στη μνήμη μας μέσω τῶν τεκμηρίων τῆς Συλλογῆς τῆς Τράπεζας τῆς Ἑλλάδος.

Δύο μετάρια, ἓνα ἀργυρὸ καὶ ἓνα χάλκινο, διασώθηκαν «εἰς ἀνάμνησιν τῶν ἐγκαινίων τοῦ ἐν Κωνσταντινουπόλει Ναοῦ τοῦ Ἁγίου Σάββα» ποὺ τελέστηκαν ἀνήμερα τῆς εορτῆς τοῦ Ἁγίου, «5 Δεκεμβρίου 1860» (εἰκ. 58). Πρόκειται γιὰ τις ἀπτές μαρτυρίες τῶν ἐγκαινίων τοῦ μοναδικοῦ εὐκτηρίου οἴκου τοῦ Ἁγίου στην Πόλη. Ἡ παντελής ἀπουσία πληροφοριῶν γιὰ τα ἐπιμελημένα καὶ ακριβὰ ἀτὰ μετάρια, ἀλλὰ καὶ γενικότερα γιὰ τον ναὸ τοῦ Ἁγίου Σάββα, ὠθησε τὴν ἐρευνά μας στην ἀναδίφηση τοῦ Τύπου τῆς ἐποχῆς. Μια πρώτη πληροφορία γιὰ τὴ θέση τοῦ ναοῦ προήλθε ἀπὸ ἐφημερίδα τοῦ 1863: Κατὰ τὴν εορτὴ τοῦ Ἁγίου Σάββα, ὁ Πατριάρχης Ἱεροσολύμων Κύριλλος λειτούργησε στὸν φερώνυμο Ναό, ποὺ βρισκόταν ἐντὸς τῆς οἰκίας τοῦ Χατζῆ Γεωργίου Κωνσταντινίδη, στὸ Σταυροδρόμι· ἐκεῖ ἐκκλησιάστηκαν ἐπίσης πολλὲς ἀπὸ τις πιο

ευπόληπτες οἰκογένειες τῆς συνοικίας καὶ, μετὰ τὴ Θεία Λειτουργία, ὁ Κωνσταντινίδης παρέθεσε τὸ βράδυ λαμπρὴ ἐσπερίδα στην οἰκία του.⁸³

Ὁ Γεώργιος Κωνσταντινίδης (1810-1882) ἢ Χατζῆ Κωνσταντινίδης, ὅπως ἦταν γνωστὸς στὸ Φανάρι, υπῆρξε ἐξέχον πρόσωπο τῆς ἑλληνικῆς κοινότητος τῆς Πόλης. Εἰσπράκτωρ καὶ γραμματέας τοῦ Ἁγιοταφικοῦ Μετοχίου Κωνσταντινουπόλεως, ἐργάστηκε γιὰ πολλὰ χρόνια στην υπηρεσία τοῦ Πατριαρχείου Ἱεροσολύμων. Στην ἰδιαίτερη σχέση καὶ φιλία τοῦ με τὸν Πατριάρχη Ἱεροσολύμων Κύριλλο Β' (1845-1872), θὰ πρέπει νὰ οφείλεται καὶ ἡ ἀφιέρωση τοῦ «ιδιωτικοῦ» αὐτοῦ ναοῦ στὸν Ἅγιο Σάββα, τὸν κατεξοχὴν ἅγιο τῶν Ἱεροσολύμων.⁸⁴ Ἀν καὶ δὲν ἔχουμε ἄλλες πληροφορίες γιὰ τον ναό, τὰ ἐγκαινιά του καὶ τὴ θέση τῆς οἰκίας Κωνσταντινίδη, ὁ ευκατάστατος ὁμογενὴς ἐξέδωσε πιθανότατα ἰδίους χρήμασι αὐτὰ τα, ἐξαιρετικῆς ποιότητος, ἀργυρὰ καὶ χάλκινα ἀναμνηστικὰ μετάρια, τὰ ὁποῖα καὶ θὰ διένεμε στους ἐπιφανεῖς προσκεκλημένους του.

Εἴκοσι χρόνια ἀργότερα, ἓνα ἀκόμα μετάρλιο κόπηκε με τὴ μορφή τοῦ Ἁγίου Σάββα. Γιὰ τὴν ἐμπρόσθια ὄψη χρησιμοποιήθηκε ἡ ἴδια σφραγίδα, τῶν μεταλλίων τῶν ἐγκαινίων τοῦ ναοῦ. Στην πίσω πλευρὰ ὠτόσο ἀπεικονίζεται

Εἰκ. 57
Μολυβδόβουλο τοῦ Πατριάρχου Κωνσταντινουπόλεως
Ἰωακείμ Γ', ἀριθ. κατ. 2, λεπτομέρεια ἐμπρόσθιας ὄψης.

Εικ. 58
Αναμνηστικό μετάλλιο για τα εγκαίνια του ναού
Αγίου Σάββα Κωνσταντινούπολεως, 1860, αριθ. κατ. 35.i.

Εικ. 59
Αναμνηστικό μετάλλιο για την στέγαση της Πρεσβείας
της Ελλάδος στην Κωνσταντινούπολη(ι), 1880,
αριθ. κατ. 36.ii, οπίσθια όψη.

ο βασιλικός θυρεός του Γεωργίου Α' και η επιγραφή «ΕΛΛΑΣ ΕΚΤΗΣΑΤΟ ΕΤΕΙ 1880» (εικ. 59). Αν και τα ιστορικά δεδομένα παραμένουν ελλιπή, υπάρχει η πληροφορία του μεγάλου λόγιου ομογενή Μανουήλ Γεδεών, από το 1922, σύμφωνα με την οποία από τη μεγάλη περιουσία του Κωνσταντινίδη «υπόλοιπον μένει τὸ μέγα οἶκημα, τὸ ἀπὸ τεσσαρακονταετίας ὡς Ἑλληνικὴ Πρεσβεία ἐν τῇ Κωνσταντίνου πόλει χρησιμεῦον».⁸⁵

Το μετάλλιο αυτό επομένως, με τη μορφή του Αγίου Σάββα και το βασιλικό έμβλημα, θα πρέπει να συνδεθεί με τη στέγαση της Πρεσβείας της Ελλάδος στην Κωνσταντινούπολη το 1880, γεγονός που θα πρέπει να υπήρξε σημάιον για την εποχή εκείνη. Τα σημαντικώ-

τερα συμφέροντα του νεότευκτου ελληνικού κράτους ήταν συνδεδεμένα με την οθωμανική αυτοκρατορία, καθώς σε αυτή ζούσε η πλειονότητα των Ελλήνων.⁸⁶ Η περιορισμένη εθνική κυριαρχία του ελληνικού βασιλείου και η πολυπόθητη διεύρυνση των συνόρων του, η «Μεγάλη Ιδέα» και οι προσδοκίες για την ολοκλήρωση του εθνικού οράματος, όλα απαιτούσαν λεπτούς διπλωματικούς χειρισμούς με την Υψηλή Πύλη. Οι πρέσβεις και οι πρόξενοι της Ελλάδας στην Κωνσταντινούπολη λειτουργούσαν ως «πράκτορες» της ελληνικής αλυτρωτικής πολιτικής και ήταν επιφορτισμένοι με την εξομάλυνση των διπλωματικών σχέσεων και τη διευθέτηση των ζητημάτων που προέκυπταν.⁸⁷

Ιωακείμ Γ΄ ο Μεγαλοπρεπής, Οικουμενικός Πατριάρχης

Με τη λαμπρή φυσιογνωμία του Οικουμενικού Πατριάρχη Ιωακείμ Γ΄ (1878-1884 και 1901-1912), η οποία δεσπάζει στην εκκλησιαστική αλλά και τη σύγχρονη του πολιτική ιστορία, συνδέονται τα επόμενα τεκμήρια της Συλλογής της Τράπεζας της Ελλάδος.⁸⁸

Στο πολυθρησκευτικό και πολυεθνικό οθωμανικό κράτος, ο Πατριάρχης Κωνσταντινουπόλεως συνέχιζε κατά τον 19ο αιώνα, να είναι ο αρχηγός του μιλλέτ των ορθοδόξων (Ρουμ μιλλέτ). Είχε υπό τη σκέπη του όλους τους – διαφορετικής εθνικής καταβολής – ορθοδόξους της Αυτοκρατορίας (Έλληνες, Βούλγαροι, Σέρβους, Άραβες κ.ά.).⁸⁹ Για τους Οθωμανούς, εξασφάλιζε την πολιτική κυριαρχία τους στους χριστιανικούς πληθυσμούς· στα μάτια των Χριστιανών, περιβαλλόμενος την αίγλη του βυζαντινού παρελθόντος, κρατούσε στα χέρια του έναν πανάρχαιο θεσμό, την Εκκλησία. Ειδικότερα δε για τους Ρωμιούς, ο πατριάρχης λειτουργούσε ως συνδετικός κρίκος με το ιστορικό παρελθόν τους και αποτελούσε εγγύηση για τη συνέχεια του Ελληνικού Έθνους.

Ο Ιωακείμ Γ΄ πατριάρχευσε δύο φορές. Με την πρώτη πατριαρχία του (1878-1884) συνέπεσαν οι εθνικιστικοί ανταγωνισμοί και ο διαμελισμός της οθωμανικής αυτοκρατορίας. Η συγκρότηση εθνικών κρατών στα Βαλκάνια σήμαινε συνάμα και τη διάσπαση της συνείδησης του ορθόδοξου ποιμνίου.⁹⁰

Ο Πατριάρχης, ως ανώτατος πνευματικός ηγέτης όλων των Ορθοδόξων και με συναίσθηση του ρόλου του Πατριαρχείου ως θεματοφύλακα των εκκλησιαστικών κανόνων, επιδίωξε την αποκατάσταση του κύρους του Θρόνου της Κωνσταντινουπόλεως και υπερασπίστηκε τη διατήρηση του ευρύτερου, διορθόδοξου και οικουμενικού χαρακτήρα του. Παράλληλα, υπεραμύνθηκε των συμφερόντων του αλύτρωτου ελληνισμού, αναλαμβάνοντας εθναρχικό ρόλο. Ως εκ τούτου, αναπόφευκτη ήταν η αντιπαράθεσή του με την Αθήνα και τον Έλληνα πρωθυπουργό Χαρίλαο Τρικούπη, ο οποίος ήθελε το Πατριαρχείο όργανο της ελληνικής αλυτρωτικής εξωτερικής πολιτικής, συνεργό στο όραμα της Μεγάλης Ιδέας, της απελευθέρωσης των υπόδουλων ομοεθνών και της προσάρτησης εδαφών. Η σφοδρή διαμάχη, ο συνακόλουθος διχασμός του ποιμνίου της ομογένειας σε «ιωακειμικούς» και «αντιιωακειμικούς», αλλά και το προνομιακό ζήτημα, η προσπάθεια δηλαδή του σουλτάνου Αβδούλ Χαμίτ Β΄ να περιορίσει τα προνόμια των Χριστιανών, οδήγησαν τον Ιωακείμ Γ΄ στην παραίτησή του από τον Πατριαρχικό Θρόνο το 1884.⁹¹

Δεκαεπτά χρόνια αργότερα, το 1901, ο Ιωακείμ Γ΄ επανήλθε στον Οικουμενικό Θρόνο. Η δράση του κατά τη δεύτερη πατριαρχία του (1901-1912) είναι αντιπροσωπευτική της σημαντικής πολιτικής φυσιογνωμίας του.

Εικ. 60
Μολυβδόβουλο του Πατριάρχη Κωνσταντινουπόλεως
Ιωακείμ Γ΄, αριθ. κατ. 2, οπίσθια όψη.

Ο ρεαλισμός και η διορατικότητα που τον διέκριναν του επέτρεψαν να κατανοήσει τις νέες πολιτικές ισορροπίες. Η συνείδηση και η στάση του άλλαξαν από εθναρχική σε εθνική. Με πρωταρχικό στόχο πλέον την επιβίωση του Γένους και του ελληνισμού στην οθωμανική αυτοκρατορία, στράφηκε προς την Αθήνα αναζητώντας κοινό έδαφος για συνεργασία.⁹² Ο Ιωακείμ Γ΄ ο Μεγαλοπρεπής υπήρξε «ένας μεγάλος Οικουμενικός Πατριάρχης που συνδέει και τέμνει δύο εποχές και δύο κόσμους». Τα τρία τεκμήρια της συλλογής της Τράπεζας της Ελλάδος συναινούν σε αυτή την εκτίμηση. Ο Ιωακείμ αφενός συνέχισε τη μακραίωνη βυζαντινή παράδοση χρήσης των μολυβδόβουλων, αφετέρου φαίνεται ότι ήταν ο πρώτος οικουμενικός πατριάρχης που εξέδωσε μετάλλια σε ανάμνηση των σημαντικών στιγμών της ιστορικής του διαδρομής.

Σύμβολα εξουσίας και υψηλής κοινωνικής θέσης, οι μολύβδινες σφραγίδες (μολυβδόβου-

λα) εξασφάλιζαν το απόρρητο και πιστοποιούσαν την αυθεντικότητα των επίσημων εγγράφων.⁹³ Στο μολυβδόβουλο του Ιωακείμ Γ΄ (εικ. 57, 60),⁹⁴ η μορφή της Θεοτόκου, της μεσίτριας και πρέσβειρας των ουρανών, απεικονίζεται στον τύπο της Οδηγήτριας⁹⁵ ενώ, στην οπίσθια όψη, αποτυπώνεται το κατεξοχήν σύμβολο του Οικουμενικού Πατριαρχείου, ο δικέφαλος αετός που φέρει στέμμα και κρατά σφαίρα και σταυρό. Κάτω, αναγράφεται το όνομα και η επιγραφή «Ἐλέω Θεοῦ Ἀρχιεπίσκοπος Κωνσταντινουπόλεως Νέας Ῥώμης καὶ Οἰκουμηνικός Πατριάρχης». Πρόκειται για τον επίσημο πατριαρχικό τίτλο που αναφέρεται στη θεϊκή προέλευση της πατριαρχικής εξουσίας, ανταποκρίνεται στη φύση και την ουσία του πατριαρχικού αξιώματος, και υποδεικνύει την ιστορική εξέλιξη του θεσμού μέσα στους αιώνες.⁹⁶

Σε ανάμνηση της δεύτερης ανάρρησης του στον Πατριαρχικό Θρόνο, ο Ιωακείμ Γ΄

Εικ. 61
Αναμνηστικό μετάλλιο για τη δεύτερη ενθρόνιση
του Πατριάρχη Κωνσταντινουπόλεως Ιωακείμ Γ', 1901,
αριθ. κατ. 3.

εξέδωσε μετάλλια.⁹⁷ Το απέριττο αλλά συνάμα επιμελημένο αργυρό μετάλλιο της Συλλογής φέρει το περίτεχνο συμπίλημα των γραμμάτων Ι [=Ιωακείμ], Π [=Πατριάρχης] και Κ [=Κωνσταντινούπολεως], καθώς και τον ψαλμό «ΙΣΧΥΣ ΜΟΥ ΚΑΙ ΥΜΝΗΣΙΣ ΜΟΥ Ο ΚΥΡΙΟΣ» (ψλ. 117, 14) (εικ. 61). Στην οπίσθια όψη, αναγράφεται απόσπασμα της ωδής του Ησαΐα, «ΜΕΘ ΗΜΩΝ Ο ΘΕΟΣ», και απεικονίζεται το πατριαρχικό έμβλημα. Ο τύπος του είναι όμοιος με εκείνον των πατριαρχικών σφραγίδων, ο οποίος είναι γνωστός από επίσημα έγγραφα του Πατριαρχείου: Ο δικέφαλος αετός με τα κλειδιά του Παραδείσου, τα αρχικά ΙΩΚΜ (=Ιωακείμ) ΠΤ ΚΣ (=Πατριάρχης Κωνσταντινούπολεως) και

τη χρονολογία της πρώτης ανάρρησής του στον Πατριαρχικό Θρόνο αωση (=1878).⁹⁸ Στο μετάλλιο ωστόσο, το έμβλημα τοποθετείται πάνω στην αλουργίδα, την αυτοκρατορική πορφύρα των Βυζαντινών, θυμίζοντάς μας μια εύστοχη περιγραφή για τον μεγάλο Πατριάρχη: «... αὐτὸς ὁ γίγας ἀετὸς διέσχισε τοὺς αἰῶνας περισυλλέγων ῥάκη δόξης ἀρχαίας περιλάμπρου πρὸς διακόσμησιν τῆς διατρήτου ἔθναρχικῆς του ἀλουργίδος».⁹⁹

Το δεύτερο μετάλλιο, που εκδόθηκε στο όνομα του Ιωακείμ Γ' (εικ. 62), ανακαλεί στη μνήμη μας τη μέριμνα που ανέλαβε ο οξυδερκής και δραστήριος Πατριάρχης για την εκπαίδευση του Γένους.¹⁰⁰ Κατά την πατριαρχία του, η μεγάλη πνευματική, οικονομική

και πολιτιστική ανάπτυξη των ομογενών στην οθωμανική αυτοκρατορία ανέδειξε την Κωνσταντινούπολη σε μητρόπολη του ελληνισμού. Μέσα στο πολυεθνικό περιβάλλον της Πόλης, ελληνορθόδοξοι και ελληνόφωνοι τραπεζίτες, επιχειρηματίες, μεταπράτες έμποροι και διπλωμάτες κατέλαβαν διευθυντικές και υψηλές διοικητικά θέσεις στην κρατική οθωμανική ιεραρχία. Εγκαταστημένοι στο Πέραν και στον Γαλατά, αποτελούσαν μια «μικρή αριστοκρατία» εξαρτημένη από την Υψηλή Πύλη. Οι εύποροι εκείνες οικογένειες που επιθυμούσαν να ακολουθήσουν οι γόνοι τους ανάλογη σταδιοδρομία, επιδίωκαν για τα παιδιά τους την εκμάθηση νέων γνωστικών αντικειμένων, όπως οικονομικών, λογιστικών, δικαίου, διοίκησης επιχειρήσεων και προπαντός ξένων γλωσσών που θα τους εξασφάλιζαν τη δυνατότητα συνδιαλλαγής και συναλλαγής με τους υπόλοιπους Ευρωπαίους. Πλείστα ξένα σχολεία – ιδίως καθολικά – ιδρύθηκαν ή αναπροσάρμοσαν το πρόγραμμά τους, προκειμένου να καλύψουν τις ιδιαίτερες και αυξημένες εκπαιδευτικές ανάγκες. Ιησουίτες μοναχοί, προσελκύνοντας μαθητές με το ανανεωμένο εκπαιδευτικό τους πρόγραμμα, επιδίδονταν παράλληλα σε «θρησκευτικό προσηλυτισμό», γεγονός που είχε προκαλέσει μεγάλη ανησυχία στο Φανάρι.¹⁰¹

Ο Ιωακείμ Γ', αμέσως μετά τη δεύτερη ανάρρησή του στον Πατριαρχικό Θρόνο το 1902, εξέδωσε αποτρεπτική εγκύκλιο για τη φοίτηση

της μαθητιώσας νεολαίας σε ξένα σχολεία.¹⁰² Ανέλαβε προσπάθειες για την ανέγερση νέων σχολικών κτηρίων και την ίδρυση νέων σχολών, προκειμένου να αντιμετωπίσει τις ανάγκες που δημιούργησαν η αύξηση του ελληνορθόδοξου πληθυσμού και η υπερσυσσώρευση μαθητών. Ο Πατριάρχης γνώριζε το μυστικό «του σαγηνεύειν και κατακτάν εις τὰ εὐγενῆ του σχέδια» τους μεγάλτους πλουσίους «τῆς ὁμογενοῦς Ἀριστοκρατίας». Πρωταγωνίστησε στην ίδρυση της Εθνικής Σχολῆς Γλωσσών και Εμπορίου, που θεωρήθηκε «ζήτημα ἔθνισμοῦ» από την ομογένεια της Πόλης.¹⁰³ Επίσης, μερίμνησε για τη Σχολή Γαλατά, κατορθώνοντας να εξασφαλίσει άτοκο δάνειο για την ανέγερση νέου «καλλιπρεποῦς και καλλιμάρμαρου» μεγάρου.¹⁰⁴ Η σημασία που έδινε ο Πατριάρχης στην προσπάθεια αυτή διακρίνεται και από το αναμνηστικό μετάλλιο που εκδόθηκε για τα εγκαίνια του νέου κτηρίου της Σχολῆς Ἀρρένων το 1910, με το επίσημο πατριαρχικό ἔμβλημα. Το τεκμήριο προσφέρει δύο σημαντικές ημερομηνίες για την ιστορία του σπουδαίου εκπαιδευτικού ιδρύματος, άγνωστες μέχρι στιγμῆς στην ἔρευνα: 8 Ιουνίου 1909 για την κατάθεση του θεμέλιου λίθου και 25 Ιουνίου 1910 για τα εγκαίνια.

Εικ. 62
Αναμνηστικό μετάλλιο του Πατριάρχη Κωνσταντινουπόλεως Ιωακείμ Γ' για τα εγκαίνια της Σχολῆς Γαλατά Κωνσταντινουπόλεως, 1910, αριθ. κατ. 4.

Φιλοτίμω προνοία καὶ ἐνθέω ζήλω καὶ μόχθοις ἀτρύτοις

Στις περιοχές της οθωμανικής αυτοκρατορίας, εκεί όπου οι μη μουσουλμανικοί πληθυσμοί είχαν αντισταθεί στην οθωμανική κατάκτηση, απαγορευόταν ρητά η «ἐξ ὑπαρχῆς» ἀνέγερση εκκλησιῶν οἰκῶν.¹⁰⁵ Οι Χριστιανοὶ που συνέχισαν να ζουν στην Κωνσταντινούπολη μετά την Ἄλωση συσπειρώθηκαν γύρω ἀπὸ τις ορθόδοξες εκκλησίες που εξακολουθούσαν να λειτουργοῦν. Οι λατρευτικές αυτές εστίες, με την πάροδο των αἰώνων μεταβλήθηκαν σε πνευματικά κέντρα· στην περιφέρειά τους βαθμιαία ἀναδύθηκαν σχολεία, πολιτιστικοὶ σύλλογοι και εὐαγγέλιον ἰδρύματα και στους κόλπους τους ἐνισχύθηκε ἡ αἴσθησις τῆς ἐθνικῆς ταυτότητάς.

Οι Ρωμιοὶ τῆς Πόλης ἀνεκάθεν τιμούσαν τις εκκλησίες τους. «Φιλοτίμω προνοία καὶ ἐνθέω ζήλω καὶ μόχθοις ἀτρύτοις» ἀνακαίνιζαν τα ταπεινά και φτωχικά στην πλειονότητά τους ναῖδρια, ἀναπολούσαν το ἐνδοξο παρελθόν και σέβονταν τους κόπους των προηγούμενων γενεῶν, πανηγύριζαν με λαμπρότητα τις 100ετηρίδες τους και γιόρταζαν τὴ διατήρησι τῆς ορθόδοξης πίστεως. Τα τεκμήρια τῆς Συλλογῆς, κατὰ κύριο λόγο ἀναμνηστικά μετὰλλια που ἐξέδωσαν, μας ἐπιτρέπουν να ἀναπλάσουμε ἐπεισόδια τῆς ιστορικῆς πορείας τῆς «Ρωμοσύνης τῆς Πόλης».

Στο κοσμοπολίτικο σήμερα προάστιο Ορτάκιοϊ (Μεσαχώρι), ἡ περίφημη βυζαντινὴ Μονὴ τοῦ Ἁγίου Φωκά καταστράφηκε στα χρόνια τῆς Ἄλωσης. Ἐκτοτε, ἀντ' ἐκείνης,

στην ἴδια θέση και πάντα στην τιμὴ τοῦ Ἁγίου Φωκά κτίστηκαν διαδοχικά διάφορες εκκλησίες. Ο ναός ἀπέκτησε τὴ σημερινή μορφή του το 1856.¹⁰⁶ Ἀπὸ αὐτὸν προέρχονται και τα μεταλλιοσχῆμα εἰκονίδια τῆς Συλλογῆς (εἰκ. 63) που θα πρέπει να χρονολογηθοῦν στη δεκαετία του 1930.

Στην περιοχή τῆς Προποντίδας, ἐκεῖ ὅπου ἄλλοτε υπήρχε ἡ πύλη των θαλάσσιων τευχῶν, «ἢ τοῦ Ψαμάθου», χτισμένη πάνω σε βυζαντινά θεμέλια, βρίσκεται ἡ τρίκλιτη βασιλικὴ τοῦ Ἁγίου Μηνά. Πρόκειται για ἡ ἀπὸ τις διάσπαρτες μικρὲς ορθόδοξες εκκλησίες τῆς ἐυρύτερης περιοχῆς, γύρω ἀπὸ τις ὁποῖες διαρθώθηκαν ἐνορίες. Αὐτὲς ἀπέτελεσαν τὴν Ἑλληνορθόδοξη κοινότητα Ἰψωμαθίων, ἕνα συγκρότημα χριστιανικῶν συνοικισμῶν με στενὲς σχέσεις μεταξύ τους. Ο ναός τοῦ Ἁγίου Μηνά, που καταστράφηκε το 1830, ἀνοικοδομήθηκε τρία χρόνια ἀργότερα, στην μορφή που διατηρεῖται μέχρι σήμερα. Για τὸν εορτασμό τῆς 100ετηρίδας ἀπὸ τὴν ἰδρυσή του, το 1934, ἐκδόθηκαν τα μετὰλλια με τὴν ἐφιππὴ μορφή τοῦ Ἁγίου (εἰκ. 64).¹⁰⁷

Ἐναν χρόνο ἀργότερα, τὸ ἴδιο ἐργαστήριο μετὰλλίων κατασκεύασε και τα ἀναμνηστικά (εἰκ. 65) για τὸν ναό τοῦ Ἁγίου Νικολάου, στην ἀπόμακρη συνοικία τοῦ Τοπκαπού. Ἡ πολυπληθὴς, περὶ τα μέσα τοῦ 19ου αἰῶνα, ορθόδοξη κοινότητα ζούσε ἐγκατεστημένη ἐντὸς και κατὰ μήκος τοῦ Θεοδοσιανοῦ τεύχους, στην ιστορικὴ πύλη τοῦ Ρωμανοῦ (Τορκαρί). Ο ναός

Εἰκ. 63
Μεταλλιοσχῆμα εἰκονίδιο τοῦ ναοῦ Ἁγίου Φωκά, Κοινότητα Μεσαχώριου Κωνσταντινουπόλεως, ἀριθ. κατ. 43.iii.

Εἰκ. 64
Ἀναμνηστικὸ μετὰλλιο για τὴν 100ετηρίδα τοῦ ναοῦ Ἁγίου Μηνά Ἰψωμαθίων Κωνσταντινουπόλεως, 1934, ἀριθ. κατ. 44.

Εἰκ. 65
Ἀναμνηστικὸ μετὰλλιο για τὴν 100ετηρίδα τοῦ ναοῦ Ἁγίου Νικολάου Τοπκαπί Κωνσταντινουπόλεως, 1935, ἀριθ. κατ. 45.

είχε καταστραφεί στην πυρκαγιά του 1782 και ανοικοδομήθηκε εκ βάθρων το 1834, κατά την πατριαρχία του Φωτίου Β', όπως πληροφορεί εντοιχισμένη επιγραφή. Το 1935, η επιτροπή της κοινότητας Τοπκαπού αποφάσισε να «πανηγυρίσει μεγαλοπρεπώς» τη συμπλήρωση εκατονταετίας από την ανοικοδόμηση του ναού του Αγίου Νικολάου, να τυπώσει ιστορικό λεύκωμα, να εκδώσει αναμνηστικά μετάλλια και «τὸ προϊόν τῶν εἰσπράξεων ἐκ τῶν ἐκτάκτων συνδρομῶν τῶν προσκυνητῶν» να το δαπανήσει «εἰς τὴν ἀναπόφευκτον ἐπισκευὴν τοῦ ναοῦ καὶ τὰς ἐπείγουσας ἀνάγκας τῆς πασχούσης Κοινότητος».¹⁰⁸

Καθώς οι Ρωμιοί της Πόλης πλήθαιναν κατά τον 19ο αιώνα, αυξανόταν παράλληλα και η ανάγκη για ορθόδοξους λατρευτικούς οίκους. Η άδεια οικοδόμησης ναών παραχωρούνταν αποκλειστικά με αυτοκρατορικό φερμάνι, μετά από σχετική αίτηση του Πατριάρχη, και έπρεπε να είναι βεβαιωμένο ότι «ἔκπαλαι» προϋπήρχε στον συγκεκριμένο χώρο κάποια βυζαντινή εκκλησία. Όταν οι αποδείξεις απουσίαζαν, οι Ρωμιοί σκαρφίζονταν διάφορα τεχνάσματα. Χαρακτηριστική είναι η ανεκδοτολογική παράδοση των Κωνσταντινοπολιτών για τον πρώτο ναό των Εισοδίων της Θεοτόκου, της παλαιότερης εκκλησίας στην περιοχή του Πέραν ή Σταυροδρομίου. Λέγεται ότι ο πρίγκιπας Δημήτριος Μουρούζης, Μέγας Διερμηνεύς στην Ύψηλή Πύλη και με μεγάλη επιρροή στο περιβάλλον του Σουλτάνου, «...πλήρωσε δύο

Τούρκους που άρχισαν να μαλώνουν [...] τους έπιασαν και τους πήγαν στο “καρακόλι” [αστυνομικό τμήμα] κι όταν ρωτήθηκαν σε ποιό σημείο μάλωσαν, απάντησαν όπως είχε συμφωνηθεί, “εκεί που ήταν παλιά η εκκλησία των Ρωμιών”. Το ίδιο έγινε αργότερα με κάποιους άλλους και, με τις μαρτυρίες αυτές, εξασφαλίστηκε η σουλτανική άδεια ανοικοδόμησης». Με τη βοήθεια των ενοριτών, ανδρών και γυναικών, το πρώτο κτίσμα – ένας ταπεινός ναϊσκος – υψώθηκε μέσα σε μία μόνο νύχτα, το 1804.¹⁰⁹

Εκατό χρόνια αργότερα, το 1904, επί πατριαρχίας Ιωακείμ Γ', η 100ετηρίδα και τα εγκαίνια του νεοανακαινισμένου ναού της Παναγίας του Πέραν γιορτάστηκαν με μεγαλοπρέπεια. Την ημέρα της πανηγύρεως διανεμήθηκαν δωρεές στους απόρους και πωλήθηκαν επίχρυσα και αργυρά αναμνηστικά μετάλλια, έργα του καταξιωμένου αρχιτέκτονα Πάτροκλου Καμπανάκη (εικ. 66, 67).¹¹⁰ Στην εμπρόσθια όψη, ιστορούνται τα Εισόδια της Θεοτόκου ενώ, στην ιδιαίτερα προσεγμένη πίσω όψη, ένα πλούσιο στεφάνι από κλαδιά καρποφόρου δάφνης και φοίνικα περιβάλλει τον στίχο από τον ψαλμό του Δαβίδ (ψλ. 89, 4), «ΟΤΙ ΧΙΛΙΑ ΕΤΗ ΕΝ ΟΦΘΑΛΜΟΙΣ ΣΟΥ ΩΣ ΗΜΕΡΑ Η ΕΧΘΕΣ ΗΤΙΣ ΔΙΗΛΘΕ». Η εύστοχη επιλογή του στίχου αναφέρεται στον χρόνο που περνά γρήγορα στα μάτια του Θεού, και κατ' επέκταση στην 100ετηρίδα από την ίδρυση του ναού.

Έναν χρόνο μετά την ίδρυση της Παναγίας του Πέραν, το 1805, συστήθηκε ως ενορία και επικυρώθηκε με πατριαρχικό σιγίλιο η «Μεγαλώνυμος Κοινότητα Σταυροδρομίου». Το Σταυροδόμι, όπως λεγόταν αλλιώς το Πέραν, έμελλε να αποτελέσει στα μέσα του αιώνα την πλουσιότερη συνοικία της Κωνσταντινούπολης. Λιγосτοί ήταν οι Οθωμανοί, ενώ η ακμάζουσα μεγαλοαστική κοινωνία των Ελλήνων, Αρμενίων, Εβραίων και Λεβαντίνων κατοίκων προσέδιδε στη συνοικία τη μορφή εκσυγχρονισμένου κοσμοπολιτικού κέντρου. Επιβλητικές πρεσβείες, καθολικές εκκλησίες, εκτενή νεκροταφεία φανέρωναν τον εξευρωπαϊσμό της Πόλης. Η ευμάρεια της ελληνικής ομογένειας προσείλκυσε και άλλους Ρωμιούς ορθοδόξους από πολλές περιοχές της τότε οθωμανικής αυτοκρατορίας, αλλά και Έλληνες υπηκόους από το νεότευκτο ελληνικό κράτος. Ενδεικτικοί της ακμής της κοινότητας σε οικονομικό και πολιτιστικό επίπεδο είναι οι πολυάριθμοι σύλλογοι που ιδρύθηκαν την περίοδο μετά το 1860 (Ελληνικός Φιλολογικός Σύλλογος Κωνσταντινουπόλεως, Φιλόπτωχος Αδελφότητα Σταυροδρομίου, κ.ά.).¹¹¹

Ως επακόλουθο της αύξησης του ορθόδοξου ποιμνίου αλλά και της ακμής των Ρωμιών, η φιλανθρωπική και κοινωνική δραστηριότητα αναπτύχθηκαν σημαντικά στα μέσα του 19ου αιώνα. Πολλές φιλανθρωπικές και φιλεκαρδευτικές αδελφότητες ιδρύθηκαν και σύντομα τέθηκαν υπό την αιγίδα των ενοριακών και

κοινοτικών αρχών. Τα νοσοκομεία, που είχαν ήδη αρχίσει να ιδρύονται από τον προηγούμενο αιώνα, σταδιακά προσέλαβαν χαρακτήρα περισσότερο θεραπευτικό και όχι ασύλου και εγκλεισμού· παράλληλα, εκσυγχρονίστηκαν βελτιώνοντας τις παροχές τους. Μέσω των Εθνικών Φιλανθρωπικών Καταστημάτων, όπως ονομάζονταν όλα τα ευαγή ιδρύματα, η ομογένεια της Πόλης «ἐμερίμνα πρὸς ἀνακούφισιν τῶν πασχόντων καὶ νοσηλείαν καὶ ἴασιν τῶν ἀσθενούντων πτωχῶν τῆς».¹¹²

Στις ποικίλες γνωστές πηγές που σχετίζονται με τις κοινότητες και τους φιλανθρωπικούς φορείς της Πόλης (κανονισμούς ιδρύσεως, πρακτικά συνεδριάσεων, αλληλογραφία κ.ά.) προστίθενται και τρία μετάλλια της Σύλλογής της Τράπεζας της Ελλάδος.¹¹³ Το πρώτο (εικ. 68) εκδόθηκε από τη φιλανθρωπική αδελφότητα «Τα Ορφανά της Παναγίας», ένα σημαντικό ίδρυμα με πλούσια δράση. Ιδρύθηκε το 1904 με επίκεντρο την Παναγία των Εισοδίων Σταυροδρομίου και διοικούνταν από την Κεντρική Εφορεία της κοινότητας. Μεριμούσε για την «περίθαλψιν καὶ συντήρησιν τῶν ἐν τῇ περιφερείᾳ τοῦ Σταυροδρομίου βρεφῶν, ἅτινα ἀγνώστων ὄντα γονέων ἐγκαταλείπονται λάθρα εἰς τοὺς Ναοὺς τῆς ἐνορίας καὶ τοὺς περιβόλους αὐτῶν».¹¹⁴

Το δεύτερο μετάλλιο προέρχεται από την εν Βαλίνῳ Φιλόπτωχο Αδελφότητα «Άγιος Βασίλειος». Η συνοικία του Βαλίνου κοντά στο Φανάρι, κατά μήκος των τειχών του

Εικ. 66
Αναμνηστικό μέταλλο για την 100ετηρίδα του ναού
Εισοδίων της Θεοτόκου Πέραν Κωνσταντινούπολεως, 1904,
αριθ. κατ. 37.ι.

Εικ. 67
Αναμνηστικό μετάλλιο για την 100ετηρίδα του ναού
Εισοδίων της Θεοτόκου Πέραν Κωνσταντινούπολεως, 1904,
αριθ. κατ. 37.ν, λεπτομέρεια εμπροσθίας όψης.

Εικ. 68
Αναμνηστικό μέταλλο της Αδελφότητας «Τα ορφανά της Παναγίας», Κοινότητα Σταυροδρομίου Κωνσταντινούπολεως, 1906, αριθ. κατ. 50.

Εικ. 69
Λαχείο της Φιλοπτώχου Αδελφότητας «Άγιος Βασίλειος», Κοινότητα Βαλίνου Κωνσταντινούπολεως, 1919, αριθ. κατ. 51.

Εικ. 70
Αναμνηστικό μέταλλο της εν Κωνσταντινούπολει Αδελφότητος των Τηνίων «Ο Ευαγγελισμός», 1910, αριθ. κατ. 53.

Κεράτιου κόλπου, αναπτύχθηκε γύρω από τον ναό της Κοιμήσεως της Θεοτόκου ή αλλιώς της Παναγίας του Μπαλίνου. Στον ναό, έδρευε η Φιλόπτωχος Αδελφότης η οποία συστάθηκε το 1833. Από τον σωζόμενο Κανονισμό της (1902) μαθαίνουμε ότι σκοπός της ήταν η τακτική διανομή ανθράκων στους ομόδοξους ενδεείς της ενορίας, η παροχή χρηματικών συνδρομών, αναγκαίας και κατάλληλης τροφής στους ασθενείς, ιατρικής βοήθειας και φαρμάκων σε αναξιόπαθουσες οικογένειες. Σε άλλο άρθρο του Κανονισμού, αναφέρεται ότι οι αρωγές θα παρέχονταν ανάλογα προς την εκάστοτε κατάσταση του Ταμείου. Το «Λαχείον», όπως αναγράφεται στο μέταλλο (εικ. 69), αποτελεί λαχνό λαχειοφόρου αγοράς για την κάλυψη φιλανθρωπικών δαπανών.¹¹⁵

Φιλεκπαιδευτικός και φιλανθρωπικός ήταν και ο σκοπός της εν Κωνσταντινούπολει Αδελφότητος των Τηνίων «Ο Ευαγγελισμός», η οποία το 1910 γιόρτασε την 25ετηρίδα της με την έκδοση αναμνηστικού μεταλλίου (εικ. 70). Η παρουσία Τηνίων παρεπιδημούντων στην Πόλη μαρτυρείται ήδη από το 1835, ως διέξοδος από την οικονομική δυσπραγία που μάστιζε τα νησιά της Ελλάδας. Σύμφωνα με τον Κανονισμό του 1885, η Αδελφότητα επιδίωκε την υποστήριξη και προστασία μαθητών και μαθητριών, την περιθαλψη και βοήθεια ενδεών και πασχόντων, όπως επίσης και την ηθική ή διανοητική ανάπτυξη και κοινωνική προαγωγή της παροικίας των Τηνίων εν γένει.¹¹⁶

Η δημογραφική αύξηση του ελληνορθόδοξου στοιχείου κατά τον 19ο αιώνα στη Πόλη και η συνεχής επέκταση της συνοικίας Σταυροδρομίου/Πέραν προς τα βόρεια γέννησε την ανάγκη για τη δημιουργία νέων ενοριακών ναών. Το 1861, αποπερατώνεται ο ναός των Αγίων Κωνσταντίνου και Ελένης στους πρόποδες του λόφου του Πέραν και, το 1880, ο ναός της Αγίας Τριάδος. Ο τελευταίος δεσπόζει επιβλητικός στην πλατεία Ταξίμ, θυμίζοντας την άλλοτε οικονομική και πολιτική ικμάδα των μεγαλοαστών Ρωμιών. Τα εγκαίνια του τελέστηκαν μέσα σε πρωτοφανή κοσμοσυρροή χιλιάδων ενοριτών, με κάθε μελοπρέπεια, από τον Πατριάρχη Ιωακείμ Γ'. Αρκετά χρόνια αργότερα, πιθανόν σε κάποια πανηγυρη, θα πρέπει να διανεμήθηκαν και τα μέταλλα με την παράσταση της Αγίας Τριάδος (εικ. 71), ομοιότητα της επίσημης σφραγίδας της επιτροπής του ναού.¹¹⁷

Καθώς χιλιάδες Χριστιανοί κατέκλυζαν την Πόλη, νέες συνοικίες δημιουργήθηκαν σταδιακά. Στην περιοχή βορειοδυτικά του Πέραν, στις παρυφές και τα υψώματα του λόφου, αναπτύχθηκε από τα μέσα του 19ου αιώνα η δεύτερη σημαντικότερη ενορία της Αρχιεπισκοπής Κωνσταντινούπολεως, τα Ταταύλα. Το 1857, για την κάλυψη των λατρευτικών αναγκών των πολυάριθμων κατοίκων τής, απομονωμένης σχετικά λόγω των ανήφορων, συνοικίας, ανεγέρθηκε ένα πρώτο μικρό ξύλινο εκκλησάκι στο όνομα του Ευαγγελισμού της Θεοτόκου

Εικ. 71
Αναμνηστικό μέταλλο του ναού Αγίας Τριάδος,
Ταξίμ Κωνσταντινούπολεως, αριθ. κατ. 39.ι.

Εικ. 72
Αναμνηστικό μέταλλο της κοινότητας Ευαγγελιστρίας
Προπόδων, Κουρτουλούς Κωνσταντινούπολεως,
αριθ. κατ. 40.ι.

Εικ. 73
Αναμνηστικό μέταλλο της Μονής Ζωοδόχου Πηγής
Βαλουκλή Κωνσταντινούπολεως, 1955, αριθ. κατ. 46.ι.

και ιδρύθηκε η ανεξάρτητη ενορία της κοινότητας Ευαγγελιστρίας Προπόδων. Το 1894, ορθώθηκε εκ βάθρων «ναός μεγαλοπρεπής και περικαλλέστατος», με θόλο μολυβδοσκέπαστο και κωδωνοστάσια περίτεχνα.

Η κοινότητα των Ταταούλων, το 1929 επλήγη από πυρκαγιά, η οποία κατέκαψε τα ξύλινα σπίτια της. Έκτοτε, η περιοχή μετονομάστηκε σε Κουρτουλούς (Kurtuluş). Το μέταλλο (εικ. 72) με την παράσταση του Ευαγγελισμού της Θεοτόκου θα πρέπει να δημιουργήθηκε κάποια στιγμή μετά την καταστροφή, όπως φανερώνει ο αναγραφόμενος τίτλος «ΚΟΙΝΟΤΗΣ ΕΥΑΓΓΕΛΙΣΤΡΙΑΣ ΠΡΟΠΟΔΩΝ ΚΟΥΡΤΟΥΛΟΥΣ». Ίσως προσφερόταν ως ευλογία σε κάποια από τις μεγάλες πανηγύρεις της 25ης Μαρτίου, οι οποίες συνέχισαν να τελούνται ακόμα και στα δίσεκτα χρόνια

των Ρωμιών· ατελείωτες ήταν οι ουρές «που σχημάτιζαν οι ευλαβείς προσκυνητές που συνέρρεαν από όλα τα σημεία της Πόλης με τις μεγάλες λαμπάδες που κρατούσαν στο χέρι με υπομονή ώρες ολόκληρες για να προσκυνήσουν το εικόνισμα της Μεγαλόχαρης» και να ακούσουν το «Εὐαγγελίζου, Γῆ, χαράν μεγάλην...».¹¹⁸

Τα αναμνηστικά μέταλλια της Συλλογής της Τράπεζας της Ελλάδος ανακαλούν στη μνήμη μας όχι μόνο την ακμή αλλά και τα δεινά του ελληνισμού της Πόλης που, στον απόηχο της Μικρασιατικής καταστροφής και της υποχρεωτικής ανταλλαγής πληθυσμών με τη Συνθήκη της Λωζάνης (1923), άρχισε να συρρικνώνεται. Οι Ρωμιοί της Πόλης, όσοι παρέμειναν, συσπειρώθηκαν γύρω από τις ενορίες, τις παραδόσεις και τις εορτές τους. Ιδιαίτερη σημασία είχαν

οι πανηγύρεις που, με τον διττό τους χαρακτήρα – πνευματική εορτή και κοινωνικό γεγονός – ενδυνάμωναν την κοινωνική συνοχή της ομογένειας. Η κατεχοχίτη πολιτική πανηγύρη ήταν της Ζωοδόχου Πηγής, «ή τοῦ Βαλουκλιού». Στα δυτικά της Κωνσταντινούπολης, έξω από τα χερσαία τείχη, στο φημισμένο αγιαστικό κέντρο της Παναγίας Μπαλουκλί ή Βαλουκλή, γινόταν λαμπρή γιορτή προς τιμήν της Πολιούχου Θεοτόκου. Την Παρασκευή της Διακαινησίμου, η πανηγύρη προσειλκυε μεγάλα πλήθη, ο συνωστισμός ήταν συνεχής και αδιάκοπος, οι προσφορές πολύτιμες και ποικίλες.¹¹⁹ Όλοι έρχονταν να πάρουν ευλογία από το αγίασμα της Πηγής, «ἐξ ἧς τὸ ζῶηρρυτον ἀναβλύζει νάμα», και να προσκυνήσουν την εφέστια εικόνα, την ιστορημένη, σύμφωνα με την παράδοση, από τον Ευαγγελιστή Λουκά.

Μεγάλη ήταν η φήμη του προσκυνήματος. Σε αυτήν οφείλεται και η διάδοση του εικονογραφικού τύπου της Παναγίας Ζωοδόχου Πηγής διαχρονικά σε όλο τον ορθόδοξο κόσμο. Το παγιωμένο εικονογραφικό θέμα, που ακολουθεί την παράδοση της εφέστιας εικόνας της Μονής στο ομώνυμο αγίασμα, επαναλαμβάνεται και στο μέταλλο της Τράπεζας της Ελλάδος (εικ. 73): Η Παναγία ημίσωμη, βρεφοκρατούσα βρίσκεται μέσα σε φιάλη με υποστάτη, που αναδύεται από δεξαμενή· γύρω της, μέσα στο νερό, διακρίνονται οι ιχθύες που συνδέονται με τον θρύλο για την άλωση της Πόλης.¹²⁰

Το μέταλλο της συλλογής δεν είναι γνωστό αν κόπηκε σε ανάμνηση κάποιας επετείου, όπως των 120 ετών από την ανακαίνιση της Μονής, ή αν δινόταν απλώς ως ευλογία στους

Εικ. 74
Μεταλλίοσημο εικονίδιο του ναού Αγίου Νικολάου,
Κοινότητα Γαλατά Κωνσταντινούπολεως, αριθ. κατ. 42.ii.

προσκυνητές στην πανήγυρη.¹²¹ Η αναγραφόμενη χρονολογία 1955 ωστόσο μας θυμίζει τη μεγάλη ιερόσυλη καταστροφή που υπέστη η Παναγία η Μπαλουκλώτισσα λίγους μήνες αργότερα, κατά τα Σεπτεμβριανά, όταν ο Ελληνισμός της Πόλης επλήγη βάνουσα.¹²² Οι μοναχοί της Μονής δολοφονήθηκαν ή κακοποιήθηκαν, ο ναός της Πηγής, τα κελιά και όλα τα κτίσματά της πυρπολήθηκαν, οι τάφοι των πατριαρχών στον περίβολο βανδαλίστηκαν και η εφέστια εικόνα εξαφανίστηκε. «Συμπύκνωση μνήμης, διηγώντας τη να μην κλαις», έλεγε ο Πατριάρχης Αθηνάγορας για την καταστροφή της Μονής του Μπαλουκλί. Από τα επόμενα χρόνια, κάθε Παρασκευή της Διακαινησίμου, οι πιστοί συνέχισαν να προσκυνούν πάνω απ' τα χαλάσματα και σύντομα ανήγειραν πάλι το προσκύνημα.

Τα επόμενα τεκμήρια θυμίζουν έναν ακόμα τρόπο με τον οποίο το τουρκικό κράτος απο-

πειράθηκε να πλήξει το Πατριαρχείο Κωνσταντινούπολεως και το ελληνορθόδοξο ποιμνίό του. Τρία μεταλλίοσημα εικονίδια (εικ. 74), της δεκαετίας μάλλον του 1930, προέρχονται από τον Άγιο Νικόλαο της Κοινότητας Γαλατά, έναν ναό που τελεί σήμερα «έν αιχμαλωσία». Το 1922, με επικεφαλής τον παπα-Ευθύμ, έναν τουρκόφωνο ορθόδοξο ιερέα από την Καππαδοκία, ιδρύθηκε στην Τουρκία ορθόδοξη εθνική εκκλησία. Αν και δεν αναγνωρίζεται η κανονική υπόστασή του, το τουρκορθόδοξο πατριαρχείο απέκτησε καθοριστικό ρόλο στην εθνικιστική πολιτική κατά της ρωμαϊκής μειονότητας. Ο παπά-Ευθύμ, μετά τη Μικρασιατική καταστροφή, μετέφερε τη δραστηριότητά του στην Κωνσταντινούπολη, όπου κατέλαβε το 1924 τον ιστορικό ναό της Παναγίας της Καφατιανής στον Γαλατά. Με το Κυπριακό ζήτημα, οι ευθυμικοί το 1965 κατέλαβαν άλλες δύο κεντρικές εκκλησίες

Εικ. 75
Αναμνηστικό μετάλλιο για την 100ετηρίδα του ναού των Δώδεκα Αποστόλων, Φερίκιοι Κωνσταντινούπολεως, 1968, αριθ. κατ. 41.

της περιοχής, τον Άγιο Ιωάννη των Χίων και τον Άγιο Νικόλαο.¹²³

Ο ελληνισμός της Κωνσταντινούπολης κατά τον 20ό αιώνα δέχθηκε μεθοδευμένες επιθέσεις και συστηματικά πλήγματα. Διωγμοί, υψηλές φορολογίες (1944), μαζικό πογκρόμ (1955) και απελάσεις (1964-1965) επέφεραν τον ξεριζωμό και τη συρρίκνωση του ελληνορθόδοξου ποιμνίου, την πτώση του βιοτικού επιπέδου, τον μαρασμό της άλλοτε ανθούσας ελληνικής παιδείας και των φιλανθρωπικών δομών (εικ. 79).¹²⁴ Ωστόσο οι δεσμοί με την πατρίδα παρέμειναν άρρηκτοι. Οι λιγοστοί Ρωμιοί που απέμειναν στα πάτρια εδάφη τηρούν μέχρι σήμερα ευλαβικά τις παραδόσεις, υπηρετούν υποδειγματικά τα ιστορικά σχολεία και παλεύουν να διατηρήσουν την ταυτότητά τους, τη θρησκεία, τη γλώσσα, τα ήθη και τα έθιμα. Η συνέχεια της ιστορίας του ελληνικού έθνους συντηρείται. Οι εκκλησίες, αν και έρημες, λειτουργούν κανονικά, οι ακολουθίες γίνονται ανελλιπώς, οι καμπάνες καλούν καθημερινά στον εσπερινό, οι ναοί γιορτάζουν τις επετείους ανέγερσής τους και εκδίδουν «αναμνηστικά και ανεξίτηλα μετάλλια εϋσύνοπτα τής ιστορικής βιοτής τους».¹²⁵

Στην περιφέρεια των Ταταούλων, στη συνοικία Φερίκιοι το 1971, εορτάστηκε – με καθυ-

στέρηση τριών ετών – η 100ετηρίδα των εγκαίνιων του ναού των Δώδεκα Αποστόλων.¹²⁶ Τελέστηκε τρισαρχιερατική εορταστική λειτουργία, εκδόθηκαν ευτελή αλλά καλαισθητά μετάλλια (εικ. 75) προς όφελος του ταμείου της ενορίας, όπως επίσης και λεύκωμα με την ιστορία και τα κειμήλια του ναού.

Και, στην αντιπέρα όχθη της θάλασσας του Μαρμαρά, σε ασιατικό έδαφος,¹²⁷ διατηρούνται ακόμα ναοί με το ποιμνίό τους, ενορίες που μεριμνούν για τη μνήμη των προσπαθειών τους. Πρόκειται για τη Μητρόπολη Χαλκηδόνος, τη μοναδική ζωντανή μητρόπολη in partibus infidelium. Τα τρία τελευταία μετάλλια της ενότητας αυτής χρονολογούνται από τη δεκαετία του 1990 και φέρουν το όνομα του Μητροπολίτη Χαλκηδόνος Ιωακείμ (Νερατζούλη). Αφορούν τον ναό των Αγίων Κωνσταντίνου και Ελένης, στο Πασαμπαχτσέ, που το 1994 συμπλήρωσε 100 χρόνια από την ίδρυσή του (εικ. 76), τον ναό του Προφήτη Ηλία στη Χρυσούπολη (εικ. 77), έναν από τους μεγαλύτερους της Πόλης που χτίστηκε το 1804, και τον ναό του Αγίου Γεωργίου στο Κουσκουντζούκι (εικ. 78), ο οποίος ανακαινίστηκε πλήρως από τον δραστήριο Μητροπολίτη.¹²⁸

Εικ. 76
Αναμνηστικό μέταλλο για την 100ετηρίδα του ναού Αγίων Κωνσταντίνου και Ελένης, Πασαμπαχτσέ, 1994, αριθ. κατ. 47.ι.

Εικ. 78
Αναμνηστικό μέταλλο για τα εγκαίνια του ναού Αγίου Γεωργίου Κουσκουντζουκίου, 1995, αριθ. κατ. 48.ι, εμπρόσθια όψη.

Εικ. 77
Αναμνηστικό μέταλλο του ναού Προφήτη Ηλία Χρυσουπόλεως, αριθ. κατ. 49.ι, εμπρόσθια όψη.

Εικ. 79
Αναμνηστικό μέταλλο για τις εκδηλώσεις μνήμης του Σωματίου των Ελλήνων υπηκόων απελαθέντων εκ Τουρκίας, 1994, αριθ. κατ. 54, οπίσθια όψη.

Ελληνορθόδοξη Διασπορά

Από την οθωμανική κατάκτηση της Βυζαντινής αυτοκρατορίας και εξής, μυριάδες Έλληνες έφυγαν από τα πάτρια εδάφη. Χριστιανοί ελληνορθόδοξοι από τη Νοτιοανατολική Ευρώπη και την Ανατολική Μεσόγειο μετεγκαταστάθηκαν στις κεντρικές, δυτικές και βόρειες περιοχές της Ευρώπης, στην Αμερική και την Αυστραλία. Δημιούργησαν τις νέες εστίες τους σε όλες σχεδόν τις γωνιές του κόσμου. Έχοντας έντονο θρησκευτικό και εθνικό συναίσθημα, ανήγειραν τους δικούς τους ορθόδοξους ναούς. Οι ενορίες που προέκυψαν αποτέλεσαν ζωτικούς πυρήνες της κοινωνικής συσπείρωσής τους στο ξένο και συχνά αφιλόξενο νέο περιβάλλον.¹²⁹

Η ιστορία της ελληνορθόδοξης Διασποράς είναι συνυφασμένη με τις μετακινήσεις και τις περιπέτειες του Ελληνικού Έθνους: Ξεκινώντας από την εποχή που η οθωμανική αυτοκρατορία παρουσίαζε σημάδια κατάρρευσης, εξακολούθησε να υφίσταται και μετά τον εθνικοαπελευθερωτικό Αγώνα και την εδραίωση του νεοελληνικού κράτους. Ιστορικά γεγονότα, οικονομικοί και κοινωνικοί μετασχηματισμοί ώθησαν σε νέες αποδημίες και κάθε μεταναστευτικό κύμα ενίσχυε τις υπάρχουσες παροικίες, ενώ παράλληλα δημιουργούσε πολλές νέες.

Τα σχετικά με την ελληνορθόδοξη Διασπορά τεκμήρια από τη Συλλογή της Τράπεζας της Ελλάδος, άλλοτε ευτελούς υλικού και κακότεχνα, άλλοτε ακριβά και εντυπωσιακά έργα καλλιτεχνών υψηλών αξιώσεων, είναι κατάφορτα ιστορικής μνήμης. Ανιχνεύοντας τις ιστορίες τους, αναστοχαζόμαστε τους λόγους που οδήγησαν τους εκπατρισμένους Έλληνες στη φυγή, τα όνειρα αλλά και τους αγώνες τους για επιβίωση, προκοπή και δημιουργία. Επαναφέρουμε στη μνήμη μας το επιστέγασμα των προσπαθειών τους, την οικονομική ευρωστία και κοινωνική καταξίωσή τους, την ανέγερση ναών και τον εορτασμό των επετείων της πολυετούς παρουσίας και δραστηριότητάς τους. Η Εκκλησία άλλωστε έλαβε μέτρα για την ενίσχυση και οργάνωση της Ορθοδοξίας στις νέες πατρίδες, όπως επίσης σημαντικοί ιεράρχες συνέβαλαν σε αυτά.

Την αδιαμφισβήτητη δικαιοδοσία διαποίμανσης του διάσπαρτου ορθόδοξου ποιμνίου είχε ανέκαθεν το Οικουμενικό Πατριαρχείο. Σύμφωνα με τον 28ο κανόνα της Δ' Οικουμενικής Συνόδου της Χαλκηδόνας (το έτος 451), οι «έν τοις βαρβαρικοῖς» περιοχές – εκείνες δηλαδή που βρίσκονται εκτός των ορίων της τότε ρωμαϊκής αυτοκρατορίας και εκτός των θεσπισμένων εκκλησιαστικών περιφερειών

Εικ. 80
Βραβείο της Ελληνικής Εθνικής Σχολής, Κοινότητα των Καισαροβασιλικών Υπηκόων της Βιέννης, 1804, αριθ. κατ. 81, λεπτομέρεια οπίσθιας όψης.

των άλλων Αυτοκέφαλων και Αυτόνομων Ορθοδόξων Εκκλησιών – διοικούνται από τη Μητέρα Εκκλησία της Κωνσταντινουπόλεως. Έτσι, σήμερα η αρμοδιότητα και η ευθύνη του Πατριαρχείου Κωνσταντινουπόλεως φτάνει μέχρι την Αμερική, την Ασία και τη μακρινή Αυστραλία.¹³⁰

Στις λεγόμενες Επαρχίες της Διασποράς, ήδη από το β' μισό του 19ου αιώνα, προέκυψαν διοικητικά και διαποικιακά προβλήματα, όπως η απουσία πνευματικών στελεχών και κυρίως οι παραβιάσεις της κανονικής τάξης από άλλες Αυτοκέφαλες Ορθόδοξες Εκκλησίες που αποπειράθηκαν να επεκτείνουν τη δικαιοδοσία τους εκτός των εδαφικών τους ορίων.¹³¹ Το εμπειρίστατο Οικουμενικό Πατριαρχείο προσπάθησε καταρχάς να αντιμετωπίσει την κατάσταση με την έκδοση δύο πατριαρχικών και συνοδικών τόμων. Με τον πρώτο, το 1908, κατά τη δεύτερη πατριαρχία του Ιωακείμ Γ', παραχώρησε προσωρινά την πνευματική προστασία και εποπτεία της Ευρώπης, Αμερικής και Αυστραλίας στην Αυτοκέφαλη Εκκλησία της Ελλάδος.¹³² Η κίνηση αυτή ωστόσο δεν είχε τα επιθυμητά αποτελέσματα. Οι πολιτικές έριδες που ταλάνιζαν την Ελλάδα μεταλαμπαδεύτηκαν στην απανταχού ομογένεια, οδηγώντας σε χαώδη και έκρυθμη εκκλησιαστική κατάσταση.

Η δυσμενής κατάσταση βελτιώθηκε με την εκλογή του Μελετίου (Μεταξάκη) ως Μητροπολίτη Αθηνών, το 1918, ο οποίος το

ίδιο κιόλας έτος πραγματοποίησε την πρώτη επίσκεψη ιεράρχη στη Μεγάλη Ήπειρο. Ως επικεφαλής τρίμηνης αποστολής στην Αμερική, εργάστηκε για την οργάνωση της εκεί Ελληνορθόδοξης Εκκλησίας. Λίγο αργότερα, με την ανάρρησή του στον Οικουμενικό Θρόνο (Μελέτιος Δ', 1921-1923), εξέδωσε νέο πατριαρχικό και συνοδικό τόμο (1922), με τον οποίο ακύρωσε πλήρως τον προηγούμενο του 1908 και επανένταξε τις «έν τῇ Διασπορᾷ» Ορθόδοξες Επαρχίες στην κανονική διοίκηση της Εκκλησίας της Κωνσταντινουπόλεως.¹³³

Κατά τις επόμενες δεκαετίες, το Οικουμενικό Πατριαρχείο επιδόθηκε σε μια μακρά περίοδο συστηματικής εκκλησιαστικής μέριμνας. Η οργάνωση της Ομογένειας συγκροτήθηκε κατά γεωγραφικές περιφέρειες: Το 1922 ιδρύθηκαν δύο Επαρχίες του Οικουμενικού Θρόνου, στην Ευρώπη και την Αμερική, ενώ δύο χρόνια αργότερα, το 1924, θεμελιώθηκε και η Μητρόπολη Αυστραλίας. Περαιτέρω συστηματική αναδιοργάνωση πραγματοποιήθηκε μετά το τέλος του Β' Παγκοσμίου Πολέμου, όταν οι ορθόδοξες παροικίες της Διασποράς αυξήθηκαν σημαντικά.

Ευρώπη

Στην Ευρώπη, η ελληνορθόδοξη Διασπορά μαρτυρείται ήδη από τον 17ο αιώνα, όταν ιδρύθηκαν οι πρώτες ελληνικές κοινότητες σε διάφορες πόλεις των δυτικών περιοχών της που αποτελούσαν σημαντικά εμπορικά, οικονομικά και πολιτιστικά κέντρα. Το παλαιότερο σχετικό τεκμήριο παραπέμπει στο μεγάλο σταυροδρόμι της Κεντρικής Ευρώπης, τη Βιέννη, στις αρχές του 19ου αιώνα (εικ. 80-81). Η πόλη αποτέλεσε πόλο έλξης για τους Έλληνες, οι οποίοι ήλεγχαν το μεγαλύτερο μέρος του διακομιστικού εμπορίου της αψβουργικής με την οθωμανική αυτοκρατορία. Οι πρώτες ελληνικές μεγαλοαστικές οικογένειες της Αυστρίας γρήγορα αναπτύχθηκαν σε σημαντικούς οικονομικούς παράγοντες.¹³⁴ Όπως και σε άλλες ευρωπαϊκές πόλεις, όπου εγκαταστάθηκαν, οι Ρωμιοί, αποφασισμένοι να διατηρήσουν την εθνική και θρησκευτική τους ταυτότητα, οργανώθηκαν σε κοινότητα, ίδρυσαν εκκλησία, νεκροταφείο, σχολείο, και επιδόθηκαν σε σημαντικό κοινωνικό, φιλανθρωπικό και εκπαιδευτικό έργο.

Ιδιαίτερο ενδιαφέρον παρουσιάζει η δημιουργία στη Βιέννη δύο διαφορετικών κοινοτήτων με κριτήριο την υπηκοότητα. Η πρώτη, η Αδελφότητα των Ελλήνων Ορθοδόξων Οθωμανών Υπηκόων του Αγίου Γεωργίου, ιδρύθηκε πιθανότατα στα τέλη του 17ου αιώνα. Η δεύτερη, η Αδελφότητα των Ελλήνων Αυστριακών Υπηκόων της Αγίας Τριάδος, προέκυψε μετά το διάταγμα της Μαρίας Θηρεσίας

(1774). Το διάταγμα επέβαλε στους Έλληνες Οθωμανούς, προκειμένου να συνεχίσουν απρόσκοπτα την επιχειρηματική τους δραστηριότητα, να αποκτήσουν την καισαροβασιλική υπηκοότητα, να δώσουν όρκο πίστης στη μοναρχία και να εγκατασταθούν μόνιμα με τις οικογένειές τους στην επικράτεια της.¹³⁵

Οι καισαροβασιλικοί υπήκοοι, το 1801, ίδρυσαν σχολείο (Ελληνομουσειό), το οποίο εγκρίθηκε επίσημα με κυβερνητικό διάταγμα στις 19 Μαΐου 1804. Πρόκειται για την Ελληνική Εθνική Σχολή, το παλαιότερο εν λειτουργία σήμερα σχολείο της Διασποράς. Το θαναμάσιο μετάλλιο, άγνωστο στην έρευνα, φέρει την χρονολογία 1804 και αποτελεί «ΒΡΑΒΕΙΟΝ ΕΠΙΜΕΛΕΙΑΣ ΚΑΙ ΧΡΗΣΤΟΜΑΘΕΙΑΣ» της Σχολής, η οποία ονομαζόταν «ΕΛΛΗΝΟΜΟΥΣΕΙΟΝ ΤΗΣ ΕΝ ΒΙΕΝΝΗ ΚΟΙΝ[ΟΤΗΤΑΣ] Κ[ΑΙΣΑΡΟ] Β[ΑΣΙΛΙΚΩΝ] ΥΠΗΚΟΩΝ».¹³⁶ Ανάλογη είναι η εικονογραφία του. Στην εμπρόσθια όψη αποτυπώνεται η παράσταση της Πεντηκοστής, σύμφωνα με τα δυτικά πρότυπα: Η Παναγία εικονίζεται στο μέσον, περιτριγυρισμένη από τους Αποστόλους που δέχονται τις πύρινες γλώσσες του Αγίου Πνεύματος πάνω από τις κεφαλές τους. Στην οπίσθια όψη, απεικονίζεται μια περίτεχνη κυψέλη με μέλισσες, σύμβολο της γνώσης και της φιλομάθειας ήδη από τα χρόνια της Αναγέννησης.

Βραβεία «ΧΡΗΣΤΟΤΗΤΟΣ ΚΑΙ ΕΠΙΜΕΛΕΙΑΣ ΕΝΕΚΕΝ» είναι και τα επόμενα μετάλλια

Εκ. 81
Βραβείο της Ελληνικής Εθνικής Σχολής, Κοινότητα
των Καίσαρβασιλικών Υπηκόων της Βιέννης, 1804,
αριθ. κατ. 81.

(εικ. 82), από ένα άλλο κέντρο του περιφερειακού ελληνισμού,¹³⁷ τη Βραΐλα. Από τις αρχές της δεκαετίας του 1830, αρκετοί Ρωμιοί από την Κεφαλλονιά, την Ιθάκη, την Ήπειρο και την Ανατολική Θράκη εγκαταστάθηκαν στο έδαφος της σύγχρονης Ρουμανίας, ιδίως στα παραδουνάβια λιμάνια του Γαλασίου και της Βραΐλας. Η παροικία στη Βραΐλα συστάθηκε σε κοινότητα αρκετά αργότερα, το 1863, όταν οι Έλληνες ένιωσαν την ανάγκη να συσπειρωθούν, να οργανωθούν και να αναλάβουν εθνική δράση.¹³⁸ Με πρωταρχικό σκοπό την ίδρυση ελληνορθόδοξου ναού, του Ευαγγελισμού της Θεοτόκου, η κοινότητα ανέδειξε επιτροπή επιφορτισμένη με τη διαχείριση των οικονομικών της. Η «Η ΕΠΙΤΡΟΠΗ ΤΗΣ ΕΝ ΒΡΑΙΛΑ ΕΛΛΗΝΙΚΗΣ ΚΟΙΝΟΤΗΤΟΣ», που αποτελείτο από τους πιο επιφανείς οικονομικούς παράγοντες – εμπόρους, πλοιοκτήτες και τραπεζίτες –, από το 1870 εμφανίζεται με διευρυμένες αρμοδιότητες. Φρόντιζε για την αποπεράτωση του ναού, την ίδρυση νοσοκομείου, ορφανοτροφείου, κοιμητηρίου, σχολείων, κ.ά. Η εκπαίδευση μάλιστα, κατά το τελευταίο τέταρτο του 19ου αιώνα, είχε καθιερωθεί ως ο κατεξοχήν λόγος ύπαρξης του κοινοτικού θεσμού. Δύο ελληνικά σχολεία (παρθεναγωγείο και σχολείο αρρένων) που είχαν ιδρυθεί νωρίτερα από συλλόγους της παροικίας περιήλθαν στη δικαιοδοσία της κοινότητας. Η σημασία που αποδιδόταν στην ομαλή λειτουργία των εκπαιδευτικών ιδρυμάτων διαφαίνεται από το

γεγονός ότι η ίδια η επιτροπή ήταν υπεύθυνη για τη πρόσληψη του διδακτικού προσωπικού, τη μισθοδοσία, τη σύνταξη κανονισμών λειτουργίας και προγραμμάτων διδασκαλίας, ακόμη και για τις εγγραφές των μαθητών. Τα δύο εξαιρετικής ποιότητας μετάλλια-βραβεία αποδεικνύουν ότι ο ζήλος της κοινότητας «ὕπὲρ τῆς διαδόσεως τῆς πατρῶου γλώσσης καὶ παιδείας» ξεπερνούσε κάθε προσδοκία και την καθιστούσε «κορωνίδα» των ελληνικών παροικιών στη Ρουμανία.¹³⁹

Την παράσταση του Ευαγγελισμού απεικονίζουν και τρία χάλκινα μετάλλια από τη βορειοδυτική Ευρώπη και συγκεκριμένα την Αμβέρσα, ενθύμια της εκεί ελληνορθόδοξης εκκλησίας (εικ. 83) που φέρουν τη χρονολογία 1949. Στη σημαντική αυτή εμπορική πόλη, το τρίτο μεγαλύτερο λιμάνι της Ευρώπης, η πρώτη ορθόδοξη ενορία ιδρύθηκε από τους εγκατεστημένους Έλληνες εμπόρους και ναυτικούς το 1900. Οι Έλληνες ναυτικοί και άλλοι έμποροι, περαστικοί από το μεγάλο εμπορικό λιμάνι της Αμβέρσας, θα μπορούσαν να αγοράζουν αυτό το θυμητάριο ενισχύοντας παράλληλα και την ενορία του ναού του Ευαγγελισμού.

Στην αντιπέρα όχθη της Μάγχης, στο Λονδίνο, από το 1830 και εξής, η εγκατεστημένη ελληνική μειονότητα μεταμορφώθηκε σε μια εξαιρετικά πλούσια κοινότητα με ιδιαίτερη επιρροή και υψηλά αξιώματα στη λονδρέζικη κοινωνία.¹⁴⁰ Προς τα τέλη του 19ου αιώνα, στην οδό Moscow Road της συνοικίας

Εικ. 82
Βραβείο της Επιτροπής της Ελληνικής Κοινότητας Βραΐλας Ρουμανίας, αριθ. κατ. 82.ι.

Εικ. 83
Ενθύμιο του ναού του Ευαγγελισμού της Θεοτόκου Αμβέρσας, 1949, αριθ. κατ. 119.ι.

Bayswater, οι Έλληνες ομογενείς ανήγειραν ναό αφιερωμένο στην του Θεού Σοφία· επρόκειτο για λαμπρό αρχιτεκτονικό μνημείο, αντάξιο της μακραίωνης παρουσίας και της οικονομικής ευρωστίας της ομογένειας στο Ηνωμένο Βασίλειο. Το αναμνηστικό μέταλλο που εκδόθηκε το 1977 για την επέτειο των 100 ετών από τη θεμελίωση του ναού (εικ. 84), μας θυμίζει ότι είναι ένας από τους ελάχιστους ναούς της Διασποράς που κτίστηκε εξ αρχής ορθόδοξος. Μέχρι το 1948 ήταν ο μόνος ορθόδοξος ευκτήριος οίκος στο Λονδίνο και ως καθεδρικός ναός, από το 1922 και για πολλές δεκαετίες, αποτέλεσε όχι μόνο θρησκευτικό αλλά και πνευματικό, εθνικό και πολιτιστικό κέντρο των απόδημων Ελλήνων.

Με έδρα το Λονδίνο οργανώθηκε το 1922, έτος της Μικρασιατικής Καταστροφής, η πρώτη Επαρχία του Οικουμενικού Θρόνου στη Διασπορά. Σε ανάμνηση των χαμένων πατρίδων, επιλέχθηκε το όνομα της αρχαίας πόλης των Θυατείρων· μια σημαντική ιστορική πόλη της Μικράς Ασίας, από τις πρώτες που δέχθηκαν τον χριστιανισμό και μία από τις επτά που αναφέρονται στην Αποκάλυψη του Ιωάννη. Η Ιερά Μητρόπολη Θυατείρων και Εξαρχία Ευρώπης Δυτικής και Κεντρίας, κατά την 100ετή ιστορία της παρουσιάζεται με επτά διαφορετικά σχήματα και τίτλους, ανάλογα με τα εδάφη που διαποιμένε· σήμερα είναι η Αρχιεπισκοπή Θυατείρων και Μεγάλης Βρετανίας.¹⁴¹

Από τη νευραλγική αυτή θέση στο Λονδίνο, έδρασαν αξιόλογοι ιεράρχες που συνέβαλαν καθοριστικά στην εδραίωση της Ορθοδοξίας στα σύγχρονα ευρωπαϊκά κράτη.¹⁴² Πρώτος μητροπολίτης εξελέγη ο Γερμανός Στρηνόπουλος (1922-1951), άνδρας με πολυσχιδή δράση. Θεωρείται ο θεμελιωτής της ορθόδοξης Διασποράς στην Ευρώπη καθώς, κατά τη μακρόχρονη θητεία του, προέβη στην ίδρυση μιας σειράς ελληνορθόδοξων κοινοτήτων. Ιδιαίτερα σημαντική ήταν και η συμβολή του στην προώθηση των διαχριστιανικών και οικουμενικών σχέσεων, έχοντας διαδραματίσει εξέχοντα ρόλο στην οικουμενική κίνηση και στη δημιουργία του Παγκοσμίου Συμβουλίου Εκκλησιών.

Το 1954, η Μητρόπολη Θυατείρων προήχθη για πρώτη φορά σε Αρχιεπισκοπή. Ο Μητροπολίτης και από τότε Αρχιεπίσκοπος Αθηνάγορας (Καβάδας) (1951-1962) υπήρξε προσωπική επιλογή του Οικουμενικού Πατριάρχη Αθηνάγορα (Στύρου). Ήταν επιφορτισμένος με την εφαρμογή ενός εκκλησιαστικού προγράμματος στη Διασπορά, όπως το οραματίστηκε αλλά και το είχε δοκιμάσει με επιτυχία στην Αρχιεπισκοπή Αμερικής ο τελευταίος. Η μεγάλη σημασία που έδινε το Οικουμενικό Πατριαρχείο στα τεκταινόμενα στην Επαρχία της Ευρώπης διαφαίνεται και από την ιστορική πρώτη πατριαρχική επίσκεψη στη Μεγάλη Βρετανία το 1967 (εικ. 85), αλλά και από την εκ νέου προαγωγή

Εικ. 84
Αναμνηστικό μέταλλο για την 100ετηρίδα του ναού της του Θεού Σοφίας, Λονδίνο, 1977, αριθ. κατ. 113.

Εικ. 85
Αναμνηστικό μέταλλο για την επίσκεψη του Πατριάρχη Κωνσταντινουπόλεως Αθηνάγορα στη Μεγάλη Βρετανία, 1967, αριθ. κατ. 12.i.

Εικ. 86
Σταυρός της Αρχιεπισκοπής Θυατείρων και Μεγάλης Βρετανίας, αριθ. κατ. 110.ι.

Εικ. 87
Σταυρός της Ιεράς Μητροπόλεως της Γαλλίας, αριθ. κατ. 115.

της Μητροπόλεως σε Αρχιεπισκοπή, έναν χρόνο αργότερα (το 1968), με αρχιεπίσκοπο τον Αθηνάγορα (Κοκκινάκη).¹⁴³ Τη συγκυρία αυτή φέρνει στη μνήμη μας ο Χρυσός Σταυρός της Αρχιεπισκοπής Θυατείρων και Μεγάλης Βρετανίας, που απονεμόταν επί αρχιερατείας του. Ο δικέφαλος αετός αποδίδεται πάνω σε σταυρό να κρατά ανοικτό Ευαγγέλιο με τη ρήση «ΕΝ ΑΡΧΗ ΗΝ Ο ΛΟΓΟΣ», και αποτελεί ουσιαστικά το έμβλημα της Αρχιεπισκοπής (εικ. 86).¹⁴⁴

Μετά την εισβολή του τουρκικού στρατού στη Κύπρο το 1974 και την «κατακλυστική πλημμυρίδα» των Ελληνοκυπρίων στο Ηνωμένο Βασίλειο, το ποιμνίο της Αρχιεπισκοπής Θυατείρων αυξήθηκε σημαντικά. Κύπριος στην καταγωγή και με πολυετή υπηρεσία στη Μεγάλη Βρετανία, υπήρξε ο

επόμενος, ο μακροβιότερος Αρχιεπίσκοπος Θυατείρων, Γρηγόριος Α' (Θεοχάρους) (1988-2019) (εικ. 88). Κατά την 31ετή ποιμαντορία του αναμόρφωσε δραστικά την Αρχιεπισκοπή, τις κοινότητες και τα σχολεία της.

Και οι άλλες μητροπόλεις που δημιουργήθηκαν στην Ευρώπη επανδρώθηκαν με αξιόλογους ιεράρχες οι οποίοι, εκπροσωπώντας με ζήλο την Ορθοδοξία, συνέβαλαν στην εδραίωσή της στα ευρωπαϊκά κράτη. Ο Μελέτιος (Καραμπίνης) διετέλεσε πρώτος Μητροπολίτης Γαλλίας. Η συγκεκριμένη Μητρόπολη ιδρύθηκε το 1963 ως επακόλουθο του νέου κύματος Ελλήνων μεταναστών που είχε προσελκύσει η οικονομική ανάπτυξη της Γαλλίας μετά τον Β' Παγκόσμιο Πόλεμο.¹⁴⁵ Κατά την πολυετή αρχιερατεία του (1963-1988), απονεμήθηκε και ο καλαίσθητος

Εικ. 88
Αναμνηστικό μετάλλιο για την ενθρόνιση του Αρχιεπισκόπου Θυατείρων και Μεγάλης Βρετανίας Γρηγορίου Α', 1988, αριθ. κατ. 112.ι.

Εικ. 89
Αναμνηστικό μετάλλιο για την 25ετηρίδα της Ιεράς Μητροπόλεως Βελγίου, 1994, αριθ. κατ. 117.

επίχρυσος σταυρός της Μητροπόλεως Γαλλίας (εικ. 87). Ο απεικονιζόμενος Άγιος Στέφανος είναι προστάτης της Μητροπόλεως και ο λαμπρός ναός στο Παρίσι είναι αφιερωμένος σε αυτόν.¹⁴⁶

Το 1969, το Οικουμενικό Πατριαρχείο ανακήρυξε νέα ανεξάρτητη Μητρόπολη στο Βέλγιο, αποσπώντας την από εκείνη της Γαλλίας.

Τα σχετικά τεκμήρια της Συλλογής προέρχονται από την αρχιερατεία του Μητροπολίτη Παντελεήμονος (Κοντογιάννη) (1983-2013) που διακόνησε τον εκεί ελληνισμό επί περισσότερα από 50 χρόνια (1957-2013).¹⁴⁷ Άνθρωπος προσφοράς, είχε αρχικά τοποθετηθεί στο Βέλγιο από τον Αρχιεπίσκοπο Αθηνάγορα για να υπηρετήσει τους εκατοντάδες

Εικ. 90
Αναμνηστικό μετάλλιο για τα εγκαίνια του ναού Αγίων
Δημητρίου-Κωνσταντίνου και Ελένης, Μπελογιάννης
(Beloianisz) Ουγγαρίας, 1996, αριθ. κατ. 116.ii.

Έλληνες που εργάζονταν στα ανθρακωρυχεία. Ο Παντελεήμων εργάστηκε για την αναγνώριση της ορθόδοξης Εκκλησίας ως μίας από τις πέντε κύριες θρησκείες στο Βέλγιο (1985) και το 1994 εορτάστηκε η επέτειος των 25 ετών από την ίδρυση της Μητροπόλεως (εικ. 89). Στο αναμνηστικό μετάλλιο απεικονίζεται το επισκοπικό μέγαρο που, από το 1975, έχει περιέλθει στην ιδιοκτησία του Πατριαρχείου και της Μητροπόλεως.¹⁴⁸ Έναν χρόνο νωρίτερα, είχαν τελεστεί και τα επίσημα εγκαίνια του μητροπολιτικού ναού των Παμμεγίστων Ταξιαρχών (αριθ. κατ. 118)· πρόκειται για κτήριο του 1873, το οποίο από το 1965 έχει παραχωρηθεί στους ορθοδόξους

από τη μοναστική Αδελφότητα των Φλαμανδών Ιησουϊτών των Βρυξελλών.

Ένα ακόμα τεκμήριο συνδέεται με τους χιλιάδες Έλληνες μετανάστες στην Ευρώπη. Στην Ουγγαρία, κατέφθασαν το 1948 ως συνέπεια του εμφυλίου πολέμου. Ακολούθησε η ίδρυση της Μητροπόλεως Αυστρίας και Εξαρχίας Ουγγαρίας και Ιταλίας από το Οικουμενικό Πατριαρχείο το 1963. Χαρακτηριστική είναι η περίπτωση του χωριού Μπελογιάννης (Beloianisz), που άρχισε να χτίζεται το 1950. Το αναμνηστικό μετάλλιο (εικ. 90) αναφέρεται στα εγκαίνια του ναού του Αγίου Δημητρίου και των Αγίων Κωνσταντίνου και Ελένης το 1996.¹⁴⁹

Αμερική

Από τις αρχές του 19ου και πιο μαζικά και οργανωμένα καθ' όλο τον 20ό αιώνα, πλήθος Ελλήνων κατέφυγε στις μεγαλουπόλεις και σε άλλα αστικά κέντρα της Αμερικής. Η ελληνική μετανάστευση στις Η.Π.Α. είναι συνώνυμη των αγώνων των ομογενών για την εγκατάστασή τους, ταυτόσημη της δημιουργίας και της εξέλιξης των ελληνικών κοινοτήτων, της ανάπτυξης των εκπαιδευτικών και φιλανθρωπικών κοινοτικών θεσμών, της ιστορίας της Ελληνικής Ορθόδοξης Εκκλησίας και της πορείας της Αρχιεπισκοπής Αμερικής. Σε μια σειρά τεκμηρίων από τη Συλλογή της Τράπεζας της Ελλάδος αντικατοπτρίζονται το πείσμα των ομογενών να στεριώσουν, τα εντυπωσιακά αποτελέσματα των προσπαθειών τους, η περηφάνια για τις κατακτήσεις τους και η σημασία που έδιναν στη θρησκεία τους.¹⁵⁰

Τα περισσότερα κειμήλια συνδέονται με την ίδρυση ή την επέτειο ανέγερσης ναών. Έως ότου να μπορέσουν να αποκτήσουν τη δική τους εκκλησία, οι ομογενείς κατέφευγαν σε διάφορες λύσεις για την ικανοποίηση των θρησκευτικών τους αναγκών. Οι ιερές ακολουθίες συχνά τελούνταν σε ναούς άλλων δογμάτων ή και σε απλές αίθουσες. Αυτή είναι και η περίπτωση των πρώτων Ελλήνων μεταναστών που έφτασαν στην Ατλάντα στα τέλη του 19ου αιώνα. Όταν ο αριθμός τους αυξήθηκε, ίδρυσαν το 1905 την Ελληνική Ορθόδοξη Κοινότητα «Ευαγγελισμός» με πρωταρχικό σκοπό της την εξεύρεση χώρου λατρείας. Η εκκλησία τους

στεγάστηκε σε διάφορα μέρη, στον ενοικιαζόμενο δεύτερο όροφο ενός οικήματος (1905-1906, στη Whitehall Street), σε presbυτεριανή εκκλησία (1906-1928) και σε εβραϊκή συναγωγή (1928-1970) που μετατράπηκε σε ορθόδοξο ναό. Εκεί, το 1955, η κοινότητα γιόρτασε τα 50 χρόνια ζωής της, όπως μας πληροφορεί το αναμνηστικό μετάλλιο από τη Συλλογή της Τράπεζας (εικ. 91).¹⁵¹

Ετερόδοξη, προτεσταντική, ήταν και η εκκλησία που αγόρασε η ελληνική κοινότητα στο Allegheny County του Pittsburgh το 1923. Ο περικαλλής ναός στην Dithrigest Street του Oakland, με την ιωνική κιονοστοιχία στην αετωματική «ελληνική» πρόσοψή του, ιστορικό και αρχιτεκτονικό ορόσημο της πόλης, αποτελεί επί περισσότερα από 100 χρόνια ιδιοκτησία της ελληνικής κοινότητας. Τα δύο σχετικά μετάλλια (αριθ. κατ. 102-103 και εικ. 92) κόπηκαν το 1924 και το 1962, σε ανάμνηση των εγκαινίων και του καθαγιασμού του ναού, αντίστοιχα.¹⁵²

Η οικονομική δυσπραγία και οι κακουχίες δεν πτόησαν τους Έλληνες που, σε αρκετές περιπτώσεις, χρειάστηκε να ξαναχτίσουν τους ναούς τους όταν αυτοί καταστράφηκαν ή κατεδαφίστηκαν. Τρία μετάλλια της Συλλογής συνδέονται με αυτές τις προσπάθειες. Ο πρώτος ελληνικός ορθόδοξος ναός στο Σικάγο, που ιδρύθηκε το 1910 στην τιμή των Αγίων Κωνσταντίνου και Ελένης, καταστράφηκε από πυρκαγιά. Η ομώνυμη

Εικ. 91
Αναμνηστικό μέταλλο για την 50ετηρίδα του ναού
Ευαγγελισμού της Θεοτόκου, Ατλάντα, 1955, αριθ. κατ. 104.

Εικ. 93
Αναμνηστικό μέταλλο για τα εγκαίνια του ναού Αγίων
Κωνσταντίνου και Ελένης, Σικάγο, 1928, αριθ. κατ. 100.

Εικ. 92
Αναμνηστικό μέταλλο για τον καθαγιασμό
του ναού Αγίου Νικολάου, Pittsburgh, 1962, αριθ. κατ. 103.

Εικ. 94
Αναμνηστικό μέταλλο για τα εγκαίνια του ναού
Αγίου Νικολάου, St. Louis Μιζούρι, 1931, αριθ. κατ. 101.

κοινότητα τον ανοικοδόμησε και το 1928 τέλεσε τα ανοιξιάτικα, χοροστατούντος του πρωθιεράρχη της νεοϊδρυθείσας Αρχιεπισκοπής, Αλεξάνδρου (εικ. 93).¹⁵³ Νοτιότερα, στο St. Louis του Μιζούρι, η εκκλησία που είχαν οικοδομήσει οι ομογενείς καταστράφηκε από ανεμοστρόβιλο το 1927. Οι ομογενείς ανήγειραν εκ νέου τον ναό του Αγίου Νικολάου και τον εγκαινίασαν το 1931. Η πρόσοψή του απεικονίστηκε στα αναμνηστικά μετά-

λια που διανεμήθηκαν κατά την πανήγυρη (εικ. 94).¹⁵⁴ Τέλος, ένα αναμνηστικό τεκμήριο (αριθ. κατ. 98) συνδέεται με την εκκλησία της Αγίας Τριάδος στο Bridgerport, η οποία μετεγκαταστάθηκε τρεις φορές. Το μέταλλο εκδόθηκε για τα εγκαίνια του δεύτερου ναού (Myrtle Ave. & Prospect Street), που τελέστηκαν τον Οκτώβριο του 1950, ο οποίος στη δεκαετία του 1960 κατεδαφίστηκε για πολεοδομικούς λόγους.¹⁵⁵

Με τη ραγδαία αύξηση του αριθμού των Ελλήνων μεταναστών κατά τη διάρκεια του 20ού αιώνα, οι ελληνορθόδοξες κοινότητες και οι ναοί στις Η.Π.Α. συνεχώς αυξάνονταν. Κεντρική εκκλησιαστική Αρχή ωστόσο δεν υπήρχε, η κατάσταση ήταν χαώδης και οι ενορίες, επί μακρά περίοδο, αυτοδιοικήτες και αποίμαντες. Ο Οικουμενικός Πατριάρχης Μελέτιος Δ' Μεταξάκης (1921-1923) θεράπευσε την εκκλησιαστική αυτή ανωμαλία, επαναφέροντας την ευθύνη διαποίμανσης της ορθόδοξης Διασποράς στο Πατριαρχείο Κωνσταντινουπόλεως. Συγκάλεσε την 1η Κληρικολαϊκή Συνέλευση στη Νέα Υόρκη και, το 1922, με την ίδρυση της Ελληνικής Ορθόδοξης Αρχιεπισκοπής Βορείου και Νοτίου Αμερικής, έθεσε τις βάσεις για την οργάνωση της Ορθοδοξίας στην Αμερική. Η Ορθόδοξη Ελληνική Εκκλησία αναγνωρίστηκε αμέσως από την πολιτεία της Νέας Υόρκης.¹⁵⁶

Ο πρώτος Αρχιεπίσκοπος Αμερικής Αλέξανδρος (1922-1930) ωστόσο βρήκε το ορθόδοξο ποιμνίο του διχασμένο. Οι Έλληνες μετανάστες, μαζί με τη γλώσσα και τη θρησκεία, έφεραν στις νέες πατρίδες και τα πολιτικά πάθη τους. Οι σφοδρές αντιπαράθεσεις είχαν δραματικό αντίκτυπο στη ζωή της Εκκλησίας.¹⁵⁷ Χαρακτηριστική είναι η περίπτωση των δύο ενοριών στην Ουάσιγκτον. Πρώτη ιδρύθηκε η ενορία της Αγίας Σοφίας το 1904 (αριθ. κατ. 97).¹⁵⁸ Οι έντονες πολιτικές πεποιθήσεις των μελών της, καθώς και η σύντομη αλλά καθοριστική θητεία ενός ιερέα, θερμού

υποστηρικτή του Βενιζέλου, επέφερε τη διάσπαση της κοινότητας. Μια δεύτερη ενορία ιδρύθηκε από μικρή ομάδα βασιλοφρόνων ομογενών με ισχυρούς δεσμούς με την πατρίδα, η οποία αφιερώθηκε στη τιμή των Αγίων Κωνσταντίνου και Ελένης. Με τη χρηματική ενίσχυση του Δημητρίου Θεοφιλάτου (ομοϊδεάτη Έλληνα εφοπλιστή που έδρευε στη Νέα Υόρκη), η κοινότητα αγόρασε τον πρώτο ναό της (στη συμβολή της 6th και C Streets, SW) και γρήγορα αναπτύχθηκε, ενώ δημιούργησε και ελληνικό σχολείο. Το 1960, ένας νέος ναός εγκαινιάστηκε από τον Αρχιεπίσκοπο Ιάκωβο (Upshur Street) και το αργυρό μετάλλιο στη Συλλογή της Τράπεζας της Ελλάδος (εικ. 95) πιθανόν εκδόθηκε στο πλαίσιο αυτών των εορτασμών.¹⁵⁹

Ευρυθμία επήλθε στις κοινότητες των ομογενών με τον Αρχιεπίσκοπο Αθηναγόρα (1930-1948) ο οποίος κατάφερε, περιοδεύοντας σε όλη τη χώρα, να συμφιλιώσει τον διχασμένο ελληνισμό της Αμερικής. Κατά τη διάρκεια της θητείας του, ο χαρισματικός ιεράρχης εργάστηκε για την πνευματική και οικονομική αναδιοργάνωση και ενίσχυση της Εκκλησίας. Το πολυσχιδές έργο του περιλάμβανε τη σύσταση νέων εκκλησιαστικών κοινοτήτων, την ανέγερση ναών, ευαγών ιδρυμάτων και σχολείων. Θέσπισε εκπαιδευτικά ιδρύματα και οργανώσεις που υπάρχουν ακόμα και σήμερα, όπως τη Φιλόπτωχο Αδελφότητα των Κυριών (1931), τη Θεολογική Σχολή του Τιμίου Σταυρού στη Βοστώνη (1937) (αριθ. κατ. 99) και την

Εικ. 95
Αναμνηστικό μετάλλιο για τα εγκαινία(ς) του ναού Αγίων Κωνσταντίνου και Ελένης, Ουάσιγκτον, περ. 1970, αριθ. κατ. 96.

Εικ. 96
Αναμνηστικό μέταλλο της Αρχιεπισκοπής Αμερικής
για το 12ο Κληρικολαϊκό Συνέδριο, 1954, αριθ. κατ. 84.

Ακαδημία του Αγίου Βασιλείου στη Νέα Υόρκη (1944).¹⁶⁰ Αναπτύσσοντας εξαιρετικές σχέσεις με θρησκευτικούς ηγέτες άλλων ορθόδοξων Εκκλησιών αλλά και τις εκάστοτε αμερικανικές κυβερνήσεις, κατάφερε να βγάλει από την αφάνεια την Αρχιεπισκοπή Αμερικής, καταξιώνοντας τη στην κοινωνία των Η.Π.Α.

Η περίοδος ακμής της Αρχιεπισκοπής, που εγκαινιάστηκε με τον Αθηναγόρα, συνεχίστηκε στα κατοπινά χρόνια με τη θητεία του Αρχιεπισκόπου Μιχαήλ (1949-1958). Η ελληνοαμερικανική κοινότητα αξιώθηκε ημέρες ευημερίας. Νέοι ναοί και κοινοτικά κτήρια ιδρύθηκαν. Το 1958, στις Η.Π.Α. υπήρχαν υπό

τον διοικητικό έλεγχο της Αρχιεπισκοπής 250 ελληνορθόδοξες εκκλησίες. Στη Σαβάννα, η ενορία του Αγίου Παύλου είχε αγοράσει το 1941 από τον δήμο της πόλης το Lawton Memorial Building, ένα εντυπωσιακό μνημείο του τέλους του 19ου αιώνα, το οποίο μετέτρεψε σε ορθόδοξο ναό. Δέκα χρόνια αργότερα, το 1951, εγκαινιάστηκε και το Ελληνικό Κοινοτικό Κέντρο. Εκεί φιλοξενήθηκε, το 1954, η ΙΒ΄ Κληρικολαϊκή Συνέλευση.¹⁶¹ Τα δύο κτήρια απεικονίζονται στην οπίσθια όψη των εντυπωσιακών μεταλλίων που διένειμε η Αρχιεπισκοπή Αμερικής στους συμμετέχοντες αντιπροσώπους (εικ. 96).

Εικ. 97
Αναμνηστικό μετάλλιο της Αρχιεπισκοπής
Αμερικής, περ. 1961, αριθ. κατ. 85.

«Χήρ Φωτίου Κόντογλου, αθνα», αναγράφεται στην εμπρόσθια όψη, στο πεδίο αριστερά από τη μορφή του Αποστόλου Παύλου. Ωστόσο, το μετάλλιο δεν αποτελεί έργο του Έλληνα καλλιτέχνη. Αντίθετα, όπως προκύπτει από το Αρχείο της Αρχιεπισκοπής Αμερικής, μια εικόνα του Αγίου, που ιστόρησε ο Κόντογλου το 1951, δόθηκε ως πρότυπο από τον Αρχιεπίσκοπο Μιχαήλ στον Αμερικανό μεταλλοπλάστη που φιλοτέχνησε το μετάλλιο. Αυτήν αναπαρήγαγε πιστά, αντιγράφοντας πάνω στο μετάλλιο και την υπογραφή του Έλληνα καλλιτέχνη.¹⁶² Η ίδια παράσταση του Αποστόλου Παύλου χρησιμοποιήθηκε σε σμίκρυνση με παντογράφο, χωρίς την υπογραφή του Κόντογλου, και σε κατοπινό μετάλλιο της Αρχιεπισκοπής Αμερικής (εικ. 97). Στην οπίσθια όψη, το νέο έμβλημά της, που υιοθετήθηκε το 1961, χρονολογεί

το τεκμήριο στα χρόνια του Αρχιεπισκόπου Ιακώβου.¹⁶³

Η εκρηκτική ανάπτυξη του Μαϊάμι στη δεκαετία του 1920 αλλά και αργότερα, κατά τον Β' Παγκόσμιο Πόλεμο, προσείλκυσε αρκετούς Έλληνες, οι οποίοι το 1925 οργανώθηκαν σε κοινότητα. Λίγα χρόνια αργότερα (1928), αγόρασαν τον πρώτο, διαφορετικού χριστιανικού δόγματος, ναό που πήρε το όνομα της Αγίας Σοφίας. Το 1941 η κοινότητα, σε νέο χώρο, ξεκίνησε την ανέγερση εκκλησίας και κοινοτικού κέντρου, τα οποία ολοκληρώθηκαν το 1950. Το 1973, έγιναν τα εγκαίνια του ναού της Αγίας Σοφίας από τον Αρχιεπίσκοπο Ιάκωβο. Το μετάλλιο (εικ. 98) φέρει την παράσταση του επιβλητικού ναού και τη χρονολογία 1961, δεν είναι ωστόσο σαφής ο λόγος έκδοσής του. Ίσως να σχετίζεται με την ολοκλήρωση του εσωτερικού του ναού.¹⁶⁴

Εικ. 98
Αναμνηστικό μετάλλιο του ναού Αγίας Σοφίας,
Μαϊάμι, 1961, αριθ. κατ. 105.

Εικ. 99
Αναμνηστικό μετάλλιο του ναού Αγίου Θωμά,
Cherry Hill, New Jersey, 1982, αριθ. κατ. 106.

Σε ανάμνηση μάλλον της 15ετίας από την ανέγερση του ναού του Αγίου Θωμά, εκδόθηκε το αναμνηστικό μετάλλιο της φερώνυμης ελληνορθόδοξης κοινότητας στο Cherry Hill του New Jersey, όπου αναγράφονται οι χρονολογίες 1967-1982 (εικ. 99). Ο απεικονιζόμενος ναός πάντως δεν θυμίζει καθόλου τον σημερινό. Η εκκλησία του Αγίου Θωμά το 2019 άλλαξε πλήρως μορφή: Ανακαινίστηκε, επενδύθηκε με πέτρα, απέκτησε τρούλο και καμπαναριό.¹⁶⁵

Τα επόμενα δύο τεκμήρια συνδέονται με τη Νέα Υόρκη, όπου ήκμασε η ελληνική ομογένεια. Στο Λονγκ Άιλαντ, η ιστορία της ελληνικής κοινότητας εκκινεί το 1944, όταν 16 Έλληνες μετανάστες αγόρασαν ένα οικοπέδο στην Greenwich Street. Εκεί, το 1950, ανεγέρθηκε ο πρώτος ναός αφιερωμένος στον Άγιο Παύλο. Η εισροή των ελληνορθόδοξων χριστιανών στην περιοχή οδήγησε στην αγορά ακινήτου το 1955 και στη θεμελίωση του νέου ναού το 1959. Το μετάλλιο της Συλλογής (εικ. 100), έργο της φημισμένης εταιρίας Medallist Art, ενός από τα πιο ιστορικά και σημαντικά νομισματοκοπεία των Ηνωμένων Πολιτειών, κόπηκε σε ανάμνηση του καθαγιασμού του ναού του Αγίου Παύλου στο Hempstead του Λονγκ Άιλαντ της Νέας Υόρκης, από τον Αρχιεπίσκοπο Ιάκωβο το 1971.¹⁶⁶ Το άλλο τεκμήριο προέρχεται από την Ελληνορθόδοξη Κοινότητα της Κοιμήσεως της Θεοτόκου στο Μπρούκλιν. Η κοινότητα ιδρύθηκε το 1931 και

υπήρξε πολύ δραστήρια. Το μετάλλιο εκδόθηκε το 1966, σε ανάμνηση των εγκαινίων του σχολείου Soterios Ellenas, που ονομάστηκε έτσι από τον ομώνυμο ευεργέτη και συνεχίζει να λειτουργεί μέχρι σήμερα (αριθ. κατ. 94).¹⁶⁷

Τα τελευταία εκκλησιαστικά μετάλλια της ενότητας αυτής συνδέονται με τον Αρχιεπίσκοπο Ιάκωβο, ο οποίος υπηρέτησε ως προκαθήμενος της Ελληνικής Ορθόδοξης Αρχιεπισκοπής Βόρειας και Νότιας Αμερικής από το 1959 έως το 1996. Ο Ιάκωβος υπήρξε εξέχουσα προσωπικότητα, τόσο στην ελληνοαμερικανική κοινότητα όσο και στον ευρύτερο ορθόδοξο χριστιανικό κόσμο. Η θητεία του χαρακτηρίστηκε από σημαντικές προόδους όσον αφορά τα πολιτικά δικαιώματα, τον οικουμενικό διάλογο και την ενίσχυση της ελληνικής ορθόδοξης ταυτότητας στις Ηνωμένες Πολιτείες.¹⁶⁸ Για τους Ελληνοαμερικανούς, ο Αρχιεπίσκοπος Ιάκωβος ήταν μια ενωτική μορφή που εργάστηκε ακάματα για να διατηρήσει και να προωθήσει την πολιτιστική και θρησκευτική τους κληρονομιά. Υπό τη φωτισμένη ηγεσία του, η Αρχιεπισκοπή διεύρυνε τα εκπαιδευτικά και θρησκευτικά της προγράμματα, ενισχύοντας την αίσθηση της κοινότητας και της συνέχειας μεταξύ των Ελλήνων μεταναστών και των απογόνων τους. Οι προσπάθειές του να εδραιώσει στενότερους δεσμούς μεταξύ της Ελληνικής Ορθόδοξης Εκκλησίας και άλλων χριστιανικών δογμάτων βοήθησαν επίσης στην πλήρη ένταξη της

Εικ. 100
Αναμνηστικό μετάλλιο για τα εγκαινία του ναού Αγίου Παύλου, Hempstead, 1971, αριθ. κατ. 95.

Εικ. 101
Αναμνηστικό μέταλλο για την 20ετηρίδα ενθρόνισης του Αρχιεπισκόπου Αμερικής Ιακώβου, 1979, αριθ. κατ. 89, οπίσθια όψη.

ελληνοαμερικανικής κοινότητας στον κοινωνικό ιστό των Ηνωμένων Πολιτειών. Κατά την ηγεσία του, ο οραματιστής Αρχιεπίσκοπος όχι μόνο βελτίωσε την πνευματική ζωή των πιστών του, αλλά και εξασφάλισε ότι οι συνεισφορές των Ελληνοαμερικανών αναγνωρίζονταν και εκτιμούνταν σε όλη την Αμερική.

Η υπογραφή του ιεράρχη αποτυπώνεται στην οπίσθια όψη του εντυπωσιακού μεταλλίου που εκδόθηκε το 1979, σε ανάμνηση της 20ής επετείου της ενθρόνισής του (εικ. 101). Η σεβάσμια μορφή του απεικονίστηκε από τον γλύπτη Άγγελο Βλάσση σε μετάλλια του 1990 για την ιστορική πρώτη επίσκεψη Οικουμενικού Πατριάρχη (του Δημητρίου) στην Αμερική, που συνέπεσε με την 30ή επέτειο αρχιερωσύνης του Ιακώβου (εικ. 102), αλλά και του 1991 για το 80ετές γενέθλιόν του (εικ. 220).¹⁶⁹

Εικ. 102
Αναμνηστικό μέταλλο για την επίσκεψη του Πατριάρχη Κωνσταντινουπόλεως Δημητρίου στις Η.Π.Α. και την 30ετηρίδα αρχιερατείας του Αρχιεπισκόπου Αμερικής Ιακώβου, 1990, αριθ. κατ. 25, οπίσθια όψη.

Αυστραλία

Η ελληνορθόδοξη Διασπορά της Αυστραλίας αντιπροσωπεύεται στη Συλλογή της Τράπεζας της Ελλάδος με τέσσερα τεκμήρια. Στη μακρινή και αχανή αυτή ήπειρο, οι Έλληνες άρχισαν να καταφθάνουν μετά τα μέσα του 19ου αιώνα. Αρχικά επρόκειτο για χρυσοθήρες και τυχοδιώκτες που απασχολούνταν σε εποχιακά επαγγέλματα· αργότερα, για μετανάστες που εγκαταστάθηκαν στα αστικά κέντρα και σταδιακά άρχισαν να συγκροτούν κοινότητες και να ανοικοδομούν τους πρώτους ορθόδοξους ναούς. Ο ελληνορθόδοξος κλήρος, ωστόσο, παρά τα επανειλημμένα αιτήματα των ομογενών, καθυστέρησε να φτάσει στην Αυστραλία. Οι εκεί κοινότητες αναπτύχθηκαν και δραστηριοποιούνταν κυρίως από λαϊκούς, ενώ οι πνευματικές ανάγκες των πιστών εξυπηρετούνταν κατά κύριο λόγο από τους ελάχιστους εγκατεστημένους ιερείς και από τους κληρικούς που περιστασιακά έρχονταν με τα πλοία στα μεγάλα εμπορικά λιμάνια.

Για πολλά χρόνια, ο συνεχώς αυξανόμενος ελληνισμός της Αυστραλίας παρέμενε εκκλησιαστικά αποίμαντος, εθνικά ακέφαλος και κοινοτικά ανοργάνωτος. Τα σοβαρά κανονικά και εκκλησιολογικά ζητήματα άργησαν πολύ να επιλυθούν. Η σύσταση από το Οικουμενικό Πατριαρχείο της Μητροπολιτικής Επαρχίας της Αυστραλίας και Νέας Ζηλανδίας το 1924 επέφερε οξύτατη διχόνοια, διαίρεση του ορθόδοξου ποιμνίου και συνεχείς προστριβές

Εικ. 103
Αναμνηστικό μέταλλο για την 50ετηρίδα της Αρχιεπισκοπής Αυστραλίας, 1976, αριθ. κατ. 108.

Εικ. 104
Ο σταυρός του Αγίου Ανδρέα, Αρχιεπισκοπή Αυστραλίας,
αριθ. κατ. 107.ii.

με τους λαϊκούς κοινοτάρχες και τους οπαδούς τους. Τα σημαντικά προβλήματα μάλιστα πολλαπλασιάστηκαν από τα μέσα του 20ού αιώνα με τη μαζική μετανάστευση. Η οργάνωση της Εκκλησίας της Αυστραλίας ξεκίνησε το 1959, όταν η Μητρόπολη προήχθη σε Αρχιεπισκοπή, με τις συστηματικές προσπάθειες που ανέλαβαν τόσο ο Ιεζεκιήλ, ο πρώτος Αρχιεπίσκοπος (1959-1975), όσο και ο διάδοχός του Στυλιανός (1975-2019).¹⁷⁰

Το αναμνηστικό μετάλλιο της 50ετηρίδας (εικ. 103) αναφέρεται στην ίδρυση της Εκκλησίας της Αυστραλίας, το 1924. Η θεματογραφία του διατρανώνει τη σύνδεσή της με τον Οικουμενικό Θρόνο. Ο δικέφαλος αετός, βυζαντινό σύμβολο από την εποχή των Παλαιολόγων, απεικονίζεται στην οπίσθια όψη πάνω σε αυτοκρατορική αλουργίδα, ενώ στην εμπρόσθια όψη αποδίδεται η μορφή του Αγίου Ανδρέα, ιδρυτή και

Εικ. 105
Αναμνηστικό μετάλλιο για την 50ετηρίδα του ναού Αγίου
Γεωργίου, Brisbane Αυστραλίας, 1979, αριθ. κατ. 109.

προστάτη του Πατριαρχείου Κωνσταντινούπολεως. Ο ίδιος απεικονίζεται και στους σταυρούς της Αρχιεπισκοπής, πάνω στην ήπειρο της Ωκεανίας. Ο «Χρυσός Σταυρός της Αρχιεπισκοπής» (εικ. 104) απονεμόταν ως τιμητική διάκριση από τον Αρχιεπίσκοπο Στυλιανό κατά τη δεκαετία του 1990.

Ένα μετάλλιο, τέλος, από τη μακρινή ανατολική άκρη της αυστραλιανής ηπείρου, μας θυμίζει την πολυετή παρουσία των Ελλήνων

εκεί. Η κοινότητα της Βρισβάνης (Brisbane) ιδρύθηκε το 1920. Ο πρώτος ναός αφιερωμένος στον Άγιο Γεώργιο εγκαινιάστηκε το 1929, ενώ το 1959 αποπερατώθηκε ο δεύτερος, ακόμη μεγαλύτερος. Την 50ετηρίδα του ναού γιόρτασαν οι Έλληνες ομογενείς το 1979 (εικ. 105).¹⁷¹ Στο σχετικό αναμνηστικό μετάλλιο, απεικονίζονται και οι δύο ναοί.

Το Οικουμενικό Πατριαρχείο προς το τέλος της 2ης χιλιετίας

Αθηναγόρας, Οικουμενικός Πατριάρχης

Με τα επόμενα τεκμήρια της Συλλογής της Τράπεζας της Ελλάδος επανερχόμαστε στην Κωνσταντινούπολη. Το 1948, ο νέος Οικουμενικός Πατριάρχης Αθηναγόρας (1948-1972) «παρέλαβε τὸ Φανάρι κατάφορτο μὲν ἀπὸ πνευματικούς θησαυρούς καὶ παλιὰ δόξα πλὴν ὁμως ἀπομεμονωμένον καὶ περίπου ἀγνωστον εἰς τὸν εὐρύτερον παγκόσμιον χώρον». Το Πατριαρχείο την εποχή εκείνη, στερημένο ἀπὸ τα προνόμια καὶ τις ἐξουσίες που εἶχε ἀναλάβει με τις οθωμανικὲς μεταρρυθμίσεις του προηγούμενου αἰώνα, περιοριζόταν στην αμιγῶς θρησκευτικὴ ἀποστολή του. Το ὀρθόδοξο ποιμνίό του εἶχε συρρικνωθεῖ μετὰ τις ἀναγκαστικὲς ἀνταλλαγὲς πληθυσμῶν καὶ ἡ ἐλληνορθόδοξη κοινότητα της Κωνσταντινούπολης βρισκόταν σε ὑφεση. Ἡ Μεγάλη του Χριστοῦ Ἐκκλησία, μετὰ ἀπὸ μια περίοδο ἀλλαξοπατριαρχιών, εἶχε οδηγηθεῖ σε περαιτέρω ἐσωστρέφεια καὶ διεθνή ἀπομόνωση.¹⁷²

Ἡ ἀνάρρηση του Αθηναγόρα στον Οικουμενικό Θρόνο σηματοδότησε μια νέα ἐποχή. Ἡ πατριαρχία του, ἡ μακρότερη μετὰ την Ἄλωση, υπήρξε ἱστορικὴ καὶ πολυσήμαντη.

Ὁ δραστήριος καὶ ἱκανὸς ἱεράρχης εἶχε διατελέσει Ἀρχιεπίσκοπος Βορείου καὶ Νοτίου Ἀμερικής καὶ εἶχε μεγάλη διοικητικὴ πείρα. Ἐχαιρε ἰδιαίτερης ἐκτίμησης καὶ συμπάραστασης ἀπὸ τον Δυτικὸ κόσμον καὶ συνέχισε να διατηρεῖ τους δεσμούς που εἶχε καλλιεργήσει στη μεγάλη ἡπειρο.¹⁷³ Ἐπισκέφθηκε ἐπανεπιλημένα την τουρκικὴ πρωτεύουσα, την Ἀγκυρα, καὶ δέχθηκε στο Φανάρι ἐπισκέψεις πολιτικῶν ηγετῶν, βασιλέων, διεθνῶν προσωπικοτήτων. Ἡ τηλαυγὴς φυσιογνωμία του ἐπέφερε, ἔστω καὶ βραχυπρόθεσμα, ἀνθηση στον ἐλληνισμό της Πόλης, μια «τελευταία ἀναλαμπή» μέχρι τα μέσα του αἰώνα.¹⁷⁴

Στον ἀπόηχο της κρίσης του κυπριακοῦ ζητήματος καὶ των Σεπτεμβριανῶν (1955), ο Αθηναγόρας, μέσα σε κλίμα ἀνασφάλειας καὶ ἀβεβαιότητας, ἐπικεντρώθηκε ἀρχικά στον ἀγῶνα για την ἐπιβίωση της ὀρθόδοξης κοινότητας στην Τουρκία. Στη συνέχεια ωστόσο ο διορατικὸς πρωθιεράρχης, ἔχοντας ἀντιληφθεῖ πως ἡ Ὄρθόδοξη Ἐκκλησία ἐπρεπε να δηλώσει το παρὼν στο κοινωνικοπολιτικὸ γίγνεσθαι της ἐποχῆς, ἐργάστηκε για την ἐνδυνάμωση του Πατριαρχείου πέραν των τουρκικῶν

Εικ. 106
Αναμνηστικό μέταλλο της Επιτροπῆς Ὀργανώσεως
της 1000ετηρίδας του Ἁγίου Ὁρους, 1963, ἀριθ. κατ. 171.iii,
λεπτομέρεια ἐμπρόσθιας ὄψης.

Εικ. 107
Αναμνηστικό μέταλλο για την Α' Πανορθόδοξη
Διάσκεψη της Ρόδου, 1961 αριθ. κατ. 6.i.

Εικ. 108
Αναμνηστικό μέταλλο για την Γ' Πανορθόδοξη
Διάσκεψη της Ρόδου, 1964, αριθ. κατ. 9.ii.

συνόρων και εστίασε τις προσπάθειές του στην ανάδειξη της οικουμενικής διάστασης του Θρόνου του. Ο Πατριάρχης θεμελίωσε τη σχετική πολιτική του με μια σειρά δράσεων που προσέδωσαν διεθνές γόητρο στο Πατριαρχείο Κωνσταντινουπόλεως. Τα τεκμήρια της Συλλογής της Τράπεζας της Ελλάδος επαναφέρουν στη μνήμη μας ορισμένα από τα ιστορικά γεγονότα της πατριαρχίας του.

Η «πρώτη χρυσή 1000ετηρίδα του αγιορειτικού μοναχισμού», γεγονός υψίστης σημασίας, εορτάστηκε στο Άγιο Όρος το 1963 με εξαιρετική λαμπρότητα και βυζαντινή μεγαλοπρέπεια. Παρουσία του βασιλέα Παύλου, του διαδόχου Κωνσταντίνου και του πρίγκιπα Μιχαήλ συναντήθηκαν για πρώτη φορά, μετά από πολλούς αιώνες, ο Οικουμενικός Πατριάρχης Αθηνάγορας, οι Πατριάρχες Ιεροσολύμων, Σερβίας, Βουλγαρίας, Ρουμανίας, ο Αρμένιος Πατριάρχης Κωνσταντινουπόλεως, όπως επίσης και δεκάδες αρχιεπίσκοποι και αντιπρόσωποι ξένων Εκκλησιών.¹⁷⁵

Εκ μέρους της Εκκλησίας της Ελλάδος, συστάθηκε ειδική επιτροπή οργάνωσης των εορτασμών και τα μέλη της έφεραν μετάλλια-εγκόλπια με την απεικόνιση του δικέφαλου αετού, του κατεχοχίν συμβόλου της βυζαντινής αυτοκρατορίας (εικ. 106). Τα μετάρια με τον δικέφαλο αετό φιλοτέχνησε ο Ελευθέριος Κελαϊδής, όπως και τους σταυρούς που το Πατριαρχείο δώρισε σε υψηλούς προσκεκλημένους σε ανάμνηση της ιστορικής επετείου. Τα εντυπωσιακά κειμήλια φέρουν τη μορφή του Αγίου Ανδρέα, ιδρυτή και προστάτη του Πατριαρχείου Κωνσταντινουπόλεως (εικ. 25).¹⁷⁶

Η ειρηνική συμβίωση των λαών, η διασφάλιση της εσωτερικής ενότητας και συνεργασίας των Ορθόδοξων Εκκλησιών, αλλά και ο διάλογος με τους Ρωμαιοκαθολικούς και τις άλλες χριστιανικές ομολογίες, υπήρξε το όραμα του Αθηνάγορα. Με στόχο ένα Πανορθόδοξο Μεγάλο Συμβούλιο, το οποίο είχε εξαγγείλει ήδη από το 1952, πραγματοποιήθηκαν κατά

την πατριαρχία του, από το 1961 μέχρι και το 1968, τέσσερις προκαταρκτικές συναντήσεις (εικ. 107).¹⁷⁷ Αποτέλεσμά τους υπήρξε η συμφωνία για την υιοθέτηση κοινής πολιτικής όσον αφορά τις σχέσεις με άλλες χριστιανικές Εκκλησίες, ο καθορισμός δηλαδή της θέσης της Ορθοδοξίας απέναντι στη σύγχρονη Οικουμενική Κίνηση.¹⁷⁸ Μέσα από τις διασκέψεις η κατακερματισμένη σε Αυτοκέφαλες και Αυτόνομες Εκκλησίες Ορθοδοξία αναδύθηκε ενωμένη. Η ευαγγελική επιταγή «ἵνα πάντες ἔν ὧσι» από την αρχιερατική προσευχή του Κυρίου (Ιω. ιζ', 21) συμπυκνώνει την ουσία της διαχριστιανικής κίνησης και της χριστιανικής ενότητας και αποτυπώνεται και στα μετάλλια που κόπηκαν το 1964, σε ανάμνηση της Γ' Πανορθόδοξης Διάσκεψης της Ρόδου (εικ. 108).¹⁷⁹

Ο «Διάλογος της Αγάπης» μεταξύ Ορθόδοξης και Ρωμαιοκαθολικής Εκκλησίας εγκαινιάστηκε τον Ιανουάριο του 1964 στα Ιεροσόλυμα, στο Όρος των Ελαιών, όταν ο Οικουμενικός Πατριάρχης Αθηναγόρας συναντήθηκε με τον Πάπα Παύλο ΣΤ'. Αυτή η ιστορική πρώτη συνάντηση πνευματικών ηγετών των δύο Εκκλησιών μετά το Σχίσμα του 1439, έλαβε μεγάλη δημοσιότητα σε όλο τον κόσμο. Δύο περίπου χρόνια αργότερα, την 7η Δεκεμβρίου 1965, ακολούθησε ένα ακόμα ιδιαίτερα σημαντικό γεγονός, η άρση των αναθεμάτων του 1054. Οι σχετικές τελετές έλαβαν χώρα, ταυτόχρονα, στη Βασιλική του Αγίου

Πέτρου στη Ρώμη και στον Πατριαρχικό Ναό του Αγίου Γεωργίου στο Φανάρι, μια χειρονομία με ιδιαίτερο συμβολισμό.¹⁸⁰ «Ambulate in Dilectione» («περιπατείτε ἐν ἀγάπῃ») ήταν η παπική πράξη που υπέγραψε ο Πάπας. Η ρήση αυτή από την προς Εφεσίους επιστολή του Αποστόλου Παύλου (Εφ. 5, 2) συνοδεύει το στιγμιότυπο του εναγκαλισμού των δύο προκαθημένων, όπως αποτυπώνεται σε αναμνηστικά μετάλλια που εξέδωσε 10 χρόνια αργότερα, το 1975, η Αγία Έδρα (εικ. 109). Στην άλλη όψη, αναγράφεται «Ο Θεός ἀγάπη ἐστὶ» (Α Ιω. 4, 7-8) και η αρμονική απεικόνιση των Αποστόλων Πέτρου και Παύλου συμβολίζει την οικουμενική ειρήνη και την ενότητα των Εκκλησιών (εικ. 9).

Η πατριαρχία του Αθηναγόρα έχει χαρακτηριστεί ως η χρυσή εποχή της Οικουμενικής Κίνησης.¹⁸¹ Ο «Διάλογος της Αγάπης» συνεχίστηκε τα επόμενα χρόνια. Πραγματοποιήθηκαν αμοιβαίες επισκέψεις μεταξύ των προκαθημένων των Θρόνων και συναντήσεις ιεραρχών, εγκαινιάστηκαν οι συνεορτασμοί των εκατέρωθεν θρονικών εορτών και παράλληλα ανταλλάχθηκαν επιστολές που χαρακτηρίζονται ως σπουδαία ιστορικά κείμενα. Σε αυτό το πλαίσιο καταλλαγής, έλαβαν χώρα και επανακομιδές ιερών λειψάνων όπως της τιμίας κάρας του Αγίου Ανδρέα στην Πάτρα (1964, εικ. 188), του σκηνώματος του Αγίου Σάββα στα Ιεροσόλυμα (εικ. 20) και της κάρας του Αγίου Τίτου στην Κρήτη (1965, εικ. 190).¹⁸²

Εικ. 109
Αναμνηστικό μετάλλιο του παπικού κράτους για την 10η επέτειο από την άρση των αναθεμάτων, 1975, αριθ. κατ. 318, εμπρόσθια όψη.

Εικ. 110
Αναμνηστικό μετάλλιο για τα εγκαίνια(ς) της Ορθόδοξης
Ακαδημίας Κρήτης, 1968, αριθ. κατ. 67.

Με στόχο την προώθηση του χριστιανικού διαλόγου, ο Αθηναγόρας μερίμνησε επίσης για τις θεολογικές σπουδές. Αν και, προς το τέλος της πατριαρχίας του, ανεστάλη από το τουρκικό κράτος η λειτουργία της Θεολογικής Σχολής της Χάλκης (1971), επί των ημερών του ιδρύθηκαν τρία ακαδημαϊκά κέντρα, άμεσα συνδεδεμένα με το Οικουμενικό Πατριαρχείο που έχουν να επιδείξουν αξιόλογο έργο μέχρι και σήμερα: Το Ορθόδοξο Κέντρο του Οικουμενικού Πατριαρχείου στο Σαμπεζύ κοντά στη Γενεύη της Ελβετίας (1966), το Πατριαρχικό Ίδρυμα Πατερικών Μελετών στη Θεσσαλονίκη (1968) και η Ορθόδοξος Ακαδημία Κρήτης (1968). Με την έναρξη των οικοδομικών εργασιών της τελευταίας ίσως συνδέονται δύο μετάλλια με την αναγραφόμενη χρονολογία 1965 (αριθ. κατ. 66). Έμβλημα του ιδρύματος αποτελεί η παράσταση της «Ετοιμασίας του Θρόνου»: Ο Θρόνος του Κυρίου με το Ευαγγέλιο, η σινδόνη απλωμένη πάνω του και το Άγιο Πνεύμα «έν είδει περιστεράς». Πρόκειται για ιερό συμβολικό θέμα της χριστιανικής τέχνης που αναφέρεται στην έλευση του Χριστού· συμβολίζει γενικά τον Θεό και έχει καθιερωθεί ως σύμβολο της πανορθόδοξης ενότητας.¹⁸³ Πιθανόν το 1968, σε ανάμνηση των εγκαινίων της, ο γλύπτης Γιάννης Παρμακέλης να φιλοτέχνησε το μετάλλιο όπου απεικονίζεται η Ακαδημία αποπερατωμένη (εικ. 110).

Το 1967, ο Πατριάρχης Αθηναγόρας πραγματοποίησε μακρύ ποιμαντορικό ταξίδι

«Αγάπης και Ειρήνης». Αρχικά επισκέφθηκε τις Ορθόδοξες Αυτοκέφαλες Εκκλησίες της Σερβίας, της Ρουμανίας και της Βουλγαρίας. Τα σχετικά μετάλλια (εικ. 19) φέρουν, εκτός από το όνομα του Αθηναγόρα, και εκείνα των προκαθημένων όλων των σλαβικών Εκκλησιών, των οποίων «το Οικουμενικό Πατριαρχείο Κωνσταντινουπόλεως είναι η πνευματική Μήτηρ» και προς τους οποίους ο Πατριάρχης θα μετέφερε τον «ΑΣΠΑΣΜΟΝ»: ΓΕΡΜΑΝΩΙ (ΒΛΓ=Βελιγραδίου) Πατριάρχη Σέρβων, ΙΟΥΣΤΙΝΙΑΝΩΙ (ΒΚΡ=Βουκουρεστίου) Πατριάρχη Ρουμανίας, ΚΥΡΙΑΛΛΩΙ (ΣΦΣ=Σόφιας) Πατριάρχη Βουλγαρίας, ΑΛΕΞΙΩΙ (ΜΣΧ=Μόσχας) Πατριάρχη Μόσχας και πάσης Ρωσίας, ΕΦΡΑΙΜ (ΓΡΓ=Γεωργίας) Αρχιεπίσκοπο Γεωργίας.¹⁸⁴

Στη συνέχεια, στις 28 Οκτωβρίου, ο Αθηναγόρας μετέβη στο Βατικανό, όπου συναντήθηκε και πάλι με τον Πάπα. Κατά την τρίτη και τελευταία αυτή ιερή συνάντηση στη Ρώμη, ο Πατριάρχης προσέφερε ως δώρα μετάλλια (εικ. 111) που μετέφεραν σαφώς το μήνυμα της ενότητας: Η παράσταση της Πεντηκοστής περιβάλλεται από τμήμα του σχετικού κοντακίου «ΟΤΕ ΤΩΠΥΡΟΣ ΤΑΣ ΓΛΩΣΣΑΣ ΔΙΕΝΕΙΜΕΝ ΕΙΣ ΕΝΟΤΗΤΑ ΠΑΝΤΑΣ ΕΚΑΛΕΣΕΝ».¹⁸⁵ Ένα ειδικά διαμορφωμένο αεροσκάφος της Ολυμπιακής Αεροπορίας, προσφορά του Έλληνα εφοπλιστή Αριστοτέλη Ωνάση, μετέφερε τον Οικουμενικό Πατριάρχη και τη συνοδεία του στη Ρώμη. Το αεροσκάφος έφερε τα παπικά και πατριαρχικά εμβλήματα και

Εικ. 111
 Αναμνηστικό μέταλλο για τη συνάντηση Πατριάρχη
 Αθηνάγορα-Πάπα Παύλου ΣΤ΄ στη Ρώμη, 1967, αριθ. κατ. 11.

την επιγραφή «Παύλος ΣΤ΄ και Αθηνάγορας Α΄ Ειρηνοποιοί».¹⁸⁶ Ως Ειρηνοποιοί προσευχόμενοι απεικονίζονται οι δύο εκκλησιαστικοί ηγέτες και στα μετάλλια που φιλοτέχνησε ο γλύπτης Νικόλας (εικ. 112).

Ο Πατριάρχης Αθηνάγορας πέρασε στην παγκόσμια μνήμη όχι ως ο «επίσκοπος του Φαναρίου» αλλά ως ένας παγκόσμιος θρησκευτικός ηγέτης. Το 1972, στις Η.Π.Α., ο φημισμένος μεταλλιοπλάστης Ralph Menconi

φιλοτέχνησε την καλλιτεχνική-συλλεκτική σειρά 17 μεταλλίων «Great Religions of the World» (=Οι μεγάλες θρησκείες του κόσμου), εστιάζοντας στις εξέχουσες προσωπικότητες που διαμόρφωσαν τη θρησκευτική και εκκλησιαστική ιστορία.¹⁸⁷ Στο μέταλλο που είναι αφιερωμένο στην Ελληνική Ορθόδοξη Αρχιεπισκοπή (εικ. 113), κυριαρχεί η σεβάσμια και μεγαλοπρεπής μορφή του Αθηνάγορα, μαζί με εκείνη του Αγίου Ανδρέα.

Εικ. 112
 Αναμνηστικό μέταλλο «Οι Ειρηνόποιοι προσεύχονται»,
 1971, αριθ. κατ. 13.ii, εμπρόσθια όψη.

Εικ. 113
 Εμπορικό-καλλιτεχνικό μέταλλο της σειράς «Great Religions
 of the World», 1972, αριθ. κατ. 88.ii, εμπρόσθια όψη.

Δημήτριος, Οικουμενικός Πατριάρχης

Τον Αθηναγόρα διαδέχθηκε, στον Θρόνο του Αποστόλου Ανδρέα, στο Οικουμενικό Πατριαρχείο, ο Πατριάρχης Δημήτριος (1972-1991). Ήπιος και μετριοπαθής, πρᾶος και ταπεινός, κατά τη διάρκεια της ειρηνοποιού και ενοποιού πατριαρχίας του παρήγαγε σημαντικό έργο. Αγωνίστηκε συνειδητά για τη διαίωνιση του θεσμού και τη διαφύλαξη των ιστορικών κεκτημένων του Πατριαρχείου, τηρώντας αφενός ευλαβικά τους κανόνες και τις μεγάλες παραδόσεις της Εκκλησίας και αφετέρου μεριμνώντας για τη διεθνή προβολή του Οικουμενικού Θρόνου.¹⁸⁸

Το παλαιότερο τεκμήριο της Συλλογής της Τράπεζας από την πατριαρχική του θητεία (αριθ. κατ. 65) υπενθυμίζει ότι, σε πολλά επίπεδα, ο Δημήτριος συνέχισε το έργο του προκατόχου του. Πραγματοποιώντας το όνειρο του Αθηναγόρα, εγκαινίασε το 1975 στην καρδιά της Ευρώπης, στο Σαμπεζύ, το Ορθόδοξο Πατριαρχικό Κέντρο, το οποίο αποτελεί έκτοτε πνευματικό φυτώριο με σημαντικό διορθόδοξο, διαχριστιανικό και διαθρησκευτικό ρόλο.¹⁸⁹

Κατά την πατριαρχία του Δημητρίου, η οικουμενικότητα του Θρόνου της Κωνσταντινουπόλεως ισχυροποιήθηκε στην παγκόσμια συνείδηση. Οι επετειακοί εορτασμοί που διοργανώθηκαν έλαβαν πανορθόδοξο, παγκριστιανικό και διεθνή χαρακτήρα, όπως η συ-

μπλήρωση 1.600 ετών από τη σύγκληση της Β' Οικουμενικής Συνόδου το 1981 (εικ. 114) ή η 1000ετηρίδα του εκχριστιανισμού των Ρώσων το 1988 (εικ. 115). Στο Φανάρι τελέστηκαν με μεγαλοπρέπεια αρχιερατικές θείες λειτουργίες και λοιπές εκδηλώσεις, με την παρουσία αντιπροσώπων ομόδοξων και ετερόδοξων εκκλησιών, εκπροσώπων χριστιανικών οργανισμών, θεολογικών σχολών, ιδρυμάτων, κ.ά.¹⁹⁰

Με στόχο τη διορθόδοξη και διαχριστιανική ενότητα, ο Δημήτριος συνέχισε τη συνεργασία του Οικουμενικού Πατριαρχείου με το Συμβούλιο των Ευρωπαϊκών Εκκλησιών (αριθ. κατ. 71) και το Παγκόσμιο Συμβούλιο Εκκλησιών.¹⁹¹ Συγκάλεσε επίσης τρεις προσυνεδριακές, πανορθόδοξες διασκέψεις για την προετοιμασία της Αγίας και Μεγάλης Συνόδου της Εκκλησίας. Στο αναμνηστικό μετάλλιο της Β' Πανορθόδοξης Διάσκεψης, που πραγματοποιήθηκε στο Σαμπεζύ το 1982, επιλέχθηκε να απεικονιστεί η παράσταση της «Ετοιμασίας του Θρόνου» που έχει καθιερωθεί, όπως αναφέρθηκε και παραπάνω, ως σύμβολο της πανορθόδοξης ενότητας (εικ. 116).

Το επόμενο τεκμήριο, ένα επιτραπέζιο ανάγλυφο, φιλοτεχνήθηκε σε ανάμνηση της έναρξης του θεολογικού διαλόγου της Ορθόδοξης με τη Ρωμαιοκαθολική Εκκλησία (εικ. 117).

Εικ. 114
Αναμνηστική πλακέτα για την 1600ετηρίδα
της Β' Οικουμενικής Συνόδου, 1981, αριθ. κατ. 17, εμπρόσθια όψη.

Εικ. 115
Αναμνηστικό μέταλλο για την 1000ετηρίδα
του εκχριστιανισμού των Ρώσων, 1988, αριθ. κατ. 21.ι.

Εικ. 116
Αναμνηστικό μέταλλο για τη Β' Πανορθόδοξη
Διάσκεψη στο Σαμπέζυ της Γενεύης, 1982,
αριθ. κατ. 18, εμπρόσθια όψη.

Εικ. 117
Επιτραπέζιο αναμνηστικό ανάγλυφο για την έναρξη
του θεολογικού διαλόγου μεταξύ Ρωμαιοκαθολικής
και Ορθόδοξης Εκκλησίας, 1980, αριθ. κατ. 16.

Ο Δημήτριος, σφυρηλατώντας παράλληλα τις σχέσεις του Πατριαρχείου με Ανατολή και Δύση, συναντήθηκε με τον Πάπα Ιωάννη-Παύλο Β' και έθεσε υγιή θεμέλια για έναν ειλικρινή και γόνιμο θεολογικό διάλογο με τη Ρωμαιοκαθολική Εκκλησία. Ο Θεολογικός Διάλογος, που διαδέχθηκε τον «Διάλογο Αγάπης» του Αθηναγόρα, άρχισε επίσημα το 1980, στην Πάτμο. Εκπρόσωποι των Ορθόδοξων Εκκλησιών, ιεράρχες και ακαδημαϊκοί συμμετείχαν δυναμικά στους διμερείς και πολυμερείς διαλόγους.

Συνεχίζοντας και επεκτείνοντας τη δράση του προκάτοχου του Αθηναγόρα, ο Δημήτριος

από το 1987 έως το 1991 προέβη σε σειρά επισκέψεων στον ορθόδοξο και γενικότερα τον χριστιανικό κόσμο, η οποία ονομάστηκε «Πορεία Αγάπης, Ειρήνης και Ενότητας». Επισκέφθηκε Επαρχίες του Θρόνου, αδερφές ορθόδοξες, φίλες χριστιανικές και ετερόδοξες εκκλησίες, μοναστικά σκηνώματα και ορθόδοξα και άλλα χριστιανικά, διεθνή και κοσμικά ιδρύματα. Η ιερά πορεία προετοιμάστηκε διεξοδικά από ειδικά συσταθείσα επιτροπή και μεγάλο μέρος της πατριαρχικής αυλής συνόδευσε τον Πατριάρχη. Ποικίλα ήταν τα δωρήματα που σχεδιάστηκαν και κατασκευάστηκαν για να προσφερθούν ως αναμνηστικά

Εικ. 118
Αναμνηστικό μέταλλο για την «Ιερά Πορεία Αγάπης, Ειρήνης και Ενότητας» του Πατριάρχη Κωνσταντινουπόλεως Δημητρίου, 1987, αριθ. κατ. 19.ii, εμπρόσθια όψη.

Εικ. 119
Αναμνηστικό μέταλλο για την 900ετηρίδα της Μονής του Αγίου Ιωάννη Θεολόγου Πάτμου, 1988, αριθ. κατ. 61, εμπρόσθια όψη.

ή ευλογίες προς τους προκαθημένους των Εκκλησιών, σε αρχιερείς-μέλη των Ιερών Συνόδων, σε κληρικούς και λαϊκούς, αλλά και σε πρόσωπα της πολιτικής ηγεσίας των διαφόρων χωρών. Σε όλα τα αναμνηστικά, αποτυπώθηκε η πατριαρχική σφραγίδα προκειμένου να εξαρθεί η ηθική σημασία και η σπουδαιότητα των δώρων ως προερχόμενων από την Αυτού Θειοτάτη Παναγιότητα και τη Μητέρα Εκκλησία. Εκδόθηκαν επιπλέον και ειδικά αναμνηστικά μέταλλια (εικ. 118). Για την εμπρόσθια όψη τους, υιοθετήθηκε ο θαυμάσιος τύπος «ή Χώρα του Άχωρητου»,

όπως δηλώνει και η αναγραφόμενη επιγραφή: η δεόμενη Παναγία φέρει μπροστά στο στήθος της το Θείο Βρέφος μέσα σε μέταλλιο. Το εικονογραφικό αυτό σχήμα, γνωστό από παλαιοχριστιανικές τοιχογραφίες, θεωρείται ως ομιλητική απεικόνιση του δογματικού νοήματος του Ευαγγελισμού, εκφράζει δηλαδή νοηματικά την Ενανθρώπιση του Χριστού κατά την ώρα του Ευαγγελισμού της Θεοτόκου και κοινωνεί το μέγα μυστήριο της Ενσάρκωσης.¹⁹²

Ο Οικουμενικός Πατριάρχης έγινε παντού δεκτός με τιμές αρχηγού κράτους από σύσσωμη την εκκλησιαστική πολιτική και

στρατιωτική ηγεσία, και με μεγάλη αγάπη από το χριστεπώνυμο πλήθος.¹⁹³ Τα ταξίδια του ήταν υψίστης ιστορικής σημασίας: στις Η.Π.Α., για παράδειγμα, επρόκειτο για την πρώτη επίσκεψη οικουμενικού πατριάρχη στον Νέο Κόσμο, ενώ στη Ρωσία είχαν περάσει 400 χρόνια από την προηγούμενη. Τα μεγάλα αυτά γεγονότα της Ορθοδοξίας ήταν επόμενο να σφραγίσουν αναμνηστικά συλλεκτικά μέταλλια, φιλοτεχνημένα από επώνυμους καλλιτέχνες.

Η επέτειος των 900 ετών από την ίδρυση της Μονής της Πάτμου και η επίσκεψη του

Δημητρίου στη νήσο το 1988 συνδέεται με αρκετά τεκμήρια της Συλλογής.¹⁹⁴ Εκ μέρους του Πατριαρχείου δημιουργήθηκαν αναμνηστικοί σταυροί, οι οποίοι απονεμήθηκαν μάλλον ως ηθικές αμοιβές (αριθ. κατ. 20). Στα επετειακά μέταλλια απεικονίζεται το επιβλητικό σύμπλεγμα της Μονής αλλά και οι ιδρυτές της: Ο Άγιος Ιωάννης, ο Όσιος Χριστόδουλος και ο κτίτορας Αλέξιος Κομνηνός (εικ. 119-120).

Την οικουμενική διάσταση του Θρόνου της Κωνσταντινουπόλεως κατέδειξε και η επίσκεψη του Δημητρίου στις Η.Π.Α., τον Ιούνιο του 1990. Τον Πατριάρχη και την πλούσια συνοδεία

Εικ. 120
Αναμνηστικό μετάλλιο για την 900ετηρίδα της Μονής του Αγίου Ιωάννη Θεολόγου Πάτμου, 1988, αριθ. κατ. 60.ι.

του υποδέχθηκε στην Αρχιεπισκοπή Αμερικής ο Αρχιεπίσκοπος Ιάκωβος· οι μορφές των δύο ιεραρχών εικονίστηκαν σε αναμνηστικά μετάλλια (εικ. 121-122 και 102) τα οποία διανεμήθηκαν στους αντιπροσώπους των ελληνορθόδοξων κοινοτήτων της Αρχιεπισκοπής Αμερικής κατά την 30ή Κληρικολαϊκή Συνέλευση που έλαβε χώρα στην Ουάσιγκτον. Η επίσκεψη του Δημητρίου στις Η.Π.Α. συνέβαλε αφενός στην ενδυνάμωση του ορθόδοξου φρονήματος του απόδημου ελληνισμού στη σημαντικότερη Επαρχία του Οικουμενικού Θρόνου, αφετέρου στην επαναβεβαίωση των μεταξύ τους δεσμών.¹⁹⁵

Ο Πατριάρχης Δημήτριος, επιστρέφοντας από τις Η.Π.Α., επιδιώκοντας να εξάρει τη σημασία του μοναχισμού και των μοναστικών κοινοτήτων, συνέχισε την «Ιερά Πορεία»

του με δύο ακόμα επισκέψεις. Κατά το πρώτο προσκυνηματικό ταξίδι του στην Αθωνική Πολιτεία (εικ. 123), μετέβη σε πολλές μονές. Εκεί, εξέφρασε τη χαρά και ικανοποίησή του για την άριστη κατάσταση του μοναχισμού καθώς, από τις 20 μονές, οι 19 είχαν επανέλθει στο παραδοσιακό κοινοβιακό σύστημα και μόνο μία παρέμενε ιδιόρρυθμη.¹⁹⁶ Στη συνέχεια, πραγματοποίησε την πρώτη επίσκεψη οικουμενικού πατριάρχη μετά από 4,5 αιώνες στην Ιερά Μονή Μετεώρων. Η παρουσία του συνδυάστηκε με τις εορταστικές εκδηλώσεις για τα 600 χρόνια από την ίδρυση της Ιεράς Μονής Μεταμορφώσεως (εικ. 124).¹⁹⁷ Τα δύο συλλεκτικά μετάλλια που εκδόθηκαν από τον οίκο του Νίκου Κωνσταντόπουλου υιοθετούν για την εμπρόσθια όψη τη μορφή του Πατριάρχη ενώ, στις οπίσθιες όψεις,

Εικ. 121
Αναμνηστικό μετάλλιο για την επίσκεψη του Πατριάρχη Κωνσταντινουπόλεως Δημητρίου στις Η.Π.Α., 1990, αριθ. κατ. 24, εμπρόσθια όψη.

ο καλλιτέχνης Άγγελος Βλάσσης επέλεξε να απεικονίσει την Αθωνική Χερσόνησο με το γεωφυσικό ανάγλυφο, τις ιστορικές μονές και την επιβλητική Μονή Μεταμορφώσεως δεσπόζουσα στον επιβλητικό βράχο του Μεγάλου Μετεώρου.

Δύο ακόμα τεκμήρια εξαιρούν άλλο ένα σημαντικό γεγονός που συνέβη επί της πατριαρχίας του Δημητρίου: Την αποκατάσταση της πατριαρχικής πτέρυγας στο Φανάρι, η οποία είχε πληγεί από πυρκαγιά το 1941.¹⁹⁸ Μετά από πολυετή αγώνα, το 1987, εξασφαλίστηκε από τις τουρκικές Αρχές η άδεια ανοικοδόμησης του Πατριαρχικού Μεγάρου και συνάμα η μεγάλη οικονομική χορηγία του βιομήχανου Παναγιώτη Αγγελόπουλου. Ο Πατριαρχικός Οίκος ξαναχτίστηκε εκ βάθρων και απέκτησε την παλιά αρχιτεκτονική του φυσιογνωμία·

αποτελέσε πιστό αντίγραφο του ξύλινου πρότερου κτηρίου, αλλά με σύγχρονες τεχνικές προδιαγραφές. Η αποκατάσταση της έδρας της Ορθοδοξίας στην ιστορική της θέση στην Κωνσταντινούπολη ήταν ένα από τα σπουδαιότερα γεγονότα της πατριαρχικής θητείας του Δημητρίου. Τα εγκαίνια εορτάστηκαν την Κυριακή 17 Δεκεμβρίου 1989, με τη συμμετοχή εκπροσώπων των περισσότερων Ορθόδοξων Εκκλησιών του κόσμου. Το ιστορικό αυτό γεγονός αποτυπώθηκε εσαεί και στα δύο τεκμήρια της Συλλογής: Μια πλακέτα, έκδοση του Πατριαρχείου (εικ. 125), και ένα μετάλλιο φιλοτεχνημένο από τον καλλιτέχνη Άγγελο Βλάσση (εικ. 126).

Εικ. 123
 Αναμνηστικό μέταλλο για την επίσκεψη του Πατριάρχη
 Κωνσταντινουπόλεως Δημητρίου στο Άγιον Όρος, 1990,
 αριθ. κατ. 26, οπίσθια όψη.

Εικ. 124
 Αναμνηστικό μέταλλο για την επίσκεψη του Πατριάρχη
 Κωνσταντινουπόλεως Δημητρίου στην Ιερά Μονή
 Μεταμορφώσεως Μετεώρων, 1990, αριθ. κατ. 27, οπίσθια όψη.

Εικ. 125
Αναμνηστική πλακέτα για την ανέγερση του Πατριαρχικού
Οίκου Κωνσταντινουπόλεως, 1989, αριθ. κατ. 22.

Εικ. 126
Αναμνηστικό μέταλλο για την ανέγερση
του Πατριαρχικού Οίκου Κωνσταντινουπόλεως, 1989,
αριθ. κατ. 23, οπίσθια όψη.

Βαρθολομαίος, Οικουμενικός Πατριάρχης

Τα κειμήλια της Συλλογής Π. Ταζεδάκη, του βασικού πυρήνα της Συλλογής μεταλλίων της Τράπεζας της Ελλάδος, χρονολογούνται μέχρι το 1997 και, ως εκ τούτου, λίγα μόνο συνδέονται με τον Πατριάρχη Βαρθολομαίο, ο οποίος ανήλθε στον Οικουμενικό Θρόνο το 1991. Τα αποθησαυρισμένα τεκμήρια, αν και λιγοστά, είναι ενδεικτικά του πολυχιδούς και πολύπλευρου έργου που εξαρχής έθεσε σε εφαρμογή ο Βαρθολομαίος, από τα πρώτα ήδη χρόνια της πατριαρχίας του.¹⁹⁹

Για την τόνωση του θρησκευτικού αισθήματος και τη γενικότερη ενίσχυση του ορθόδοξου ποιμνίου, ο Πατριάρχης ταξιδεύει σε όλη την υφήλιο. Οι ιστορικές επισκέψεις του εκτιμώνται ως ιδιαίτερη ευλογία από τους αποδέκτες λαούς (εικ. 127). Το 1992 πραγματοποίησε την πρώτη επίσκεψή του στην Κρήτη, όπου περιόδευσε στην Αρχιεπισκοπή και σε όλες τις μητροπόλεις της. Στους σχετικούς αναμνηστικούς σταυρούς (αριθ. κατ. 72) και στα μετάλλια (αριθ. κατ. 73) που εκδόθηκαν από την Εκκλησία της Κρήτης απεικονίστηκε η μεγαλόνησος, η μορφή του σεβάσμιου ιεράρχη, ο Απόστολος Παύλος αλλά και ο πρώτος Επίσκοπος Κρήτης, ο Απόστολος Τίτος.

Ως ευλογία διανεμήθηκαν μετάλλια και κατά τη μετάβαση του Πατριάρχη στη Μονή Κυρίας Ακρωτηριανής Τοπλού, στο βορειοανατολικό άκρο της Κρήτης (αριθ. κατ. 77 και εικ. 22).²⁰⁰ Σε αυτά τα τεχνουργήματα, έργα της γλύπτριας Ασπασίας Παπαδοπεράκη, απεικονίζεται στην

οπίσθια όψη το φρουριακής μορφής επιβλητικό μοναστήρι. Στην εμπρόσθια όψη, φιλοτεχνήθηκε η σπάνια παράσταση της Αγίας Άννας γαλακτοτροφούσας, που αποτελεί μνεία στο Γενέσιο της Θεοτόκου, στο οποίο είναι αφιερωμένο το αρχικό καθολικό της Μονής.

Το 1997, ο Πατριάρχης Βαρθολομαίος επισκέφθηκε την Πατριαρχική και Σταυροπηγιακή Μονή της Αγίας Αναστασίας της Φαρμακολύτριάς στη Χαλκιδική (εικ. 175). Στα αναμνηστικά μετάλλια, η σεβάσμια μορφή του απεικονίζεται στην εμπρόσθια όψη να ευλογεί. Στην άλλη όψη, προβάλλεται ο αγιολογικός πλούτος και η ιστορία του καθιδρύματος. Μια χορεία έξι αγίων περιβάλλει το μοναστηριακό συγκρότημα· πρόκειται για κτίτορες ή αγίους, λείψανα των οποίων αποθησαυρίζονται στη Μονή.

Ο πολυταξιδευμένος Πατριάρχης βρέθηκε στην ακριτική Λέρο δύο χρόνια αργότερα, το 1999. Στο οικισμό Κριθώνι εγκαινίασε το νεοανακαινισθέν «Πατριαρχείο», το οποίο και απεικονίζεται στο σχετικό αναμνηστικό μετάλλιο (εικ. 128). Πρόκειται για ένα παλιό νεοκλασικό αρχοντικό που έχει στην αυλή του τη μικρή εκκλησία του Αγίου Σωφρονίου. Ονομάζεται «Πατριαρχείο της Λέρου», γιατί σε αυτό φιλοξενείτο κατά καιρούς ο Πατριάρχης Αλεξανδρείας Σωφρόνιος Δ' (1870-1899), όταν επισκεπτόταν το νησί.²⁰¹

Το σημαντικότερο επίτευγμα της μέχρι σήμερα πατριαρχίας του Βαρθολομαίου ίσως είναι

Εικ. 127
Αναμνηστικό μετάλλιο για τα εγκαίνια του Βαπτιστηρίου της Αγίας Λυδίας Φιλίππων από τον Πατριάρχη Κωνσταντινουπόλεως Βαρθολομαίο, αριθ. κατ. 301, εμπρόσθια όψη.

Εικ. 128
Αναμνηστικό μετάλλιο για τα εγκαίνια του «Πατριαρχείου Λέρου», 1999, αριθ. κατ. 34.ii, εμπρόσθια όψη.

Εικ. 129
Αναμνηστικό μετάλλιο για την ομιλία του Πατριάρχη Κωνσταντινουπόλεως Βαρθολομαίου στο Ευρωπαϊκό Κοινοβούλιο στο Στρασβούργο, 1994, αριθ. κατ. 31.

η Αγία και Μεγάλη Σύνοδος της Ορθοδοξίας, που έλαβε χώρα στην Κρήτη το 2016. Για την προετοιμασία της, το Οικουμενικό Πατριαρχείο διοργάνωσε διάφορες προπαρασκευαστικές συνάξεις. Σκοπός τους, η προαγωγή της ενότητας και της συνεργασίας σε πανορθόδοξο επίπεδο. Οι ιστορικές αυτές συναντήσεις εγκαινιάστηκαν στις αρχές του 1992, όταν συγκλήθηκε η πρώτη συνάντηση όλων των προκαθημένων των Ορθόδοξων Εκκλησιών στο Φανάρι.

Ο Πατριάρχης Βαρθολομαίος μεριμνά επίσης για την προαγωγή των διαχριστιανικών σχέσεων, ιδίως με τη ρωμαιοκαθολική Εκκλησία, συνεχίζοντας την προσέγγιση του Βατικανού που δρομολογήθηκε από τους προκατόχους του Αθηναγόρα και Δημήτριο. Εργαζόμενος να φέρει το Πατριαρχείο στο διεθνές προσκήνιο, πραγματοποίησε επίσημη επίσκεψη στο Βατικανό κατά τη διάρκεια των τελετών της θρονικής εορτής της Εκκλησίας της Ρώμης στις 28 και 29 Ιουνίου 1995, όπου

συμπροσευχήθηκε με τον Πάπα Ιωάννη-Παύλο Β', και υπέγραψε «κοινό ανακοινωθέν».²⁰² Τα επίχρυσα και επάργυρα μετάλλια της Συλλογής, με τη μορφή του Χριστού και τις επιγραφές «Ο ΧΡΙΣΤΟΣ ΕΝ ΤΩ ΜΕΣΩ ΗΜΩΝ» και «АСПАСМОС ΑΓΑΠΗΣ» (αριθ. κατ. 30), πιθανόν να συνδέονται με τις παραπάνω αυτές δράσεις του δραστήριου Πατριάρχη. Ιστορική υπήρξε επίσης η ομιλία του Πατριάρχη Βαρθολομαίου στην ολομέλεια του Ευρωπαϊκού Κοινοβουλίου στο Στρασβούργο,

στις 19 Απριλίου 1994. Εκεί παρουσίασε το όραμά του για την Ενωμένη Ευρώπη, «στα θεμέλια της οποίας βρίσκεται η Ορθοδοξία». Το μετάλλιο της Συλλογής αποτυπώνει το ιστορικό αυτό γεγονός (εικ. 129): Στη μία όψη απεικονίζεται η μορφή του Πατριάρχη πάνω από τα έδρανα του Κοινοβουλίου και στην άλλη ο Απόστολος των Εθνών Παύλος κατά το κήρυγμά του στην Πνύκα.²⁰³ Η προστασία του φυσικού περιβάλλοντος είναι ένα ακόμα θέμα, στο οποίο πρωταγωνιστεί

ο Πατριάρχης Βαρθολομαίος. Η αφοσίωση και οι ποικίλες δράσεις του έχουν διεθνή απήχηση και ο ίδιος έχει χαρακτηριστεί από την παγκόσμια κοινότητα ως «ο πράσινος Πατριάρχης». Με τη διοργάνωση μιας σειράς εν πλω διεθνών οικολογικών συμποσίων (με τίτλο «Θρησκεία, Επιστήμη και Περιβάλλον») και με τη συμμετοχή εκκλησιαστικών ταγών και επιστημόνων, είναι ο πρώτος διεθνώς εκκλησιαστικός ηγέτης που συνέδεσε τη θρησκεία με το περιβάλλον, αναγάγοντας την προσαπείθεια του σε ζωτική πνευματική αποστολή.²⁰⁴ Την έναρξη της προσπάθειας αυτής συγχρόνισε με τη σημαντική επέτειο των 1.900 ετών από τη συγγραφή του βιβλίου της *Αποκαλύψεως* του Ιωάννη, η οποία εορτάστηκε με μεγαλοπρέπεια το 1995 στην Πάτμο. Στο πλαίσιο της επετειακής συνάθροισης πατριαρχών, προκαθημένων και άλλων εκπροσώπων των Ορθόδοξων Εκκλησιών, συγκάλεσε το πρώτο εν πλω οικολογικό συμπόσιο (από τον Πειραιά προς την Πάτμο), το οποίο έδωσε έμφαση στη μόλυνση των θαλασσών και είχε τίτλο «Αποκάλυψις και Περιβάλλον, 95 μ.Χ.-1995 μ.Χ.».²⁰⁵ Στο αναμνηστικό της επετείου μετάλλιο (εικ. 130), απεικονίζεται το όραμα του Ιωάννη, όπως το κατέγραψε στο βιβλίο του: Ο Ιησούς ως «Παλαιός τῶν Ἡμερῶν» περιβάλλεται από τις επτά λυχνίες που συμβολίζουν τις επτά Εκκλησίες της Αποκάλυψης.

Συχνές, πολυεπίπεδες και καθ' όλα σύγχρονες είναι οι πρωτοβουλίες του Πατριάρχη

Βαρθολομαίου. Λόγω των πολυσήμαντων δράσεων και της πνευματικότητάς του, χαίρει της εκτίμησης της παγκόσμιας κοινότητας. Το Οικουμενικό Πατριαρχείο επί των ημερών του αναγνωρίζεται ως μέγα πνευματικό ίδρυμα διεθνούς εμβέλειας. Παράλληλα, ο Βαρθολομαίος μεριμνά για το συρρικνωμένο πληθυσμιακά ποιμνιό του στην Κωνσταντινούπολη, την Ίμβρο και την Τένεδο, αλλά και για την ενδυνάμωση του Πατριαρχείου στο εσωτερικό της Τουρκίας, όπου συνεχίζουν να υφίστανται πολλαπλά εμπόδια. Διενεργεί τακτικά προσκυνηματικά ταξίδια στον Πόντο και στην ενδοχώρα της Μικράς Ασίας. Αναζωογονεί τις ρωμαίικες κοινότητες και λειτουργεί πεισματικά στα ερείπια κατεστραμμένων εκκλησιών. Επίμονες είναι επίσης οι προσπάθειές του για την αντιμετώπιση της λειψανδρίας στη στελέχωση των ενοριών του Οικουμενικού Θρόνου, αλλά και σε επίπεδο ιεραρχών στη διοίκηση της Εκκλησίας.²⁰⁶ Με συνεχείς εκκλήσεις προς την τουρκική κυβέρνηση, αλλά και προσπάθειες ευαισθητοποίησης της διεθνούς κοινής γνώμης, έχει θέσει ως προτεραιότητα και προσδοκά την επαναλειτουργία της Θεολογικής Σχολής της Χάλκης. Το κατεζοχήν αυτό εκκλησιαστικό εκπαιδευτικό ίδρυμα, από την ίδρυσή του (1844) μέχρι την απαγόρευση της λειτουργίας του (1971), αποτέλεσε «φυτώριο ιεραρχών» προσφέροντας στην Ορθοδοξία πολλούς αρχιερείς και πατριάρχες, ανάμεσά

Εικ. 130
Αναμνηστικό μετάλλιο για την 1900ετηρίδα της Αποκαλύψεως του Αγίου Ιωάννη Θεολόγου, 1995, αριθ. κατ. 33, εμπρόσθια όψη.

τους και τον ίδιο τον Βαρθολομαίο.²⁰⁷ Από το πρώτο έτος της πατριαρχίας του, κατόπιν δικής του πρότασης, λήφθηκε η απόφαση για τις εορταστικές εκδηλώσεις της 150ετηρίδας από την ίδρυση της Σχολής. Οι εορτασμοί έλαβαν χώρα τον Αύγουστο του 1994.²⁰⁸ Στη σχετική επετειακή πλακέτα (εικ. 131), το επιβλητικό πετρόκτιστο κτήριο δεσπόζει στον κατάφυτο λόφο Ελπίδα της Χάλκης, ενός από τα νησιά της Προποντίδας. Η μορφή του ιδρυτή, Πατριάρχη Γερμανού Δ', απεικονίζεται μέσα σε κυκλικό διάχωρο και μας θυμίζει ένα παράδοξο που συχνά τονίζει ο Βαρθολομαίος: Ότι η Θεολογική Σχολή της Χάλκης ιδρύθηκε στα χρόνια της οθωμανικής αυτοκρατορίας αλλά έκλεισε από το σύγχρονο τουρκικό κράτος.

Εικ. 131
Αναμνηστική πλακέτα για την 150ετηρίδα της Θεολογικής Σχολής Χάλκης, 1994, αριθ. κατ. 32.ι, εμπρόσθια όψη.

Ελληνορθόδοξες μνήμες από την καθ' ημάς Ανατολή

Πατριαρχείο Αλεξανδρείας

Ακολουθώντας τα πρεσβεία τιμής της ορθόδοξης Εκκλησίας, μεταφερόμαστε στην Αίγυπτο, στο δευτερόθρονο Πατριαρχείο Αλεξανδρείας. Η Αλεξανδρινή Εκκλησία έχει να επιδείξει μακράιωνα, σχεδόν διςχιλιετή, ιστορία. Ανάγει την ίδρυσή της στον Απόστολο Μάρκο που, σύμφωνα με την εκκλησιαστική παράδοση, υπήρξε ο πρώτος επίσκοπός της. Με αυτόν συνδέεται και το πατριαρχικό έμβλημα: Η συμβολική μορφή του Ευαγγελιστή, ο λέοντας – τμήμα του τετράμορφου χριστιανικού Ευαγγελίου –, απεικονίζεται φτερωτός, όρθιος, να κράτα το Ευαγγέλιο κάτω από το ένα του πόδι (εικ. 135, 138).²⁰⁹

Ορισμένα τεκμήρια της Συλλογής της Τράπεζας της Ελλάδος σχετίζονται με τη σύγχρονη πορεία του Πατριαρχείου και του ελληνορθόδοξου ποιμνίου του, επιτρέποντας μια σύντομη αναδρομή σε αξιόλογους πατριάρχες και σημαντικά γεγονότα.

Η ιστορία του νεότερου ελληνισμού στην Αίγυπτο ξεκινά από τις αρχές του 19ου αιώνα. Έλληνες εγκαταστάθηκαν στην Αλεξάνδρεια, στο Κάιρο, σε πόλεις του δέλτα του Νείλου και της διώρυγας του Σουέζ. Προϊόντος του χρόνου, ίδρυσαν κοινότητες, οι οποίες ήκμασαν οικονομικά, κοινωνικά και πολιτιστικά.²¹⁰

Μια ευτελής κονκάρδα προέρχεται από την ελληνική κοινότητα της Καφρ ελ Ζαγιάτ (αριθ. κατ. 131). Η πόλη βρίσκεται σε ίση απόσταση από την Αλεξάνδρεια και το Κάιρο, πάνω στην πρώτη σιδηροδρομική γραμμή της χώρας. Σημαντικό εμπορικό και βιομηχανικό κέντρο, επέσυρε από νωρίς την προσοχή των ομογενών. Οι Έλληνες επιχειρηματίες εγκατέστησαν εκεί τις πρώτες ατμοκίνητες βαμβακομηχανές και η ευημερούσα κοινότητα διατηρούσε, εκτός από τον ναό του Αγίου Γεωργίου, πρότυπο σχολείο και κοιμητήριο.²¹¹

Στα μέσα περίπου του 19ου αιώνα, οι ισχυρές ελληνορθόδοξες κοινότητες ήρθαν σε σύγκρουση με το Πατριαρχείο Αλεξανδρείας, καθώς επιδίωξαν μεγαλύτερη συμμετοχή στα οικονομικά και διοικητικά εκκλησιαστικά θέματα και απαιτήσαν την επιτόπια εκλογή του πατριάρχη, αντί της εκλογής του από τη Σύνοδο του Οικουμενικού Πατριαρχείου. Οι διαμάχες σταμάτησαν κατά την ειρηνοποιό πατριαρχία του Σωφρονίου Δ' του Βυζαντίου (1870-1899). Ο πρώην Κωνσταντινουπόλεως, έμπειρος και ικανός ιεράρχης, πέτυχε την ανάκτηση του κύρους του Αλεξανδρινού Θρόνου, με τη συνδρομή μάλιστα του εθνικού ευεργέτη Γεωργίου Αβέρωφ. Η θητεία του συμπίπτει

Εικ. 132
Αναμνηστικό μέταλλο για την 1000ετηρίδα της Βιβλιοθήκης του Πατριαρχείου Αλεξανδρείας, 1952, αριθ. κατ. 124, λεπτομέρεια εμπρόσθιας όψης.

με την οικονομική ακμή του ελληνισμού· το ελληνορθόδοξο ποιμνίο αυξήθηκε σημαντικά, ιδρύθηκαν φιλανθρωπικά, εκπαιδευτικά και πνευματικά ιδρύματα, κτίστηκαν νέοι ναοί, εκδόθηκαν ελληνικά βιβλία και κυκλοφόρησαν οι πρώτες ελληνικές εφημερίδες. Το 1889, εορτάστηκε η επέτειος της 50ετούς αρχιερωσύνης του μακρόβιου Πατριάρχη. Το επίχρυσο αναμνηστικό μετάλλιο (εικ. 14, 133), έργο του Γάλλου κατασκευαστή μεταλλίων Louis Henri Vieuxmaire, συνδέεται με αυτούς τους εορτασμούς. Στην εμπρόσθια όψη, απεικονίζεται το έμβλημα του Πατριαρχείου, ο λέοντας του Αποστόλου Μάρκου, περιβαλλόμενο από τον τίτλο του τιμωμένου «ΠΑΠΑΣ ΚΑΙ ΠΑΤΡΙΑΡΧΗΣ ΑΛΕΞΑΝΔΡΕΙΑΣ ΣΩΦΡΟΝΙΟΣ ΒΥΖΑΝΤΙΟΣ». Η επιγραφή της οπίσθιας όψης, πλαισιωμένη από κλάδους δάφνης και δρυός με καρπούς μάς πληροφορεί ότι την έκδοση του μεταλλίου ανέλαβε η ελληνική κοινότητα του Καΐρου.²¹²

Η ακμή του Πατριαρχείου και του ελληνισμού της Αιγύπτου συνεχίστηκε στα επόμενα χρόνια, ιδίως κατά την πατριαρχία του πρώην Κωνσταντινουπόλεως Μελετίου Β' Μεταξάκη (1926-1932). Ο έμπειρος ιεράρχης έθεσε τα θεμέλια για τη γόνιμη πορεία της Ορθοδοξίας στην αφρικανική ήπειρο· οργάνωσε ελληνορθόδοξες κοινότητες, ανήγειρε νέους ορθόδοξους ναούς σε περιοχές όπου ήταν εγκαταστημένοι Έλληνες μετανάστες, ίδρυσε νέες μητροπόλεις και εγκαινίασε την

ορθόδοξη ιεραποστολική δράση.²¹³ Υιοθετώντας για πρώτη φορά στην πατριαρχική φήμη τον τίτλο «Πάσης Αφρικής», ο Μελέτιος ουσιαστικά επέκτεινε τη δικαιοδοσία του Αλεξανδρινού Θρόνου.²¹⁴ Ο Πατριάρχης προέβη επίσης στη ριζική ανασυγκρότηση του Πατριαρχείου, καθώς μεταξύ άλλων μερίμνησε για την οικονομική του διαχείριση, τη σύνταξη και ψήφιση κανονισμών (Οργανικός Νόμος του Πατριαρχείου), την ίδρυση της Σχολής του Αγίου Αθανασίου, ενώ παράλληλα αναδιοργάνωσε το Τάγμα του Αποστόλου και Ευαγγελιστού Μάρκου (εικ. 27-29).²¹⁵

Τα επόμενα τεκμήρια συνδέονται με τον Χριστόφορο Β' (1939-1967), ο οποίος ανήλθε στον Αλεξανδρινό Θρόνο την εποχή του Β' Παγκοσμίου Πολέμου. Υπό την καθοδήγησή του, η υποστήριξη της ελληνικής παροικίας της Αιγύπτου προς την Ελλάδα ήταν σημαντική, ηθικά και υλικά. Ιδρύθηκαν πολλές κοινωφελείς επιτροπές και πλήθος υπήρξαν οι εκδηλώσεις συμπάραστασης. Ο Πατριάρχης συμμετείχε ενεργά και αποτελεσματικά, με τη διεξαγωγή εράνων και την υποβολή υπομνημάτων τόσο στον επισιτισμό των Ελλήνων όσο και στην προστασία των Δωδεκανησιών, που τελούσαν υπό ιταλική κατοχή. Στο Κάιρο είχε καταφύγει, από τον Μάιο του 1941, η εξόριστη ελληνική κυβέρνηση υπό τον βασιλέα Γεώργιο Β', με ένα τμήμα των ελληνικών Ενόπλων Δυνάμεων. Ο ελληνικός στρατός στη Μέση Ανατολή (αξιωματικοί και οπλίτες και των τριών όπλων)

Εικ. 133
Αναμνηστικό μετάλλιο για το ιωβηλαίο του Πατριάρχη Αλεξανδρείας Σωφρονίου Δ', αριθ. κατ. 121.ii, οπίσθια όψη.

εντάχθηκε στις τάξεις των Συμμάχων και συμμετείχε στις επιχειρήσεις του Β΄ Παγκοσμίου Πολέμου. Σε αυτούς τους «προμάχους της πίστης και της πατρίδας», τους Έλληνες στρατιωτικούς που πολέμησαν στη Μέση Ανατολή, στην Αίγυπτο και τη Βόρεια Αφρική κατά τα έτη 1941-1945, ο Αλεξανδρινός προκαθήμενος απένειμε το 1945 τον Σταυρό Ανδρείας του Αποστόλου και Ευαγγελιστού Μάρκου (εικ. 31).²¹⁶

Ιδιαίτερη ιστορική σημασία, μετά το πέρας του πολέμου, είχε ο λαμπρός «Εορτασμός της Χιλιετηρίδος της κατ' Αλεξανδρείαν Βιβλιοθήκης του Πατριαρχείου Αλεξανδρείας (952-1952)» στις 16-18 Νοεμβρίου 1952. Η βιβλιοθήκη, «κατάλοιπο τῶν ἄλλοτε εὐκλεῶν καὶ ἀρχαίων Πτολεμαϊκῶν Βιβλιοθηκῶν», θησαυρίζει χειρόγραφο κώδικα (αριθ. 34) που χρονολογείται από τα μέσα του 10ου αιώνα. Ο αρχαιότερος φυλασσόμενος αυτός κώδικας χρησιμοποιήθηκε ως *terminus post quem* για το καθορισμό της 1000ετηρίδας. Πλήθος πανεπιστημιακών, ανθρώπων των γραμμάτων και εκπροσώπων των μεγαλύτερων βιβλιοθηκών του κόσμου κλήθηκαν από ειδικά θεσπισμένη επιτροπή και συνεόρτασαν (εικ. 132, 134).²¹⁷

Δύο ακόμα αναμνηστικά μετάλλια στη Συλλογή της Τράπεζας της Ελλάδος συνδέονται με επετείους του Πάπα και Πατριάρχη Αλεξανδρείας Χριστοφόρου Β'. Το 1948, στις 19 Δεκεμβρίου, εορτάστηκε η επέτειος των

40 ετών αρχιεροσύνης του και η επιτροπή εορτασμού εξέδωσε αναμνηστικά επίχρυσα μετάλλια (εικ. 135), σε απομίμηση εκείνων που είχαν εκδοθεί το 1889 για την 50ετία του Σωφρονίου Δ' (εικ. 14, 133). Δέκα χρόνια αργότερα, το 1958, εορτάστηκε και το χρυσό ιωβηλαίο (50ετηρίδα) της μακράς αρχιερατείας του Χριστοφόρου Β' (εικ. 136).²¹⁸ Εναρμονισμένη είναι η επιγραφή στην εμπρόσθια όψη: «ΖΩΗΝ ΗΤΗΣΑΤΟ ΣΕ, ΚΑΙ ΕΔΩΚΑΣ ΑΥΤΩΙ ΜΑΚΡΟΤΗΤΑ ΗΜΕΡΩΝ (ΨΑΛΜΟΣ Κ! 5)».

Η πολυετής πατριαρχία του Χριστοφόρου Β' συνέπεσε με την ανάληψη της εξουσίας στην Αίγυπτο από τον Γκαμάλ Άμπντελ Νάσερ το 1952. Με το μεταρρυθμιστικό πρόγραμμα του τελευταίου και τις εθνικοποιήσεις ξένων και αιγυπτιακών επιχειρήσεων επί σχεδόν μία δεκαετία (1955-1965), οι περιουσίες των Ελλήνων δημεύθηκαν και η εύρωστη οικονομικά ελληνική παροικία της Αιγύπτου κατέρρευσε. Το ορθόδοξο ποίμνιο της Αλεξανδρινής Εκκλησίας φυλλορρόησε, καθώς οι Έλληνες άρχισαν να επαναπατρίζονται ή να μεταναστεύουν προς την υποσαχάρια Αφρική, την Αμερική και την Αυστραλία. Ο Πατριάρχης Χριστόφορος, αντιμετώπιζοντας με την έντονη μείωση του ελληνικού στοιχείου της Αιγύπτου και κατά συνέπεια τη μείωση της δύναμης του Ελληνορθόδοξου Πατριαρχείου, συνειδητοποίησε ότι το μέλλον της Αλεξανδρινής Εκκλησίας ήταν η Αφρική και οι ιθαγενείς κάτοικοί της. Ενδιαφέρθηκε

Εικ. 134
Αναμνηστικό μετάλλιο για την 1000ετηρίδα της Βιβλιοθήκης του Πατριαρχείου Αλεξανδρείας, 1952, αριθ. κατ. 124, οπίσθια όψη.

έντονα για την ιεραποστολική δράση και δημιούργησε τρεις νέες μητροπόλεις: Της Ανατολικής Αφρικής με έδρα την Αλεξάνδρεια, της Δυτικής Αφρικής με έδρα την Άκρα της Γκάνας και της Κεντρώας Αφρικής με έδρα την Κινσάσα του Κονγκό. Το παράσημο της τελευταίας, ο σταυρός του Ιουστινιανού της Μητροπόλεως Κεντρώας Αφρικής, φυλάσσεται στη Συλλογή της Τράπεζας σε δύο τάξεις (εικ. 137) και μας θυμίζει ότι ο βυζαντινός αυτός αυτοκράτορας υπήρξε ο πρώτος που δραστηριοποιήθηκε ιεραποστολικά στην περιοχή του Ισημερινού.

Τη δραματική συρρίκνωση της ελληνικής παροικίας στην Αίγυπτο κλήθηκαν να

αντιμετωπίσουν και οι επόμενοι Πατριάρχες Αλεξανδρείας, Νικόλαος ΣΤ' (1968-1986) και Παρθένιος Γ' (1987-1996).²¹⁹ Στην προσπάθειά τους να αυξήσουν το ορθόδοξο ποίμνιο και να διασώσουν το Πατριαρχείο Αλεξανδρείας στράφηκαν επίσης στην ιεραποστολή· αναγνώρισαν νέες ορθόδοξες κοινότητες, οργάνωσαν νέες επισκοπές σε ολόκληρη την Αφρική και επέκτειναν ουσιαστικά τα όρια της δικαιοδοσίας του Θρόνου. Σε τεκμήρια της Τράπεζας αποτυπώνονται δύο ακόμα σταθμοί της ιστορίας της Εκκλησίας της Αλεξανδρείας επί των ημερών του Πατριάρχη Νικολάου ΣΤ'. Καταρχάς, η μεταφορά της έδρας του Ελληνορθόδοξου Πατριαρχείου στο μέγαρο της

Εικ. 135
Αναμνηστικό μετάλλιο για την 40ετηρίδα αρχιερατείας του Πατριάρχη Αλεξανδρείας Χριστοφόρου Β', 1948, αριθ. κατ. 123.ι.

Εικ. 136
Αναμνηστικό μετάλλιο για την 50ετηρίδα αρχιερατείας του Πατριάρχη Χριστοφόρου Β', 1958, αριθ. κατ. 125.ι.

Εικ. 137
Ο σταυρός του Ιουστινιανού της Ιεράς Μητροπόλεως Κεντρώας Αφρικής, αριθ. κατ. 130.1.

Εικ. 138
Αναμνηστικό μέταλλο για τα εγκαίνια του Πατριαρχικού Μεγάρου Αλεξανδρείας, 1971, αριθ. κατ. 126.

ιστορικής «Τοσιτσαίας Σχολής». Εκεί, δίπλα στον ιστορικό ναό του Ευαγγελισμού της Θεοτόκου, εκτός από τα ιδιαίτερα διαμερίσματα του Αλεξανδρινού προκαθημένου, συγκεντρώθηκαν όλες οι διοικητικές πατριαρχικές υπηρεσίες (τα γραφεία του Γενικού Πατριαρχικού Επιτρόπου, το Ληξιαρχείο, το λογιστήριο), όπως επίσης και η πατριαρχική βιβλιοθήκη.²²⁰ Τα εγκαίνια του Πατριαρχικού Μεγάρου τελέστηκαν στις 21 Νοεμβρίου 1971 και, σύμφωνα με τις σχετικές περιγραφές, ο Πατριάρχης διένειμε κατά τους εορτασμούς τα αναμνηστικά αυτά μέταλλα (εικ. 138).

Δύο χρόνια αργότερα, το 1973, η επέτειος των 1.600 ετών από την Κοίμηση του Αγίου Αθανασίου του Μεγάλου εορτάστηκε σε όλη τη χριστιανική οικουμένη με ποικίλες

εκδηλώσεις.²²¹ Το κορύφωμα των εορτασμών «Διορθόδοξος Μνήμη επί τῇ χιλιοστή ἑξακοσιοστή ἑπετείῳ (373-1973) ἀπὸ τοῦ θανάτου Ἀθανασίου τοῦ Μεγάλου, Πάπα καὶ Ἀρχιεπισκόπου Ἀλεξανδρείας» εἶχε διαγγελθεῖ ἀπὸ τὸ Πατριαρχεῖο Ἀλεξανδρείας γιὰ τὸ φθινόπωρο τοῦ 1973. Τα πολεμικά γεγονότα στη Μέση Ανατολή ωστόσο επέτρεψαν τους εορτασμούς μόνο τον Ιούνιο του επόμενου έτους στο Κάιρο (16-23 Ιουνίου 1974). Σε αυτούς μετείχαν κληρικοί και λαϊκοί εκπρόσωποι διαφόρων Ορθόδοξων Εκκλησιών και θεολογικών σχολών των Εκκλησιών της Κωνσταντινουπόλεως, Αντιοχείας, Ιεροσολύμων, Ρωσίας, Σερβίας, Ρουμανίας, Βουλγαρίας, Κύπρου και Ελλάδος (αριθ. κατ. 127).²²²

Πατριαρχείο Αντιοχείας

Η Αντιόχεια, η ένδοξη ελληνιστική πόλη της Ανατολής, αποτέλεσε κύριο κέντρο της αρχαίας ρωμαϊκής αυτοκρατορίας και διατήρησε την αίγλη της και κατά τους χριστιανικούς χρόνους. Κατέστη σπουδαίο ιεραποστολικό εφιαλτήριο και συνέβαλε καιρως στην εξάπλωση και τη διάδοση του χριστιανισμού.

Η Εκκλησία της Αντιοχείας αποτελεί συνέχεια της κοινότητας που ιδρύθηκε εκεί από τους Αποστόλους Πέτρο και Παύλο. Οι μορφές των πρωτοκορυφαίων Αποστόλων συνθέτουν το έμβλημα του Θρόνου· απεικονίζονται όρθιοι, να κρατούν ανάμεσά τους ομοίωμα ναού. Ο Απόστολος Πέτρος (αριστερά) κρατά επίσης τα κλειδιά της βασιλείας και άλλοτε ειλητάριο· ενώ ο Παύλος (δεξιά) κρατά κλειστό κώδικα με τις επιστολές του και ενίοτε και ξίφος (αριθ. κατ. 136-137). Στο όνομά τους είναι επίσης θεσπισμένη η ανώτερη ηθική αμοιβή του Πατριαρχείου, το Τάγμα των Αποστόλων Πέτρου και Παύλου (εικ. 139-140).²²³

Το παλαιά Πατριαρχείο Αντιοχείας και πάσης Ανατολής, τρίτο κατά τα πρεσβεία τιμής της Ορθόδοξης Εκκλησίας, είχε πολυκύμαντη και πολυτάραχη ιστορία στο πέρασμα των αιώνων. Η περιοχή της Συρίας τέθηκε υπό την κυριαρχία διαφόρων λαών, όπως Αράβων, Βυζαντινών, Σελτζούκων Τούρκων, Φράγκων, Μαμελούκων και Οθωμανών. Κατά τη διάρκεια της επικράτησης των τελευταίων (1517-1918), όταν επικεφαλής όλων των ορθόδοξων Χριστιανών της οθωμανικής αυτοκρατορίας

ορίστηκε ο Πατριάρχης Κωνσταντινουπόλεως, οι εξουσίες του Αντιοχικού Θρόνου περιορίστηκαν. Η Αντιόχεια παρήκμασε και η πατριαρχική έδρα μεταφέρθηκε οριστικά στη Δαμασκό.

Το Ελληνορθόδοξο Πατριαρχείο Αντιοχείας, σε πλήρη κοινωνία με όλες τις άλλες Ορθόδοξες Χριστιανικές Εκκλησίες, είναι αραβόφωνο. Από τις αρχές του 18ου αιώνα, η αραβική γλώσσα επικράτησε τόσο στους κληρικούς όσο και στο ποίμνιο. Προς τα τέλη του επόμενου αιώνα (19ου), την πλειοψηφία της Ιεράς Συνόδου αποτελούσαν Άραβες επίσκοποι και μητροπολίτες. Με αφορμή τον τρόπο της πατριαρχικής εκλογής, επήλθε οξεία εθνοφυλετική κρίση, το λεγόμενο Αντιοχικό Ζήτημα. Η επίλυση επήλθε πολύ αργότερα όταν, το 1931, τα άλλα Ορθόδοξα Πρεσβυγενή Πατριαρχία αναγνώρισαν ως Πατριάρχη τον Αλέξανδρο Γ' Ταχάν (1931-1959).²²⁴ Το μοναδικό αναμνηστικό μέταλλο της Συλλογής που προέρχεται από το Πατριαρχείο Αντιοχείας συνδέεται με την ιδιαίτερα ευεργετική για την τοπική Εκκλησία πατριαρχία του. Ο αραβόφωνος Πατριάρχης, που χαρακτηριζόταν για την ελληνομάθειά του, φρόντισε για την ανύψωση του επιπέδου μόρφωσης του κλήρου. Μερίμνησε για τις πατριαρχικές μονές. Έκτισε και εξωράισε πολλούς ναούς και σχολεία, όπως επίσης και το Πατριαρχικό Μέγαρο. Παράλληλα, προσέδωσε νέα δυναμική τόσο στις διορθόδοξες όσο και στις διεκκλησιαστικές σχέσεις, καλλιεργώντας

Εικ. 139, 140
Διάσημο Ανώτερου Ταξίρχη(ς), Τάγμα των Αγίων και Κορυφαίων Αποστόλων Πέτρου και Παύλου, Πατριαρχείο Αντιοχείας, αριθ. κατ. 136.Α.1-ii.

Εικ. 141
Αναμνηστικό μετάλλιο για την 50ετηρίδα αρχιερατείας
του Πατριάρχη Αντιοχείας Αλεξάνδρου Γ', 1954, αριθ. κατ. 137.

εγκάρδιες και αδελφικές επαφές με όλες τις ομόδοξες Εκκλησίες. Το εντυπωσιακό οργανωτικό και ποιμαντικό έργο που διετέλεσε, ενίσχυσε διεθνώς το κύρος του Θρόνου της Αντιοχείας.

Η έκδοση του μεταλλίου (εικ. 141) συμπίπτει με την επέτειο των 50 ετών αρχιερατείας και 25 πατριαρχίας του προκαθημένου της Αντιοχικής Εκκλησίας. Το χρυσό ιωβηλαίο του Αλεξάνδρου εορτάστηκε μεγαλοπρεπώς τον Ιούλιο του 1954, με αρχιερατικά συλλειτουργία και με την επίδοση αναμνηστικών

δώρων και μεταλλίων. Για τους εορτασμούς, είχε συσταθεί ειδική επιτροπή έξι ιεραρχών της Ιεράς Συνόδου, οι οποίοι συνεργάστηκαν με αντιπροσώπους και γραμματείς στη Δαμασκό, τη Βηρυτό και την Τριπολίτιδα, τρεις περιοχές στις οποίες είχε δραστηριοποιηθεί γόνιμα ο Πατριάρχης. Η σεβάσμια μορφή του απεικονίζεται στην εμπρόσθια όψη του επίχρυσου αναμνηστικού μεταλλίου· ενώ, στην οπίσθια, το πατριαρχικό έμβλημα περιβάλλεται από την επιγραφή «JUBILE D'OR DE S.B. LE PATRIARCHE ALEXANDRE III».

Πατριαρχείο Ιεροσολύμων

Η Ιερουσαλήμ είναι ο τόπος της Σταυρώσεως, της Αναστάσεως, του θαύματος της Πεντηκοστής· στο Όρος των Ελαιών έγινε η Ανάληψη του Κυρίου και στην κοντινή Βηθλεέμ βρίσκεται το σπήλαιο της Γέννησης. Η ανακάλυψη των ιερών θέσεων και η κατασκευή περιλαμπρών χριστιανικών ναών από τους Βυζαντινούς συνδέθηκαν με την επίγεια παρουσία και δράση του Ιησού, και ανέδειξαν του Αγίους Τόπους ως τα ιερότερα και ενδοξότερα προσκυνήματα της χριστιανισμύνης. Αυτή η θρησκευτική και προσκυνηματική σπουδαιότητα αναγνωρίστηκε ήδη από τη Β' Οικουμενική Σύνοδο (381) όταν η Ιερουσαλήμ ανακηρύχθηκε «Μήτηρ πασών των Έκκλησιών». Με την Δ' Οικουμενική Σύνοδο της Χαλκηδόνας (451), η Εκκλησία της μικρής πόλης των Ιεροσολύμων ανυψώθηκε σε Πατριαρχείο και ανέλαβε όλα τα κυριαρχικά δικαιώματα των Παναγίων προσκυνημάτων. Το Πατριαρχείο Ιεροσολύμων, οργανωμένο ως μονή, διοικείται μέχρι σήμερα από την Αδελφότητα του Παναγίου Τάφου με ηγούμενο τον εκάστοτε Πατριάρχη Ιεροσολύμων.

Ο ρόλος που έχει αναλάβει το Πατριαρχείο ως θεματοφύλακας και υπερασπιστής των Αγίων Τόπων αντανakλάται στο πατριαρχικό έμβλημα, όπως αποτυπώνεται και σε τεκμήρια της Συλλογής (εικ. 142). Το κουβούκλιο του Παναγίου Τάφου απεικονίζεται σε ασπιδόμορφο πλακίδιο γαλλικού τύπου μέσα σε αλουργίδα με επίστεψη· αριστερά, περισσότερα πετά κρατώντας σταυρό στο ράμφος της

και δεξιά ο παντεπόπτης οφθαλμός μέσα σε ακτίνες. Κάτω από το πλακίδιο, τα κλειδιά του Παραδείσου τοποθετούνται χιαστί, ενώ πίσω από την αλουργίδα διακρίνονται δύο αρχιερατικές ράβδοι.

Αν και το ορθόδοξο ποιμνιο της Σιωνίτιδας Εκκλησίας χαρακτηρίζεται από την εθνολογική ποικιλότητα της Ιορδανίας, της Παλαιστίνης και του Ισραήλ, ο ανώτερος κλήρος, η ιεραρχία του Πατριαρχείου, προέρχεται από τη βυζαντινή και τη μεταβυζαντινή παράδοση του Γένους των Ρωμαίων, ήταν δηλαδή ανέκαθεν ελληνική. Με διατάγματα χαλίφηδων και φερμάνια σουλτάνων κατακτηκτών, το Ελληνορθόδοξο Πατριαρχείο Ιεροσολύμων απολάμβανε ειδικό καθεστώς προστασίας, και η δικαιοδοσία του επί των Παναγίων προσκυνημάτων ήταν σεβαστή στο πέρασ των αιώνων. Στα νεότερα χρόνια, το «προσκυνηματικό καθεστώς» παγιώθηκε με τις διεθνείς συνθήκες των Παρισίων (1856) και του Βερολίνου (1878)· αναγνωρίστηκε εκ νέου από τη Μεγάλη Βρετανία, την Κοινωνία των Εθνών (1925) και τον Οργανισμό των Ηνωμένων Εθνών (1947).²²⁵

Το παλαιότερο τεκμήριο της Συλλογής της Τράπεζας της Ελλάδος που προέρχεται από το Πατριαρχείο Ιεροσολύμων είναι ο σταυρός (εικ. 143), ο οποίος απονεμήθηκε το 1892 στον Παναγιώτη Ταξεδάκη, παππού του Συλλέκτη.²²⁶ Πρόκειται για το διάσημο του Τάγματος του Παναγίου Τάφου, ένα φυλακτό στον τύπο της ανοιγόμενης λειψανοθήκης, που περιέχει τεμάχιο Τιμίου Ξύλου.

Εικ. 142
Αναμνηστικό μέταλλο του Πατριάρχη Ιεροσολύμων Διόδωρου Α' για την 1600ή επέτειο από την Κοίμηση του Αγίου Κυρίλλου, 1986, αριθ. κατ. 143, οπίσθια όψη.

Εικ. 143
Διάσημο Σταυροφόρου, Τάγμα του Παναγίου Τάφου, Πατριαρχείο Ιεροσολύμων, απονεμημένο στον Παναγιώτη Ταξεδάκη, 1892, αριθ. κατ. 138.Α.1.

Το τεκμήριο καταδεικνύει την ιδιαίτερη σχέση που είχε το Ελληνικό Γένος με τον Πανάγιο Τάφο καθ' όλο τον 19ο αιώνα. Όταν, το 1808, ο ναός της Αναστάσεως καταστράφηκε από πυρκαγιά, η άδεια ανοικοδόμησης παραχωρήθηκε από τον σουλτάνο Μαχμούτ Β' αποκλειστικά στους Ελληνορθόδοξους. Σύσσωμο το υπόδουλο Γένος ανέλαβε τις δαπάνες της επισκευής και ο ναός ανεγέρθηκε μέσα σε δύο χρόνια «ἐκ θεμελίου δι' ἐλέους τῶν ὀρθοδόξων Ρωμαίων», παίρνοντας τη σημερινή μορφή του Ιερού Κουβουκλίου.²²⁷

Τη διαχρονική και ισχυρή λατρευτική σχέση του Γένους με τον Πανάγιο Τάφο διαπιστώνουμε και από αρκετά άλλα τεκμήρια της Συλλογής. Πρόκειται για σήματα σωματείων και συλλόγων που υφίστανται ακόμα και σήμερα, με θρησκευτικούς και κοινωνικούς σκοπούς προς αρωγή των ιερών προσκνημάτων. Τέσσερα εμβλήματα προέρχονται από τον Σύλλογο «Ο Πανάγιος Τάφος» (εικ. 144), που ιδρύθηκε το 1908 στην Αθήνα· μία καρφίτσα πέτου από τον Σύλλογο «Οι Φίλοι του

Παναγίου Τάφου» με έτος ίδρυσης το 1950 (αριθ. κατ. 145).²²⁸ «ΔΕΥΤΕ ΑΝΑΒΩΜΕΝ ΕΙΣ ΙΕΡΟΣΟΛΥΜΑ», διαβάζουμε σε ένα επιχρυσό προσκνηματικό ενθυμητάριο από ταξίδι του 1929 στους Αγίους Τόπους (εικ. 145). Πέντε κονκάρδες διαφόρων ταξιδιωτικών πρακτορείων και οργανώσεων παραπέμπουν στην πνευματική πορεία ευλαβών Ελλήνων προσκνητών που αδιάλειπτα συρρέουν στους Αγίους Τόπους για την «προσκνηματική θεωρία» (αριθ. κατ. 149-153 και εικ. 146).

Επιφορτισμένο με την προάσπιση της πνευματικής και πολιτιστικής κληρονομίας των προσκνημάτων και τη διατήρηση του ελληνορθόδοξου χαρακτήρα του, το Πατριαρχείο Ιεροσολύμων επιδίδεται σε συνεχή αγώνα ανά τους αιώνες. Αυτός αντικατοπτρίζεται και στα τεκμήρια που συνέλεξε ο συλλέκτης Π. Ταξεδάκης, τα διάσημα του Τάγματος του Παναγίου Τάφου που χρονολογούνται από την πατριαρχία του Γερασίμου Α' (1891-1897), του Δαμιανού (1897-1931) και του Τιμοθέου Α' (1935-1955), μέχρι και του Βενεδίκτου

Εικ. 144
Σήμα του Συλλόγου «Ο Πανάγιος Τάφος», αριθ. κατ. 144.ι.

Εικ. 145
Προσκυνηματικό ενθύμιο Ιεροσολύμων, 1928, αριθ. κατ. 147.

Εικ. 146
Προσκυνηματικό ενθύμιο Ιεροσολύμων, 1931, αριθ. κατ. 151.

(1957-1980). Τα πολύτιμα αυτά κειμήλια (εικ. 147), αντανακλούν τη μέριμνα για την οργάνωση των παρασήμων, τη συστηματοποίηση των τάξεων, αλλά και τη σημασία που δινόταν στην προσέλκυση υποστηρικτών του έργου του Πατριαρχείου.

Από την πατριαρχία του Τιμοθέου Α' (1935-1955) σώζεται μία ακόμα ηθική αμοιβή που απένειμε το Πατριαρχείο. Πρόκειται για το διάσημο του Τάγματος των Αφανών Ηρώων (εικ. 148). Μέσα σε δάφνινο στεφάνι, απεικονίζεται το κουβούκλιο του Παναγίου Τάφου και ο Σταυρός του Γολγοθά (επάνω), αλλά και ο Παρθενώνας με την ελληνική σημαία να κυματίζει (κάτω). Το διάσημο απονεμήθηκε από τον Πατριάρχη Ιεροσολύμων Τιμόθεο σε Έλληνες αξιωματικούς στη Μέση Ανατολή, κατά τη διάρκεια του Β' Παγκοσμίου Πολέμου.²²⁹

Στη Συλλογή θησαυρίζονται επίσης αναμνηστικά μετάλλια που αποτυπώνουν ορισμένες σημαντικές επετείους της ιστορίας της Σιωνίτιδας Εκκλησίας. Με την 1500ετηρίδα του Πατριαρχείου Ιεροσολύμων συνδέονται

Εικ. 147
Διάσημα Αρχηγού (σταυρός και αστέρας), Τάγμα του Παναγίου Τάφου, Πατριαρχείο Ιεροσολύμων, αριθ. κατ. 138.Δ.2(α-β).

Εικ. 148
Διάσημο του Τάγματος των Αφανών Ηρώων,
Πατριαρχείο Ιεροσολύμων, 1941-1945,
αριθ. κατ. 140.i.

τρία μετάλλια που εκδόθηκαν το 1951 (εικ. 47, 149).²³⁰ Το έμβλημα του Πατριαρχικού Θρόνου απεικονίζεται στην εμπρόσθια όψη και εκατέρωθέν του η κεφαλή του Ιουβενάλιου Α', του πρώτου Πατριάρχη Ιεροσολύμων, και του Τιμοθέου Α', κατά τη θητεία του οποίου πραγματοποιήθηκαν οι εορτασμοί. Το συμπλήρωμα των γραμμάτων ΦΤ, που κοσμεί την οπίσθια όψη αλλά και την ταινία του μεταλλίου, αναφέρεται στους Φύλακες του Παναγίου Τάφου, όπως αλλιώς ονομάζεται η Αγιοταφική Αδελφότητα. Οι εορτασμοί εκδηλώθηκαν με δοξολογίες και λειτουργίες στον ναό της Αναστάσεως, στη Βηθλεέμ, στη Γεθσημανή και στον πατριαρχικό ναό του Αγίου Ιακώβου. Πανηγυρικοί λόγοι, προσφωνήσεις και δεξιώσεις εξέφρασαν την χαρά της Αγιοταφικής Αδελφότητας και ο Πατριάρχης Τιμόθεος

Εικ. 149
Αναμνηστικό μετάλλιο-«παράσημο» του Πατριάρχη
Ιεροσολύμων Τιμοθέου Α' για την 1500ετηρίδα
του Πατριαρχείου, 1951, αριθ. κατ. 141.ii, οπίσθια όψη.

απένειμε τα «χρυσά» αυτά μετάλλια σε συμμετέχοντες «διά τήν πρός τόν Πανάγιον Τάφον τοῦ Σωτήρος ἡμῶν Χριστοῦ καί τὸ Πατριαρχεῖον Ἱεροσολύμων ἀφοσίωσιν καί εὐσέβειαν».

Μέσα στο κλίμα αβεβαιότητας που επικρατούσε στη Μέση Ανατολή καθ' όλη τη διάρκεια του 20ού αιώνα, οι πολιτικές και εκκλησιαστικές διεργασίες συνεχίστηκαν και με τον επόμενο Πατριάρχη, Βενέδικτο Α' (1957-1981). Ιδιαίτερα σημαντική υπήρξε, το 1958, η ψήφιση από την κυβέρνηση της Ιορδανίας του «Νόμου του Ελληνορθόδοξου Πατριαρχείου Ιεροσολύμων». Με αυτόν, το Πατριαρχείο τέθηκε υπό την προστασία του κράτους της Ιορδανίας· καθορίστηκε λεπτομερώς το νομικό καθεστώς της κυριότητας των ιερών προσκυνημάτων, ενώ παράλληλα κατοχυρώθηκε

Εικ. 150
Αναμνηστικό μετάλλιο του Πατριάρχη Ιεροσολύμων
Διόδωρου Α' για την 1600ή επέτειο από την Κοίμηση
του Αγίου Κυρίλλου, 1986, αριθ. κατ. 143, εμπρόσθια όψη.

και η άσκηση του εκπαιδευτικού και ενοριακού έργου του Θρόνου.²³¹ Λίγα χρόνια αργότερα, στο Όρος των Ελαιών στην Ιερουσαλήμ, έλαβε χώρα η συνάντηση του Οικουμενικού Πατριάρχη Αθηναγόρα με τον Πάπα Παύλο ΣΤ'. Στο πλαίσιο του «Διαλόγου Αγάπης» που εγκαινιάστηκε και μετά από ενέργειες του Πατριάρχη Βενεδίκτου, η Ρωμαιοκαθολική Εκκλησία επέστρεψε το σκηνώμα του Αγίου Σάββα του Ηγιασμένου. Το ιερό λείψανο του Αγίου, που επί δέκα και πλέον αιώνες σώζεται άφθαρτο, είχε κλαπεί από τους σταυροφόρους της Α' Σταυροφορίας και βρισκόταν στη Βενετία. Στα μετάλλια που εκδόθηκαν σε ανάμνηση του γεγονότος, φιλοτεχνημένα από τον Ελευθέριο Κελαϊδή, η ασκητική μορφή (εικ. 20) του Αγίου απεικονίζεται μετωπική, με μοναχικό ένδυμα. Στις οπίσθιες όψεις, προβάλλει η Ιερή Λαύρα, η Μονή που ο ίδιος ίδρυσε στην καρδιά της ερήμου κοντά στη Νεκρά Θάλασσα, εκεί όπου σήμερα φυλάσσεται από τους Σαββαΐτες μοναχούς της Ιουδαίας το σκηνώμα του.

Το τελευταίο αποθησαυριζόμενο στη Συλλογή αναμνηστικό μετάλλιο (αριθ. κατ. 143) του Πατριαρχείου Ιεροσολύμων εκδόθηκε στα χρόνια του Πατριάρχη Διόδωρου Α' (1980-2001). Στην εμπρόσθια όψη του (εικ. 150), απεικονίζεται η μορφή του Πατριάρχη δίπλα σε εκείνη του Αγίου Κυρίλλου Ιεροσολύμων (313-386). Αμφότεροι παριστάνονται με πλούσια αρχιερατικά άμφια και βαρύτιμες μίτρες·

ο Άγιος κρατά κλειστό κώδικα ευαγγελίου και με το δεξί χέρι ευλογεί, ενώ ο Διόδωρος πιο πίσω κρατά αρχιερατική ράβδο με απόληξη διπλού όφους. Στην οπίσθια όψη, σε υψηλό ανάγλυφο, αποτυπώνεται το έμβλημα του Πατριαρχικού Θρόνου (εικ. 142). Το τεκμήριο συνδέεται με την «1600ή επέτειο από την Κοίμηση του Αγίου Κυρίλλου, Αρχιεπισκόπου Ιεροσολύμων», που εορτάστηκε στο Πατριαρχείο Ιεροσολύμων το 1986, με τη συμμετοχή αντιπροσώπων των Ορθόδοξων Εκκλησιών, αρχηγών και εκπροσώπων των χριστιανικών κοινοτήτων στην Αγία Γη και πολιτικών προσωπικοτήτων του Ισραήλ και των Παλαιστινίων. Στο πλαίσιο των εορτασμών, διοργανώθηκαν δύο διορθόδοξα συνέδρια. Το πρώτο εστίασε στη ζωή, τη δράση και το κατηχητικό και συγγραφικό έργο του Αγίου Κυρίλλου Ιεροσολύμων.²³² Το δεύτερο, με εισηγήσεις των εκπροσώπων των Ορθόδοξων Εκκλησιών, ήταν αφιερωμένο στην ειρήνη. Αποκορύφωμα αυτού υπήρξε το πανορθόδοξο συλλείτουργο και η «προσευχή υπέρ της Ειρήνης» στη Βασιλική της Αγίας Βηθλεέμ. Πρόκειται για έναν θεσμό που είναι σε ισχύ μέχρι και σήμερα.

Ιερά Μονή του Όρους Σινά

Το θεοβάδιστο όρος Σινά συνδέεται με πολλές βιβλικές παραδόσεις. Στην Παλαιά Διαθήκη, παραδίδεται η εκεί παρουσία του προφήτη Μωυσή, το όραμα της καιόμενης βάτου, η θεοπτία με την απόδοση των Δέκα Εντολών, η έξοδος του Ισραηλιτικού λαού, αλλά και το σπήλαιο όπου αναζήτησε καταφύγιο ο Προφήτης Ηλίας. Με τη Μονή του Σινά συνδέεται επίσης η Αγία Αικατερίνη καθώς, σύμφωνα με την παράδοση, εκεί βρέθηκε θαυματουργικά το λείψανό της. Το Σινά υπήρξε ανέκαθεν σημαντικό στη συνείδηση των Χριστιανών και κατείχε εξέχουσα θέση μεταξύ των ιερών τόπων της Ανατολής. Ήδη από τον 3ο αιώνα, ένας μικρός ναός αφιερωμένος στη Θεοτόκο χτίστηκε από την Αγία Ελένη στον τόπο της φλεγόμενης βάτου. Τον 6ο αιώνα, ο αυτοκράτορας Ιουστινιανός περιέβαλε τη Μονή του Σινά με ισχυρά οχυρωματικά τείχη. Κατά τον Μεσαίωνα, η φήμη και η τιμή της Αγίας Αικατερίνης διαδόθηκαν στην Ευρώπη, με αποτέλεσμα η Μονή να γνωρίσει μεγάλη ανάπτυξη από τον 11ο/12ο αιώνα και εξής. Ως εκ τούτου, η Μονή συχνά χαρακτηρίζεται το σημαντικότερο μοναστήρι του κόσμου.²³³

Το τρικόρυφο όρος του Σινά αποτυπώνεται σε τέσσερα θαυμάσια μετάλλια της Συλλογής της Τράπεζας της Ελλάδος (εικ. 151), που εκδόθηκαν το 1921 σε ανάμνηση του ιωβηλαίου του Αρχιεπισκόπου Σινά Πορφύριου Β' (εικ. 213).²³⁴ Στις οπίσθιες όψεις τους, στο κέντρο, εικονίζεται η φρουριακής μορφής

μοναστική πολιτεία. Με λεπτομέρεια αποδίδονται τα τετράπλευρα ισχυρά τείχη που περιβάλλουν το καθολικό (παλαιοχριστιανική βασιλική) και το ψηλό κωδωνοστάσιο, ενώ διακρίνεται και η τοξωτή είσοδος καθώς και ένα άνοιγμα ψηλά στο τείχος που εξυπηρετούσε την τροφοδοσία των μοναχών. Γύρω από τη Μονή, συμπυκνώνονται σκηνές από τη Βίβλο και η σχετική με την Αγία Αικατερίνη παράδοση. Το Όρος του Μωυσή (όρος Χωρήβ) ορθώνεται στο κέντρο και επιστέφεται με τον Προφήτη γονατιστό να στρέφεται προς τον ουρανό και να παραλαμβάνει στα χέρια του τις πλάκες με τις Δέκα Εντολές. Αριστερά, υψώνεται ο όγκος του όρους της Αγίας Επιστήμης (όρος του Ααρών) και στους πρόποδες του η Ακατάφλεκτος Βάτος: Η Θεοτόκος «φέρουσα έν γαστρί τὸν Χριστὸ» σε στάση δέησης μέσα σε φλεγόμενο στεφάνι. Αριστερά της, παράσταση του όρθιου Μωυσή με τη ράβδο του και το κοπάδι μπροστά παραπέμπει στο θαύμα του με το «ὔδωρ ἐκ πέτρας». Τέλος δεξιά, στην κορυφή του ονομαζόμενου όρους της Αγίας Αικατερίνης, απεικονίζεται το σκηνώμα της Αγίας, που κατά την παράδοση αποτέθηκε εκεί από αγγέλους. Μπροστά, στους πρόποδες του όρους, η Αγία Αικατερίνη εικονίζεται όρθια με τα σύμβολα του μαρτυρίου και της μόρφωσής της: Τον ακιδόφορο τροχό, τη μάχαιρα και κλαδί. Τα μετάλλια, φιλοτεχνημένα το 1921 από τον οίκο μεταλλίων Oertel του Βερολίνου, ακολουθούν δυτικοευρωπαϊκά πρότυπα.²³⁵

Εικ. 151
Αναμνηστικό μέταλλο για το ιωβηλαίο του Αρχιεπισκόπου
Σινά Πορφυρίου Β', 1921, αριθ. κατ. 154.1, οπίσθια όψη.

Η σχηματική απεικόνιση των τριών κορυφών του όρους Σινά και της φρουριακής Μονής, αλλά και ο εμπλουτισμός της με στιγμιότυπα της τοπικής παράδοσης, είναι γνωστά ήδη από τον 16ο αιώνα από διάφορα χαρακτηριστικά περιηγητών και απαντάται επίσης σε σφραγίδες της Μονής. Πρόκειται για εικαστική παράδοση που αναπτύχθηκε παράλληλα με τη διάδοση της τιμής της Αγίας Αικατερίνης και την αυξανόμενη φήμη της Μονής.

Η Ιερά Μονή της Αγίας Αικατερίνης του Σινά, απομονωμένη στην αφιλόξενη έρημο, αποτελεί το αρχαιότερο εν λειτουργία χριστιανικό μοναστικό καθίδρυμα με αδιάλειπτο βίο 15 περίπου αιώνων. Παρά τις μεγάλες δυσκολίες που αντιμετώπισε στο αλλόφυλο και αλλοεθνές περιβάλλον, όχι μόνο κατάφερε

Εικ. 152
Ο αναμνηστικό σταυρός της Αγίας Αικατερίνης για την
1400ετηρίδα της Ιεράς Μονής Σινά, 1966, αριθ. κατ. 155.1.ι.

να κρατήσει την Ορθοδοξία ακέραια και να ενισχύσει την Εκκλησία και το Οικουμενικό Πατριαρχείο με εξέχουσες προσωπικότητες του ασκητισμού, αλλά και να εξασφαλίσει ιδιαίτερα προνόμια, τόσο από τον Μωάμεθ όσο και αργότερα από πάπες και ηγεμόνες Ανατολής και Δύσης.

Η Ιερά Αυτόνομος και Αυτοκρατορική Μονή και Αρχιεπισκοπή Θεοβαδίστου Όρους Σινά²³⁶ αποτελεί σημαντικό πνευματικό φάρο του ελληνισμού, με μεγάλη συμβολή στον ορθόδοξο μοναχισμό και το Ελληνικό Έθνος. Ανάλογος ήταν και ο εορτασμός των 1400 ετών από την ίδρυσή της. Οι εκδηλώσεις της επετείου έλαβαν χώρα στα μέσα Σεπτεμβρίου του 1966, με βυζαντινή μεγαλοπρέπεια και κατανυξη και με τη συμμετοχή επιφανών προσωπικοτήτων, όπως του βασιλέα Κωνσταντίνου και του πρόεδρου της Κύπρου, Αρχιεπισκόπου Μακαρίου. Τεκμήρια των λαμπρών εορτασμών αποθησαυρίζονται στη Συλλογή της Τράπεζας της Ελλάδος. Πρόκειται για αναμνηστικούς σταυρούς με μορφή παρασήμου, που επιδόθηκαν στου υψηλούς προσκεκλημένους (εικ. 152).²³⁷

Εκκλησία της Κύπρου

Στην Κύπρο, στο σταυροδρόμι τριών ηπείρων (Αφρικής, Ασίας και Ευρώπης), ο χριστιανισμός διδάχθηκε από πολύ νωρίς. Το έτος 45 μ.Χ., οι Απόστολοι Παύλος, Βαρνάβας και Μάρκος αποβιβάστηκαν στη Σαλαμίνα, στην ανατολική ακτή της Νήσου. Η Εκκλησία της, διαχρονικός θεσμός που παραμένει αναλλοίωτος επί δύο σχεδόν χιλιετίες, ανέκαθεν υπήρξε ανεξάρτητη και αυτοκέφαλη, γεγονός που της αναγνωρίστηκε και επισήμως το 431, από την Γ΄ Οικουμενική Σύνοδο της Εφέσου. Ως η μοναδική αρχαία Αυτοκέφαλη Εκκλησία, ακολουθεί στα πρεσβεία τιμής μετά τα Ορθόδοξα Πρεσβυγενή Πατριαρχεία.²³⁸

«Τὸ μέγα κλέος τῆς Κύπρου, τῆς Οἰκουμένης τὸν κήρυκα», τον Απόστολο Βαρνάβα, τιμά ως προστάτη της η Κύπρος· αυτός υπήρξε ο πρώτος Επίσκοπος και ιδρυτής της Εκκλησίας της, και όχι μόνον καταγόταν αλλά μαρτύρησε σε αυτήν. Η μορφή του παραδίδεται στο «μετάλλιον» της Συλλογῆς της Τράπεζας της Ελλάδος (εικ. 153), φιλοτεχνημένο από τον Ελευθέριο Κελαϊδή (1954), αλλά και στο μεταγενέστερο «παρασήμιον» που κατασκευάστηκε από τη χρυσοθήκη Ζολότα (εικ. 46).²³⁹ Σε μετάλλια τον απεικόνισε αντίστοιχα και η Ιερά Μητρόπολη Πάφου, η πρώτη τη τάξει μητρόπολη της Εκκλησίας της Κύπρου, σε εναγκαλισμό με τον Απόστολο Παύλο (εικ. 154).²⁴⁰

Σε μετάλλια και αναμνηστικά νομίσματα που αποθησαυρίζονται στη Συλλογή της Τράπεζας της Ελλάδος αποτυπώνεται και η μορφή του Εθνάρχη Μακαρίου. Ο Αρχιεπίσκοπος

Εικ. 153
Το μετάλλιο του Αποστόλου Βαρνάβα, Εκκλησία της Κύπρου,
αριθ. κατ. 158.

Εικ. 154
Το μετάλλιο της Μητροπόλεως Πάφου, Κύπρος, αριθ. κατ. 164.i.

Εικ. 156
Αναμνηστικό μετάλλιο για την 100ετηρίδα της Μονής Αγίου Ανδρέα Καρπασίας, Κύπρος, 1967, αριθ. κατ. 166.ii.

Εικ. 155
Αναμνηστικό μετάλλιο για τον Αρχιεπίσκοπο Κύπρου Μακάριο, 1977, αριθ. κατ. 163.

Μακάριος Γ' υπήρξε ο εκκλησιαστικός και εθνικός ηγέτης που, με την παγκόσμια προβολή και το διεθνές κύρος του, σφράγισε την ιστορία του νεότερου κυπριακού ελληνισμού. Διετέλεσε πρώτος πρόεδρος της Κυπριακής Δημοκρατίας από το 1960 μέχρι τον θάνατό του, το 1977 (εικ. 155). Στις 7 Οκτωβρίου 1967, ο προκαθήμενος της Εκκλησίας της Κύπρου υποδέχθηκε με τιμές αρχηγού κράτους τη λειψανοθήκη με την τίμια κάρα του Αποστόλου Ανδρέα, η οποία ήρθε από την Πάτρα και εκτέθηκε σε λαϊκό προσκύνημα επί μία εβδομάδα. Υπήρξε ένα από τα μεγαλύτερα χριστιανικά γεγονότα της Κύπρου, καθώς συνδέθηκε και με τα εγκαίνια της Μονής του Αποστόλου Ανδρέα στην Καρπασία. Σύμφωνα με την παράδοση, ο Άγιος, όταν κατά την ιεραποστολική περιοδεία του αποβιβάστηκε

στο ακρωτήριο της Καρπασίας, στο ΒΑ ακροτελεύτιο σημείο της Μεγαλονήσου, με θαυματουργό τρόπο φάνερωσε πηγή νερού.²⁴¹ Το χαρακτηριστικό αρχιτεκτονικό σύμπλεγμα της Μονής και η βραχώδης παραλία του ακρωτηρίου της Καρπασίας απεικονίζονται στα μετάλλια που κόπηκαν σε ανάμνηση των 100 χρόνων «επανεκκίνησης της Μονής του Αποστόλου Ανδρέα» (εικ. 156). Επί πολλούς αιώνες, η Μονή αποτελεί τόπο προσκυνήματος για τους Χριστιανούς αλλά και για τους μουσουλμάνους κατοίκους του νησιού. Αν και ιδιοκτησιακά ανήκε πάντοτε στην Ορθόδοξη Εκκλησία της Κύπρου, από το 1974 βρίσκεται στα κατεχόμενα εδάφη. Έκτοτε, στη συνείδηση του αδούλωτου κυπριακού ελληνισμού, η περίπτωση Μονή αποτελεί σύμβολο εναργούς μνήμης.

Η Εκκλησία εν Ελλάδι

Την Κυριακή 20 Αυγούστου 1850, ήχησαν πανηγυρικά οι καμπάνες, σε όλους τους ναούς της ελληνικής επικράτειας. Τελέστηκε δοξολογία και αναγνώστηκε ο «πατριαρχικός συνοδικός τόμος», με τον οποίο οι Εκκλησιαστικές Επαρχίες του Οικουμενικού Πατριαρχείου στην Ελλάδα ανακηρύσσονταν σε Αυτοκέφαλη Εκκλησία. Η παραχώρηση του Αυτοκεφάλου, ο διοικητικός δηλαδή διαχωρισμός της Εκκλησίας της Ελλάδος από το Πατριαρχείο, αποτέλεσε γεγονός εξέχουσας σημασίας, με το οποίο αποκαθίστατο η κανονική ενότητα των δύο Εκκλησιών, μετά την αντικανονική και αυθαίρετη ανακήρυξη της Αυτοκεφαλίας από την Αντιβασιλεία του Όθωνα το 1833.²⁴²

Η ιστορία της ελλαδικής Εκκλησίας είναι συνυφασμένη με την ιστορία της νεότερης και σύγχρονης Ελλάδας. Γεωγραφικές επεκτάσεις, πολιτειακές μεταβολές, πολιτικές έριδες και πόλεμοι είχαν αντίκτυπο στην Εκκλησία της Ελλάδος.²⁴³ Και, αντίστροφα, η Εκκλησία με σημαντικό πνευματικό, κοινωνικό και φιλανθρωπικό έργο στήριξε τον ελληνικό λαό σε όλες τις κρίσεις. Με οδηγό τα τεκμήρια της Συλλογής, μπορούμε να ανατρέξουμε σε μερικούς σταθμούς της παράλληλης αυτής πορείας.

Η Αθήνα, πρωτεύουσα του Ελληνικού Βασιλείου από το 1834, αποτέλεσε εξαρχής την

έδρα της Εκκλησίας της Ελλάδος. Ο Μητροπολίτης, και αργότερα Αρχιεπίσκοπος, Αθηνών ήταν ανέκαθεν πρόεδρος της Ιεράς Συνόδου που απαρτιζόταν από τους εν ενεργεία επισκόπους. Άξιοι και εμπνευσμένοι ιεράρχες, αγωνιστές του 1821 ή λόγιοι και καθηγητές πανεπιστημίου βρέθηκαν στο πηδάλιο της νεότευκτης Εκκλησίας και έθεσαν τα θεμέλια για την απρόσκοπτη και λαμπρή συνέχειά της. Ένα από τα πρώτα και δύσκολα ζητήματα που κλήθηκαν να αντιμετωπίσουν ήταν η οικτρή κατάσταση του ιερού κλήρου. Μετά την Ελληνική Επανάσταση και κατά τα πρώτα χρόνια της ίδρυσης της Εκκλησίας, αμάθεια και οδυνηρή φτώχεια διέκρινε τους κατώτερους κληρικούς. Οι προσπάθειες ίδρυσης ιερατικών σχολών για τη μόρφωση των εφημερίων και εξασφάλισης της τακτικής μισθοδοσίας τους από ειδικό εκκλησιαστικό ταμείο δεν ευοδώθηκαν· ένα μετάλλιο ωστόσο μας θυμίζει ότι το 1844 ιδρύθηκε η Ριζάρειος Εκκλησιαστική Σχολή.²⁴⁴ Πρόκειται για ένα από τα πρώτα δημόσια εκπαιδευτικά ιδρύματα, απότοκο του οράματος των ομογενών Ηπειρωτών επιχειρηματιών αδερφών Μάνθου και Γεωργίου Ριζάρη, για την ενίσχυση της παιδείας του Έθνους. Στην εμπρόσθια όψη του αναμνηστικού μεταλλίου, που εκδόθηκε το 1994 για τα 150 χρόνια λειτουργίας της περιφημής Σχολής, απεικονίζεται

Εικ. 157
Αναμνηστική πλακέτα για την 1900ετηρίδα από την έλευση του Αποστόλου Παύλου στον ελλαδικό χώρο, 1951, αριθ. κατ. 170.ι, λεπτομέρεια.

Εικ. 158
Αναμνηστικό μέταλλο για την 150ετηρίδα της Ριζαρείου
Εκκλησιαστικής Σχολής, 1994, αριθ. κατ. 178.ι, οπίσθια όψη.

Εικ. 159
Αναμνηστικό μέταλλο του «Ιερού Συνδέσμου» Κληρικών
Ελλάδος, 1912, αριθ. κατ. 177.ι.

η προτομή του μεγάλου ευεργέτη Γεωργίου Ριζάρη, ενώ στην οπίσθια το παλαιό κτήριο, που βρισκόταν στο σημερινό πάρκο Ριζάρη, και το οποίο κατεδαφίστηκε το 1962 (εικ. 158).

Προσπάθειες για την ηθική και πνευματική ανύψωση του ιερού κλήρου, αλλά και την αξιοπρεπή συντήρησή του, ανέλαβε και ο Μητροπολίτης Αθηνών Γερμανός (Καλλιγιάς) (1889-1896).²⁴⁵ Ίδρυσε τη «Γερμάνειον» ιερατική Σχολή, το Θεολογικό Οικοτροφείο και τον «Ιερόν Σύνδεσμον» των Κληρικών (εικ. 159), ένα σημαντικό σωματείο με συνεχή βίο από το 1890 μέχρι σήμερα. Λίγα χρόνια αργότερα, το 1894, ο Σύνδεσμος ξεκίνησε την έκδοση της ομώνυμης εφημερίδας, του πρώτου δημοσιογραφικού οργάνου της Εκκλησίας της Ελλάδος.²⁴⁶

Η Μητρόπολη Αθηνών ανυψώθηκε σε Αρχιεπισκοπή το 1923 (εικ. 160). Πρώτος «Αρχιεπίσκοπος Αθηνών και πάσης Ελλάδος» διετέλεσε ο Χρυσόστομος (Παπαδόπουλος)

Εικ. 160
Αναμνηστικό μέταλλο της Αρχιεπισκοπής Αθηνών,
αριθ. κατ. 179.ι.

Εικ. 161
Ο σταυρός του Αρχιεπισκόπου Αθηνών Χρυσάνθου για τους τραυματίες του Ελληνοϊταλικού Πολέμου, (1940-1941), αριθ. κατ. 181.i.

(1923-1938). Θεολόγος, καθηγητής πανεπιστημίου, ακαδημαϊκός, κινήθηκε προς την επίλυση των εκκλησιαστικών θεμάτων και την αναμόρφωση της Εκκλησίας της Ελλάδος. Ο νέος «Καταστατικός Νόμος της Αυτοκεφάλου Εκκλησίας της Ελλάδος» (Φ.Ε.Κ. 387Α), που ψηφίστηκε το ίδιο έτος, ουσιαστικά σήμανε την αποκατάσταση της κανονικής διοίκησης και λειτουργίας της Ελλαδικής Εκκλησίας με την αποδέσμευσή της από την Πολιτεία. Επανιδρύθηκε η Διαρκής Ιερά Σύνοδος ως ανώτατη εκκλησιαστική Αρχή, η οποία και εξέλεγε πλέον τους επισκόπους, αντί να ορίζονται αριστίνδην από την εκάστοτε κυβέρνηση. Επί των ημερών του Χρυσοστόμου, επιβλήθηκε επίσης το νέο Ιουλιανό ημερολόγιο.²⁴⁷

Τα επόμενα τεκμήρια της Συλλογής μνημονεύουν τις δύσκολες στιγμές του ελληνοισμού κατά τον Β' Παγκόσμιο Πόλεμο και την ενεργό συμμετοχή της Εκκλησίας στον εθνικό αγώνα. Οι σταυροί για τους τραυματίες του Ελληνοϊταλικού πολέμου (εικ. 161)

μας θυμίζουν το αξιοθαύμαστο φιλανθρωπικό έργο του Αρχιεπισκόπου Χρυσάνθου (Φιλιππίδη) (1938-1940). Η αναγραφόμενη ρήση «ΕΝ ΤΩΤΩ ΝΙΚΑ» στόχευε στην τόνωση του φρονήματος των πολεμιστών. Εξ άλλου και άλλες ενέργειες του Αρχιεπισκόπου ήταν αξιοσημείωτες, όπως η πατριωτική αλληλογραφία, και η αποστολή δεμάτων και εντύπων προς τους μαχόμενους στο μέτωπο.²⁴⁸

Ο Αρχιεπίσκοπος αμέσως μετά την κήρυξη του πολέμου οργάνωσε τον εθελοντισμό κληρικών και λαϊκών, την «πρόνοια στρατευμένων», διέθεσε ιερείς για τις θρησκευτικές ανάγκες και προσέφερε οικονομική βοήθεια στους ασθενείς, τους τραυματίες και τις οικογένειες των πολεμιστών. Μνημειώδης στάση αντίστασής του προς τους κατακτητές υπήρξε, τον Απρίλιο του 1941, η συμβολική άρνησή του να υποδεχθεί τους Γερμανούς και να τους «παραδώσει» την πόλη των Αθηνών, αλλά και να ορκίσει την κατοχική κυβέρνηση του Γεωργίου Τσολάκογλου.

Εικ. 162
Αναμνηστικό μετάλλιο για την 25ετηρίδα του Εθνικού Οργανισμού Χριστιανικής Αλληλεγγύης, 1966, αριθ. κατ. 176.ii.

Η γερμανική κατοχή επέφερε την έλλειψη τροφίμων και τον τρομερό λιμό. Ο νέος Αρχιεπίσκοπος Αθηνών Δαμασκηνός (Παπανδρέου) (1941-1949), για την αντιμετώπιση της πείνας, ίδρυσε το 1941 τον Εθνικό Οργανισμό Χριστιανική Αλληλεγγύη (Ε.Ο.Χ.Α.). Επρόκειτο για έναν φορέα που είχε πλήρη ευθύνη της κοινωνικής πολιτικής σε ολόκληρη τη χώρα, με παραρτήματα στις περισσότερες μεγάλες πόλεις της Ελλάδας και κέντρο δράσης κάθε ενορία. Τα σχετικά αναμνηστικά μετάλλια της Συλλογής (εικ. 162) εκδόθηκαν για τον εορτασμό των 25 ετών από την ίδρυση του οργανισμού. Τον Δεκέμβριο του 1966, εορτάστηκε πανηγυρικά η «Εβδομάς του Ε.Ο.Χ.Α.». Σε όλη σε όλη την Ελλάδα, σε νομαρχίες και μητροπόλεις, είχαν συσταθεί επιτροπές του εορτασμού που είχαν αναλάβει αφενός τη συγκέντρωση όλων των στοιχείων της δράσης του οργανισμού, αφετέρου την προβολή του έργου του. Εκτός από μνημόσυνα και αρχιερατικές λειτουργίες, ραδιοφωνικές

μεταδόσεις, μηνύματα του Αρχιεπισκόπου και του Υπουργού Προνοίας, πανηγυρικές ομιλίες σε εκκλησίες και σχολεία και πλήθος δημοσιευμάτων στον Τύπο, απονεμήθηκαν επίσης τα αναμνηστικά αυτά μετάλλια, συνοδευόμενα από διπλώματα τιμητικής διάκρισης με την υπογραφή του Αρχιεπισκόπου Αθηνών και Πάσης Ελλάδος Χρυσοστόμου Β' (Χατζησταύρου) (1962-1968).²⁴⁹ Οι απολαβόντες τιμώνταν για τη συμβολή τους «εις τὸ ὑψηλὸν ἔργον τῆς ἐπιβιώσεως τοῦ Ἑλληνικοῦ λαοῦ, τὸ ὁποῖον ἡ μήτηρ ἡμῶν Ἐκκλησία εἶχεν ἀναλάβει κατὰ τὴν ἐχθρικήν Κατοχήν (1941-1944) καὶ ἔφερεν εἰς αἴσιον πέρας διὰ τοῦ ὑπ' Αὐτῆς ἰδρυθέντος ΕΘΝΙΚΟΥ ΟΡΓΑΝΙΣΜΟΥ ΧΡΙΣΤΙΑΝΙΚΗΣ ΑΛΛΗΛΕΓΓΥΗΣ».

Τον Δαμασκηνό διαδέχθηκε στον Αρχιεπισκοπικό Θρόνο των Αθηνών ο Σπυρίδων (Βλάχος) (1949-1956), πρώην Μητροπολίτης Ιωαννίνων, άνδρας με μεγάλο κύρος, βαθιά πείρα και ικανότητα, όπως επίσης φιλανθρωπική και αντιστασιακή δράση κατά τον

Εικ. 163
Ο «σταυρός» του Αρχιεπισκόπου Αθηνών Σπυρίδωνος για τους πολεμιστές της Κορέας, 1952, αριθ. κατ. 182.ι.

βορειοηπειρωτικό αγώνα. Ο Σπυρίδων ανέπτυξε πολυεπίπεδη δραστηριότητα από τον Αρχιεπισκοπικό Θρόνο: Μεριμνήσε για τη διενέργεια πανελληνίου εράνου για την ανοικοδόμηση των κατεστραφέντων κατά τον πόλεμο ναών της χώρας, οργάνωσε την αποστολή του «δέματος επαναπατρισμού» και ζήτησε την παλιννόστηση των Ελληνόπουλων που είχαν απομακρυνθεί από την Ελλάδα με το «παιδομάζωμα». Συγχρόνως, πρωτοστάτησε στον Αγώνα των Κυπρίων για ένωση με την Ελλάδα, αλλά τέθηκε και εναντίον της εκτέλεσης του Νίκου Μπελογιάννη και των άλλων συντρόφων του. Στην εθνική δράση του αγωνιστή ιεράρχη εντάσσεται και ο «σταυρός» που προσέφερε το 1952 στους μαχητές του ελληνικού εκστρατευτικού σώματος στην Κορέα (εικ. 163). Ο ελληνικός σταυρός και η ρήση ΕΝ ΤΟΥΤΩ ΝΙΚΑ αποτυπώνονται στο κυκλικό αργυρό μετάλλιο, ενώ στη πίσω πλευρά γύρω από τη χρονολογία 1952 αναγράφεται το όνομα και ο τίτλος του ιεράρχη «Ο ΑΡΧΙΕΠΙΣΚΟΠΟΣ ΑΘΗΝΩΝ ΣΠΥΡΙΔΩΝ».²⁵⁰

Ορισμένα τεκμήρια από την αρχιερατεία του Αρχιεπισκόπου Σπυρίδωνος μάς παραπέμπουν σε μια άλλη σπουδαία ποιμαντική δραστηριότητα της Εκκλησίας της Ελλάδος, τα κατηχητικά σχολεία (εικ. 164-166). Άρχισαν να ιδρύονται στην Ελλάδα από το 1870, παγιώθηκαν πάντως ως επίσημος θεσμός της Εκκλησίας από το 1945, όταν αναδιοργανώθηκε η Αποστολική Διακονία και ιδρύθηκε ειδική διεύθυνσή της (εικ. 165). Τα κατηχητικά σχολεία παρουσίασαν τη μεγαλύτερη αύξηση και πρόοδο κατά τη δεκαετία του 1950 και στις αρχές της δεκαετίας του 1960.²⁵¹ «Άφετε τὰ παιδιά ἔρχεσθαι πρὸς με» (Λκ, ιη', 16), αναγράφεται στα ενθύμια του 1951 (εικ. 166), στο ανοικτό Ευαγγέλιο που κρατά ο Ιησούς στο αριστερό χέρι του, ενώ με το δεξί ευλογεί. Αργότερα, το 1968, με πρωτοβουλία του Αρχιεπισκόπου Αθηνών Ιερώνυμου (Κοτσώνη) (1967-1973) οργανώθηκε στο Παναθηναϊκό Στάδιο λαμπρή γιορτή για τη συμπλήρωση 40 ετών από τη συστηματική λειτουργία του κατηχητικού.²⁵² Τα σχετικά αναμνηστικά μετάλλια φέρουν στην

Εικ. 164
Σήμα των κατηχητικών σχολείων, αριθ. κατ. 173.2.ii.

Εικ. 165
Σήμα των κατηχητικών σχολείων της αποστολικής διακονίας, αριθ. κατ. 173.1.

Εικ. 166
Αναμνηστικό μετάλλιο των κατηχητικών σχολείων, 1951, αριθ. κατ. 174.ι.

Εικ. 167
Μετάλλιο της Αρχιεπισκοπής Αθηνών για την ενοριακή αιμοδοσία, 1993, αριθ. κατ. 185.2.

εμπρόσθια όψη το Χριστόγραμμα, περιβαλλόμενο από δάφνινο στεφάνι (αριθ. κατ. 175), ένας τύπος που – όπως φαίνεται – καθιερώθηκε έκτοτε για όλα τα σήματα που κατέκλυσαν την Ελλάδα (εικ. 164).

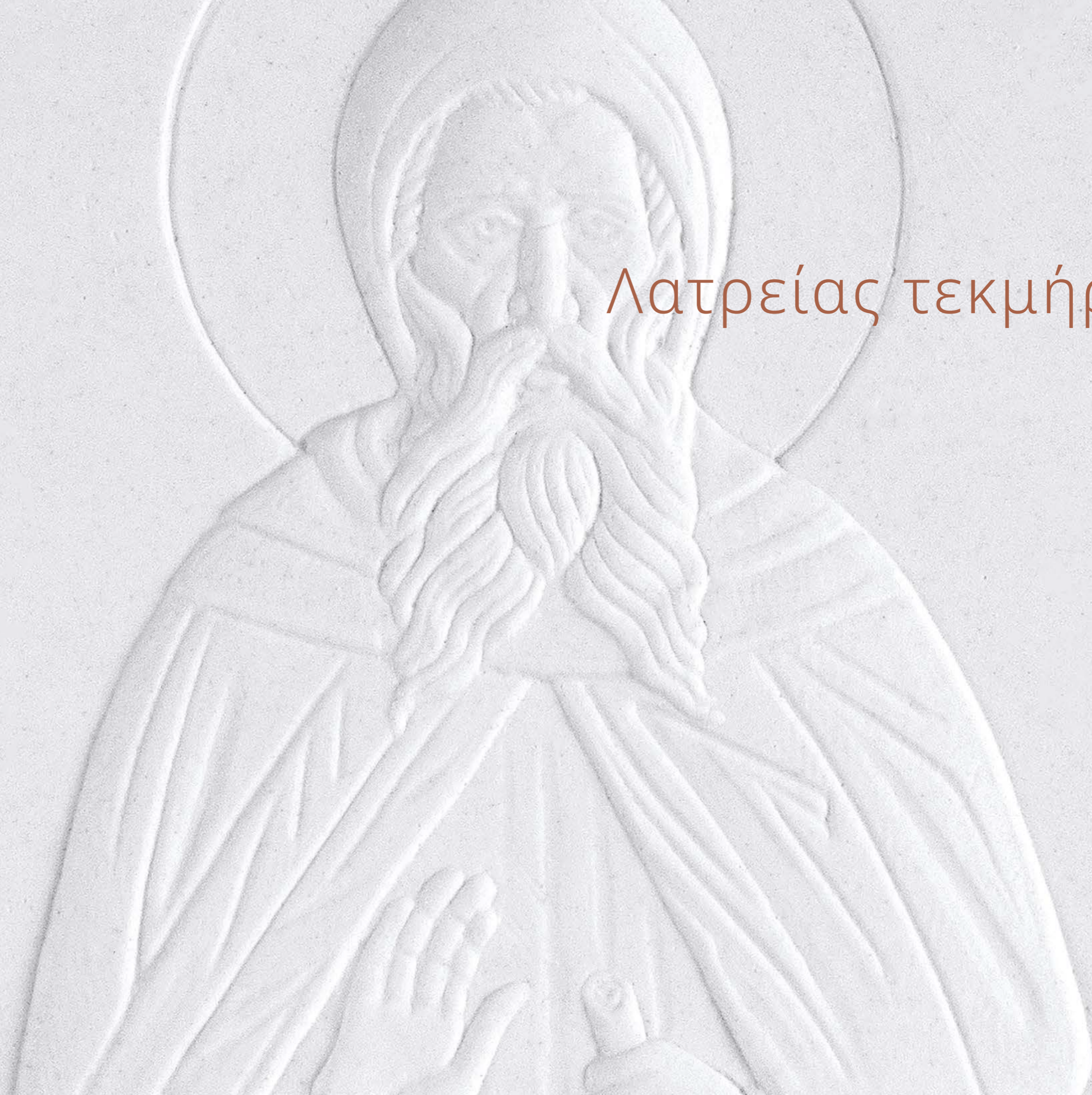
Ο σταυρός του Αγίου Διονυσίου του Αρεοπαγίτου θεσπίστηκε ως ηθική αμοιβή από τον Αρχιεπίσκοπο Αθηνών Σεραφείμ (Τίκα) (1974-1998) το 1976 (αριθ. κατ. 183).²⁵³ Δύο ακόμα τιμητικές διακρίσεις από την αρχιερατεία του ρίχνουν φως σε μια επιπλέον δράση της Εκκλησίας της Ελλάδος. Προέρχονται από την ενοριακή αιμοδοσία της Αρχιεπισκοπής Αθηνών (αριθ. κατ. 185.1-2) και εξαίρουν τη σύντονη προσπάθεια των μητροπόλεων και των ενοριών για τη συστηματική καλλιέργεια

του υψηλού φρονήματος ετοιμότητας των πιστών για αιμοδοσία. Από πολύ νωρίς η Εκκλησία της Ελλάδος προώθησε την αιμοδοσία ως έμπρακτη και αναντικατάστατη εκδήλωση αγάπης. «Ὡσπερ πελεκάν τετρωμένος τὴν πλευρὰν σου, Λόγε, σοὺς θανόντας παῖδας ἐζώσας ἐπιστάξας ζωτικούς αὐτοῖς κρουνοὺς»· προβάλλοντας το αλληγορικό εγκώμιο του Επιταφίου και υιοθετώντας την παράσταση του αρχαίου μύθου του πελεκάνου που τρυπά με το ράμφος το στήθος του για να δώσει το ζωγόνο αίμα του στους νεοσσούς του, ο Αρχιεπίσκοπος τιμά τους ενοριότες εθελοντές αιμοδότες με αυτά τα βραβεία, «μετ' εὐχῶν και ἀγάπης»²⁵⁴ (εικ. 167).

Εικ. 168
Ο Αργυρός Σταυρός του Αποστόλου Παύλου, Ιερά Σύνοδος της Εκκλησίας της Ελλάδος, αριθ. κατ. 168.2.

Λατρείας τεκμήρια

Ορθοδόξων καυχήματα

Ο ελλαδικός χώρος συνδέεται με μια δισχιλιετή σχεδόν ιστορία χριστιανισμού και παράλληλα με ένα εκτεταμένο ελληνορθόδοξο (πρωτοχριστιανικό, βυζαντινό, μεταβυζαντινό, νεότερο) αγιολογικό παρελθόν. Απόστολοι διάβηκαν και δίδαξαν στα ελληνικά χώματα: άγιοι ιεράρχες, λόγιοι και μοναχοί τα ευεργέτησαν με τη δραστηριότητά τους: ομολογητές, μάρτυρες και νεομάρτυρες στήριξαν την πίστη τους ενάντια σε διώκτες και κατακτητές: όσοι, ασκητές και αναχωρητές αγίασαν μέσα από τη βιωτή τους.

Σύμφωνα με την παράδοση της Ορθόδοξης Εκκλησίας, κάθε μητροπολιτική περιφέρεια, κάθε πόλη, χωριό και ενορία, τιμά τους τοπικούς αγίους. Ορισμένοι από αυτούς έλκουν την καταγωγή τους από τις αγιοτόκες περιοχές ή ανατράφηκαν εκεί: άλλοι μαρτύρησαν ή έζησαν οσιακά σε αυτά τα μέρη και έχουν συνδέσει το όνομά τους με θαύματα και γεγονότα της επιχώριας ιστορίας. Η εντοπιότητα των αγίων αναζωπυρώνει το φρόνημα των ευσεβών Χριστιανών, οι οποίοι σεμνύνονται για τη σχέση τους με τους αγίους.²⁵⁵

Ο ελληνικός ορθόδοξος αγιολογικός πλούτος αναδεικνύεται με ξεχωριστό τρόπο μέσα από τα τεκμήρια της Συλλογής της Τράπεζας της Ελλάδος. Στο «εικονοστάσι» των μεταλλίων προβάλλουν οι ιδιαίτερες σχέσεις των

αγίων με τις κατά τόπους Εκκλησίες, όπως και οι ποικίλοι τρόποι με τους οποίους τιμώνται.

Το Άγιον Όρος είναι γνωστό και ως το «Περιβόλι της Παναγίας», ο κατεξοχήν τόπος όπου τιμάται η Θεοτόκος. Στα μέταλλα που εξέδωσε η Ιερή Κοινότητα το 1987 (εικ. 170), η Θεοτόκος απεικονίζεται εν μέσω νεφελών να κρατά απλωμένο το μαφόριό της πάνω από το ορεινό τοπίο και τη θάλασσα, ως επισκίαση του Άθω. Στην άλλη όψη, οι κτίτορες του πρωτάτου, αυτοκράτορες Νικηφόρος και Ιωάννης, κρατούν ανάμεσά τους ομοίωμα του καθολικού. Εκεί, στον καθεδρικό ναό στο κέντρο των Καρυών, φυλάσσεται η εικόνα της Παναγίας «Άξιον έστί», η οποία σπάνια εξέρχεται από την Αθωνική Πολιτεία. Τα κειμήλια πρέπει να διανεμήθηκαν ως ευλογία για την τρίτη έξοδό της, τον Νοέμβριο του 1987, κατά την επίσημη επίσκεψη του Οικουμενικού Πατριάρχη Δημητρίου στην Αθήνα.²⁵⁶

Ως «Υπέρμαχος Στρατηγός» αποδίδεται η δεόμενη Παναγία πάνω από το «ΕΥΨΥΧΟΝ ΠΤΟΛΙΕΘΡΟΝ» της Κομοτηνής (εικ. 169). Η κοινή πίστη ότι η πολιούχος Θεοτόκος συνδράμει την πόλη έχει την αφετηρία της στην εποχή της Τουρκοκρατίας. Πλήθος είναι οι παραδόσεις για θαυματουργικές παρεμβάσεις της που μαρτυρούνται σε γραπτές πηγές και προφορικές διηγήσεις. Κάθε χρόνο, στις 14 Μαΐου,

Εικ. 169
Αναμνηστικό μέταλλο για την απελευθέρωση της Κομοτηνής, 1967(·), αριθ. κατ. 240, λεπτομέρεια εμπρόσθιας όψης.

Εικ. 170
Αναμνηστικό μέταλλο της Ιεράς Κοινότητας του Αγίου Όρους για την έξοδο της εικόνας «Άξιον ἔστι» στην Αθήνα(ς), 1987, αριθ. κατ. 55.ι.

όταν εορτάζονται τα «ΕΛΕΥΘΕΡΙΑ» σε ανάμνηση της ανεξαρτησίας της πόλης το 1920, αποδίδεται ιδιαίτερη τιμή στη Θεοτόκο.²⁵⁷ Οι Κομοτηναίοι κατέχουν μάλιστα και δύο θαυματουργές εικόνες Της. Εκείνη που φυλάσσεται στη Μονή της Παναγίας Φανερωμένης Βαθυρρύακος λιτανεύεται μεγαλοπρεπώς κατά τους εορτασμούς και «Κομοτηναίων ή πόλις ἐπαγάζεται καυχωμένη».

Με παρόμοιο τρόπο, ως προστάτες πόλεων, χωριών ή μονών αποδίδονται σε αναμνηστικά μέταλλια και άλλοι πολιούχοι ή κτίτορες άγιοι. Ο Άγιος Ιωάννης ο Πρόδρομος φέρει στον απλωμένο μανδύα του την ομώνυμη Μονή που βρίσκεται στο Ακριτοχώρι του Σιδηροκάστρου (εικ. 171). Ο Άγιος Δημήτριος, πολιούχος της Θεσσαλονίκης, απλώνει τα χέρια του προστατευτικά πάνω από τη γενέτειρά του πόλη (εικ. 172). Ο ίδιος, επίσης, πάντα

Εικ. 171
Αναμνηστικό μέταλλο της Μονής του Τιμίου Προδρόμου, Ακριτοχώρι, Σέρρες, 1996, αριθ. κατ. 273, εμπρόσθια όψη.

Εικ. 172
Αναμνηστικό μέταλλο για την επίσκεψη του Πατριάρχη Κωνσταντινουπόλεως Βαρθολομαίου στη Θεσσαλονίκη, 1997, αριθ. κατ. 212, οπίσθια όψη.

Εικ. 173
Αναμνηστικό μέταλλο της Ιεράς Μητροπόλεως Θεσσαλονίκης, 1989, αριθ. κατ. 216, εμπρόσθια όψη.

με την ιδιότητα του πολιούχου, κρατά στην αγκαλιά του ομοίωμα του περίφημου ναού που είναι αφιερωμένος στην τιμή του (εικ. 173). Ακολουθώντας τη βυζαντινή καλλιτεχνική παράδοση απεικόνισης αφιερωτών και κτιτόρων, οι τρεις Ίβηρες, Άγιοι Ευθύμιος, Γεώργιος και Ιωάννης, κρατούν ομοίωμα του καθολικού της ομώνυμης Μονής του Αγίου Όρους (εικ. 174). Η σκηνή επαναλαμβάνεται και σε άλλο τεκμήριο: Ο Άγιος Ιωάννης ο Θεολόγος και ο Όσιος Χριστόδουλος κρατούν ομοίωμα του καθολικού της Μονής της Πάτμου (εικ. 120). Το κτηριακό σύμπλεγμα της Μονής της Αναστασίας της Φαρμακολύτριας στην Ουρανούπολη περιβάλλεται, στα σχετικά μέταλλια (εικ. 175), από τις ολόσωμες μορφές μιας χορείας έξι αγίων: Εκτός από την Αγία Αναστασία, απεικονίζεται η βυζαντινή αυτοκράτειρα και, κατά την παράδοση, η πρώτη κτίτωρ Αγία Θεοφανώ,

Εικ. 174
Αναμνηστικό μέταλλο για την 1000ετηρίδα της Μονής Ίβηρων, 1980, αριθ. κατ. 56.ι, εμπρόσθια όψη.

Εικ. 175
Αναμνηστικό μέταλλο για την επίσκεψη του Πατριάρχη Βαρθολομαίου στη Μονή της Αγίας Αναστασίας Φαρμακολύτριας, 1997, αριθ. κατ. 64.ii, οπίσθια όψη.

ο δεύτερος κτίτωρ ηγούμενος και μετέπειτα Επίσκοπος Θεσσαλονίκης Άγιος Θεωνάς και οι Άγιοι Ιάκωβος Γέροντας, Ιάκωβος Διάκονος και Διονύσιος μοναχός, ιερά λείψανα των οποίων αποθησαυρίζονται στο μοναστήρι.²⁵⁸

Ο μέγας των εθνών Απόστολος Παύλος τιμάται ευρέως στον ελλαδικό χώρο. Με αυτόν έφτασε για πρώτη φορά στην Ευρώπη το χριστιανικό κήρυγμα. Μέσα από τις Πράξεις των Αποστόλων, τις παύλειες Επιστολές, τα αρχαιολογικά μνημεία της εποχής του και μια πλειάδα τοπικών παραδόσεων που διατηρήθηκαν κατά το πέρασμα των αιώνων, διάφορες πόλεις και περιοχές της Ελλάδας συνδέονται με την ιεραποστολική δράση του. Η Εκκλησία της Ελλάδος τον θεωρεί ιδρυτή της και ως εκ τούτου έχει θεσπίσει ως ανώτατη τιμητική διάκριση τον σταυρό του Αποστόλου Παύλου (εικ. 48, 168).²⁵⁹ Το 1951, η επέτειος των 1900 ετών από την έλευσή του στον ελλαδικό χώρο εορτάστηκε πανηγυρικά με προ-

σκύνημα στους τόπους διελεύσεως και παραμονής του (εικ. 15). Στα αναμνηστικά τεκμήρια, αναγράφονται οι πόλεις από τις οποίες διήλθε και δίδαξε τον χριστιανισμό: Φίλιπποι, Απολλωνία, Θεσσαλονίκη, Βέροια, Νικόπολις, Κρήτη, Ρόδος, Κεγχρεαί, Κόρινθος, Αθήναι. Ο εορτασμός προσέλαβε παγχριστιανικές διαστάσεις, αποτιμήθηκε ως ιστορικός σταθμός στη νεότερη ιστορία της Εκκλησίας της Ελλάδος και έδωσε νέα δυναμική στην τιμή του Αγίου.²⁶⁰ Λίγα χρόνια αργότερα, επίσης στην Πρέβεζα και την αρχαία Νικόπολη της Ηπείρου, η τοπική εκκλησία γιόρτασε την επέτειο των 1900 ετών από την εκεί έλευση και παραχείμαση του Αποστόλου Παύλου το 66/67 με πάνδημες εορταστικές εκδηλώσεις. Το σεπτό του πρόσωπο και οι λαμπροί εορτασμοί χαραχθηκαν ανεξίτηλα σε μέταλλα, σπουδαιές δημιουργίες του Ελευθέριου Κελαϊδή (εικ. 176).²⁶¹

Εικ. 176
Αναμνηστικό μέταλλο για την 1900ετηρίδα της παραχείμασως του Αποστόλου Παύλου στη Νικόπολη Ηπείρου, 1966, αριθ. κατ. 257.iv, εμπρόσθια όψη.

Εικ. 177
Αναμνηστικό μέταλλο για την επανακομιδή της τιμίας κάρας του Αγίου Ανδρέα στην Πάτρα, 1964, αριθ. κατ. 265.iv, εμπρόσθια όψη.

Και άλλοι απόστολοι έδρασαν στα ελληνικά χώματα και συνδέθηκαν με περιοχές όπου τιμώνται πανηγυρικά. Ο Απόστολος Βαρνάβας γεννήθηκε και μαρτύρησε στην Κύπρο (εικ. 46, 153, 154). Ο Άγιος Τίτος υπήρξε ο πρώτος επίσκοπος στην Κρήτη (εικ. 190) και από το 1965 εκεί αποθησαυρίζεται η κάρα του.²⁶² Αντίστοιχα στη Πάτρα, όπου μαρτύρησε ο Απόστολος Ανδρέας (εικ. 177), φυλάσσεται το λείψανο της κεφαλής του και ο σταυρός του μαρτυρίου του (αριθ. κατ. 266). Ο Απόστολος και Ευαγγελιστής Λουκάς θεωρείται ο ιδρυτής της Εκκλησίας της Θήβας καθώς, σύμφωνα με την παράδοση, μετά τον θάνατο του Αποστόλου Παύλου έζησε, δίδαξε, έγραψε και πέθανε εκεί. Αν και τα ιερά λείψανά του βρίσκονται σήμερα στην Πάδοβα της Ιταλίας, στη Βοιωτία σώζεται η θαυματουργή μαρμαρίνη λάρνακά του. Τη μορφή του Ευαγγελιστή επέλεξε να απεικονίσει ο Μητροπολίτης Θηβών και Λεβαδείας Ιερώνυμος Β' (νυν Αρχιεπίσκοπος Αθηνών), το 1991, στους σταυρούς που εκδόθηκαν

σε ανάμνηση των 10 ετών από την ενθρόνισή (αριθ. κατ. 222).

Οι αοίδιμοι άγιοι τιμώνται με ποικίλους τρόπους. Τα απολυτίκια των εορτών τούς εξυμνούν και τα αναμνηστικά μέταλλα εικονογραφούν τις αρραγείς σχέσεις τους με τις κατά τόπους εκκλησίες. Ο Άγιος Βησσαρίων, «της Τρίκκης τὸ σέμνωμα καὶ τῶν θαυμάτων πηγὴ», είναι πολιούχος της πόλης των Τρικάλων από το 1947, ενώ το 1995 θεμελιώθηκε και ο ναός στην τιμή του (εικ. 178).²⁶³ «Χαίρει ἔχουσα, ἡ Θεσσαλία» τον Άγιο Αχιλλιο, «ἀκοίμητον, φρουρῶν προστάτην, καὶ τῆς Λαρίσης ἡ πόλις ἀδάμαντα» και σεμνύνονται οι Λαρισαίοι ότι αποθησαυρίζουν στην πόλη τους λείψανά του από το 1981 (εικ. 192). Παρομοίως και η πόλη της Αρτας για τον δικό της πολιούχο, τον Άγιο Μάξιμο, «της Ἠπείρου τὸ κλέος καὶ τῆς Ἄρτης τὸ καύχημα» (εικ. 193).

Πολιούχος και προστάτης της Σπάρτης είναι ο Άγιος Νίκων ο «Μετανοείτε». Ο Άγιος δραστηριοποιήθηκε ιδιαίτερα στη Λακεδαίμονα,

Εικ. 178
Αναμνηστικό μέταλλο για τη θεμελίωση του ναού του Αγίου Βησσαρίωνος, Τρίκαλα, 1995, αριθ. κατ. 296.i.

όπου κοιμήθηκε το 998. Αν και άρχισε να τιμάται ως άγιος από τα πρώτα χρόνια μετά την Κοίμησή του, φαίνεται να είχε ξεχαστεί μέχρι τα τέλη του 19ου αιώνα. Το 1893, ο Μητροπολίτης Θεόκλητος μερίμνησε για την ανέγερση μεγαλοπρεπούς ναού του Οσίου. Ο ναός θεμελιώθηκε το 1929 και αποπερατώθηκε με τη συνδρομή των απανταχού Λακεδαιμονίων μόλις το 1955. Τα εγκαινία τελέστηκαν παρουσία του βασιλέα Παύλου και της βασιλικής οικογένειας. Στα επίχρυσα αναμνηστικά μέταλλα που διανεμήθηκαν (εικ. 179), η απεικόνιση του Αγίου μάς θυμίζει την περιγραφή του αγιογράφου και συγγραφέα Φώτη Κόντογλου για τη σχετική εικονογραφική παράδοση: «Καλόγερος κοντός, νηστεμένος, [...] με βουλισμένα τα μάγουλά του από την κακοπάθηση, με ζωηρά μάτια, με μαύρα μαλλιά ανακατεμένα κι αχτένιστα και με μαύρα γένια [...] μ' ένα κουρελιασμένο παλιόρασο και να βαστά ένα ραβδί μ' ένα σταυρό στην άκρη».²⁶⁴

Εικ. 179
Αναμνηστικό μέταλλο μίας όψης για τα εγκαινία του ναού του Αγίου Νίκωνος Σπάρτης, 1953, αριθ. κατ. 245.ii.

Εικ. 180
Δοκίμιο αναμνηστικού μεταλλίου μίας όψης του ναού
Αγίου Νικάνορος Κοζάνης, 1983, αριθ. κατ. 269.

Κάθε αναμνηστικό θρησκευτικό μέταλλιο της Συλλογής εκφράζει μια ιστορία ευσέβειας και τιμής προς τους αγίους. Ο Άγιος Νικάνωρ τιμάται ως προστάτης της Δυτικής Μακεδονίας. Ναοί του υπάρχουν σε όλες τις μεγάλες πόλεις της περιοχής. Κατά το πρώτο μισό του 16ου αιώνα ο Άγιος, διερχόμενος από τη Βέροια, την Κοζάνη, τα Σέρβια και άλλα χωριά, δίδασκε τους σκληρά δοκιμαζόμενους από την τουρκική σκλαβιά Χριστιανούς. Ίδρυσε τη Μονή της Ζάβορδας, αφιερωμένη στη Μεταμόρφωση του Σωτήρος, η οποία ανέπτυξε μεγάλη πνευματική, κοινωνική και εθνική δραστηριότητα. Ο Άγιος συνδέεται κυρίως με την Κοζάνη, διότι έσωσε θαυματουργά τον λαό της από την πανδημία της ισπανικής γρίπης το 1918.²⁶⁵ Σε ένδειξη ευγνωμοσύνης, οι Κοζανίτες οικοδόμησαν ναό στο όνομα του, κατά τα έτη 1926-1928. Τη δεκαετία του 1970, ανήγειραν νέο, μεγαλύτερο ναό πάνω στον παλαιό. Με αυτόν πρέπει να σχετίζεται και το ημιτελές

μέταλλιο στη Συλλογή της Τράπεζας της Ελλάδος (εικ. 180).

Με αφορμή τη μελέτη των τεκμηρίων της Συλλογής της Τράπεζας της Ελλάδος, ξαναθυμόμαστε την πλειάδα παραδόσεων των ευσεβών Χριστιανών σχετικών με την τιμή των αγίων. Οι Κερκυραίοι τιμούν τον θαυματουργό πολιούχο και προστάτη τους Άγιο Σπυρίδωνα πέντε φορές το χρόνο, λιτανεύοντας το σκήνωμά του. Την ημέρα της εορτής του, στις 12 Δεκεμβρίου, το άγιο λείψανο τοποθετείται όρθιο στη «θύρα» του ναού. Πρόκειται για μια παράδοση που κρατά από τους βυζαντινούς χρόνους, όταν αυτό βρισκόταν ακόμη στην Κωνσταντινούπολη, στον ναό των Αγίων Αποστόλων. Με ομόλογο τρόπο αποδίδεται το άγιο λείψανο και στις αναμνηστικές πλακέτες που εκδόθηκαν το 1970, όταν η Μητρόπολη Κερκύρας και Παξών γιόρτασε την 1700ή επέτειο από τη γέννησή του Αγίου (εικ. 181). Ο Άγιος παριστάνεται όρθιος μετωπικός,

Εικ. 181
Αναμνηστική πλακέτα της Ιεράς Μητροπόλεως Κερκύρας και Παξών για την 1700ετηρίδα από τη γέννηση του Αγίου Σπυρίδωνος, 1970, αριθ. κατ. 231.

Εικ. 182
Αναμνηστικό μέταλλο της Ιεράς Μητροπόλεως Ζακύνθου και Στροφάδων για τις εορτές του έτους Αγίου Διονυσίου, 1997, αριθ. κατ. 207.

«γέρων διχαλογένης φορών σκουφον» με αρχιερατικά ενδύματα, ως Αρχιεπίσκοπος Τριμυθούντος Κύπρου, να κρατά στο αριστερό του χέρι το Ευαγγέλιο και να σφίγγει στο δεξιό ένα κεραμίδι με φλόγα. Αγιογραφείται το θαύμα της κεράμου, το οποίο επιτέλεσε ο Άγιος κατά τη συμμετοχή του στην Α΄ Οικουμενική Σύνοδο, στη Νίκαια το 325: Εκεί, παρομοίασε την τριαδικότητα του Θεού με το κεραμίδι και τα συστατικά του (πηλός, νερό και φωτιά) και απέδειξε το ομοούσιο και αδιαίρετο της Αγίας Τριάδος, κατατροπώνοντας τον Άρειο και τις μονοφυσικές του απόψεις.²⁶⁶

Οι λαοφιλείς άγιοι, συνήθως με αφορμή τη γέννηση ή την Κοίμησή τους, τιμώνται σε αφιερωματικά έτη, με τη διοργάνωση επιστημονικών συνεδρίων και άλλων λαμπρών τελετών.²⁶⁷ Το έτος 1979 αποτέλεσε «Έτος Μεγάλου Βασιλείου» καθώς, με αφορμή την 1600ή επέτειο από την Κοίμησή του, αφιερώθηκε από την Εκκλησία της Ελλάδος στη μνήμη του Αγίου. Επίχρυσα και επάργυρα μέταλλα εκδόθηκαν από την Ιερά Σύνοδο σε ανάμνηση των εορτών (αριθ. κατ. 172) και πανελλήνιες εκδηλώσεις

και εορτασμοί έλαβαν χώρα σε συνεργασία με εκπροσώπους του πνευματικού και κυρίως του εκπαιδευτικού κόσμου, προς τιμήν του «Μεγάλου και Επιφανούς Πατρός και Διδασκάλου», του «Μεγάλου Φωστήρος της Τρισηλίου Θεότητας».²⁶⁸ Μετάλλια εξέδωσε και η Εκκλησία της Ζακύνθου για το «Έτος Αγίου Διονυσίου» το 1997, γιορτάζοντας την επέτειο των 450 χρόνων από τη γέννηση και των 380 από τη μετακομιδή του λειψάνου του προστάτη και πολιούχου της. Πολλές υπήρξαν οι διορθόδοξες λατρευτικές και πολιτιστικές εκδηλώσεις, όπως και η εκδοτική δραστηριότητα της Μητροπόλεως. Στο αναμνηστικό μέταλλο των εορτών που φυλάσσεται στη Συλλογή, εικονίζεται η επιβλητική μορφή του Αγίου και, στην άλλη όψη, ο ναός με το ψηλό πυργοειδές καμπαναριό, ο οποίος δεσπόζει στο λιμάνι της Ζακύνθου (εικ. 182).

Αρκετές είναι οι περιπτώσεις αγίων που αναδείχθηκαν σε πολιούχους στη συνείδηση των Χριστιανών, όχι λόγω εντοπιότητας, αλλά λόγω των θαυματουργικών παρεμβάσεών τους. Ο Άγιος Μηνάς, για παράδειγμα, αν και έζησε

Εικ. 183
Αναμνηστικό μέταλλο για την 100ετηρίδα εγκαινίων του ναού Αγίου Μηνά Ηρακλείου Κρήτης, 1995, αριθ. κατ. 74.

και μαρτύρησε στην Αίγυπτο, σχετίζεται με το Ηράκλειο της Κρήτης, αφού διέσωσε τους κατοίκους του από την εξόντωση: Όταν, το 1826, οι Τούρκοι σχεδίαζαν να σφαγιάσουν τους Έλληνες που γιόρταζαν το Πάσχα στον μικρό φερώνυμο ναό, ο Άγιος εμφανίστηκε ως γέρος έφιππος αξιωματικός και τους απέτρεψε, σπέρνοντας τον τρόμο και τον πανικό.²⁶⁹ Σε ανάμνηση του θαύματος, οι ευσεβείς, υπόδουλοι ακόμα, Κρητικοί ανήγειραν νέο μεγαλοπρεπή ναό, τρίκλιτο, σταυροειδή μετά τρούλου (1862-1895), όπου το Ηράκλειο τιμά τον πολιούχο του κάθε Τρίτη της Διακαινησίμου. Το 1995 ορίστηκαν εορταστικές εκδηλώσεις για την 100ετηρίδα από τα εγκαινία του πραγματικά εντυπωσιακού Μητροπολιτικού Ευκτήριου Οίκου (εικ. 183).

Η αγιοκατάταξη ενός νέου αγίου είναι ένα ιδιαίτερα χαρμόσυνο γεγονός. Η Ορθόδοξη Εκκλησία δεν «αγιοποιεί», αλλά με επίσημη εκκλησιαστική πράξη αναγνωρίζει πανηγυρικά τη φήμη της αγιότητας ενός μέλους της. Η φήμη αυτή (fama sanctitatis) έχει ήδη καταξιωθεί στην εκκλησιαστική συνείδηση των

πιστών. Ο επίσκοπος της τοπικής εκκλησίας, συγκροτώντας φάκελο με ιστορικά και άλλα στοιχεία που καταδεικνύουν την αξιοσύνη του νεοφανούς αγίου στην αντίληψη του τοπικού ποιμνίου, υποβάλλει στη συνέχεια σχετικό αίτημα στο Οικουμενικό Πατριαρχείο, το οποίο και προβαίνει κατά περίπτωση στην επίσημη ανακήρυξη. Εντύπωση προκαλεί η καθυστέρηση της αγιοκατάταξης του Αγίου Συμεών στο Αγιολόγιο της Μεγάλης του Χριστού Εκκλησίας (14 Απριλίου 1981). Ο Άγιος υπήρξε Αρχιεπίσκοπος Θεσσαλονίκης κατά τον 15ο αιώνα και τιμάται ως μεγάλος Πατέρας της Ορθόδοξης Εκκλησίας. Ο καθεδρικός ναός της του Θεού Σοφίας, σημαντικό λειτουργικό κέντρο της Θεσσαλονίκης κατά την εποχή του, εξέδωσε αναμνηστικό μέταλλο σε ανάμνηση του ιστορικού γεγονότος (εικ. 184).²⁷⁰

«Τιμή Αγίου, μίμησις Αγίου» ο Μέγας Βασίλειος προτρέπει τους πιστούς να εορτάζουν, αλλά και να μιμούνται, τον ζήλο και την αρετή τους.²⁷¹ Ιδιαίτερα συγκινεί τους Χριστιανούς ο αγιασμός και η ανύψωση σύγχρονων ανθρώπων. Το παράδειγμά τους παρηγορεί και

Εικ. 184
Αναμνηστικό μετάλλιο της Ιεράς Μητροπόλεως Θεσσαλονίκης για την αγιοκατάταξη του Αγίου Συμεών, 1981, αριθ. κατ. 217.

Εικ. 186
Αναμνηστικό μετάλλιο για τα εγκαίνια του ναού Αγίου Νεκταρίου, Νεοχώρι Σερρών, 1972, αριθ. κατ. 272.ι.

Εικ. 185
Αναμνηστικό μετάλλιο για τα εγκαίνια του ναού της Μονής Αγίας Τριάδος, Αίγινα, 1994, αριθ. κατ. 297.ι.

εμπνέει ελπίδα, ενώ παράλληλα η τιμή τους διαδίδεται γρήγορα ανάμεσα στους πιστούς. Ο Άγιος Νεκτάριος Αιγίνης (1846-1920) έχει μείνει στη μνήμη των Χριστιανών ως ο άγιος του 20ού αιώνα. Ξακουστή είναι η Μονή της Αγίας Τριάδος που ίδρυσε στη νήσο, εκεί όπου έζησε τα τελευταία χρόνια της ζωής του και όπου βρίσκεται ο τάφος του. Ο λαμπρός ναός στο όνομά του εγκαινιάστηκε το 1994 (εικ. 185) και αποτελεί σημαντικό πανορθόδοξο θρησκευτικό προσκύνημα. Ο Άγιος κοιμήθηκε το 1920 και αγιοκατατάχθηκε το 1961. Θεολο-

γικά επιστημονικά συνέδρια προβάλλουν τον βίο και το έργο του, όπως αυτό του 1996 στην επέτειο των 150 ετών από τη γέννησή του (αριθ. κατ. 298). Η τιμή και η φήμη του εξαπλώθηκαν ταχύτατα σε όλο τον ορθόδοξο κόσμο. Η «δόμη εύωδίας» των λειψάνων του έφτασε προοδευτικά στις Σερβία, Ρουμανία, Ρωσία και Βουλγαρία.²⁷² Σε αυτόν αφιέρωσαν λίγα χρόνια αργότερα τον νέο ναό τους (θεμελίωση 1969) και οι κάτοικοι του Νεοχωρίου Σερρών (εικ. 186).

Τιμώτερα λίθων πολυτελών

«Τιμώτερα λίθων πολυτελών και δοκιμώτερα ὑπὲρ χρυσίων» θεωρούνται τα τίμια λείψανα στη χριστιανική θρησκεία.²⁷³ Διατηρούμενα σκηνώματα αγίων (ακέραια ή τμήματά τους), οστά τους ή η κόνις τους, φυσικά κατάλοιπα που συνδέονται με το μαρτύριό τους ή αντικείμενα που αυτοί άγγιξαν και μεταχειρίστηκαν αποτελούν ανεκτίμητους θησαυρούς για τους ευσεβείς Χριστιανούς. Η σημασία τους στηρίζεται στην πίστη της αγιαστικής και θαυματουργικής δύναμης που εκπηγάζει από αυτά και στην πεποίθηση ότι οι άγιοι μπορούν να ενισχύσουν τον πνευματικό αγώνα των πιστών και να μεσιτεύσουν για τη σωτηρία των ψυχών τους.²⁷⁴

Η τιμή των αγίων λειψάνων δεν αποτελεί μεταγενέστερη πρακτική, αντίθετα ανάγεται στους πρώτους χριστιανικούς χρόνους και εντάσσεται στη συνεχή εκκλησιαστική παράδοση τόσο των Ορθοδόξων όσο και των Καθολικών. Τα άγια λείψανα ανέκαθεν αποθησαυρίζονταν ευλαβικά: Σώματα αδιάφθορα αποθηκεύονται σε λάρνακες, κάρες και οστά σε τιμαλφή κιβωτίδια και σε περίτεχνες ομιλούσες λειψανοθήκες (εικ. 187),²⁷⁵ αλλά και μικρότερα τεμάχια οστών σε ταπεινούς, λαϊκής τεχνοτροπίας, σταυρούς. Λειτουργούν ως προσωπικά φυλαχτά, κειμήλια προς την ψυχική και σωματική ωφέλεια

και, εκτός από προστασία, προσφέρουν συγχρόνως τιμή και συχνά προνόμια στους κατόχους τους.²⁷⁶

Στην Κωνσταντινούπολη, αυτοκράτορες και αυτοκράτειρες, πατριάρχες και κληρικοί συγκέντρωσαν πολυάριθμα λείψανα. Οι Βυζαντινοί ανέλαβαν τον ρόλο της προστασίας, της υπεράσπισης αλλά και της διανομής τους. Η διπλωματική αποστολή τιμών λειψάνων μαζί με άλλα πολύτιμα δώρα σε Δυτικούς ηγεμόνες και επισκόπους υπήρξε συνήθης. Στη Δύση, μεσαιωνικά μοναστήρια, καθεδρικοί ναοί αλλά και ιδιώτες επιδίωκαν να ενισχύσουν τη θέση τους και την εξουσία των εκκλησιών τους, συσσωρεύοντας σχετικά κειμήλια. Συχνά επιδίδονταν στην «ιερή κλοπή» (furta sacra), θεάρεστο έργο, καθώς θεωρούσαν ότι τα διέσωζαν από τα χέρια των άπιστων μουσουλμάνων ή των «ορθόδοξων σχισματικών». Με την κατάληψη της Κωνσταντινούπολης από τους σταυροφόρους και τη σύληση των ναών της, μεγάλος αριθμός πολύτιμων βυζαντινών θρησκευτικών αντικειμένων μεταφέρθηκε σε διάφορες περιοχές της Δύσης, κυρίως όμως στη Βενετία.²⁷⁷

Η κάρα του Αποστόλου Ανδρέα αποτελεί χαρακτηριστικό παράδειγμα της μεγάλης σημασίας που είχαν ανέκαθεν τα λείψανα των αγίων στην άσκηση εκκλησιαστικής πολιτικής

Εικ. 187
Αναμνηστικό μέταλλο για την 400ετηρίδα της Κοιμήσεως του Αγίου Τιμοθέου Ευρίπου, Μονή Πεντέλης, 1990, αριθ. κατ. 195.ii, λεπτομέρεια εμπρόσθιας όψης.

Εικ. 188
Αναμνηστικό μέταλλο για την επανακομιδή της τίμιας κάρας του Αγίου Ανδρέα στην Πάτρα, 1964, αριθ. κατ. 265.ii, οπίσθια όψη.

Εικ. 189
Αναμνηστικό μέταλλο για τα 1700 χρόνια από τη γέννηση του Αγίου Δημητρίου, 1980, αριθ. κατ. 214, εμπρόσθια όψη.

Εικ. 190
Αναμνηστικό μέταλλο για την επανακομιδή της τίμιας κάρας του Απόστολου Τίτου στην Κρήτη, 1965, αριθ. κατ. 68.iii.

και διπλωματίας. Το 1460, ο λατινόφιλος Δεσπότης του Μυστρά Θωμάς Παλαιολόγος τη μετέφερε στο Βατικανό και την προσέφερε ως διπλωματικό δώρο προς τον Πάπα Πίο Β', αποσκοπώντας στη βοήθειά του κατά της οθωμανικής κατάκτησης. Πέντε αιώνες αργότερα, το 1964, η αγία κάρα επεστράφη στην Πάτρα, στον τόπο μαρτυρίου του Αγίου (εικ. 188).²⁷⁸ Η επιστροφή της εντάσσεται στο πλαίσιο του «Διαλόγου της Αγάπης» μεταξύ Καθολικών και Ορθοδόξων, που ξεκίνησε με τον Οικουμενικό Πατριάρχη Αθηναγόρα. Στο ίδιο κλίμα τα επόμενα χρόνια ακολούθησαν και άλλες επανακομιδές ιερών λειψάνων από τη Δύση, όπως του σκηνώματος του Αγίου Σάββα στα Ιεροσόλυμα το 1965 (εικ. 20) και της κάρας του Αγίου Τίτου στην Κρήτη το 1966 (αριθ. κατ. 68-69 και εικ. 190).²⁷⁹

Τα ιερά λείψανα συνεχίζουν να αποθησαυρίζονται στη σύγχρονη εποχή. Ορισμένα τεκμήρια από τη συλλογή της Τράπεζας της Ελλάδος

επιτρέπουν να αναστοχαστούμε τις περιπέτειές τους και τις τελικές ανακομιδές τους, ιστορικές στιγμές της Ορθόδοξης Εκκλησίας.²⁸⁰ Μία από τις πολλές περιπτώσεις αγίων λειψάνων που καταχωνιάστηκαν στις κρύπτες των Δυτικών ναών και τα ίχνη των οποίων χάθηκαν στα βάθη των αιώνων, είναι εκείνη του Αγίου Δημητρίου. Η εύρεση και η ταύτιση της λάρνακας του Αγίου της Θεσσαλονίκης έγινε μέσω επιστημονικής ιστορικής μελέτης κατά τη δεκαετία του 1970. Με αφορμή μια ψηφιδωτή εικόνα της εποχής των Παλαιολόγων, διενεργήθηκε ενδελεχής αρχαιολογική έρευνα στο San Lorenzo της Ιταλίας. Με βάση έγγραφα, εκθέσεις και συμβολαιογραφικές πράξεις που χρονολογούνται από τις αρχές του 16ου αιώνα, ξεδιπλώθηκε το ιστορικό της ανεύρεσης του σκηνώματος του Αγίου Δημητρίου και της λατρείας του από τους Καθολικούς. Το λείψανό του συνοδευόταν από αρχαία μολύβδινη επιγραφή «Hic Requiescit Corpus Sancti

Demetrii» (δηλαδή: ενθάδε αναπαύεται το σώμα του Αγίου Δημητρίου). Η κάρα του Αγίου επαναπατρίστηκε στη Θεσσαλονίκη στις 23 Οκτωβρίου 1978. Το γεγονός θεωρήθηκε μεγάλη ευλογία, διότι συνέβη λίγους μήνες μετά τον καταστροφικό σεισμό που βίωσαν οι Θεσσαλονικείς. Δύο χρόνια αργότερα, το 1980, 1700 χρόνια από τη γέννηση του Μεγαλομάρτυρα, επεστράφησαν και τα υπόλοιπα λείψανά του στη γενέθλια πόλη όπου έδρασε ιεραποστολικά και μαρτύρησε (εικ. 189).²⁸¹

Μακραίωνες υπήρξαν και οι περιπέτειες του σκηνώματος του Αγίου Αχιλλίου, επισκόπου Λαρίσης. Τον 10ο αιώνα, ο ηγεμόνας των Βουλγάρων Σαμουήλ ο Β' το έκλεψε και το μετέφερε, μαζί με τους κατοίκους της πόλης, στην πρωτεύουσα του νέου βουλγαρικού κράτους που έκτισε στις Πρέσπες.²⁸² Εκεί αποκαλύφθηκαν τα λείψανα του Αγίου, διά της αρχαιολογικής σκαπάνης, κατά τη δεκαετία του 1960, στον φερώνυμο ναό. Η επανακομιδή τους στη

λαρισαϊκή γη έγινε πανηγυρικά το 1981, παρουσία του Αρχιεπισκόπου Αθηνών Σεραφείμ και πολλών άλλων αρχιερέων της Εκκλησίας της Ελλάδος, αλλά και προσκυνητών (εικ. 192).

Οι ανακομιδές λειψάνων ανέκαθεν θεωρούνταν γεγονότα μεγάλης ιστορικής και θρησκευτικής σημασίας, και λάμβαναν πανηγυρικό χαρακτήρα. Ιεράρχες, επίσημοι, πολιτικοί και στρατιωτικοί ηγέτες και υψηλοί προσκεκλημένοι παρευρίσκονται στους εορτασμούς. Πομπές οργανώνονται με τη συμμετοχή στρατιωτικών αγημάτων και μάντας, και τα ανθοστολισμένα λείψανα δέχονται τιμές αρχηγού κράτους. Πλήθος ευσεβών με συγκίνηση και ευλάβεια προσέρχονται για να τα υποδεχθούν και να τα προσκυνήσουν. Οι καμπάνες όλων των ναών έκαστης πόλης ηχούν χαρμόσυνα. Τελούνται ιερές ακολουθίες και αγρυπνίες, και εκφωνούνται χαιρετισμοί, πανηγυρικοί λόγοι και επιστημονικές ομιλίες.²⁸³ Σε ανάμνηση του γεγονότος, οι μητροπόλεις, οι δήμοι και άλλοι

Εικ. 191
Αναμνηστικό μέταλλο για τον θησαυρισμό των τιμών λειψάνων της Αγίας Αικατερίνης στην Κατερίνη, 1967, αριθ. κατ. 235.ii, εμπρόσθια όψη.

Εικ. 192
Αναμνηστικό μέταλλο για την επανακομιδή των τιμών λειψάνων του Αγίου Αχιλλίου στη Λάρισα, 1981, αριθ. κατ. 239.

Εικ. 193
Αναμνηστικό μέταλλο για την υποδοχή του τιμίου λειψάνου του Αγίου Μάξιμου στην Άρτα, 1997, αριθ. κατ. 198.

πολιτιστικοί ή θρησκευτικοί φορείς εκδίδουν αναμνηστικά μέταλλα.

Η Κατερίνη, πρωτεύουσα της Πιερίας και έδρα της Μητροπόλεως Κίτρους, Κατερίνης και Πλαταμώνος, τιμά ως πολιούχο της την Αγία Αικατερίνη. Σύμφωνα με την παράδοση, ο σημερινός νεκροταφειακός ναός της Αγίας ήταν μετόχι της Ιεράς Μονής Σινά. Το 1967, ο Αρχιεπίσκοπος Σινά Πορφύριος Γ' προσέφερε ιερό λείψανο της Αγίας που έκτοτε φυλάσσεται στον καθεδρικό ναό της πόλης. Τα εντυπωσιακά μέταλλα, έργα του Ελευθέριου Κελαϊδή, φιλοτεχνήθηκαν για να τιμήσουν τον αποθησαυρισμό. Η Αγία Αικατερίνη απεικονίζεται με πλούσια ενδύματα, βαρύτιμο στέμμα και κοσμήματα, συνοδευόμενη από τα σύμβολα της μόρφωσης και του μαρτυρίου της: Τον κλάδο φοίνικα και τον ακιδοφόρο τροχό (εικ. 191). Η επιγραφή «Ο ΕΝ ΣΙΝΑΙ ΛΑΛΗΣΑΣ ΚΥΡΙΟΣ ΣΚΕΠΟΙ ΙΚΕΣΙΑΙΣ ΣΟΥ ΕΠΩΝΥΜΟΝ

ΣΟΙ ΠΟΛΙΝ ΚΑΙ ΠΑΝΤΑΣ ΤΟΥΣ ΤΙΜΩΝΤΑΣ ΣΕ» πιστοποιεί τη σχέση της Αγίας με την πόλη και τους κατοίκους της.

Τέλος, ένα ακόμα παράδειγμα μεταλλίου ανακομιδής εκδόθηκε από τη Μητρόπολη Άρτης και αφορά τον Άγιο Μάξιμο τον Γραϊκό. Θεολόγος, φιλόσοφος, συγγραφέας και ποιητής του α' μισού του 16ου αιώνα, εκάρη μοναχός στη Μονή Βατοπαιδίου πριν μεταβεί στη Ρωσία, όπου μετέφρασε λειτουργικά βιβλία και κείμενα των Πατέρων στη ρωσική γλώσσα. Ο Άγιος, ο οποίος κατετάχθη στο Αγιολόγιο της Ορθόδοξης Εκκλησίας το 1988, τιμάται τόσο στην πατρίδα του Άρτα όσο και στη Ρωσία, όπου είναι γνωστός ως ο «φωτιστής και αναμορφωτής του Ρωσικού Έθνους». Το τεκμήριο της Συλλογής της Τράπεζας της Ελλάδος αναφέρεται στην υποδοχή των Αρτινών, το 1997, του όμαιμου Αγίου στα χώματα όπου ανετράφη (εικ. 193).²⁸⁴

Νάματα Ορθοδοξίας

«*Ἐν ἐκκλησίαις εὐλογεῖτε τὸν Θεόν*»
(Ψλ. 67, 27)

Οι εκκλησίες καθιερώνονται εν ονόματι αγίων και προσφέρουν στους πιστούς αναζωογονητική δύναμη· αποτελούν πηγή πνευματικότητας, νάματα Ορθοδοξίας. Η θεμελίωση ενός ναού, η ανέγερση, τα εγκαίνια, η αγιογράφηση, η αναστήλωση ή οι επετείοι στην πολυετή ιστορία του αποτελούν αξιομνημόνευτα γεγονότα που συχνά αποτυπώνονται σε αναμνηστικά μέταλλα. Ψάυοντας τα τεκμήρια της Νομισματικής Συλλογής, αποκρυπτογραφούμε ιστορίες ευλάβειας των πιστών που, ως «λίθοι ζώντες», οικοδομούν την Εκκλησία.

Βυζαντινοί ναοί και μονές ανακαινίζονται και συνεχίζουν αδιάλειπτα να υποδέχονται πιστούς. Η λειτουργία τους ενισχύει τη συνέχεια της Εκκλησίας, συνδέοντας το παρελθόν με το παρόν. Το 1996, με λαμπρές εκδηλώσεις τιμήθηκαν τα 1050 χρόνια από την ίδρυση της Μονής του Οσίου Λουκά στο όρος Στείρι στη Βοιωτία. Πρόκειται για το καλύτερα διατηρημένο μοναστηριακό συγκρότημα της μεσοβυζαντινής περιόδου (11ος αιώνας) στην Ελλάδα.²⁸⁵ Στα αναμνηστικά μέταλλα της επετείου απεικονίζονται ο Όσιος Λουκάς ο Στειριώτης σε στάση δέησης και

η εντυπωσιακή πρόσοψη του καθολικού της Μονής, που ορθώνεται σήμερα αναστηλωμένο (εικ. 195).

Στην Αθήνα πρόσφατα, το 2023, η ιστορική Μονή Πετράκη γιόρτασε τα 350 έτη συνεχούς λειτουργίας της. Η Μονή, ένα από τα πιο σημαντικά μοναστηριακά κέντρα της Αθήνας, χρονολογείται από τον 10ο αιώνα. Το όνομά της προέρχεται από τον ιερομόναχο Παρθένιο Πετράκη, ο οποίος το 1673 ανέλαβε την ανακαίνισή της. Πολυδιάστατη υπήρξε η προσφορά της κατά τη μακρά ιστορία της, ιδιαίτερα επί Τουρκοκρατίας, όταν διαδραμάτισε σημαντικό ρόλο στην προστασία της Ορθόδοξης Εκκλησίας και στην παιδεία. Σήμερα συνεχίζει το έργο της, αποτελεί λειτουργικό και πνευματικό κέντρο της πόλης και έδρα της Ιεράς Συνόδου της Εκκλησίας της Ελλάδος.²⁸⁶ Στη μία όψη του αναμνηστικού μεταλλίου της Συλλογής απεικονίζονται οι παμμέγιστοι Ταξίαρχες, στους οποίους και είναι αφιερωμένη η Μονή, και στην άλλη όψη το ανακαινισμένο καθολικό της (εικ. 196).

Η ελληνική ύπαιθρος, τόσο στην ηπειρωτική χώρα όσο και στα νησιά, είναι γεμάτη από

Εικ. 194
Αναμνηστικό μέταλλο για τα εγκαίνια του ναού Παναγίας Φανερωμένης, Ν. Μηχανιώνα, 1984, αριθ. κατ. 251.ι, λεπτομέρεια οπίσθιας όψης.

Εικ. 195
Αναμνηστικό μετάλλιο για την 1050ετηρίδα της Μονής Οσίου Λουκά Βοιωτίας, 1996, αριθ. κατ. 223, οπίσθια όψη.

Εικ. 196
Αναμνηστικό μετάλλιο για την 350ετηρίδα της Μονής Ασωμάτων Πετράκη, 2023, αριθ. κατ. 196, οπίσθια όψη.

Εικ. 197
Αναμνηστικό μετάλλιο για τα εγκαίνια του ναού Κοιμήσεως της Θεοτόκου, κτήμα Μαρίας Καλλιφρονά, Παλλήνη, 1907, αριθ. κατ. 243.ι.

μικρά εκκλησάκια. Χτισμένα σε ειδυλλιακές τοποθεσίες, μέσα σε δάση, στην κορυφή λόφων ή δίπλα στη θάλασσα, σε γραφικά ακρωτήρια, τα ξωκλήσια που φαίνονται ερημικά ζωντανεύουν κάθε χρόνο. Γίνονται τόποι συνάθροισης κατά τη διάρκεια πανηγύρεων και άλλων θρησκευτικών εορτών και διατηρούν ζωντανές παραδοσιακές πρακτικές και τελετές, που μεταδίδονται από γενιά σε γενιά. Οι θρησκευτικές τελετές, οι προσευχές, οι προσφορές και οι πανηγύρεις, που λαμβάνουν χώρα γύρω τους, συμβάλλουν στην προστασία και τη συνέχιση της λαϊκής θρησκευτικής παράδοσης.²⁸⁷

Οι ναοί ιδρύονται για να εξυπηρετούν τις θρησκευτικές ανάγκες των ευσεβών Χριστιανών, όπως η «Παναγίτσα» της Παλλήνης. Στις αρχές του 20ού αιώνα, η περιοχή ήταν ένα τεράστιο αγρόκτημα 70.000 στρεμμάτων με ένα χωριό, το Χαρβάτι, στο κέντρο του. Το αγρόκτημα ανήκε διαδοχικά σε πολλούς επιφανείς Έλληνες και ξένους ιδιοκτήτες. Το 1874, αγοράστηκε από τον μεγαλοεφοπλιστή Ιωάννη Θεοφιλάτο, ο οποίος καταγόταν από τη Ρουμανία. Παρέμεινε στην κατοχή του επί τρεις δεκαετίες (1874-1904), έως ότου περιήλθε στη Μαρία και τον Δημήτριο Καλλιφρονά. Με πρωτοβουλία τους, ανεγέρθηκε τότε η εκκλησία της Κοιμήσεως της Θεοτόκου,

ο πρώτος ενοριακός ναός της πόλης.²⁸⁸ Τα εγκαίνια του, όπως μας πληροφορεί το αναμνηστικό μετάλλιο της Συλλογής, τελέστηκαν στις 27 Μαΐου 1907 (εικ. 197).

Στο συνεχώς εξελισσόμενο περιβάλλον των πόλεων, εκτός από τους καθεδρικούς μητροπολιτικούς ναούς, αφιερωμένους συνήθως στον προστάτη άγιο κάθε πόλης, ανιδρύονται σύγχρονες εκκλησίες. Οι πόλεις επεκτείνονται και, στις νέες γειτονιές, οι κάτοικοι αναζητούν έναν κοντινό χώρο προσευχής, συμμετοχής στις θρησκευτικές τελετές και κοινωνικής συναναστροφής. Σε μια ομάδα τεκμηρίων της Συλλογής αντικατοπτρίζεται η εικόνα της πρωτεύουσας κατά την προσπάθειά της να ικανοποιήσει τις απαιτήσεις του συνεχώς αυξανόμενου πληθυσμού της.

Στην Αθήνα, οι περισσότερες εκκλησίες καταστράφηκαν κατά τη διάρκεια του εθνικοαπελευθερωτικού αγώνα. Στα επόμενα χρόνια, η κατάσταση επιδεινώθηκε, καθώς πολλοί από τους σωζόμενους ναούς «δυστυχώς, ...κατά την ρυμοτόμησιν τῆς πόλεως ἢ κατεστράφησαν ἢ μετεποιήθησαν». Τα οικόπεδά τους δόθηκαν ως αποζημίωση στους ιδιοκτήτες των οικιών που απαλλοτριώθηκαν για τη διάνομιξη νέων οδών και τα υλικά τους χρησιμοποιήθηκαν αυθαίρετα από τους περιοίκους για

Εικ. 198
Αναμνηστικό μέταλλο του Συλλόγου Αναστηλώσεως του ναού Αγίων Αποστόλων Κυψέλης, 1993, αριθ. κατ. 193.

Εικ. 201
Αναμνηστικό μέταλλο για τη θεμελίωση του ναού Αγίας Μαρίας, Θησείο, Αθήνα, 1922, αριθ. κατ. 187.iv.

Εικ. 202
Αναμνηστικό μέταλλο για τα εγκαίνια(;) του ναού Αγίας Μαρίας, Θησείο, 1927(;) , αριθ. κατ. 188.

Εικ. 199
Αναμνηστικό μέταλλο για την 100ετηρίδα του ναού Αγίου Δημητρίου, Ψυρρή, Αθήνα, 1945, αριθ. κατ. 186.

Εικ. 200
Αναμνηστικό μέταλλο για την 100ετηρίδα θεμελίωσης του ναού Αποστόλου Παύλου, Σταθμός Λαρίσης, Αθήνα, 1987, αριθ. κατ. 190.

την ανέγερση σύγχρονων οικοδομημάτων.²⁸⁹ Η πόλη στερείτο σχεδόν τελείως εκκλησιών και υπήρξε επιτακτική ανάγκη ανέγερσης νέων ναών για την εξυπηρέτηση των πιστών που συνέρρεαν στην πρωτεύουσα του νεότευκτου ελληνικού κράτους.

Οι νέοι ναοί στην Αθήνα ανεγείρονταν συνήθως πάνω σε παλαιότερους. Αυτή είναι και η περίπτωση του Αγίου Δημητρίου του Νέου, στη συνοικία του Ψυρρή (ή Αγοράς), μία από τις κεντρικότερες της πόλης. Ο ναός χτίστηκε

το 1845 στα θεμέλια παλαιότερου ομωνύμου, μάλλον βυζαντινού, και με αυτόν συνδέσαμε και το επίχρυσο μέταλλο (εικ. 199) που εκδόθηκε για την 100ετηρίδα του, το 1945.²⁹⁰

Στα περίξ των Αθηνών, στην ερημιά του προαστίου της Κυψέλης, επέλεξε να κατοικήσει ο Κωνσταντίνος Κανάρης όταν αποσύρθηκε από τον δημόσιο βίο. Εκεί, στο μεγάλο αγρόκτημά του, το 1873, ανήγειρε με την σύζυγό του Δέσποινα ένα μικρό μονόχωρο εκκλησάκι στο όνομα των Αγίων Αποστόλων. Από το

λιτό στασίδι του, συμμετείχε στις λειτουργίες και είναι αρκετές οι περιγραφές των Ελλήνων και ξένων περιηγητών και επισκεπτών της εποχής, που έρχονταν να γνωρίσουν από κοντά τον «ναύαρχο». Ο ναύσκος διατηρήθηκε μέχρι το 1978, οπότε κάηκε ολοσχερώς. Το 1993, τιμώντας τα 200 χρόνια από τη γέννηση του μπουρλοτιέρη, ο Σύλλογος Αναστηλώσεως του Ναού εξέδωσε αναμνηστικά μέταλλια με τη μορφή του αγωνιστή, αλλά και την πρόσοψη του ανακαινισμένου ναού, που έχει στις μέρες μας ασφυκτικά πια περικυκλωθεί από την υψηλή αστική δόμηση (εικ. 198).²⁹¹

Προϊόντος του 19ου αιώνα, οι συνοικίες της Αθήνας αναπτύσσονταν και μεγεθύνονταν. Η πόλη «έλαμπρύνετο διά της ιδρύσεως νέων ναών». Η περιοχή της πλατείας Βάθης, στα μέσα της δεκαετίας του 1880, άρχισε να εμφανίζει πυκνή δόμηση. Για τον λόγο αυτό, το 1887 καταργήθηκε η προβλεπόμενη ρυμοτομικά πλατεία και η βασίλισσα Όλγα έθεσε τον θεμέλιο λίθο της σημερινής εκκλησίας του Αγίου Παύλου.²⁹² Το μέταλλο, που κόπηκε το 1987, εορτάζει τα 100 χρόνια από την ανέγερση του ναού, απεικονίζοντας την επιβλητική όψη του (εικ. 200).

Νοτιότερα, στην περιοχή του Θησείου, και συγκεκριμένα στον βραχώδη λόφο των Νυμφών ή λόφο του Αστεροσκοπείου, λαξευμένος στον φυσικό βράχο, υπάρχει ακόμα και σήμερα μικρός βυζαντινός ναός, «έν σπηλαίω με υπερέχοντα τοῦ ἐδάφους τρούλλον», αφιερωμένος στην Αγία Μαρίνα. Την αγαπητή στους Έλληνες θαυματουργή αγία, την «Κυρά του Θησείου», τιμούσαν με μεγάλο πανηγύρι οι Αθηναίοι στην παλιά Αθήνα. Ο ναός της θεμελιώθηκε στην περιοχή στις αρχές του 20ου αιώνα, και με προσφορές, εράνους και δωρεές των ενοριτών ανεγέρθηκε το 1927.²⁹³ Σε ανάμνηση της θεμελίωσής του, θα πρέπει να εκδόθηκαν το 1922 τα επίχρυσα μέταλλια με τη μορφή της Αγίας και τη σχετική επιγραφή (εικ. 201), αλλά και λίγο αργότερα εκείνα που απεικονίζουν τον ναό αποπερατωμένο (εικ. 202). Τα ενθυμήματα αυτά προφανώς δίνονταν ως ευλογία-αντίδωρο στις οικονομικές προσφορές και τη στήριξη των ευσεβών ενοριτών.

Την ίδια εποχή, στον κοντινό Βοτανικό είχαν εγκατασταθεί αρκετοί Χιώτες. Οι περισσότεροι ήρθαν από τη Βολισσό της Χίου και ίδρυσαν τον Χιακό Σύνδεσμο Αγίας Μαρκέλλης Βολισού (εικ. 203). Αρχικά, τιμούσαν τη Χιοπολίτιδα

Εικ. 203
Σήμα του Χιακού Συνδέσμου Αγίας Μαρκέλλης Βολισσού, αριθ. κατ. 189.

Αγία τους σε παρακείμενους ναούς. Σύντομα ωστόσο, το 1922, έχτισαν μικρό ναό αφιερωμένο στην τιμή της. Η πρώτη μικρή εκκλησία δεν επαρκούσε για να καλύψει τις ανάγκες της συνοικίας, η οποία ολοένα και αναπτυσσόταν. Τον Μάιο του 1935, κατεδαφίστηκε και, στη θέση του παλαιότερου, ανεγέρθηκε ο σημερινός ναός.²⁹⁴

Η Μικρασιατική καταστροφή και η έλευση των προσφύγων στην Ελλάδα επέφερε, από το 1922, ραγδαία αύξηση του πληθυσμού και συνακόλουθη ανεπάρκεια των εκκλησιών για την εξυπηρέτηση των πιστών. Το κράτος, για την αστική αποκατάσταση των προσφύγων, δημιούργησε πλήθος συνοικισμών σε όλη την ελληνική επικράτεια, στις παρυφές των μεγαλύτερων αστικών κέντρων ή ακόμη και εκτός των συνόρων τους. Το 60% των «αστών» προσφύγων συγκεντρώθηκε γύρω από την Αθήνα, τον Πειραιά και τη Θεσσαλονίκη. Ομάδα τεκμηρίων της Συλλογής μάς θυμίζει τους αγώνες των προσφύγων για εγκατάσταση, αλλά και το γεγονός ότι ένα από τα πρώτα μελήματα τους στη νέα πατρίδα ήταν η ανέγερση ευκτήριων οίκων.

Στην Αθήνα, πάνω από το Παγκράτι, στους πρόποδες του Υμηττού, εκεί που βρίσκονταν τα χωράφια και τα βοσκοτόπια των Αθηναίων, ήδη από τα τέλη του 1922 άρχισαν να στήνονται πρόχειρες προσφυγικές παράγκες. Ο πρώτος αστικός προσφυγικός συνοικισμός στην Ελλάδα, ο «Συνοικισμός Παγκρατίου», όπως ονομαζόταν στην αρχή, σταδιακά εξελίχθηκε στο σημερινό Δήμο Βύρωνα. Τα πρώτα χρόνια, το ξωκλήσι του Αγίου Λαζάρου αποτελούσε τον μόνο χώρο θρησκευτικής λατρείας των προσφύγων. Το 1926, αποφασίστηκε η ανέγερση ναού και ιδρύθηκε το «Σωματείο Ανεγέρσεως Αγίας Τριάδος», το οποίο θα πρέπει και να εξέδωσε, έναν χρόνο αργότερα, τα μετάλλια της Συλλογής, σε ανάμνηση της θεμελίωσης του ναού (εικ. 204).²⁹⁵

Η περιοχή της Καλλιθέας υπήρξε ένας από τους βασικούς τόπους συγκέντρωσης των εκπατρισμένων, αμέσως μετά την αποβίβασή τους στον Πειραιά. Από τους εκεί εγκατεστημένους πρόσφυγες ιδρύθηκε το 1925 η πρώτη κοινότητα. Τον επόμενο χρόνο, πολύ κοντά στο σημερινό Χαροκόπειο Πανεπιστήμιο, άρχισε η ανέγερση του ιερού

Εικ. 204
Αναμνηστικό μέταλλο για τη θεμελίωση(ς) του ναού Αγίας Τριάδος, Βύρωνα, Αθήνα, 1927, αριθ. κατ. 227.

Εικ. 205
Αναμνηστικό μέταλλο για τα εγκαίνια του ναού των Αγίων Πάντων, Καλλιθέα, Αθήνα, 1932, αριθ. κατ. 191.iii.

ναού των Αγίων Πάντων. Για την εξεύρεση των απαραίτητων χρηματικών πόρων, η οικοδόμηση του ναού αποφασίστηκε να τεθεί υπό την αιγίδα της κοινότητας «πρός συμφέρον του κοινού καλού». Το 1930 μάλιστα, εκδόθηκε και «Λαχείον Εύεργετικής Κληρώσεως υπέρ Άποπερατώσεως Ίερού Ναού Αγίων Πάντων (Καλλιθέα)». Οι εργασίες ανέγερσης γίνονταν κατά τις απογευματινές ώρες από εθελοντές κτίστες και εργάτες. Τα εγκαίνια τελέστηκαν στις 20 Μαρτίου 1932 και, σε ανάμνησή τους,

κόπηκαν αργυρά μετάλλια (εικ. 205). Στον Τύπο της εποχής διαβάζουμε για την τελευταία θεμελίωση που θα τελούσε την επομένη ο Αρχιεπίσκοπος Αθηνών Χρυσόστομος Α': «Η Καλλιθέα ήτις εξηλίχθη εις αληθινήν πόλιν έστερείτο ναού, δι' αυτό ή αύριανή έορτή θα αποτελέση δι' αυτήν ιστορικόν γεγονός».²⁹⁶

Δυτικότερα, ο προσφυγικός συνοικισμός της Κοκκινιάς έγινε αυτόνομος Δήμος με την ονομασία Νέα Κοκκινιά (το 1934) και, στη συνέχεια, μετά από σχετικό διαγωνισμό,

Εικ. 206
Αναμνηστικό μετάλλιο για την ενθρόνιση του Μητροπολίτη Νίκαιας Γεωργίου, 1967, αριθ. κατ. 256, εμπρόσθια όψη.

Εικ. 207
Αναμνηστικό μετάλλιο για την 70ετηρίδα του ναού Ευαγγελισμού της Θεοτόκου, Ν. Ιωνία, Μαγνησία, 1996, αριθ. κατ. 204.1.

Εικ. 208
Αναμνηστικό μετάλλιο για τη θεμελίωση του ναού Κοιμήσεως της Θεοτόκου, Χαραυγή, Κοζάνη, 1986, αριθ. κατ. 270.1.

μετονομάστηκε (το 1940) σε Δήμο Νίκαιας, προς τιμήν της ένδοξης πόλης της Νίκαιας της Βιθυνίας, όπου πραγματοποιήθηκαν οι Α' και Ζ' Οικουμενικές Σύνοδοι. Πρόσφυγες Σμυρνιοί, Πόντιοι και από άλλες περιοχές της Ανατολής, άνθρωποι διαφορετικής προέλευσης, ξεχωριστής νοοτροπίας και ποικίλων ασχολιών συγκατοίκησαν στη Νίκαια, έχοντας ως συνδετικό κρίκο την ελληνική καταγωγή, την ελληνική γλώσσα και την ορθόδοξη πίστη. Στα μετάλλια της νεοϊδρυθείσας Μητροπόλεως Νίκαιας απεικονίζεται ο «τῶν ἁγίων Πατέρων ὁ χορός, ἐκ τῶν τῆς οἰκουμένης περάτων συνδραμῶν», στις Α' και Ζ' Οικουμενικές Συνόδους της Νίκαιας. Πρόκειται για ενθύμια που κόπηκαν σε ανάμνηση της ενθρόνισης του πρώτου Μητροπολίτη Γεωργίου (Παυλίδη), την 9η Ιουλίου 1967 (εικ. 206).²⁹⁷

Ψηλαφώντας τα τεκμήρια της Συλλογής, διαπιστώνουμε τις τόσο όμοιες αλλά και ξεχωριστές ιστορίες της προσφυγιάς. Οι ξεριζωμένοι από τη Μικρά Ασία έφτασαν κατά χιλιάδες και στη Θεσσαλία. Πολλοί εγκαταστάθηκαν

στον Βόλο και ο νέος τόπος τους, σε ανάμνηση των χαμένων πατρίδων, πήρε το όνομα «Νέα Ιωνία». Έναν πρώτο μικρό ναό θεμελίωσαν το 1926, προκειμένου να εξυπηρετήσουν τις λατρευτικές τους ανάγκες και συγχρόνως να αποθησαυρίσουν τις ιερές εικόνες και τα άλλα πολύτιμα κειμήλια που έφεραν μαζί τους.²⁹⁸ Το 1996, επί ιεραρχίας του Μητροπολίτη Δημητριάδος Χριστόδουλου, εορτάστηκαν μεγαλοπρεπώς τα 70 χρόνια από τη θεμελίωση του πρώτου ναού. Στην πίσω όψη του αναμνηστικού μεταλλίου απεικονίζεται ο νέος μεγαλοπρεπής ναός που, εκτός από τις δύο μεγάλες θεομητορικές εορτές του Ευαγγελισμού και της Κοιμήσεως, πανηγυρίζει επίσης τη μνήμη των Αγίων Ιερομαρτύρων Χρυσοστόμου Σμύρνης και των συν αυτώ. Η μορφή του εθνοϊερομάρτυρα παριστάνεται στην εμπρόσθια όψη ως εσαεί μνημόσυνο (εικ. 207).

Στις ακτές του Θερμαϊκού, στη Θεσσαλονίκη, βρήκαν καταφύγιο Έλληνες πρόσφυγες από τα ελληνόφωνα χωριά της Κυζίκου της Μικράς Ασίας. Ψαράδες που έφεραν μαζί τους

τις βάρκες τους και αγρότες με όρεξη να δουλέψουν τη γη, εγκαταστάθηκαν και δημιούργησαν τον συνοικισμό της Νέας Μηχανιώνας.²⁹⁹ Η Κατίγκω Μαουτσιδου, καντηλανάφτισσα της εκκλησίας της Παναγίας της Φανερωμένης και άλλοι ευσεβείς Μηχανιώτες διέσωσαν, φέρνοντας μαζί τους στην Ελλάδα, τη μεγάλη Εικόνα της Παναγίας, από την ομώνυμη κατεστραμμένη σήμερα Μονή της Κυζίκου. Η φήμη της θαυματουργής εικόνας, της Παναγίας Φανερωμένης της «Μηχανιώτισσας», είναι πλέον πανελλήνια. Παράλληλα, με τη συγκρότηση της νέας τοπικής κοινωνίας, ανεγέρθηκε το 1927 ναός, ο οποίος αντικαταστάθηκε με μεγαλύτερο και λαμπρότερο το 1984, καλύπτοντας έτσι την αυξημένη προσέλευση των ευλαβών προσκυνητών (εικ. 194).

Πολύπαθη είναι η ιστορία των κατοίκων της προσφυγικής Χαραυγής Κοζάνης, οι οποίοι βίωσαν μέσα σε λίγα χρόνια διπλό ξεριζωμό.³⁰⁰ Στους δυτικούς πρόποδες του Βερμίου, στην Επαρχία Εορδαίας, το χωριό Τζουμάς εποίκιστηκε από οικογένειες προσφύγων από την ενδότερη Μικρά Ασία και διάφορα μέρη

της Ανατολικής Θράκης (1922-1924). Το 1928, ιδρύθηκε εκκλησία αφιερωμένη στην Κοίμηση της Θεοτόκου. Το θρησκευτικό πανηγύρι της τον Δεκαπενταύγουστο ήταν επί πολλά χρόνια το μεγαλύτερο στην περιοχή. Από τη δεκαετία του 1950, η ζωή των κατοίκων θα άλλαζε και πάλι ριζικά. Ο κάμπος της Χαραυγής, όπως ονομαζόταν από το 1961 το χωριό, έκρυβε τεράστια αποθέματα λιγνίτη. Καθώς άρχισαν οι διαδικασίες εκμετάλλευσης της λιγνιτοφόρου περιοχής της Πτολεμαΐδας, κρίθηκε αναγκαία η εκκένωση του χωριού. Οι κάτοικοι άρχισαν το 1985 να μετεγκαθίστανται και να οικοδομούν τη Νέα Χαραυγή, κοντά στην Κοζάνη. Τον επόμενο χρόνο (1986) θεμελιώθηκε εκεί ο νέος ναός της Κοιμήσεως της Θεοτόκου και εκδόθηκαν σχετικά αναμνηστικά μετάλλια (εικ. 208).

Ορισμένα τεκμήρια της Συλλογής συνδέονται με αναστηλώσεις ή ανοικοδομήσεις ναών που καταστράφηκαν από πυρκαγιές ή σεισμούς. Ο ναός του Αγίου Δημητρίου επλήγη από τη «μεγάλη φωτιά» της Θεσσαλονίκης (1917),

Εικ. 209
Αναμνηστικό σήμα για τα εγκαίνια του ναού
Αγίου Δημητρίου, Θεσσαλονίκη, 1948, αριθ. κατ. 213.

Εικ. 210
Αναμνηστικό σήμα για τα εγκαίνια του ναού Αγίου
Γεωργίου Μπαξέδων, Μαγνησία, 1960, αριθ. κατ. 205.ii.

Εικ. 211
Αναμνηστικό μέταλλο για τα εγκαίνια του ναού Μονής
Αγίου Γερασίμου Ομαλών, Κεφαλλονιά, 1992, αριθ. κατ. 233.ii,
εμπρόσθια όψη.

Εικ. 212
Αναμνηστικό μέταλλο για τα εγκαίνια του ναού
Αγίου Γεωργίου, Οία, Σαντορίνη, 1964, αριθ. κατ. 225.

που κατέκαψε το 1/3 σχεδόν της πόλης. Οι ανα-
στηλωτικές εργασίες του ιστορικού μνημείου,
αν και εκτελέστηκαν από διαπρεπείς επιστή-
μονες, διήρκεσαν 31 χρόνια, εξαιτίας των δύο
παγκοσμίων πολέμων. Ο ναός αποκαταστά-
θηκε στην αρχική μορφή του το 1948 και, στις
26 Οκτωβρίου, όπως μας πληροφορεί και το
τεκμήριο της Συλλογής, τελέστηκαν τα εγκαί-
νια (εικ. 209).³⁰¹

Στα μέσα της δεκαετίας του 1950, υπήρξε
σεισμική έξαρση στον ελληνικό χώρο. Τον
Αύγουστο του 1953, κατά τους καταστροφι-
κότερους σεισμούς στην ιστορία της νεότε-
ρης Ελλάδας στο Ιόνιο, η Κεφαλονιά σχεδόν
ισοπεδώθηκε. Η ιστορική Μονή του Αγίου

Γερασίμου στα Ομαλά καταστράφηκε ολο-
σχερώς. Μετά από πολυετείς προσπάθειες και
με τις προσφορές των Κεφαλληνίων της νή-
σου και της διασποράς, ο νέος μεγαλοπρεπής
ναός αποπερατώθηκε (εικ. 211). Το «μέταλλο
εγκαινίων», όπως αναγράφεται στην οπίσθια
όψη του τεκμηρίου, προφανώς θα απονεμό-
ταν κατά τους λαμπρούς εορτασμούς της 19ης
Ιουλίου 1992, ως ηθική αμοιβή σε αυτούς που
συνέδραμαν την προσπάθεια.³⁰²

Ο Βόλος συγκλονίστηκε το 1955 από ολέ-
θριους σεισμούς, που άφησαν πίσω τους δε-
κάδες ανθρώπινα θύματα, χιλιάδες αστέγους
και ανεπανόρθωτες υλικές ζημιές. Στον Άνω
Βόλο, στην Ιωλκό, ο μεγαλοπρεπής ναός του

Αγίου Γεωργίου Μπαξέδων, χτισμένος κατά
την πρώτη δεκαετία του 20ού αιώνα, κατέρ-
ρευσε. Οι καρφίτσες με τη χρονολογία 1960
απεικονίζουν τη νέα εκκλησία που ανεγέρθηκε
στη θέση της παλιάς και προσφέρονταν ως
ευλογία για τη συνεισφορά των πιστών στο
έργο της ανέγερσής του (εικ. 210).

Τέλος, ο μεγαλύτερος ίσως σεισμός
του 20ού αιώνα στην Ευρώπη (9 Ιουλίου
1956) έπληξε τη Σαντορίνη. Ανάμεσα στις
εκτεταμένες ζημιές, ήταν και η καταστρο-
φή του Αγίου Γεωργίου του Απανωμερίτη
στην Οία. Ο ναός, που είχε χτιστεί στις αρ-
χές του προηγούμενου αιώνα (19ου), ήταν
ανέκαθεν συνδεδεμένος με τη ναυτιλιακή

οικογένεια Νομικού και αποθησαυρίζει ει-
κόνα του Αγίου που είχαν φέρει πρόγονοί
της από την Κωνσταντινούπολη. Ένα μετάλ-
λιο στη συλλογή της Τράπεζας μας θυμίζει
ότι την αποκατάσταση του ναού (εικ. 212)
ανέλαβε ο Λουκάς Ν. Νομικός. Με τον πλοιο-
κτήτη μάλιστα, ιδρυτή του Συλλόγου Οιατών
Πειραιά, συνδέεται και η καθιέρωση, από τις
αρχές του 20ού αιώνα, ενός ιδιαίτερα ενδιαφέ-
ροντος εθίμου, που αναφέρεται ως το «γκράζιμο
της σημαίας του Αγίου» και λαμβάνει χώρα την
παραμονή της εορτής του: Οι καμπάνες χτυπών
ασταμάτητα και η περιφορά των σημαίων του
ναού σε όλο το χωριό αποτελεί ένα είδος καλέ-
σματος στον εσπερινό και στην πανηγυρη.³⁰³

Εἰς πολλὰ ἔτη Δέσποτα

Η ανάδειξη νέου επισκόπου για την πλήρωση χηρεύοντος Αρχιερατικού Θρόνου αποτελεί γεγονός βαρύνουσας πνευματικής και εκκλησιολογικής σημασίας. Η ενθρόνιση ενός δεσπότη διατηρεί την αδιάκοπη ροή της θεολογικής και εκκλησιαστικής παράδοσης, και ποιμαντικής μέριμνας της Ορθόδοξης Εκκλησίας. Παράλληλα ενέχει βαθύ συμβολισμό, καθώς αντικατοπτρίζει τη συνέχεια της αποστολικής διαδοχής, την αδιάσπαστη γραμμή που συνδέει τους σύγχρονους ιεράρχες με τους Αποστόλους και, κατ' επέκταση, τον ίδιο τον Χριστό. Οι επίσκοποι γιορτάζουν κάθε χρόνο τα «ενθρονιστήρια», όπως λέγονται οι επετείοι της ενθρόνισής τους, και η μακροήμερυσή τους κρίνεται ευεργετική για το ευσεβές ποιμνίο, αφού εξασφαλίζει σταθερότητα και συνεχή πνευματική καθοδήγηση.

Τα τεκμήρια της Συλλογής της Τράπεζας της Ελλάδος, που αναφέρονται σε ενθρονίσεις και άλλες επετείους ιεραρχών, καλύπτουν ένα μεγάλο χρονολογικό φάσμα. Το παλαιότερο χρονολογείται στα τέλη του 19ου αιώνα, το 1889, και εκδόθηκε για την 50ετηρίδα αρχιεροσύνης του Σωφρονίου Δ', Πάπα και Πατριάρχη Αλεξανδρείας (εικ. 14,133). Λίγο αργότερα, το 1901, και το Πατριαρχείο Κωνσταντινουπόλεως σφράγισε μετάρια με αφορμή τη δεύτερη ενθρόνιση του Ιωακείμ Γ'

στον Οικουμενικό Θρόνο (εικ. 61). Σε ανάμνηση του ιωβηλαίου του Πορφυρίου Β', φιλοτεχνήθηκαν το 1921 στο Βερολίνο τα εξαιρετικά μετάρια (εικ. 151, 213) με την επιβλητική μορφή του Αρχιεπισκόπου Σινά. Απεικονίζεται με ράσο, καλιμαύχι και επιρριπτάριο, με δύο εγκόλπιους σταυρούς και το παράσημο του Ταξιάρχη του Τάγματος του Σωτήρος (σταυρό με ταινία στον τράχηλο και αστέρα στο στήθος). Πρόκειται πιθανόν για την παλαιότερη απεικόνιση σύγχρονου ορθόδοξου ιεράρχη σε μετάρια.

Στα κατοπινά χρόνια, η πρακτική έκδοσης αναμνηστικών μεταλλίων για επετείους πατριαρχών, αρχιεπισκόπων, μητροπολιτών και ηγουμένων εντάθηκε.³⁰⁴ Το 1960, εορτάστηκε το χρυσό ιωβηλαίο του Χρυσοστόμου (Χατζησταύρου), Μητροπολίτη Φιλίππων, Νεαπόλεως και Θάσου, και μετέπειτα Αρχιεπισκόπου Αθηνών. Η απλότητα και λιτότητα των αναμνηστικών μεταλλίων που εκδόθηκαν (εικ. 214) έρχονται σε αντίθεση με τη μεγάλη προσφορά του ιεράρχη στον εκκλησιαστικό και εθνικό στίβο. Οι λαμπροί εορτασμοί για τη συμπλήρωση των 50 χρόνων αρχιεροσύνης του πραγματοποιήθηκαν από τις 12 έως 14 Νοεμβρίου 1960 και αποτέλεσαν σημαντικό γεγονός για την πόλη της Καβάλας. Πλήθος ιεραρχών όλων των Ορθόδοξων

Εικ. 213
Αναμνηστικό μετάρια για το ιωβηλαίο του Αρχιεπισκόπου Σινά Πορφυρίου Β', 1921, αριθ. κατ. 154.ι, λεπτομέρεια εμπρόσθιας όψης.

Εικ. 214
Αναμνηστικό μετάλλιο για την 50ετηρίδα αρχιερατείας του Μητροπολίτη Φιλίππων, Νεαπόλεως και Θάσου Χρυσοστόμου, 1960, αριθ. κατ. 299.ι.

Εικ. 215
Αναμνηστικό μετάλλιο για την 33ετηρίδα αρχιερατείας του Μητροπολίτη Αττικής και Μεγαρίδος Δωροθέου, 1991, αριθ. κατ. 234, εμπρόσθια όψη.

Εικ. 216
Αναμνηστικό μετάλλιο για την 40ετηρίδα της αρχιερατείας του Μητροπολίτη Μυτιλήνης Ιακώβου, 1985, αριθ. κατ. 248.ι, οπίσθια όψη.

Εικ. 217
Αναμνηστικό μετάλλιο για την 20ετηρίδα ενθρόνισης του Αρχιεπισκόπου Αμερικής Ιακώβου, 1979, αριθ. κατ. 89, εμπρόσθια όψη.

Εκκλησιών παρευρέθησαν στον μητροπολιτικό ναό του Αγίου Παύλου. Ψηφίσματα εκδόθηκαν από δήμους και δημόσιες υπηρεσίες, και αναμνηστικά αφιερώματα από διάφορους συλλόγους και φορείς. Ένας πλούσιος σε περιεχόμενο «τιμητικός τόμος» αναδεικνύει ανάγλυφα την εικόνα του ιεράρχη και αποτυπώνει τους εορτασμούς.³⁰⁵

Με ανάλογες εκδηλώσεις σεβασμού και αγάπης γιορτάστηκε από τον λαό της Λέσβου, τον Νοέμβριο του 1985, η 40ετία της αρχιερατείας του Ιακώβου, Μητροπολίτη Μυτιλήνης και πάσης Αιολίδος. Ο Μητροπολίτης Ιάκωβος (Κλεόμβροτος) υπήρξε πολύπλευρη προσωπικότητα, λόγιος και πολυγραφότατος. Συνεισέφερε στην ιστορική και αρχαιολογική έρευνα και στην εκκλησιαστική γραμματολογία με αξιόλογες συγγραφές. Τα σχετικά, εντυπωσιακά αν και ανεικονικά, αναμνηστι-

κά μετάλλια φιλοτεχνήθηκαν από τον καταξιωμένο Μυτιληνιό γλύπτη Βάσο Καπάντα (εικ. 23, 216).³⁰⁶

Οι επιγραφές των αφιερωμένων σε αρχιερείς τεκμηρίων μάς πληροφορούν με ακρίβεια για τις χρονολογίες των ιωβηλαίων ή/και τις ημερομηνίες των εορτασμών τους. Ενίοτε εξαίρουν το ήθος του επισκόπου, όπως σε μετάλλιο του 1991, για τα 33 έτη αρχιερατείας του Δωροθέου (Γιανναρόπουλου), Μητροπολίτη Αττικής και Μεγαρίδος (εικ. 215). Η επιγραφή «ΚΑΛΟΣ ΕΣΧΙ ΔΙΑΚΟΝΟΣ ΙΗΣΟΥ ΧΡΙΣΤΟΥ, ΕΝΤΡΕΦΟΜΕΝΟΣ ΤΟΙΣ ΛΟΓΟΙΣ ΤΟΙΣ ΠΙΣΤΕΩΣ (Α΄ ΤΙΜ 4.6)» περιβάλλει τη μορφή του σεβάσμιου επισκόπου.³⁰⁷ Άλλοτε, οι επιγραφές αναφέρονται στη μακροήμερευση των αρχιερέων, ως ευχαριστία προς τον Θεό. Στο μετάλλιο του 1958 για το χρυσό ιωβηλαίο του Πάπα και Πατριάρχη Αλεξανδρείας

Χριστοφόρου Β', στην εμπρόσθια όψη, αντί του πορτρέτου του ιεράρχη, αναγράφεται ο ψαλμός «ΖΩΗΝ ΗΤΗΣΑΤΟ ΣΕ ΚΑΙ ΕΔΩΚΑΣ ΑΥΤΩ ΜΑΚΡΟΤΗΤΑ ΗΜΕΡΩΝ (ΨΑΛΜΟΣ Κ! 5)» (εικ. 136).

Πλείστα πορτρέτα σύγχρονων ιεραρχών αποτυπώνονται εν σμικρώ στη «γλυπτοθήκη» των μεταλλίων της Συλλογής της Τράπεζας. Ολόσωμες ή ημίσωμες μορφές, οι προτομές ή οι κεφαλές τους απεικονίζονται μετωπικά ή κατά τομή. Φορούν απέριττα ενδύματα, το καλιμαύχι με το επιρριπτάριο, σπανιότερα

πλούσια αρχιερατικά άμφια, τη δεσποτική μίτρα, εγκόλπια και κρατούν ράβδο.³⁰⁸ Οι καλλιτέχνες, σε κάθε περίπτωση, επιδιώκουν να αποδώσουν πιστά τα ιδιαίτερα προσωπογραφικά χαρακτηριστικά τους (μακρύ ή κοντό γένι, γυαλιά κ.ά.).

Τα αναμνηστικά των αρχιερέων κοσμούνται επίσης με σύμβολα ιστορικά και ευρέως αναγνωρίσιμα. Τα εμβλήματα των Πατριαρχείων Αλεξανδρείας, Κωνσταντινουπόλεως και Αντιοχείας προσδίδουν κύρος στις επετείους, υπενθυμίζοντας τη μακραίωνη ιστορία των παλαίφατων αυτών εκκλησιαστικών θεσμών (βλ., για παράδειγμα εικ. 135). Ομοίως υιοθετούνται και τα εμβλήματα των Αρχιεπισκόπων Αμερικής και Θυατείρων για τα μετάλλια της 20ής επετείου της αρχιερατείας του Ιακώβου το 1979 (εικ. 217) και τους σταυρούς της ενθρόνισης του Γρηγορίου Α' το 1988, αντίστοιχα (αριθ. κατ. 111). Ο βυζαντινός δικέφαλος αετός με τη ρομφαία και τη σταυροφόρο σφαίρα απεικονίζεται σε μετάλλια της ενθρόνισης του Γεωργίου (Παυλίδη), Μητροπολίτη Νικαίας, το 1967 (εικ. 218). Έμμεση αναφορά στις ποιμαντορικές περιοχές επιτυγχάνεται μέσω της απεικόνισης μορφών αγίων που συνδέονται ιστορικά με αυτές, όπως η κεφαλή του Ευαγγελιστή Λουκά στους αναμνηστικούς σταυρούς του Ιερωνύμου (Λιάπη), Μητροπολίτη Θηβών και Λεβαδείας (αριθ. κατ. 222). Σε άλλες περιπτώσεις, αποτυπώνονται χάρτες της εκκλησιαστικής περιφέρειας

ή του τόπου καταγωγής των ιεραρχών, όπως η νήσος Ίμβρος και το χωριό Άγιοι Θεόδωροι στα μετάλλια για την 80ή γενέθλιο επέτειο του Αρχιεπισκόπου Αμερικής Ιακώβου (εικ. 220). Γραφικές είναι και οι απεικονίσεις τοπίων, όπως η φαντασική παράσταση του τρικόρφου όρους του Σινά από τον Αρχιεπίσκοπο Πορφύριο Β' (εικ. 151) ή η αμφιθεατρική πόλη της Ναυπάκτου με το ενετικό λιμάνι από τον Μητροπολίτη Ναυπάκτου και Αγίου Βλασίου Αλέξανδρο (Παπαδόπουλο) (εικ. 219).

Οι αρχιερείς ενίοτε συνδέονται, μέσω των επιγραφών των μεταλλίων, με αξιόλογα έργα και γεγονότα που έλαβαν χώρα κατά την ιερατική θητεία τους. Επί αρχιερατείας του Μητροπολίτη Παντελεήμονος, το 1966, τιμήθηκε στην Θεσσαλονίκη η επέτειος των έντεκα αιώνων από την έναρξη του ιεραποστολικού έργου των Αγίων Κυρίλλου και Μεθοδίου (εικ. 21). Αρχιερατεύοντας του Μητροπολίτη Βαρνάβα, έγινε ο θησαυρισμός των τιμίων λειψάνων της Αγίας Αικατερίνης στην πόλη της Κατερίνης το 1967 (εικ. 191). Η πόλη της Πάτρας υποδέχθηκε την κάρα του Αγίου Ανδρέα το 1964 (εικ. 188) και τον σταυρό του το 1980 (αριθ. κατ. 266), επί αρχιερατείας των Μητροπολιτών Κωνσταντίνου Γ' και Νικοδήμου, αντίστοιχα. Ο Φλωρίνης Αυγουστίνος μνημονεύεται σε τρία αναμνηστικά μετάλλια (αριθ. κατ. 303-305) που αναφέρονται στην αποπεράτωση της ανύψωσης του Σταυρού στο ύψωμα Κούλα (1972), στα

Εικ. 218
Αναμνηστικό μέταλλο για την ενθρόνιση του Μητροπολίτη Νικαίας Γεωργίου, 1967, αριθ. κατ. 256, οπίσθια όψη.

Εικ. 219
Αναμνηστικό μέταλλο για την ενθρόνιση του Μητροπολίτη Ναυπάκτου και Αγίου Βλασίου Αλεξάνδρου, 1984, αριθ. κατ. 249.i.

Εικ. 220
Αναμνηστικό μέταλλο για το 80ετές γενέθλιον του Αρχιεπισκόπου Αμερικής Ιακώβου, 1991, αριθ. κατ. 91.

εγκαίνια του μητροπολιτικού ναού του Αγίου Παντελεήμονος στη Φλώρινα (1972) και στα εγκαίνια του ναού των Αγίων Κωνσταντίνου και Ελένης στο Αμύνταιο (1979). Τέλος, το όνομα του Μητροπολίτη Παροναξίας Αμβροσίου Α' απαντά σε μέταλλο για τη θεμελίωση του ναού των Αγίων Νικοδήμου Αγιορείτου και Νικολάου Πλανά (1996), και για τη θεμελίωση του ναού της Παναγίας Αργοκοιλιώτισσης στη Νάξο (1997) (αριθ.

κατ. 261, 262). Ο δραστήριος Δεσπότης, που ανύψωσε τον ναό της Εκατονταπυλιανής σε μέγα πανελλαδικό και παγκριστιανικό προσκύνημα, εύλογα καταγράφηκε στη συλλογική μνήμη της Παριανής κοινωνίας ως υπόδειγμα ποιμενάρχη. Η μορφή του απεικονίστηκε μετά θάνατον, το 2023, στα μέταλλα που εκδόθηκαν σε ανάμνηση του Παγκόσμιου Κύκλου Βυζαντινής Μουσικής, ενός θεσμού που ξεκίνησε υπό την αιγίδα του (εικ. 221).³⁰⁹

Εικ. 221
Αναμνηστικό μέταλλο με τη μορφή του Μητροπολίτη Παροναξίας Αμβροσίου Β', Παγκόσμιος Κύκλος Βυζαντινής Μουσικής, 2023, αριθ. κατ. 263, εμπρόσθια όψη.

Εύλαβείας σήματα

Κατάφορτα άγιων εικόνων και ιερών συμβόλων, τα θρησκευτικά τεκμήρια της Συλλογής της Τράπεζας της Ελλάδος αποπνέουν ευσέβεια και ενέχουν την έννοια της ευλογίας. Πατριάρχες και αρχιερείς, κατά τις θρησκευτικές εορτές, τις εκκλησιαστικές επετείους και άλλες εκδηλώσεις, διανέμουν οι ίδιοι στους πιστούς σταυρούς, φυλακτά και αναμνηστικά μετάλλια (εικ. 222). Ομοίως και οι προσκυνητές προμηθεύονται ενθύμια, με την πεποίθηση ότι είναι ευλογημένα και φέρουν τη χάρη του Θεού· ενίοτε μάλιστα η λέξη ΕΥΛΟΓΙΑ δηλώνεται με σαφήνεια στις επιγραφές τους (εικ. 53, 224, 225). «Είς εύλογίαν» επίσης απονέμονται τα παράσημα των πατριαρχικών ταγμάτων και οι άλλες ηθικές αμοιβές των αρχιεπισκοπών και μητροπόλεων, όπως αναγράφεται στους σταυρούς του Τάγματος του Αποστόλου Μάρκου του Πατριαρχείου Αλεξανδρείας (εικ. 27-29) και στον σταυρό του Αγίου Στεφάνου της Μητροπόλεως Γαλλίας (αριθ. κατ. 115).

Εικ. 222
Αναμνηστικό μετάλλιο για την 150ετηρίδα του Ιερού Ναού Ευαγγελισμού, Πανελλήνιο Ιερό Ίδρυμα Ευαγγελιστρίας Τήνου, 1973, αριθ. κατ. 277.ι, λεπτομέρεια οπίσθιας όψης.

Εικ. 223
Σταυρός-ευλογία του Πατριάρχη Κωνσταντινουπόλεως Βαρθολομαίου, αριθ. κατ. 29.

Εικ. 224
Προσκυνηματικό ενθύμιο-ευλογία της Μονής Σινά, αριθ. κατ. 157, οπίσθια όψη.

Τα «είδη ευλαβείας» αποτελούν σημαντικά μέσα έκφρασης της ορθόδοξης πίστης. Χρησιμοποιούνται στο πλαίσιο θρησκευτικών πρακτικών, προσευχών ή άλλων παραδοσιακών τελετών και αντικατοπτρίζουν τη βαθιά θρησκευτική διάσταση και την παράδοση του ελληνικού πολιτισμού. Σε αυτά εμπίπτουν τα φυλακτά, φορείς αγιαστικής-φυλακτικής δύναμης που παραπέμπουν συνάμα σε πολυάριθμες λαϊκές παραδόσεις, τα βαπτιστικά που συμβολίζουν την πνευματική γέννηση του νεοφωτίστου μέσω του βαπτίσματος, αλλά και τα προσκυνηματικά ενθυμήματα που αποτελούν αναπόσπαστο μέρος της ιερής αποδημίας των πιστών και ενίοτε μάλιστα προσφέρουν πλείστες άλλες πληροφορίες για τα ίδια τα προσκυνήματα.

Εικ. 225
Ευλογία Μεγαλόχαρης Ν. Μηχανιώνας, αριθ. κατ. 252, οπίσθια όψη.

Φυλακτά

Μέγα τὸ φυλακτήριον τοῦ σταυροῦ, σημείον πιστῶν καὶ φόβος δαιμόνων.
(Κύριλλος Ιεροσολύμων, Κατήχησις ΙΓ΄, 36, MPG 33, 816)

Ο σταυρός είναι το κατεξοχήν φυλακτήριο της χριστιανικής θρησκείας. Κατά τους βυζαντινούς χρόνους, από σύμβολο μαρτυρίου απέκτησε νέο νόημα και μετουσιώθηκε σε έμβλημα θριάμβου.³¹⁰ Σύμφωνα με τους ιστορικούς της εποχής αλλά και μεταγενέστερες πηγές, το 312, την παραμονή της μάχης στη Μουλβία γέφυρα, ο αυτοκράτορας Κωνσταντίνος είδε όραμα στον ουρανό: Μέσα σε ακτίνες φωτός έναν σταυρό, το σύμπλεγμα των ελληνικών γραμμάτων Χ και Ρ (Χριστόγραμμα) και τη ρήση «έν τούτω <σημείω> νικά» (in hoc <signo> vinces) (εικ. 226). Χάρη στην παραδοξότατη αυτή θεοσημία, ο νεαρός αυτοκράτορας έθεσε το νέο σύμβολο στα λάβαρα των στρατιωτών του και κατόρθωσε να νικήσει.

Ο σταυρός δεν συνδέθηκε μόνον με στρατιωτικές νίκες αυτοκρατόρων κατά των βαρβάρων και απίστων, αλλά σύντομα επενδύθηκε με προστατευτική ιδιότητα στην καθημερινότητα των πιστών. Ως ιερό σύμβολο, ενσωματώθηκε στον διάκοσμο των εκκλησιών, λαξεύτηκε σε υπέρθυρα οικιών και φορέθηκε ως επιστήθιο κόσμημα-φυλακτό σε άμεση επαφή με το σώμα. Με την ανάπτυξη της τιμής των αγίων και των ιερών λειψάνων τους, οι σταυροί μετατράπηκαν και σε λειψανοθήκες. Τεμάχια οστών, λίθων από τον Γολγοθά και άλλων

Εικ. 226
Φυλακτό με τον σταυρό ΕΝ ΤΟΥΤΩ ΝΙΚΑ, αριθ. κατ. 358, οπίσθια όψη.

Εικ. 227
Σταυρός-λειψανοθήκη κυριών του Πατριαρχείου Ιεροσολύμων,
1992, αριθ. κατ. 139.

Εικ. 228
Φυλακτό «κωνσταντινάτο», αριθ. κατ. 350.

ιερών κειμηλίων ενισχύουν την αγιαστική δύναμή τους (εικ. 227).

Με τον Μεγάλο Κωνσταντίνο συνδέεται και μια άλλη λαϊκή θρησκευτική παράδοση. Όταν η Αγία Ελένη, η μητέρα του, βρήκε τον Τίμιο Σταυρό στους Αγίους Τόπους, αποφάσισε να αφήσει ένα τμήμα του στα Ιεροσόλυμα και το άλλο να το μεταφέρει στην Κωνσταντινούπολη. Τα πριονίδια που προέκυψαν από τη διαδικασία τεμαχισμού του Σταυρού, αφού περισυνελέγησαν, ενσωματώθηκαν στο κράμα των πολύτιμων μετάλλων από το οποίο κόπηκαν τα νομίσματα του

αυτοκράτορα Κωνσταντίνου. Οι Βυζαντινοί απέδιδαν σε αυτά αποτροπαϊκή δύναμη και η χρήση τους ως φυλακτών διατηρήθηκε μέσα στον χρόνο, επιβιώνοντας στη συνείδηση του λαού έως τον 19ο αιώνα. Τα «αγιοκωνσταντινάτα», κατά τη μακράιωνη ιστορία τους, προσέλαβαν στην ανατολική ορθόδοξη και ελληνική παράδοση μαγική δύναμη, με πλείστες θαυματουργές και υπερφυσικές ιδιότητες.³¹¹ Ο όρος «κωνσταντινάτο» αρχικά περιέγραφε τις κοπές του Μεγάλου Κωνσταντίνου, αλλά και όλα τα βυζαντινά νομίσματα που έφεραν δύο αυτοκρατορικές μορφές, ανεξάρτητα από

Εικ. 229
Φυλακτό, μέσα 19ου αιώνα, αριθ. κατ. 348.

το φύλο τους, και που συνήθως κρατούσαν ανάμεσά τους έναν σταυρό. Σήμερα, με τον όρο νοούνται όλα τα σύγχρονα νομισματοσχημα φυλακτά με τις μορφές των Αγίων Κωνσταντίνου και Ελένης να κρατούν τον Τίμιο Σταυρό ή και αυτά που φέρουν τον σταυρό και την επιγραφή EN ΤΟΥΤΩ ΝΙΚΑ ή IC XC NI-KA (=Ιησούς Χριστός Νικά). Στο τεκμήριο της Συλλογής (εικ. 228), απεικονίζεται ο Παντοκράτορας να ευλογεί και αναγράφεται η επίκληση ΚΕΡ - [ΒΟ]ΗΘΕΙ (=Κύριε βοήθα).

Ο Τίμιος Σταυρός υιοθετείται και για άλλα περίπτα-φυλακτά, σε συνδυασμό με τη

μορφή του Χριστού, σε διάφορα στιγμιότυπα της Αγίας Γραφής. Σε ένα ωοειδές, μεταλλίοσχημο φυλακτό (εικ. 229), μάλλον των μέσων του 19ου αιώνα, αποτυπώνεται ο σταυρός ως σύμβολο του Θείου Δράματος στον λόφο του Γολγοθά και εκατέρωθεν τα σύμβολα του πάθους (λόγχη και σπόγγος όξους) και της αποκαθίλωσης (κλίμακα και μέγγενη). Στην άλλη όψη, ιστορείται η παράσταση της Μεταμόρφωσης του Κυρίου: Στο όρος Θαβώρ, ο Ιησούς απεικονίζεται μέσα σε δόξα και εκατέρωθεν οι προφήτες Ηλίας (αριστερά) και Μωυσής (δεξιά). Σε μικρή ρομβοειδή

Εικ. 230
Φυλακτό με την παράσταση του θαύματος στη λίμνη Γεννησαρέτ, αριθ. κατ. 349.

Εικ. 231
Φυλακτό με τον Άγιο Στυλιανό, αριθ. κατ. 362.

Εικ. 232
Φυλακτό με τον Άγιο Χριστόφορο, αριθ. κατ. 363.

πλακέτα (εικ. 230), ο σταυρός προβάλλεται ακτινοβόλος, ως σημείο θριάμβου, να περικλείεται από δάφνινο στεφάνι. Στην άλλη πλευρά, ο Ιησούς με ακτινωτό φωτοστέφανο κωπηλατεί στη βάρκα που διαπλέει τη λίμνη της Γεννησαρέτ· οι δύο μαθητές του, Πέτρος και Ανδρέας, ανασύρουν τα δίχτυα τους γεμάτα ψάρια.

Μορφές αγίων της ορθόδοξης παράδοσης, που συνδέονται με συγκεκριμένες ομάδες ανθρώπων ή καταστάσεις και θεωρούνται προστάτες τους, απεικονίζονται επίσης

σε φυλακτά. Ο Άγιος Στυλιανός, προστάτης των παιδιών και των νηπίων, απεικονίζεται να κρατά το Θείο Βρέφος (εικ. 231). Ο Άγιος Χριστόφορος, προστάτης των ταξιδιωτών και των οδηγών, κουβαλάει στους ώμους του τον μικρό Χριστό (εικ. 232). Ξεχωριστή θέση στη λαϊκή συνείδηση κατέχουν οι ιππείς άγιοι. Άγιοι έφιπποι πολεμιστές, όπως ο Άγιος Δημήτριος ή ο Άγιος Γεώργιος, απεικονίζονται σε προστατευτικά φυλακτά να νικούν δαίμονες, δράκους ή εχθρούς της πίστης, συμβολίζοντας τη θεϊκή νίκη επί του κακού. Λόγω του στρατιωτικού

Εικ. 233
Φυλακτό με τον Άγιο Γεώργιο, αριθ. κατ. 347.

Εικ. 234
Φυλακτό με τον Άγιο Γεώργιο, αριθ. κατ. 359.

τους χαρακτήρα, θεωρούνται προστάτες του στρατού και των πολεμιστών. «SANCTUS GEORGIUS EQUITUM PATRONUS» αναγράφεται στο φυλακτό, πιθανόν ουγγρικής προέλευσης, του 19ου αιώνα που προβάλλει τον Άγιο Γεώργιο ως προστάτη των ιπποτών να λογχίζει δράκοντα (εικ. 233). Στην πίσω όψη, η παράσταση αναφέρεται στο θαύμα της κατάπαυσης της τρικυμίας, όπως υποδεικνύει και η επιγραφή «IN TEMPESTATE SECURITAS» (δηλαδή: ασφάλεια στη θύελλα). Στα ορθόδοξα φυλακτά, ο Άγιος Γεώργιος συνδυάζεται με τον

σταυρό και τη ρήση «EN TOYTON NIKΑ» στην οπίσθια όψη (εικ. 234).

Πηγή προστασίας και ελπίδας για τους Χριστιανούς αποτελεί η Παναγία, διότι θεωρείται ότι πρεσβεύει στον Υίο Της για τη σωτηρία τους. Η μορφή της είναι διαδεδομένη σε μεταλλιόσχημα φυλακτά που αναρτώνται στο στήθος των στρατιωτών (εικ. 236). «Η ΠΑΝΑΓΙΑ ΜΑΖΙ ΣΑΣ» εύχεται η Τράπεζα Αθηνών στους πολεμιστές της Κορέας, για τους οποίους έκοψε φυλακτά το 1951 (αριθ. κατ. 295). «Παναγίτσες» κρέμονται και στα

Εικ. 235
Φυλακτό, αριθ. κατ. 354.

Εικ. 236
Φυλακτό της Τράπεζας της Ελλάδος για το εκστρατευτικό σώμα Κορέας, 1950, αριθ. κατ. 357.

Εικ. 237
Προσκυνηματικό φυλακτό ναού Ευαγγελιστριάς Τήνου, αριθ. κατ. 290.

λίκινα ή στα ρούχα των νεογέννητων βρεφών (εικ. 235). Σε ενθυμήματα των μεγάλων προσκυνημάτων που δίδονται ως φυλακτά, ενίοτε αναγράφονται επικλήσεις στο όνομά της: «ΦΥΛΑΞΟΝ ΜΕ ΥΠΟ ΤΗΝ ΣΚΕΠΗΝ ΣΟΥ» διαβάζουμε σε θυμητάρι της Παναγίας της Τήνου (εικ. 237). Σε ένα μετάλλιο-δέηση (εικ. 238), η Θεοτόκος βρεφοκρατούσα στον τύπο της Παναγίας του Πάθους περιβάλλεται από την επιγραφή «ΔΟΞΑ και ΤΙΜΗ». Στην πίσω όψη, απεικονίζεται ένα μεγάλο εμπορικό μεταγωγικό πλοίο και η επιγραφή «ΕΛΕΟΣ ΚΑΙ ΠΡΟΣΤΑΣΙΑ ΠΑΝΑΜΑΡΤΟΛΟΥ ΔΟΥΛΟΥ ΣΟΥ ΓΕΩΡΓΙΟΥ ΠΑΠΑΣΠΗΛΙΟΥ». Αν και δεν είναι γνωστές οι λεπτομέρειες έκδοσης αυτού του μεταλλίου, είναι σαφής η ανησυχία των οικείων του ναυτικού, που μεταφράζεται σε προσευχή.

Εικ. 238
Μετάλλιο-δέηση, αριθ. κατ. 340.

Εικ. 239
Βαπτιστικό μετάλλιο (μαρτυρικό), αριθ. κατ. 369.

Εικ. 240
Βαπτιστικό μετάλλιο, μέσα 19ου αιώνα, αριθ. κατ. 364.

Βαπτιστικά

Ως φυλακτά μπορούν να εννοηθούν και τρία τεκμήρια της Συλλογής, που ιστορούνται με τις παραστάσεις της Γέννησης και της Βάπτισης του Ιησού. Ίσως να προορίζονταν για δώρα προς κάποιο νεογέννητο βρέφος (αριθ. κατ. 364-366 και εικ. 240). Με τα χαρμόσινα και σημαντικά γεγονότα της γέννησης και της βάπτισης συνδέονται πολλές παραδόσεις, όπως το «χρύσωμα» του μωρού που συμβολίζει την ευχή για καλοτυχία, προστασία και ευημερία.

Κατά τη διάρκεια του μυστηρίου της βάπτισης, προσφέρονται στους παρευρισκόμενους ως σύμβολα της πνευματικής γέννησης του νεοφώτιστου τα μαρτυρικά. Συνήθως έχουν τη μορφή μικρού σταυρού ή κωνσταντινάτου που καρφιστώνεται στο πέτο του ενδύματος των καλεσμένων. Μια ομάδα μεταλλόσχημων μαρτυρικών που αποθησαυρί-

ζονται στη Συλλογή της Τράπεζας της Ελλάδος προέρχεται από το Οικουμενικό Πατριαρχείο (αριθ. κατ. 367-368 και εικ. 239). Στην εμπρόσθια όψη, η Παναγία ιστορείται κατά τον τύπο της Οδηγήτριας. Η επιγραφή «Η ΠΑΜΜΑΚΑΡΙΣΤΟΣ» παραπέμπει στην ιστορική βυζαντινή ψηφιδωτή εικόνα που φυλάσσεται σήμερα στον ναό του Αγίου Γεωργίου στο Φανάρι.³¹² Στην άλλη όψη, αποδίδεται η Βάπτιση. Πρόκειται για ευλογίες του Οικουμενικού Πατριαρχείου και συνάμα αναμνηστικά, όπως διαφαίνεται και από την οπίσθια όψη της μίας από τις τρεις παραλλαγές: Περιμετρικά της παράστασης, υπάρχουν ειδικά διάχωρα, όπου θα μπορούσε κάποιος να χαράξει ημερομηνίες και ονόματα του σημαντικού αυτού γεγονότος, «ΕΓΕΝΝΗΘΗ – ΕΒΑΠΤΙΣΘΗ – ΑΝΑΔΟΧΟΣ – ΑΝΑΔΕΚΤΟΣ».

Προσκυνηματικά τεκμήρια

Ποικίλα είναι τα τεκμήρια στη Συλλογή της Τράπεζας της Ελλάδος που συνδέονται με τα μεγάλα χριστιανικά προσκυνήματα. Αναμνηστικά μετάλλια καταγράφουν σημαντικές στιγμές της ιστορίας τους, ενώ σήματα ταξιδιωτικών πρακτορείων, προσκυνηματικά ενθυμήματα και ευλογίες αποτυπώνουν το ιερό ταξίδι, μαρτυρούν την ευσέβεια των πιστών και μας θυμίζουν το πλήθος των παραδόσεων που έχουν αναπτυχθεί και επιβιώνουν ακόμα από γενιά σε γενιά.³¹³

Η Παναγία της Τήνου ίσως αποτελεί το μεγαλύτερο προσκύνημα στον ελλαδικό χώρο. Η τιμή της Μεγαλόχαρης έχει αποκτήσει εθνική διάσταση στη συνείδηση των Ελλήνων, καθώς συνδέεται με πολλούς σταθμούς στην ιστορία του νεότερου ελληνισμού. Η εύρεση της εικόνας το 1823, που θεωρήθηκε ότι «ευαγγελίστηκε», ως θεϊός οιωνός, στο επαναστατημένο Γένος τη νίκη», και οι πολυάριθμες αναφορές σε θαύματα θεραπείας αύξησαν ραγδαία τη φήμη του προσκυνήματος, πριν ακόμα ολοκληρωθεί ο επιβλητικός ναός που άρχισε να ανεγείρεται το 1828 (εικ. 242).³¹⁴ Στη νήσο διεξήχθησαν το 1895 τα Τήνια, οι πρώτοι πανελλαδικοί αθλητικοί αγώνες στη νεότερη ιστορία της Ελλάδας. Συνδέθηκαν με τον εορτασμό της Παναγίας και απέκτησαν και θρησκευτικό χαρακτήρα, όπως διαφαίνεται από τα μετάλλια-έπαθλα των νικητών: Στη μία όψη, απεικονίζεται οπλίτης με ασπίδα, χωρίς το δόρυ του, σύμβολο της ειρηνικής αθλητικής

Εικ. 241
Μετάλλιο-ευλογία ναού Ευαγγελιστρίας Τήνου, 1895(·),
αριθ. κατ. 285, οπίσθια όψη.

Εικ. 242
Μετάλλιο-ευλογία ναού Ευαγγελιστρίας Τήνου, 1895(·),
αριθ. κατ. 284.1 (εμπρόσθια όψη και, δεξιά, λεπτομέρεια της οπίσθιας).

άμιλλας· στην εμπρόσθια όψη, αποτυπώνεται η εφέστια εικόνα του Ευαγγελισμού, η οποία πλαισιώνεται από επιγραφές σχετικές με το ιστορικό της εύρεσής της.³¹⁵ Από την ίδια εμπρόσθια σφραγίδα των επάθλων αυτών, προέκυψε το τεκμήριο που αποθησαυρίζεται στη Συλλογή της Τράπεζας. Αντί της παράστασης του οπλίτη, η εικόνα του Ευαγγελισμού συνδυάζεται στην άλλη πλευρά με την απεικόνιση του λαμπρού ναού της Τήνου, που μόλις είχε ολοκληρωθεί το 1880 (εικ. 242) και στην άλλη περίπτωση με τον Εσταυρωμένο (εικ. 241).

Από το 1838, με την καθιέρωση του εορτασμού της Ελληνικής Επανάστασης του 1821 την ημέρα του Ευαγγελισμού της Θεοτόκου, η Παναγία της Τήνου αποτέλεσε σημείο αναφοράς για όλους τους Έλληνες, κυρίως για εκείνους που παρέμεναν υπόδουλοι. Η σύζευξη θρησκευτικής εορτής και εθνικής επετείου ενίσχυε την ελπίδα για ελευθερία και, κατά την πανήγυρη της 25ης Μαρτίου, οι προσκυνητές από τη Σμύρνη και γενικότερα τη Μικρά Ασία συνέρρεαν κατά χιλιάδες. Κάποιοι από αυτούς πιθανόν να αγόρασαν το 1907 προσκυνηματικές πλακέτες, όμοιες με εκείνη που φυλάσσεται στη Συλλογή της Τράπεζας (εικ. 243). Ο ίδιος ο Συλλέκτης, Παναγιώτης Ταζεδάκης, διασώζει την πληροφορία ότι τα ενθύμια αποτελούν τα πρώτα έργα που φιλοτέχνησε ο μεταλλοχαράκτης-μεταλλιοπλάστης Κωνσταντίνος Ρυσιάνος και τα οποία μάλιστα πουλούσε ο ίδιος στην Τήνο στον σχετικό εορτασμό.³¹⁶

Εικ. 243
Προσκυνηματικό ενθύμιο ναού Ευαγγελιστρίας Τήνου, 1907,
αριθ. κατ. 286.

Η αντίληψη ότι η Παναγιά της Τήνου αποτελεί προστάτιδα του έθνους ενισχύθηκε μέσω της σύνδεσής Της με τον άλλο μεγάλο αγώνα των Ελλήνων, το Έπος του '40.³¹⁷ Στις 15 Αυγούστου 1940, κατά τη μεγαλύτερη θερινή εορτή της Ορθοδοξίας, την ημέρα που ο ελληνισμός τιμούσε τη Μεγαλόχαρη, οι Ιταλοί τορπίλισαν το Ελληνικό πολεμικό πλοίο «Ελλη» που, αγκυροβολημένο στο λιμάνι της Τήνου, συμμετείχε σημαιοστολισμένο στην πανήγυρη. Το βλάσφημο γεγονός συνδέθηκε έκτοτε άρρηκτα με το προσκύνημα και το εύδρομο «Ελλη» απεικονίστηκε σε αναμνηστικά μετάλλια, προσκυνηματικά ενθύμια και φυλακτά (αριθ. κατ. 282, 291, 292 και εικ. 244, 245, 247). Ο τορπιλισμός συγκλόνησε το πανελλήνιο, προσβάλλοντας το θρησκευτικό συναίσθημα των Ελλήνων, ενώ παράλληλα εδραίωσε την πεποίθηση πως ο πόλεμος που ακολούθησε ήταν ευλογημένος από την ίδια τη Μεγαλόχαρη. Η «υβρισμένη» Παναγιά αποδείχθηκε το θρησκευτικό όπλο των μαχητών του μετώπου. Πολλές είναι οι μαρτυρίες στρατιωτών που είδαν τη «λαβωμένη της Τήνου» να τους προστατεύει και η πίστη αυτή ενδυναμώθηκε με χιλιάδες εικόνες και ευλογημένα φυλακτά που στάλθηκαν στο πεδίο της μάχης (εικ. 246). Όπως έγραφε ο Σπύρος Μελάς, ανταποκριτής της εφημερίδας *Η Καθημερινή*: «Ο φαντάρος πιστεύει στην Παναγιά. Είναι η μόνη γυναίκα που κυκλοφορεί σε χιλιάδες εικονίτσες στο μέτωπο. Είναι

μικρογραφίες της Μεγαλόχαρης της Τήνου, διαβασμένες στην εκκλησία, κρεμασμένες στον λαϊμό παλικαριών. Σε όλες τις δύσκολες στιγμές φέρνουν το χέρι στο στήθος κι εγγίζουν αυτό το φυλαχτό, με ενδόμυχη παράκληση να κάμει το θαύμα της. Και είναι τόσο καλή, που δεν το παραλείπει ποτέ».³¹⁸

Αρκετές «Παναγίτσες» διασώζονται στη Συλλογή της Τράπεζας. «ΠΙΣΤΗ, ΑΓΑΠΗ, ΠΑΤΡΙΣ, Η ΝΙΚΗ ΜΑΖΙ ΣΑΣ» εύχεται ένα φυλακτό που φιλοτέχνησε ο Α. Σούτης (εικ. 247). Απεικονίζεται η εφέστια εικόνα της Παναγίας και, στη βάση της, η τορπιλισμένη «Ελλη». Ενδιαφέρουσα είναι και η οπίσθια όψη η οποία, κατάμεστη θείων εντολών και παραινέσεων, προτρέπει σε σκέψη: ΣΚΕΦΘΗΥΤΙ - ΠΑΝΑΓΙΑ Η ΕΝΩΤΡΙΑ ΜΙΑ ΠΟΙΜΝΗ ΕΙΣ ΠΟΙΜΝΗΝ, ΜΕΤΑΝΟΙΑ ΚΑΙ ΕΞΟΜΟΛΟΓΗΣΙΣ, ΕΝΤΟΛΑΣ ΙΗΣΟΥ ΤΗΡΟΥΝΤΕΣ ΑΓΑΘΑ ΓΗΣ ΦΑΓΕΣΘΕ, ΑΓΑΠΗ ΘΕΟΥ ΚΑΙ ΠΛΗΣΙΟΝ, ΑΝΕΥ ΙΗΣΟΥ ΟΥΔΕΝ, ΠΑΡΑΔΕΙΣΟΣ ΚΟΛΑΣΙΣ κ.ά. Η Μεγαλόχαρη της Τήνου προβάλλεται ως πρόμαχος των ελληνικών όπλων στα περισσότερα από τα φυλακτά που διατηρούνται στη Συλλογή της Τράπεζας της Ελλάδος και τα οποία κατασκευάστηκαν από τον οίκο Νησιώτη (εικ. 246). Ενδιαφέρον είναι ότι η ίδια εμπρόσθια σφραγίδα με τον Ευαγγελισμό της Θεοτόκου χρησιμοποιήθηκε και το 1951 για φυλακτά που προσέφερε η Τράπεζα Αθηνών στους πολεμιστές της Κορέας (αριθ. κατ. 295).

Εικ. 244
Αναμνηστικό μετάλλιο της Ειρήνης Χαριάτη-Πραμαντιώτη για την 50ή επέτειο τορπιλισμού του καταδρομικού «Ελλη», 1990, αριθ. κατ. 282, εμπρόσθια όψη.

Εικ. 245
Ενθύμιο Τήνου με το καταδρομικό «Ελλη», αριθ. κατ. 291.

Εικ. 246
Μετάλλιο-φυλακτό του '40, αριθ. κατ. 293.

Εικ. 247
Μετάλλιο-φυλακτό του '40, αριθ. κατ. 292.

Εικ. 248
Αναμνηστικό μετάλλιο για την 150ετηρίδα του οράματος της Οσίας Πελαγίας, Μονή Κεχροβουνίου, Τήνος, 1973, αριθ. κατ. 279, εμπρόσθια όψη.

Το 1973 συμπληρώθηκαν 150 χρόνια από την εύρεση της θαυματουργής εικόνας της Τήνου και το όραμα της Οσίας Πελαγίας που οδήγησε σε αυτή. Η ιστορική Μονή της Κοιμήσεως της Θεοτόκου Κεχροβουνίου, όπου ασκήτευσε η Οσία, εξέδωσε αναμνηστικά μετάλλια με την παράσταση του οράματός της (εικ. 248).³¹⁹ Αντίστοιχα, το πανελλήνιο ιερό προσκύνημα της Παναγίας της Τήνου γιόρτασε με λαμπρότητα την επέτειο. Τη διοργάνωση των εορταστικών εκδηλώσεων ανέλαβε ειδικώς συσταθείσα Επιτροπή, που αποτελούνταν από αρχιερείς της Εκκλησίας της Ελλάδος,

Τήνιους καθηγητές του Πανεπιστημίου και του Πολυτεχνείου Αθηνών, λόγιους κληρικούς και λαϊκούς, προσωπικότητες των γραμμάτων και των τεχνών. Τα εντυπωσιακά αναμνηστικά μετάλλια και οι σταυροί που διένεμε τιμητικά το Πανελλήνιο Ιερό Ίδρυμα Ευαγγελιστρίας Τήνου (Π.Ι.Ε.Τ.) είναι έργα του καλλιτέχνη Γεώργιου Βαρλάμου και κατασκευάστηκαν από τον Ελευθέριο Κελαϊδή (εικ. 222, 249 και 250).³²⁰

Η δεύτερη σημαντικότερη προσκυνηματική εικόνα των Κυκλάδων, μετά από εκείνη της Παναγίας της Τήνου, θησαυρίζεται στην Πάρο.

Εικ. 249
Χρυσός σταυρός του Πανελληνίου Ιερού Ιδρύματος
Ευαγγελιστριάς Τήνου, 1974, αριθ. κατ. 278, εμπρόσθια όψη.

Εικ. 250
Αναμνηστικό μετάλλιο για την 150ετηρίδα του ναού
Ευαγγελιστριάς Τήνου, 1973, αριθ. κατ. 277.ι, εμπρόσθια όψη.

Εικ. 251
Αναμνηστικό μετάλλιο για την 1700ετηρίδα
της Εκατονταπυλιανής, Πάρος, 1996, αριθ. κατ. 260.ι.

Στην Παροικιά, κοντά στο λιμάνι, βρίσκεται ο ναός της Παναγίας της Εκατονταπυλιανής, ένα από τα σπουδαιότερα καλοδιατηρημένα παλαιοχριστιανικά μνημεία στην ελληνική επικράτεια. Την δεκαετία του 1990, ο Μητροπολίτης Αμβρόσιος Παροναξίας, προωθώντας με ποικίλους τρόπους τη ριζική αναβάθμιση και την παγκόσμια προβολή της, «κατέστησε την Εκατονταπυλιανή από ενοριακό ναό, πανελλήνιο προσκύνημα».³²¹ Στην εμπρόσθια όψη του αναμνηστικού μεταλλίου που εκδόθηκε το 1991, αναπαράγεται πιστά η εικόνα της Παναγίας Καταπολιανής, έργο του 17ου αιώνα (αριθ. κατ. 258). Στην οπίσθια όψη, παριστάνεται η εμβληματική πρόσοψη

και ο προαύλιος χώρος του ιστορικού ναού. Λίγα χρόνια αργότερα, το 1996, εορτάστηκαν με κάθε μεγαλοπρέπεια οι 17 αιώνες ιστορίας της Εκατονταπυλιανής με πολλές και ποικίλες εκδηλώσεις στην Πάρο και την Αθήνα. Διοργανώθηκαν δύο επιστημονικά συνέδρια με σημείο αναφοράς τον ιστορικό και πανορθόδοξο χαρακτήρα του μνημείου, και φιλοτεχνήθηκαν αναμνηστικά μετάλλια και περίτεχνοι σταυροί με τις μορφές των Αγίων Κωνσταντίνου και Ελένης, κτιτόρων του ναού (εικ. 49, 251).

Μια πολύ ωραία παράδοση, που ανάγεται στην περίοδο της Τουρκοκρατίας, έχει αναπτυχθεί γύρω από το μεγάλο προσκύνημα της

Εικ. 252
Προσκυνηματικό ενθύμιο της Μονής Ταξιάρχου Μιχαήλ Πανορμίτου, Σύμη, αριθ. κατ. 80.ι.

Σύμης, τον Ταξιάρχη τον Πανορμίτη. Πιστοί από διάφορα μέρη της Ελλάδας ρίχνουν στη θάλασσα μπουκάλια με μηνύματα προς τον Αρχάγγελο. τα τάματα ταξιδεύουν στα κύματα και με κάποιον τρόπο βρίσκουν τον δρόμο τους προς το μεγάλο προσκύνημα. Στα προσκυνηματικά ενθύμια (εικ. 252), ο Αρχάγγελος απεικονίζεται «λαμπροφωρών και άπαστράπτων» πάνω από το μοναστήρι και το μεγαλοπρεπές κωδωνοστάσιό του, και όχι ως ψυχοπομπός, όπως στην εφέστια εικόνα της Μονής.³²²

Και άλλα μεγάλα προσκυνήματα της Ορθοδοξίας αντιπροσωπεύονται στη Συλλογή της Τράπεζας. Στη Μακεδονία, στις πλαγιές του Βερμίου, επανιδρύθηκαν οι ιστορικές μονές του Πόντου: Η Παναγία η Σουμελά (αριθ. κατ. 199-200 και εικ. 253) και ο Άγιος Γεώργιος Περιστερώτα (εικ. 254) που σήμερα αποτελούν σημεία αναφοράς και σύμβολα της ποντιακής πίστης και μνήμης. Στις ετήσιες εκδηλώσεις μνήμης που πραγματοποιούνται συρρέει πλήθος πιστών, κυρίως Ποντίων από την Ελλάδα και το εξωτερικό.³²³

Εικ. 253
Αναμνηστικό μετάλλιο του Πανελληνίου Ιερού Προσκυνηματος «Παναγία Σουμελά», αριθ. κατ. 199.

Εικ. 254
Αναμνηστικό μετάλλιο του Σωματείου Άγιος Γεώργιος Περιστερώτα, αριθ. κατ. 201, εμπρόσθια όψη.

Εικ. 255
Αναμνηστικό μέταλλο του Βαπτιστηρίου της Αγίας Λυδίας
Φιλίπων, αριθ. κατ. 300.

Τέλος, δύο μέταλλα σχετίζονται με ένα ακόμα προσκύνημα της Βόρειας Ελλάδας, που εδραιώθηκε στη συνείδηση των Χριστιανών μετά τα μέσα του 20ού αιώνα. Σύμφωνα με τον Ευαγγελιστή Λουκά (Πραξ., στ. 11), δυτικά των αρχαίων Φιλίπων, στον Ζυγάκτη ποταμό, ο Απόστολος Παύλος βάπτισε χριστιανή την «πορφυροπώλη» Λυδία. Η πρώτη «Ευρωπαϊά» Χριστιανή, με πρωτοβουλία του Μητροπολίτη Φιλίπων Νεαπόλεως και Θάσου Αλεξάνδρου, αγιοκατατάχθηκε στις δέλτους της Ορθόδοξης Εκκλησίας το 1972. Δύο χρόνια αργότερα (1974), κοντά στον αρχαιολογικό χώρο των Φιλίπων ανεγέρθη ο μνημειώδης ναός-

βαπτιστήριο της Αγίας Λυδίας που έμελλε, στην πορεία των χρόνων, να μετατραπεί σε προσκύνημα παγκόσμιας ακτινοβολίας (εικ. 255). Σε αυτόν συρρέουν χιλιάδες πιστοί για να τον επισκεφθούν, να προσευχηθούν ή να βαπτιστούν.³²⁴ Το 2011 τελέστηκε με λαμπρότητα πατριαρχικό συλλείτουργο και ο Οικουμενικός Πατριάρχης Βαρθολομαίος εγκαινίασε το Βαπτιστήριο. Στην εμπρόσθια όψη του σχετικού αναμνηστικού μεταλλίου, απεικονίζεται η μορφή του και, στην οπίσθια, ο Απόστολος Παύλος με την Αγία Λυδία στον Ζυγάκτη ποταμό, ενώ πίσω τους προβάλλει ο ναός (εικ. 256).

Εικ. 256
Αναμνηστικό μέταλλο για τα εγκαίνια του Βαπτιστηρίου
της Αγίας Λυδίας Φιλίπων, αριθ. κατ. 301, οπίσθια όψη.

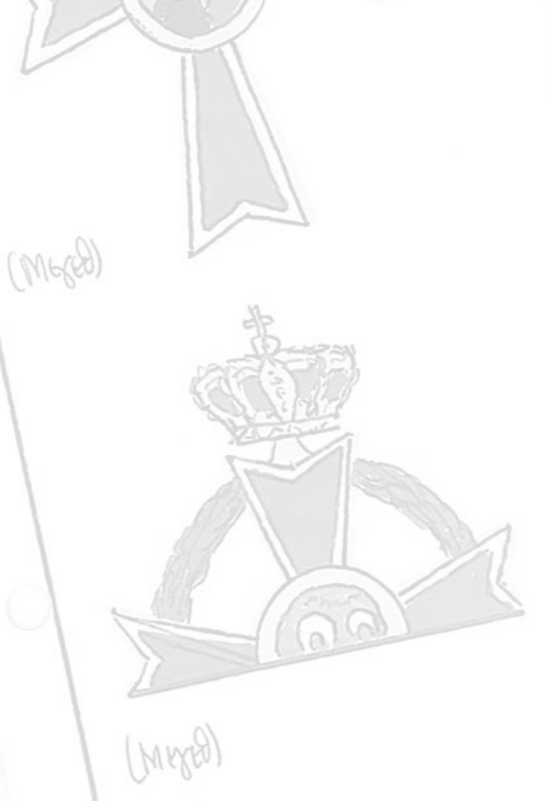
μαί απονεμηθέν 1943 εἰς στρατιωτικῆν κρίσιν
Δημητρίου οὗ ὑπάρχει καὶ Ἀσπὴρ
δλ. Μεγαλόσταυρον Κέραιου, Αὐλίκιον 187/1980

Πατριάρχου ΛΕΜΑΙ
Κέραιου, Φεβρ. 1987

Λανθάνουσες αναγνώσεις της Συλλογῆς

Πατριάρχης Τετάρτου
Χερσοῦν ὁσωνεί
Αθηναῖος Οἰκουμηνικός Πατριάρχης
Ρόδου Πανορθόδοξος Διάκομος ἁγίου
Κελαϊδῆ
ΒΤ Γεωργίου

Μετὰ ἡ
μα, ἡδὲ
ἑστῆς ΑΥΤΟΥ
Κελαϊδῆ
διαστ. 42x53
Κετὰ ἡ
σταδια
τῆν ἐπισ.

ΠΑΝΑΓΙΟΥ

ΤΑΓΜΑ ΑΓΙΟ

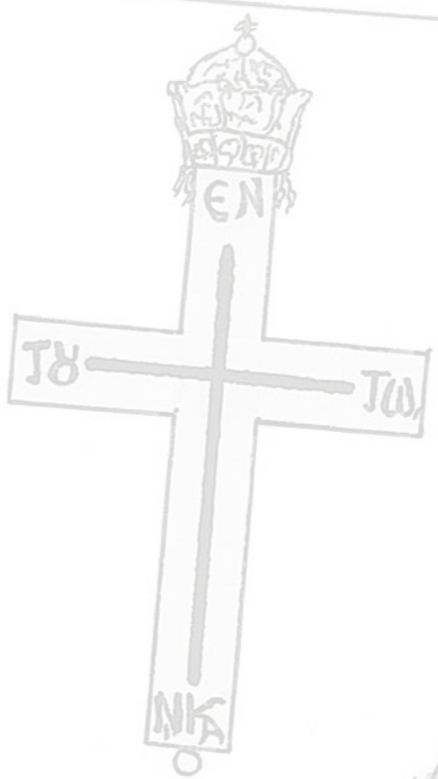
Τάγμης : Μεγαλόστα
Ανώτερος Τ
Τετάρτου
Χερσοῦν ὁσ

ὄν: Αθηναῖος Οἰκουμ
Κε: Γ' ἑ Ρόδου Πανορθόδοξος
Κατασκευαστῆς: Κελαϊδῆ
Ἀσπὴρ ὅπως ΒΤ Γεωργίου

δίο

ΠΑΝΑΓΙΟΥ ΤΑΦΟΥ

ΑΥΡΟΣ ΠΑΝΑΓ

ΞΕΙΣ:

ου, Paris
ε μδ.
εἰς Ἑσπέρικον,

Ο Συλλέκτης, η Συλλογή και το Αρχείο του

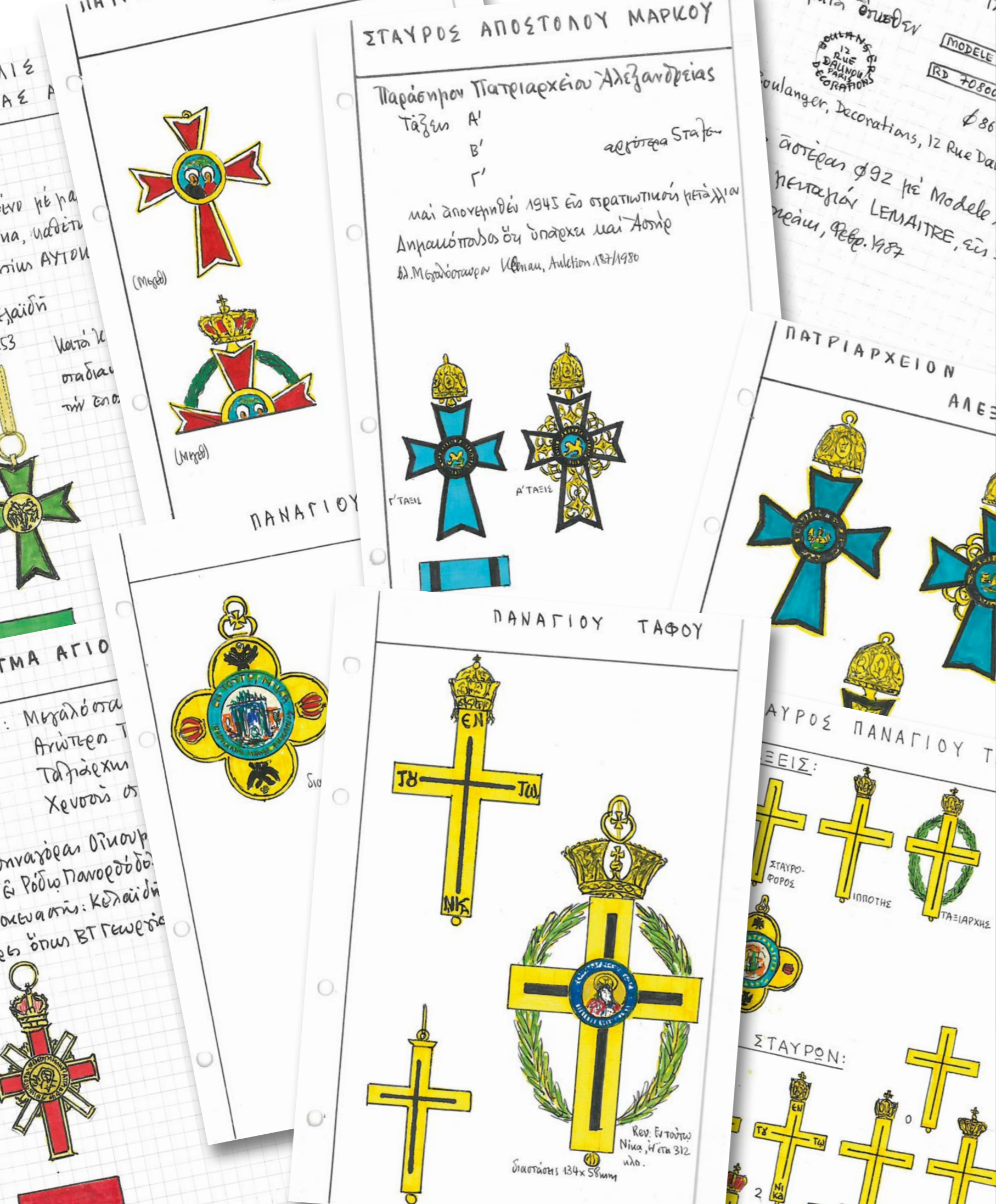
Αν και όλοι οι συλλέκτες, σε κάποιον βαθμό, μοιράζονται μια κοινή ταυτότητα, οι λόγοι που οδηγούν κάποιον να συλλέγει, τα αντικείμενα που επιλέγει και ο τρόπος με τον οποίο τα αποκτά, αποτελούν βαθιά προσωπική υπόθεση. Κάποιοι απολαμβάνουν την κατοχή σπάνιων ή ιδιαίτερων αντικειμένων, άλλοι ενδιαφέρονται για τον ανταγωνισμό της αγοράς ή τη χαρά της ανακάλυψης ενός απρόσμενου «θησαυρού», ενώ υπάρχουν και εκείνοι που βρίσκουν ικανοποίηση στη μεθοδική και επίμονη επίτευξη ενός στόχου. Κάθε συλλογή είναι μια ξεχωριστή ιστορία: μια αφήγηση επιθυμιών, επιλογών και αναζητήσεων.

Ο Πάνος Ταξεδάκης (1932-1998) καταγόταν από παλαιά οικογένεια δικηγόρων με ρίζες στη Χώρα Σφακιών της Κρήτης.³²⁵ Σπούδασε νομικά στη Ζυρίχη και τη Βόννη, όπου και ανακηρύχθηκε διδάκτορας το 1958. Ακολούθησε την επαγγελματική πορεία του πατέρα του, Νικολάου Ταξεδάκη, συνεχίζοντας τη λειτουργία του δικηγορικού γραφείου του που είχε μεταφερθεί στην Αθήνα μετά τον Β Παγκόσμιο Πόλεμο. Παράλληλα με την επιτυχημένη του σταδιοδρομία ως νομικός σύμβουλος πολυεθνικών εταιριών, διακρίθηκε ως ο σημαντικότερος συλλέκτης μεταλλίων και παρασήμων στην Ελλάδα.

Ο Πάνος Ταξεδάκης συγκαταλέγεται στους συλλέκτες που «μιλούν» κυρίως μέσα από το έργο που άφησαν πίσω τους: Τη Συλλογή, τις δημοσιευμένες μελέτες και το Αρχείο του. Η Συλλογή του αντανακλά την προσωπικότητά του, τη μεθοδικότητα και το βάθος με το οποίο προσέγγισε το αντικείμενο του ενδιαφέροντός του. Εστιάζει στα ελληνικά μετάλλια κάθε κατηγορίας – αναμνηστικά, αθλητικά, βραβευτικά, στρατιωτικά, εκκλησιαστικά αλλά και εταιριών, εκθέσεων, συλλόγων, συνεδρίων, δήμων και άλλων φορέων – και περιλαμβάνει επίσης σήματα, κονκάρδες, μάρκες και συναφή τεκμήρια. Ξεχωριστή θέση κατέχουν τα παράσημα των Ελληνικών Ταγμάτων Αριστείας και των Ελληνορθόδοξων Πατριαρχείων.

Ο Συλλέκτης επιδόθηκε συστηματικά στη συγκρότηση της Συλλογής του από το 1974. Οι τακτικές επισκέψεις του στο Μοναστηράκι και η προσεκτική αναζήτηση ανάμεσα σε πάγκους με μικροαντικείμενα φαίνεται πως συνέβαλαν στον εμπλουτισμό της Συλλογής του με παλαιότερα κομμάτια. Ορισμένα πιο σπάνια ή αξιόλογα μετάλλια θα πρέπει να αποκτήθηκαν μέσω δημοπρασιών του εξωτερικού, αν και δεν εντοπίστηκαν στοιχεία που να μαρτυρούν την αγορά τους. Αντιθέτως, το μεγαλύτερο μέρος των σύγχρονων του τεκμηρίων φαίνεται πως

Εικ. 257
Χειρόγραφα σχέδια του Πάνου Ταξεδάκη από τις σημειώσεις του σχετικά με την τυπολογία των παρασήμων των εκκλησιαστικών ταγμάτων.

το απέκτησε απευθείας από τους δημιουργούς τους. Η ποικιλία, η πολλαπλότητα και η εις βάθος ανάλυση της Συλλογής καταδεικνύουν πως το ενδιαφέρον του Π. Ταζεδάκη δεν περιοριζόταν στην ιστορική ή αισθητική αξία των αντικειμένων, αλλά εκτεινόταν στη διαδικασία παραγωγής τους. Δεν συνέλεγε μόνο ολοκληρωμένα τεκμήρια, αλλά και δοκίμια ή κακέκτυπα, τα οποία συνήθως παραγνωρίζονται.

Αναγνωρισμένος ως αυθεντία στον τομέα των μεταλλίων και των παρασήμων στην Ελλάδα, ο Πάνος Ταζεδάκης προσκλήθηκε επανειλημμένα να δώσει διαλέξεις και συνεργάστηκε με διάφορους φορείς στην επιμέλεια συναφών εκθέσεων. Το 1997, στο πλαίσιο του *Survey of Numismatic Research*, που εκδίδεται με την ευκαιρία των Διεθνών Νομισματικών Συνεδρίων, ο Π. Ταζεδάκης ανέλαβε τη συγγραφή του λήμματος για την Ελλάδα και το μέταλλιο, προσφέροντας μια έγκυρη και κριτική βιβλιογραφική επισκόπηση των νομισματικών σπουδών της περιόδου 1990-1995. Η βαθιά γνώση του αντικειμένου και το ενδιαφέρον του για τους δημιουργούς των μεταλλίων αντανακλώνται και στα 15 άρθρα που δημοσίευσε – κυρίως στα περιοδικά *Συλλεκτικός Κόσμος* και *Συλλογές*. Πρόκειται για σύντομα αφιερώματα και νεκρολογίες χαρακτών, γλυπτών και άλλων δημιουργών, όπου αποτυπώνεται όχι μόνο η τεκμηρίωση του έργου τους, αλλά και μια προσπάθεια σκιαγράφησης της προσωπικότητάς τους. Ξεχωρίζει επίσης

η μελέτη του για τα μέταλλα του K. Lange, δημοσιευμένη στα *Νομισματικά Χρονικά*, καθώς και το εκτενές έργο του *Τό Ταγμα του Σωτήρος*. Ο ήδη δηλωτικός υπότιτλος του τελευταίου – *Ανατομία και Παθολογία των διασήμων του Ταγματος Αριστείας του Σωτήρος* – φανερώνει τη μεθοδικότητα της προσέγγισής του. Χωρίς να περιορίζεται στις επίσημες πηγές, μελετά το υλικό με «νομισματική» ευαισθησία: Εξετάζει εξονυχιστικά την τυπολογία και όλα τα συναφή στοιχεία που φωτίζουν τη σύνθετη ιστορία του Ταγματος.³²⁶

Εκτός από το συγγραφικό του έργο και τη Συλλογή του, εκείνο που αποτυπώνει ίσως πιο ουσιαστικά τον τρόπο σκέψης, την προσήλωση και το πάθος του Πάνου Ταζεδάκη είναι το Αρχείο του. Αποτελείται από σημειωματάρια μικρού μεγέθους, αλφαβητικά ευρετήρια και μικρά κλασέρ που ξεχειλίζουν από στριμωγμένες σελίδες, κατάμεστες χειρόγραφων σημειώσεων (εικ. 257, 258). Ο προσεγμένος συστηματικός κατάλογος και η ευανάγνωστη γραφή χαρακτηρίζουν τον δημιουργό τους ως άνθρωπο οργανωτικό και αφοσιωμένο, που έχει έναν σαφώς καθορισμένο στόχο: Να τεκμηριώσει όλους τους συντελεστές του σύγχρονου ελληνικού μεταλλίου!

Είναι προφανές ότι το μεγαλύτερο μέρος των πληροφοριών του Συλλέκτη βασίζεται σε προσωπικές συνεντεύξεις με γλύπτες, χρυσοχόους, κατασκευαστές, χαρακτες και ποικίλους τεχνίτες, του οποίους γνωρίζουμε ότι

επισκεπτόταν τακτικά για να εμπλουτίζει τη Συλλογή του.

Επαναφέροντας στη μνήμη μας τον αείμνηστο Πάνο Ταζεδάκη, εύκολα τον φανταζόμαστε να διασχίζει με αδημονία τα εργαστήριά τους, να περιπλανιέται στη δημιουργική ακαταστασία τους, ανακαλύπτοντας στους πάγκους διάσπαρτα δοκίμια, προπλάσματα και εργαλεία – σιωπηλούς μάρτυρες της παραγωγικής διαδικασίας, από την πρώτη σύλληψη έως την τελική χάραξη. Μεταλλικές επιφάνειες, γυαλισμένες ή αδρές, περιμένουν υπομονετικά το επόμενο στάδιο επεξεργασίας: σκόνη μετάλλου και μικρά, λαμπερά ρινίσματα αργύρου ή χρυσοῦ, σκορπισμένα παντού, αποκαλύπτουν την ένταση και τη ζωντάνια της δουλειάς. Οι κοφτοί ήχοι του καλεμιού και του τροχού εναλλάσσονται με στιγμές σιωπηλής συγκέντρωσης, καθώς οι τεχνίτες, σκυμμένοι με προσήλωση, αποδίδουν με ακρίβεια και υπομονή τις λεπτομέρειες στο υπό διαμόρφωση έργο τους. Σε αυτό το περιβάλλον, όπου η μεταλλιοτεχνία αγγίζει τη δεξιοτεχνία, φανταζόμαστε τον Π. Ταζεδάκη να πλησιάζει τον μάστορα-καλλιτέχνη και, με τη γνώριμη επιμονή του, να του θέτει τις ίδιες πάντα, αυστηρά καταγεγραμμένες, ερωτήσεις: Όνομα, επώνυμο, ημερομηνία γέννησης, ιδιότητα. Ζητά από όλους να απαριθμήσουν τα έργα τους, όσα θυμούνται, ενώ καταγράφει μεθοδικά τις απαντήσεις, κατατάσσοντας τις δημιουργίες τους σε χρονολογική σειρά. Συχνά,

επισυνάπτει τους χειρόγραφους καταλόγους που του παραδίδουν οι ίδιοι οι δημιουργοί: τα ενυπόγραφα σημειώματα προσδίδουν κύρος, επισημότητα και βαρύτητα στη μαρτυρία τους, διασφαλίζοντας πως κάθε πληροφορία εντάσσεται στο Αρχείο του τεκμηριωμένη, ζωντανή, πολύτιμη.

Ο Συλλέκτης αντιμετωπίζει όλους με τον ίδιο απλό και άμεσο τρόπο, καλλιτέχνες και τεχνίτες. Καταγράφει με σχολαστικότητα πλήθος βιογραφικών λεπτομερειών: Τόπο καταγωγής, επάγγελμα πατέρα, σπουδές, μαθητεία ή εμπειρική ενασχόληση, και συνεργασίες. Από τους παλιούς τεχνίτες αντλεί πληροφορίες, εκμαιεύει μαρτυρίες για εκείνους που έχουν πια αποβιώσει ή για τους ακόμα πιο παλιούς. Συχνά επιστρέφει στις σημειώσεις του, εσωκλείει αποκόμματα από διαφημίσεις, προσθέτει με διαφορετικό μελάνι νέες πληροφορίες που έμαθε από τρίτους ή συμπληρώνει εκ των υστέρων το έτος θανάτου τους.

Με σύντομα, αλλά εύστοχα, σχόλια ο Π. Ταζεδάκης καταγράφει στοιχεία για τις οικογένειές τους, σκιαγραφεί τον χαρακτήρα τους, τα χόμπι και τις εμμονές τους, τα προβλήματα υγείας, τις επαγγελματικές τους αντιπαλότητες και τις προσωπικές έριδες. Για οικογένειες με μακρά παράδοση στον χώρο, ο Συλλέκτης συντάσσει προσεγμένα γενεαλογικά δέντρα (Οίκος Νησιώτη, Αφοί Νέρο, Αφοί Κελαϊδή), ενώ για μεμονωμένους τεχνίτες αποτυπώνει τη διαδρομή τους: Κοντά σε ποιους μαθήτησαν,

πότε άνοιξαν το δικό τους εργαστήριο, πότε αποσύρθηκαν.

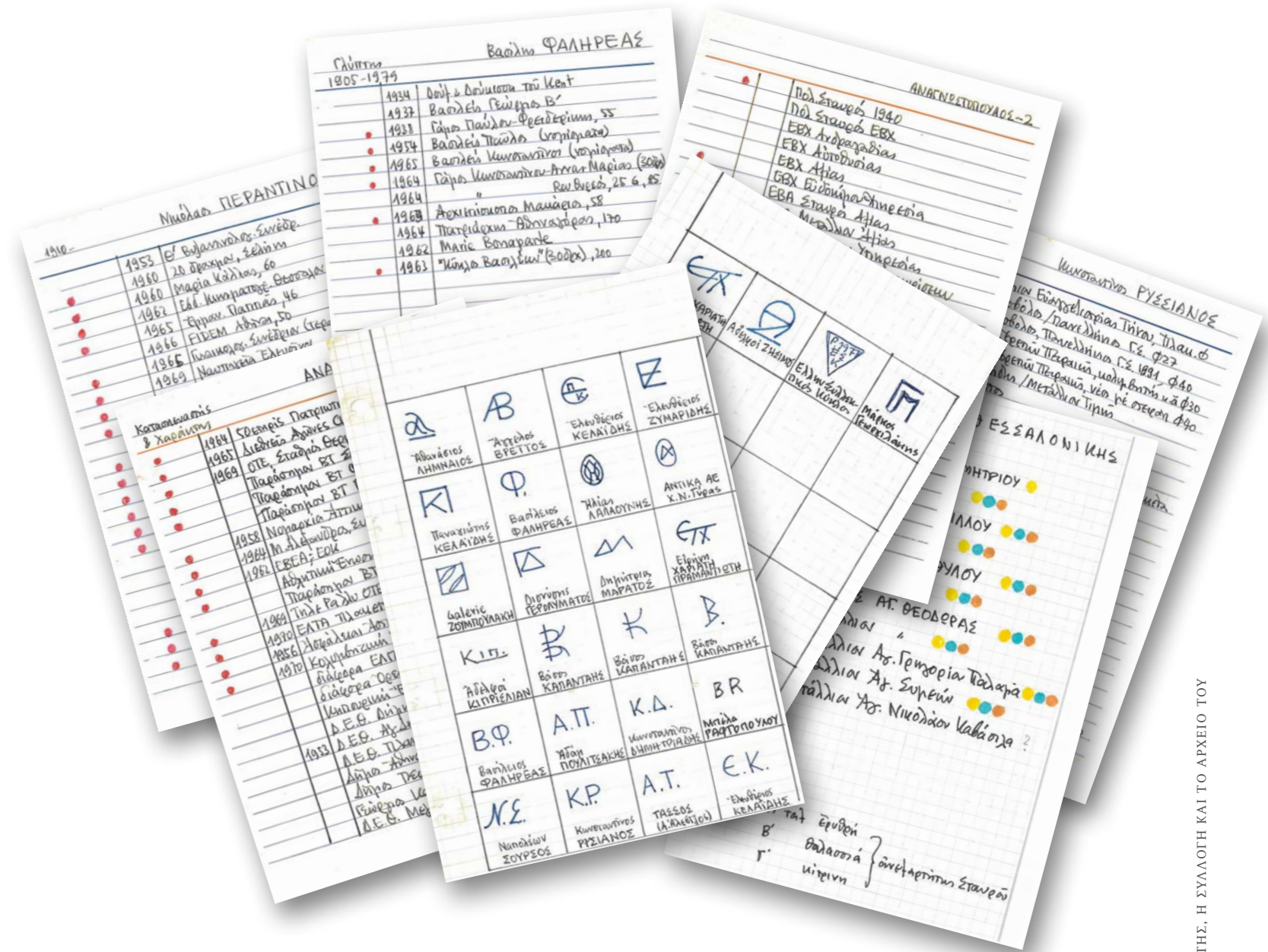
Ενίοτε οι καταγραφές του είναι εκτενέστερες, με ενδιαφέρουσες ανεκδοτολογικές λεπτομέρειες, όπως όταν αναφέρεται στη πρέσα του Καποδίστρια του Νομισματοκοπείου της Αίγινας, που κατέληξε στα χέρια του Νησιώτη κι αυτός την εγκατέστησε στο εργοστάσιό του στη Ριζούπολη και δημιούργησε τα πρώτα περίφημα μαχαιροπήρουνά του. Διασώζει την πολύτιμη πληροφορία που αφορά τον παλιό χαρακτή Κωνσταντίνο Ρουσιανό, σύμφωνα με την οποία φιλοτέχνησε το «έργο του, [τον] αργυρού[ν] Παρθενών[α] που χαρίστηκε από τους Έλληνες της Αιθιοπίας στον Χαϊλέ Σελασιέ» το 1933 μέσα 3,5 μήνες, χρησιμοποιώντας 13 οκάδες ασήμι που το αγόρασε περίπου 44.000 δραχμές της εποχής. Μαθαίνουμε επίσης ότι τον Ρουσιανό βοήθησε ο Νικόλαος Μπαλάνος, που έκανε τότε αναστηλώσεις στον Παρθενώνα.

Από το Αρχείο του αντλούμε έναν πλούτο πληροφοριών. Ενημερωνόμαστε για τις παράλληλες δραστηριότητες των τεχνιτών των μεταλλίων: Δημιουργούν κοσμήματα, χαράσσουν μήτρες για θυρεούς σε σφενδόνες δαχτυλιδιών, επισκευάζουν ή συντηρούν γλυπτά, κόβουν αγιοβασιλιάτικες λίρες, διατηρούν χαλκοχυτεία για κατασκευή αγαμάτων, πωλούν ρολόγια. Άλλοι ειδικεύονται στην κατασκευή ταμάτων, σφραγίδων, πινακίδων και στρατιωτικών θυρεών. Ο Συλλέκτης φέρνει στο φως μια ενδιαφέρουσα παράμετρο,

δηλαδή ποιοι χρυσοχόοι λειτουργούσαν ως μεσάζοντες, αναλαμβάνοντας παραγγελίες που εκτελούνταν σε διαφορετικά εργαστήρια – άλλοι έφτιαχναν τις μήτρες, άλλοι αναλάμβαναν το «πρεσάρισμα». Χρήσιμα είναι και τα σχόλια για τις επαγγελματικές εγκαταστάσεις τους ή τις τεχνικές και τα μυστικά της δουλειάς τους: Ο Καρύδας «έφερε πρώτος σκαλιστική μηχανή στην Ελλάδα»· ο Καπάνταης «από το 1962(;) χρησιμοποιούσε διογκωμένη πολυστερίνη (αφρολέξ) για τα προπλάσματα των γλυπτών του»· ο Ιωάννης Καραγιάννης «έκανε ρετούς μητρών για τους μεγαλύτερους κατασκευαστές μεταλλίων»· ο Μιχαήλ Ιωσηφίδης «έβγαζε λίρες με έτος ως το 1981, οπότε πλέον χωρίς έτος»· ο Ντάλιας «έφτιαξε πολυέλαιο Ανατόρων Ψυχικού και πολυέλαιο 5,5 τόνων για ναό Παναγίας Φανερωμένης Ν. Μηχανιώνας, που λέει ότι είναι ο μεγαλύτερος που έγινε ποτέ».

Μέχρι τα τελευταία χρόνια της ζωής του, ο Πάνος Ταζεδάκης συνέχιζε με συνέπεια και αφοσίωση να συγκεντρώνει πληροφορίες, διασώζοντας λεπτομέρειες που αλλιώς θα χάνονταν στη λήθη. Το Αρχείο του αποτελεί έναν ανεκτίμητο θησαυρό που αποκαλύπτει έναν μοναδικό κόσμο, παραγνωρισμένο και έως σήμερα ελλιπώς τεκμηριωμένο: Τον τομέα της βιοτεχνίας μεταλλίων, ο οποίος σταδιακά εξαφανίζεται.

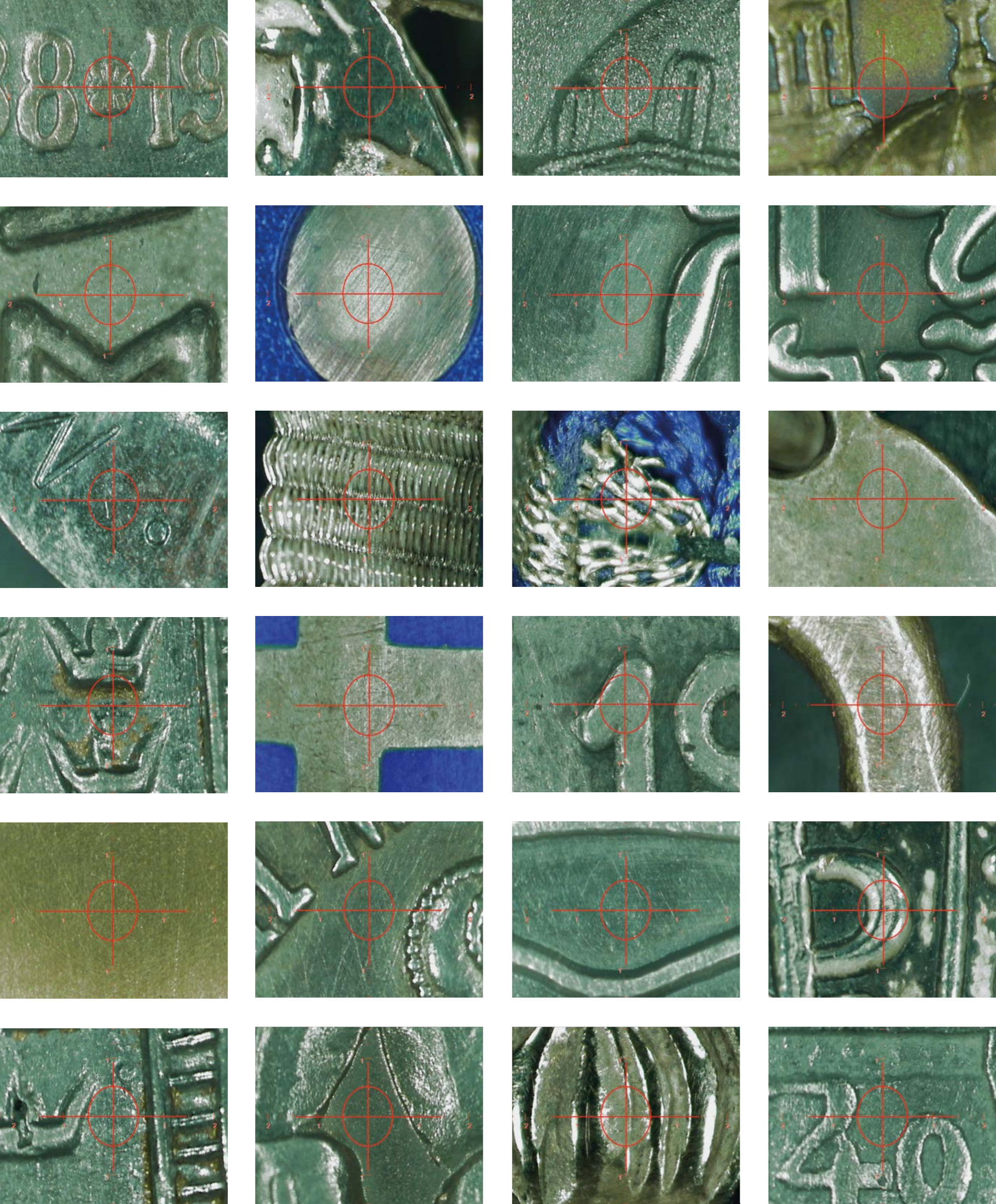
Ο Πάνος Ταζεδάκης φρόντισε ο ίδιος για τη συνέχεια και τη διατήρηση του έργου του,

Εικ. 258
Χειρόγραφες σημειώσεις του Πάνου Ταζεδάκη από το Αρχείο του.

δωρίζοντας μετά θάνατον τη Συλλογή (περίπου 18.000 αντικείμενα) και το Αρχείο του στην Τράπεζα της Ελλάδος. Στη μνήμη όσων μελετούν το έργο του, παραμένει ως παράδειγμα συλλέκτη που αντιμετώπισε τη διαδικασία της συλλογής όχι ως απλή συγκέντρωση αντικειμένων, αλλά ως πορεία γνώσης, πάθους και

ουσιαστικής προσωπικής έκφρασης. Είναι βέβαιο ότι, όπως κάθε συλλέκτης αλλά και κάθε ιστορικός που αναμετρείται με το παρελθόν, βίωσε τη βαθιά συγκίνηση της ανακάλυψης – εκείνης της μοναδικής στιγμής κατά την οποία ένα τεκμήριο δεν συμπληρώνει απλώς μια ενότητα, αλλά ανοίγει έναν νέο δρόμο.

Μέσα από τον φακό της επιστημονικής παρατήρησης

Η συνεργασία ανάμεσα σε έναν μελετητή μεταλλίων και παρασήμων, και έναν εξειδικευμένο συντηρητή μετάλλων αποτελεί μοναδική συνάντηση: μια ήσυχη, σχεδόν τελετουργική σύμπραξη, όπου η ιστορική ερμηνεία συναντά τη μικροσκοπική διερεύνηση. Ο πρώτος προσεγγίζει το αντικείμενο ως ιστορικό τεκμήριο ο δεύτερος το εξετάζει ως υλικό σώμα, φθαρτό και εύγλωττο συνάμα, καθώς διατηρεί στις επιφάνειές του ίχνη της κατασκευής, του χρόνου και της χρήσης.

Η στερεομικροσκοπική εξέταση αποκαλύπτει όψεις αθέατες στην απλή παρατήρηση – λεπτομέρειες που αφηγούνται μια διαφορετική πτυχή της ιστορίας κάθε αντικειμένου. Μικροφθορές, ίχνη οξειδωσης ή διάβρωσης καθίστανται ορατά, επιτρέποντας τον εντοπισμό παλαιότερων επεμβάσεων συντήρησης ή σημείων που χρήζουν άμεσης παρέμβασης. Οι παρατηρήσεις και τα συμπεράσματα του συντηρητή μετάλλων είναι πολύπλευρα, αγγίζουν ποικίλα τεχνικά ζητήματα και ανοίγουν νέες οδούς διαχείρισης, προσέγγισης και ερμηνείας του υλικού.

Τα εκκλησιαστικά και θρησκευτικά αντικείμενα της Νομισματικής Συλλογής της Τράπεζας της Ελλάδος εξετάστηκαν τόσο μακροσκοπικά όσο και μικροσκοπικά από

εξειδικευμένους συντηρητές. Με στόχο τη συγκέντρωση περισσότερων δεδομένων για τα υλικά και την τεχνική κατασκευής τους – στοιχεία που συμβάλλουν ουσιαστικά στην κατανόηση της φύσης τους και λειτουργούν επικουρικά στην ερμηνεία συγγενών τεκμηρίων της ίδιας συλλογής – κρίθηκε σκόπιμη η περαιτέρω ανάλυση 51 αντικειμένων με τη μέθοδο φθορισμού ακτίνων X (XRF) στο Τμήμα Συντήρησης του Νομισματικού Μουσείου. Πρόκειται για μια μη καταστροφική μέθοδο προσδιορισμού της χημικής σύστασης ενός υλικού αλλά και του πάχους αυτών των στοιχείων επί της επιφάνειας, ιδανική για μεταλλικά αντικείμενα όπως νομίσματα, μέταλλα ή αρχαιολογικά ευρήματα. Ακτίνες X προσπίπτουν στην επιφάνεια του αντικειμένου, διεγείροντας τα άτομα του μετάλλου, τα οποία εκπέμπουν δευτερογενή ακτινοβολία (φθορισμό). Κάθε στοιχείο έχει μοναδικό «φασματικό αποτύπωμα», και η συσκευή ανιχνεύει αυτά τα σήματα, παράγοντας ένα διάγραμμα που αποτυπώνει τα παρόντα στοιχεία και την αναλογία τους.

Τα αποτελέσματα υπήρξαν ιδιαίτερα διαφωτιστικά, καθώς η αναγνώριση της σύστασης των κραμάτων επέτρεψε τη διάκριση μεταξύ υλικών που παρουσιάζουν οπτική ομοιότητα,

Εικ. 259
Εικόνες από τα σημεία αναλύσεων των τεκμηρίων που εξετάστηκαν με τη μέθοδο XRF.

Εικ. 260
Λεπτομέρειες αναμνηστικών μεταλλίων που παρουσιάζουν διχρωμίες και ιριδισμούς, αριθ. κατ. 26, 27 και 61.

αλλά διαφοροποιούνται ουσιαστικά ως προς τη χημική τους σύνθεση – όπως ο χρυσός, η επιχρύσωση, η βερνίκωση με χρωστική τύπου μπρονζίνα. Παράλληλα, αναδείχθηκαν πολύτιμες πληροφορίες για την ποιότητα των μετάλλων και τις τεχνολογικές δυνατότητες της περιόδου παραγωγής τους.

Αποκαλυπτικά υπήρξαν τα αποτελέσματα της XRF εξέτασης για τρία μέταλλα (εικ. 260), τα οποία, αν και φέρουν σφραγίδες εγγύησης ποιότητας μετάλλου (950), εγείρουν ερωτήματα ως προς το υλικό τους, καθώς παρουσιάζουν ιριδισμούς και επιφανειακά κατάλοιπα χαλκού, κυρίως στα υψηλότερα σημεία και στις ακμές – χαρακτηριστικό φαινόμενο που παρατηρείται συχνά σε περιπτώσεις επαργύρωσης χαλκού. Η επιφανειακή ανάλυση (φασματοσκοπία XRF) στο μικροσκοπικό πεδίο επιβεβαίωσε την παρουσία αργύρου και μάλιστα αρκετού σε πάχος (d 10,5 Ag), οδηγώντας τους συντηρητές στο συμπέρασμα ότι η χρωματική απόκλιση πιθανόν να οφείλεται είτε στη εφαρμογή τεχνητής πατίνας και σε ενδεχόμενη έκπλυση των χημικών που χρησιμοποιήθηκαν στη διαδικασία είτε σε ανομοιογένεια του κράματος.³²⁷

Μια άλλη ομάδα τεκμηρίων δίνει εκ πρώτης όψεως την εντύπωση της επιχρύσωσης. Ωστόσο, η επιφανειακή ανάλυση αποκάλυψε ποσοστά χαλκού (Cu) 85% και ψευδάργυρου (Zn) 14,8%, γεγονός που υποδεικνύει την παρουσία «μπρονζίνας» (αριθ. κατ. 85, 95, 97, 98, 99, 101, 103, 104 105 και εικ. 261). Η μελέτη των αντικειμένων αυτής της ομάδας δείχνει πως πρόκειται κυρίως για αναμνηστικά μέταλλα που εκδόθηκαν στις Ηνωμένες Πολιτείες, είτε από μεγάλα νομισματοκοπεία όπως η Medalllic Art είτε από μικρότερους τοπικούς κατασκευαστές, με προϊόντα λιγότερο επιμελημένης κατασκευής. Η παραγωγή τους χρονολογείται κυρίως από τις δεκαετίες 1930 έως 1970.³²⁸

Ως ιδιαίτερως ενδιαφέρουσα αναγνωρίστηκε από τους συντηρητές και η κατασκευή του επίχρυσου σταυρού από το εργαστήριο Κελαϊδή για το Πανελλήνιο Ίδρυμα Ευαγγελιστρίας Τήνου το 1973 (εικ. 249). Η ανάλυση XRF αποκάλυψε ότι το αντικείμενο φέρει δύο διαδοχικές επιμεταλώσεις: Αρχικά με νικέλιο (Ni) επί χαλκού (Cu) και στη συνέχεια με χρυσό (Au) επί του νικελίου (Ni).³²⁹

Εικ. 261
Μετάλλια επιμεταλωμένα με μπρονζίνα, αριθ. κατ. 95, 101, 104.

Εικ. 262
Ροζέτα διασήμιου και λεπτομέρεια κορύνβου, αριθ. κατ. 132.A.1(β).

Εικ. 263, 264, 265
Ο χρυσός σταυρός του Πατριαρχείου Ιεροσολύμων με πολύτιμους λίθους, εξέταση με υπεριώδες φως και σχεδιαστικός προσδιορισμός των λίθων που έχουν υποστεί θερμική επεξεργασία, αριθ. κατ. 139.

Η δειγματοληπτική XRF εξέταση δεν περιορίστηκε μόνο σε μέταλλα και πλακέτες, αλλά συμπεριέλαβε επίσης σήματα, σταυρούς και παράσημα της Συλλογής, με ενδιαφέροντα αποτελέσματα. Έτσι, για παράδειγμα, η ανάλυση της ροζέτας του Ανώτερου Ταξίαρχη του ελληνικού Τάγματος των Ιπποτών του Αγίου Διονυσίου Ζακύνθου (εικ. 262), που έχει δημιουργηθεί από κόρυμβο της ταινίας του διασήμου, έδειξε ότι οι μεταλλικές κλωστές είναι κατασκευασμένες από επαργυρωμένο κράμα χαλκού. Αντίστοιχα, ο σταυρός του Τάγματος του Παναγίου Τάφου (αριθ. κατ. 138.Δ5.ii και εικ. 272), έργο του οίκου Lemaitre, εξετάστηκε με λεπτομέρεια και τα επιμέρους στοιχεία του ταυτοποιήθηκαν ως εξής: Επιχρυσωμένος αργυρός σταυρός με μαύρο σμάλτο, επιχρυσωμένο αργυρό στέμμα και κοχλίας, καθώς και συγκολλημένο επιχρυσωμένο μέταλλο.³³⁰

Στο πλαίσιο της ίδιας αναλυτικής προσέγγισης, εξετάστηκε επίσης ο εντυπωσιακός χρυσός σταυρός (εικ. 263-265) του Πατριαρχείου Ιεροσολύμων που είναι κοσμημένος με 17 πολύτιμους λίθους. Η ανάλυση κατέδειξε ότι πρόκειται για 16 ρουμπίνια και έναν σπινέλιο. Επιπρόσθετα, η εξέταση υπό υπεριώδες φως ανέδειξε διαφοροποιήσεις στην επεξεργασία των ρουμπινιών, καθώς διαπιστώθηκε ότι ορισμένα εξ αυτών έχουν υποστεί θερμική κατεργασία με στόχο τη βελτίωση των οπτικών και φυσικών ιδιοτήτων τους.³³¹

Εξίσου σημαντικά υπήρξαν και τα αποτελέσματα της στερεομικροσκοπικής εξέτασης, η οποία συνέβαλε ουσιαστικά στην κατανόηση της τεχνικής φύσης των αντικειμένων. Γραμμές, ίχνη εργαλείων, επιφανειακές λεπτομέρειες, μικροσκοπικές σφραγίδες ή υπογραφές

Εικ. 266, 267
Η περιφέρεια πλακετών των μέσων του 19ου αιώνα όπου φαίνεται η ένωση δύο πλακιδίων που συνθέτουν τα τεκμήρια, αριθ. κατ. 59 και 246.

κατασκευαστών και καλλιτεχνών αποκαλύπτουν τον τρόπο με τον οποίο κάθε τεκμήριο διαμορφώθηκε ή κατασκευάστηκε – είτε με σφυρηλάτηση, επίκρουση (κοπή), χύτευση είτε με γαλβανοπλαστική. Όσα φαίνονται ομοιογενή σε πρώτη όψη, αποδεικνύονται σύνθετα και πλούσια σε πληροφορίες όταν παρατηρηθούν στο μικροσκοπικό πεδίο.

Ξεχωρίζει μια μικρή αλλά ιδιαίτερως ενδιαφέρουσα ομάδα, που φαίνεται να ακολουθεί κοινή μέθοδο κατασκευής: Η πλακέτα-ευλογία από το Ιερό Σπήλαιο της Πάτμου (αριθ. κατ. 59), εκείνες με τις μορφές των Τεσσαράκοντα Αγίων, των Αγίων Θεοδώρων και την παράσταση του Ευαγγελισμού (εικ. 54-56), δύο μέταλλα της Παναγίας της Τήνου (αριθ. κατ. 284, 285), το ελλειψοειδές φυλακτό με την παράσταση της Μεταμόρφωσης (αριθ. κατ. 348), το προσκυνηματικό ενθύμιο από τα Ιεροσόλυμα

με τη χρονολογία 1928 (αριθ. κατ. 147) και τα έξι μέταλλα από τα εγκαίνια του ναού των Αγίων Πάντων στην Καλλιθέα του 1932 (αριθ. κατ. 191).³³² Η στερεομικροσκοπική εξέταση έδειξε ότι τα τεκμήρια αυτά αποτελούνται από δύο ξεχωριστά σφυρηλατημένα πλακίδια ή δίσκους – έναν για την εμπρόσθια και έναν για την οπίσθια όψη – οι οποίοι συγκολλήθηκαν με δεξιοτεχνία, δημιουργώντας την ψευδαίσθηση συμπαγούς αντικειμένου (εικ. 266-267). Με βάση τις αναγραφόμενες χρονολογίες και τα μορφολογικά χαρακτηριστικά, εντάσσονται σε μια περίοδο κατά την οποία η εγχώρια μεταλλιοτεχνία προσπαθούσε, με περιορισμένα μέσα, να ανταποκριθεί στις αυξανόμενες ανάγκες των ναών και των προσκυνημάτων για ευσεβή ενθύμια, φυλακτά και αναμνηστικά μέταλλα. Η επινοητικότητα αυτής της μεθόδου κατασκευής αντικατοπτρίζει τους τεχνικούς

Εικ. 268
Αντιπαβολή εμπρόσθιων όψεων αναμνηστικών
μεταλλίων του ναού της Αγίας Μαρίας (αριστερά
επίκρουστο και δεξιά χυτό), αριθ. κατ. 187. iii και 188.i.

περιορισμούς του 19ου και των αρχών του 20ού αιώνα, μιας εποχής κατά την οποία μηχανικές πρέσες που μπορούσαν να κόβουν χονδρά «πέταλα» (=δίσκους) ήταν σπάνιες ή ανύπαρκτες στον ελλαδικό χώρο.

Ορισμένα τεκμήρια κατέδειξαν ότι η ομοιότητα στην εικονογραφία ή τις διαστάσεις δεν συνεπάγεται απαραίτητα και ταυτότητα στην τεχνική κατασκευής. Αντικείμενα, που εκδόθηκαν για τον ίδιο σκοπό και φέρουν πανομοιότυπες παραστάσεις ή διαστάσεις, αποδείχθηκε ότι έχουν κατασκευαστεί με διαφορετική μέθοδο. Ενώ δηλαδή ο νομισματολόγος διακρίνει ότι προέρχονται από τις ίδιες μήτρες, ο συντηρητής εντοπίζει σημαντικές διαφοροποιήσεις στην τεχνική παραγωγής: Από τα τρία αναμνηστικά μετάλλια της Συλλογής που εκδόθηκαν το 1951 από τον Πατριάρχη Τιμόθεο Α' για την 1500ετηρίδα του

Πατριαρχείου Ιεροσολύμων (αριθ. κατ. 141), τα δύο είναι επίκρουστα, ενώ το τρίτο είναι χυτό. Παρόμοια διαφοροποίηση παρατηρείται στα 15 μετάλλια της Συλλογής της Τράπεζας της Ελλάδος, τα οποία κατασκευάστηκαν από το εργαστήριο Κελαϊδή για τον εορτασμό των Εκκλησιαστικών Κατηχητικών Σχολείων του 1968, υπό την αιγίδα του Αρχιεπισκόπου Ιερωνύμου (αριθ. κατ. 175): ένα εξ αυτών είναι χυτό, ενώ τα υπόλοιπα επίκρουστα. Αντίστοιχα, στην περίπτωση των αναμνηστικών μεταλλίων για τον ναό της Αγίας Μαρίας στο Θησείο (εικ. 268), τα μετάλλια του 1922, που σχετίζονται με τη θεμελίωση του ναού, είναι παιστά, ενώ εκείνα που εκδόθηκαν λίγο αργότερα – πιθανώς με αφορμή τα εγκαίνια – είναι χυτά, παρ' ότι απεικονίζουν πανομοιότυπα τη μορφή της Αγίας. Η διαφοροποίηση αυτή παραμένει δύσκολο να ερμηνευθεί με βεβαιότητα: πιθανές

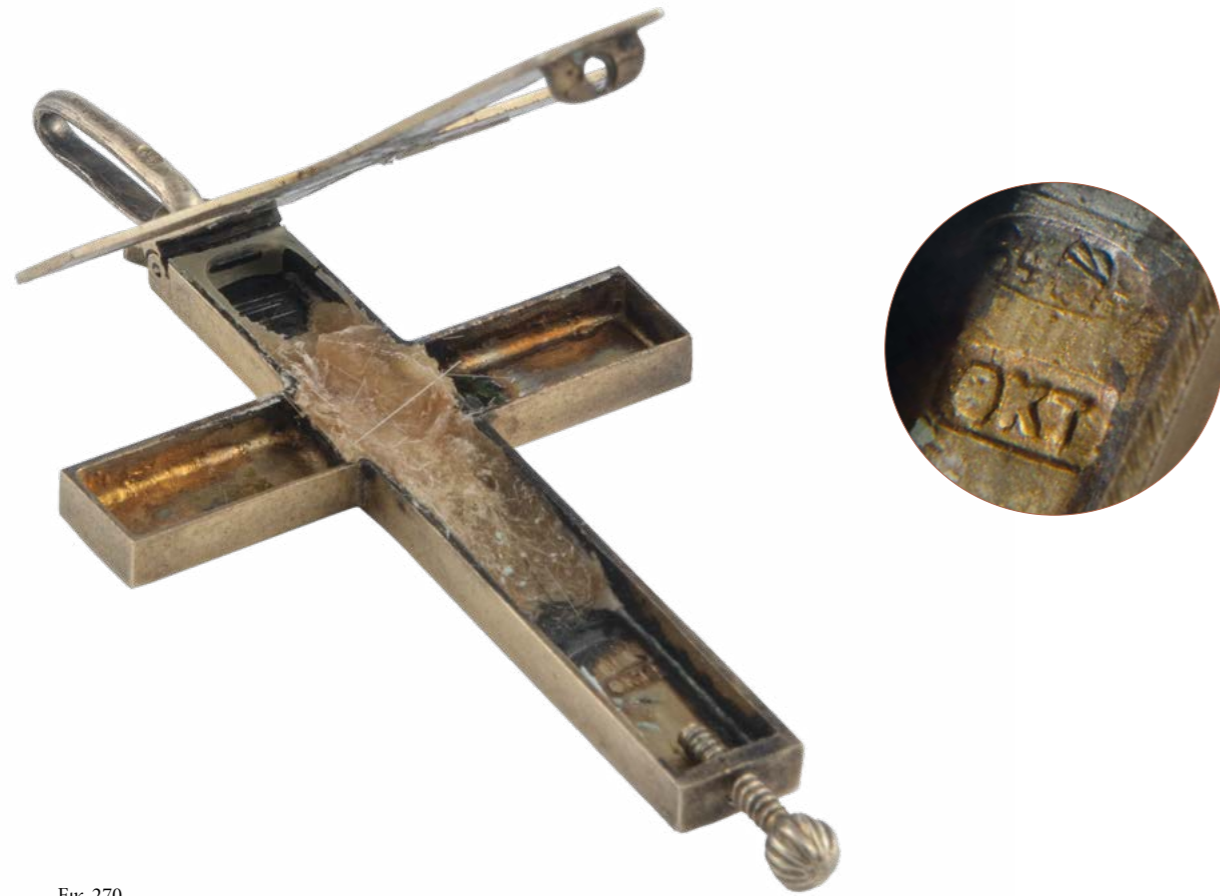
Εικ. 269
Οι σφραγίδες B3 και 84ИП στον κρίκο του μεταλλίου
του Ιωακείμ Γ', αριθ. κατ. 3.

εξηγήσεις σχετίζονται με πρακτικούς ή οικονομικούς παράγοντες, αλλαγή του εργαστηρίου παραγωγής ή την ανάγκη ταχείας επανέκδοσης με βάση υπάρχον σχέδιο.

Τέλος, με τη συμβολή των συντηρητών, ορισμένα ακόμη «μυστικά» των τεκμηρίων ήρθαν στο φως. Πρόκειται για μικροσκοπικές, σχεδόν αόρατες, σφραγίδες εγγύησης της ποιότητας του μετάλλου (hallmarks) ή σήματα των κατασκευαστών (maker's marks). Χτυπημένες στον κρίκο ανάρτησης, στο πεδίο της παράστασης, στην περιφέρεια των αντικειμένων ή στο εσωτερικό των σταυρών-λειψανοθηκών, συχνά περνούν απαρατήρητες. Οι περισσότερες, αφού εντοπίστηκαν, ταυτίστηκαν συμπληρώνοντας πολύτιμα στοιχεία για την ιστορία των ίδιων των κειμηλίων.³³³

Στον κρίκο ανάρτησης του μεταλλίου του Πατριάρχη Κωνσταντινουπόλεως Ιωακείμ Γ',

που εκδόθηκε το 1901 για τη δεύτερη ενθρόνισή του, διακρίνονται οι σφραγίδες 84ИП και B3 (εικ. 269). Πρόκειται για ρωσικά σημάδια ελέγχου που χρονολογούνται στην ύστερη περίοδο της Τσαρικής Ρωσίας (1880-1917). Ο αριθμός 84 δηλώνει την καθαρότητα του μετάλλου σε zolotnik (παλαιά ρωσική μονάδα μέτρησης), ενώ η δεύτερη σφραγίδα πιθανότατα αντιστοιχεί σε τοπικό εργαστήριο ή ελεγκτή. Ρωσικής κατασκευής είναι επίσης ο σταυρός Σταυροφόρου του Τάγματος του Παναγίου Τάφου του Πατριαρχείου Ιεροσολύμων (εικ. 270), που χρονολογείται στις αρχές του 20ού αιώνα. Στον κρίκο ανάρτησης, αλλά και στο εσωτερικό του, φέρει ζεύγος σφραγίδων: Η μία, ορθογώνια, με τα γράμματα ΘΚΤ, πιθανόν δηλώνει τον κατασκευαστή, ενώ η άλλη φέρει και πάλι τον αριθμό 84 εντός ελλειψοειδούς πλαισίου και, δίπλα, τη χαρακτηριστική

Εικ. 270
Σφραγίδες στο εσωτερικό του σταυρού του Τάγματος του Παναγιού Τάφου, αριθ. κατ. 138.Β3.ii.

γυναικεία κεφαλή στραμμένη αριστερά . Πρόκειται για τη λεγόμενη Kokoshnik, σφραγίδα που καθιερώθηκε το 1899 για τον έλεγχο αργυρών αντικειμένων στη Ρωσία και φέρει το όνομα παραδοσιακού ρωσικού κεφαλόδεσμου, ο οποίος είχε ενταχθεί στην επίσημη ενδυμασία της τσαρικής αυλής.

Η επόμενη φάση του διασήμου του Τάγματος του Παναγιού Τάφου (Τύπος Γ') συνδέεται με τον γαλλικό οίκο Lemaitre, όπως επιβεβαιώνουν και οι σφραγίδες στον τριφυλλόσχημο κρίκο του σταυρού του Ιππότη (εικ. 272). Η πρώτη φέρει παράσταση κύκνου στραμμένου αριστερά και η δεύτερη μετωπική γλαύκα – δύο σήματα

ευρέως διαδεδομένα στη γαλλική αργυροχοία,   που συχνά απαντούν μαζί και εγγώνται την καθαρότητα του μετάλλου.

Τέλος, στην περιφέρεια των πλακετών που εκδόθηκαν το 1951 από την Εκκλησία της Ελλάδος για τη 1900ή επέτειο από την έλευση του Αποστόλου Παύλου, αποτυπώνεται ένα μικροσκοπικό κέρασ της Αφθονίας (cornucopia) . Αποτελεί το έμβλημα της Monnaie de Paris, του Γαλλικού Νομισματοκοπείου, που χρησιμοποιούσε ως σήμα κατατεθέν από το 1880. Δίπλα του διακρίνεται η ένδειξη BRONZE, η οποία δηλώνει το υλικό κατασκευής των πλακετών (εικ. 271).

Εικ. 271
Σφραγίδα της Monnaie de Paris με το κέρασ της Αφθονίας (cornucopia) και εγγύηση καθαρότητας μετάλλου BRONZE, αριθ. κατ. 170.i-iii.

Εικ. 272
Σφραγίδες στον τριφυλλόσχημο κρίκο ανάρτησης του σταυρού του Τάγματος του Παναγιού Τάφου, αριθ. κατ. 138.Δ.8.ii.

Σημειώσεις

- 1 Για τα μέταλλα του Αμπουκίρ, βλ. ενδεικτικά Touratoglou (2008). Τα contorniates είναι μεγάλα χάλκινα μέταλλα, με διάμετρο περίπου 38-50 χιλ., και ονομάζονται έτσι λόγω της χαρακτηριστικής περιμετρικής αυλάκωσης (contorno) που φέρουν, σαν να έχουν υποστεί επεξεργασία σε τόρνο. Ο βασικός κατάλογος αναφοράς για τα μέταλλα αυτά είναι το έργο των Alföldi & Alföldi (1976). Μια ενδιαφέρουσα διάσταση της εικονογραφίας τους είναι η ενδεχόμενη αναφορά τους στη σύγκρουση ανάμεσα στην αναδυόμενη χριστιανική τάξη πραγμάτων και στις παραδοσιακές παγανιστικές αξίες κατά τον 4ο και 5ο αιώνα μ.Χ., ζήτημα που συζητείται από τους ερευνητές νομισματολόγους.
- 2 Για τα μέταλλα της Αναγέννησης, βλ. ενδεικτικά Hill (1920). Επίσης, Τριανταφυλλίδου (1993: 155-197) για την ιστορία του μετάλλου στην Ευρώπη γενικότερα, από τον 15ο έως τον 19ο αιώνα.
- 3 Ο Beschi (2018), στην προσπάθειά του να διακρίνει τις παραλλαγές, τις αντιγραφές και τις αναπαραγωγές που διαμόρφωσαν τη διάδοση του μετάλλου του Ιωάννη Η' Παλαιολόγου, εξετάζει τη μακρά ιστορία του μέσα στον χρόνο. Διαπιστώνει ότι το έργο χυτεύθηκε από τον Pisanello με την τεχνική του χαμένου κεριού, παρ' ότι παραμένει άγνωστο αν και σε πόσα αντίτυπα το αναπαρήγαγε ο ίδιος. Σε κάθε περίπτωση, είτε από τον Pisanello είτε από το εργαστήριό του, φαίνεται πως προέκυψε μια σειρά σύγχρονων του αντιτύπων, τα οποία επίσης θεωρούνται πρωτότυπα. Με την πάροδο του χρόνου, το μέταλλο ξανακατασκευάστηκε, συχνά με μικρές εικονογραφικές διαφοροποιήσεις. Το τεκμήριο της Τράπεζας της Ελλάδος προέρχεται από τη Συλλογή Π. Ταζεδάκη, χωρίς όμως να είναι γνωστά περαιτέρω στοιχεία για την προέλευσή του. Η μικρότερη διάμετρός του, στα 101 χιλιοστά, υποδηλώνει ότι πρόκειται για προϊόν αναχύτευσης. Οι εικονογραφικές λεπτομέρειές του – οι νευρώσεις του καπέλου, το ωοειδές κόσμημα στην κορυφή του και η απόδοση των βοστρύχων – δεν το εντάσσουν στις παραλλαγές, αλλά ενισχύουν την αυθεντικότητά του ή, τουλάχιστον, την ταξινόμησή του στις σύγχρονες με το πρωτότυπο αναπαραγωγές.
- 4 Γενικά για την ιστορία των μετάλλων, βλ. Jones (1979). Για τις εξελίξεις στην τεχνική της δημιουργίας των μετάλλων, βλ. Τριανταφυλλίδου (1993: 94-96). Για την αναγέννηση της τέχνης του μετάλλου κατά τον 19ο αιώνα στη Γαλλία, αλλά και τη μεγάλη παραγωγή κατά τον Α' Παγκόσμιο Πόλεμο, βλ. Yates & Yates (2003): Van Alfen (2017a και 2017b).
- 5 Ενδεικτικά, βλ. Van Alfen (2017a: 47-54 και 2017b: 155-158).
- 6 Τριανταφυλλίδου (1993: 201-230). Βλ. επίσης Λυδάκης (2011: 302-303) και Μπρέγιαννη (2024). Περιφημη είναι η σειρά των 12 ελληνικών ιστορικών μετάλλων του Γερμανού χαρακτή Konrad Lange, η οποία φιλοτεχνήθηκε το 1836 με αφορμή τον γάμο του βασιλέα Όθωνα με τη βασίλισσα Αμαλία, βλ. Ταζεδάκης (1988a).
- 7 Η Τριανταφυλλίδου (1993: 1378-1390) διακρίνει δύο εποχές στη δημιουργία των ελληνικών καλλιτεχνικών μετάλλων: (α) των αρχών, 1850-1930, και (β) της ανάπτυξης, 1930 μέχρι σήμερα. Η διάκριση αυτή φαίνεται να ισχύει γενικότερα για το μέταλλο και την πλακέτα στην Ελλάδα.
- 8 Κατά την πρώτη περίοδο του καλλιτεχνικού μετάλλου (1850-1930), δραστηριοποιήθηκαν οι Δ. Κόσσοι, Ν. Γιζής, Α. Σώχος, Μ. Κασσαβέτη-Ζαμπάκου, οι Φυτάληδες κ.ά. Η περίοδος της ανάπτυξης του καλλιτεχνικού μετάλλου (1930 έως σήμερα) ξεκινά με τους Δ. Φερεντίνο, Μ. Τόμπρο, Β. Καπάντα και πολλούς άλλους. Για την πρόταση του Δημητριάδη, βλ. Τριανταφυλλίδου (1993: 504). Η FIDEM (Fédération Internationale de la Médaille d'Art) ιδρύθηκε στην Γαλλία το 1937 με στόχο την ενίσχυση και την ανάπτυξη του καλλιτεχνικού μετάλλου, βλ. Τριανταφυλλίδου (1993: 186-188). Για τη συμμετοχή της Ελλάδας, βλ. Τριανταφυλλίδου (1993: 226-228). Η Ελλάδα φιλοξένησε το 11ο συνέδριο της FIDEM το 1966 στην Αθήνα.
- 9 Η Συλλογή μετάλλων, πλακετών, παρασήμων, σημάτων και συναφών ειδών του Πάνου Ταζεδάκη – σήμερα στην Τράπεζα της Ελλάδος – αποκαλύπτει με μοναδικό τρόπο την εξέλιξη και τη σημασία αυτού του ιδιαίτερου κλάδου της βιοτεχνίας (βλ. σελ. 275-279 στον παρόντα τόμο).
- 10 Τα μέταλλα και οι πλακέτες διακρίνονται σε διάφορες κατηγορίες, ανάλογα με τον σκοπό, την εκδότρια αρχή ή τη θεματολογία τους. Για παράδειγμα, αναμνηστικά είναι τα μέταλλα που εκδίδονται για να τιμήσουν σύγχρονα τους σημαντικά γεγονότα, πρόσωπα ή επετείους. Τα ιστορικά μέταλλα αναπαριστούν σημαντικές στιγμές του παρελθόντος, συμβάλλοντας στη διάδοση της ιστορικής γνώσης. Τέλος, τα επιβραβευτικά και οι ηθικές

αμοιβές απονέμονται ως αναγνώριση εξαιρετικών πράξεων ή επιτευγμάτων σε αθλητικούς και εκπαιδευτικούς διαγωνισμούς. Για τις διάφορες κατηγορίες μεταλλίων και πλακετών, βλ. Τριανταφυλλίδου (1993: 51-72).

- 11 Για τα καλλιτεχνικά μέταλλα, βλ. επίσης σημ. 27.
- 12 Η ταξινόμηση των μεταλλίων και πλακετών σε κατηγορίες δεν είναι πάντα απόλυτη, καθώς τα τεκμήρια συχνά εκδίδονται με περισσότερους του ενός σκοπούς. Τα θρησκευτικά μέταλλα και οι πλακέτες, για παράδειγμα, μπορεί να είναι αναμνηστικά και επιβραβευτικά συγχρόνως.
- 13 Ενδεικτικά, Modesti (2007-2009)· Von Achen (2008a και 2008b)· Ostrow (2014). Βλ. επίσης το έργο του Martini (2009), στο οποίο μελετά, περιγράφει και ταξινομεί τα σύγχρονα λατρευτικά μέταλλα της Καθολικής Εκκλησίας (Medaglia devozionale catolica) στην Ιταλία και την Ευρώπη κατά την περίοδο 1846 έως 1978.
- 14 Στο Παπικό Νομιμοματοκοπέιο εργάστηκε κατά τον 16ο αιώνα ο περίφημος Έλληνας Αλέξανδρος Κεσσάτι (Alessandro Cesati, Il Grechetto), ο οποίος και θεωρείτο ο «πρώτος μεταλλίστας της εποχής του», βλ. Τριανταφυλλίδου (1993: 201-202).
- 15 Στη Συλλογή της Τράπεζας της Ελλάδος φυλάσσονται έντεκα τεκμήρια της Καθολικής Εκκλησίας που προέρχονται από την αξιολογή συλλογή της Θεοδώρας Μπρισιμιτζάκη. Περιλαμβάνονται α) ένα μολυβδόβουλο (αριθ. κατ. 312) με τις μορφές των Αποστόλων Πέτρου και Παύλου· β) ένα αργυρό μέταλλο του 1761 (αριθ. κατ. 313), που κόπηκε σε ανάμνηση του θανάτου του εκκλησιαστικού πρίγκιπα Κλήμη Αυγούστου της Βαυαρίας (1700-1761), αποκαλούμενου «Κυρίου των Πέντε Εκκλησιών», και της χηρείας (sede vacante) της αρχιεπισκοπικής έδρας της Κολωνίας· γ) τέσσερα μέταλλα (αριθ. κατ. 314-317 και εικ. 3, 7-8) με τη μορφή του Πάπα Πίου Θ' (1792-1878), του μακροβιότερου Πάπα στην ιστορία της Καθολικής Εκκλησίας (1846-1878), του οποίου η παποσύνη συνδέεται με τη διακήρυξη του δόγματος του αλάθητου του Πάπα από την Α' Σύνοδο του Βατικανού (1869-1870) και την απώλεια των Παπικών Κρατών κατά την ενοποίηση της Ιταλίας· και δ) πέντε λατρευτικά λαϊκά μέταλλα (αριθ. κατ. 319-323 και εικ. 10-13).
- 16 Στην Καθολική Εκκλησία διαδεδομένα είναι και τα «θαυματουργά» μέταλλα, τα οποία σχετίζονται με εμφανίσεις αγίων και θρησκευτικών μορφών και χρησιμοποιούνται από τους πιστούς ως φυλαχτά. Περίφημο είναι το «θαυματουργό μέταλλο» (Medaglia Miracolosa) που συνδέεται με τις εμφανίσεις της Παναγίας στην Αικατερίνη Λαμπουρέ (Catherine Labouré), μια νεαρή μοναχή στο Παρίσι, το 1830, βλ. Martini (2009: 196). Παρόμοιο τυπολογικά είναι το μέταλλο που φυλάσσεται στη Συλλογή (αριθ. κατ. 326) και αναφέρεται στην εμφάνιση της Παναγίας της Γουαδαλούπης – προστάτιδας του Μεξικού – στον Χουάν Ντιέγο, έναν ιθαγενή Μεξικανό, καθολικό πιστό και ταπεινό χωρικό, στον λόφο της Τεκουίτλα το 1531. Προσκυνηματικό ενθύμιο αποτελεί το μέταλλο (αριθ. κατ. 325) από τον «Όικο της Παναγίας» στην Έφεσο. Σύμφωνα με την παράδοση, η Παναγία ήρθε εδώ μετά την Ανάληψη του Ιησού, όπου έζησε υπό την προστασία του Αποστόλου Ιωάννη. Η «Πύλη της Παναγίας» (Panaya Kapulu) ανακαλύφθηκε το 19ο αιώνα από

- 17 μια ομάδα Γάλλων, σύμφωνα με τις οδηγίες της Άννα Καταρίνα Έμμερικ (Anna Katharina Emmerick), μιας αγίας γερμανικής καταγωγής. Ο «Όικος της Παναγίας» αποτελεί σημαντικό χριστιανικό προσκύνημα σήμερα στην Τουρκία· παρά τη σημασία του ωστόσο, η ιστορική ακρίβεια των γεγονότων παραμένει ασαφής.
- 18 Βλ. Καλαϊτζής (1991: 469-470). Βασική ενασχόληση του ηγουμένου του Μετοχίου του Οικουμενικού Πατριαρχείου στη Μόσχα, Αρχιμανδρίτη Ιακώβου, ήταν και οι κατά καιρούς πατριαρχικές παραγγελίες σταυρών, εικόνων και εγκολπίων που χρησίμευαν ως δώρα του πατριάρχη προς σημαίνοντα πρόσωπα. Αν και δεν γνωρίζουμε κατά πόσον τελικά τα δύο αυτά αναμνηστικά τους ακολουθεί εκείνη του μεταλλίου του 1910 που παρήγγειλε ο Ιωακείμ Γ' για τα εγκαίνια της Σχολής Γαλατά (αριθ. κατ. 4 και εικ. 62).
- 19 Βλ. σελ. 262-265 στον παρόντα τόμο, καθώς και Ταζεδάκης (1988β). Μετά τα μέσα του 20ού αιώνα, από τους πιο δραστήριους κατασκευαστές που είχαν κατάλληλα μηχανήματα και πρέσα ήταν οι Δ. Οικονομίδης (1930-1995) και Ν. Ηπιώτης (1921-1991).
- 20 Βλ. σελ. 275-279 στον παρόντα τόμο.
- 21 Βλ. σελ. 42-43 στον παρόντα τόμο.
- 22 Για τα εκκλησιαστικά μέταλλα που φιλοτέχνησε ο Κελαϊδής, βλ. σελ. 30-34 στον παρόντα τόμο. Βλ. επίσης τον κατάλογο των θρησκευτικών και εκκλησιαστικών τεκμηρίων, ανά εκκλησιαστική αρχή που τα εξέδωσε, και για συγκεντρωτικό κατάλογο έργων του, σελ. 312-313 στον τόμο ΙΙ.
- 23 Βλ. σελ. 310, 313 στον τόμο ΙΙ, για συγκεντρωτικό κατάλογο έργων του Άγγελου Βλάση και Νίκου Κωνσταντόπουλου.
- 24 Βλ. σελ. 318 στον τόμο ΙΙ, για συγκεντρωτικό κατάλογο έργων του οίκου Αφοί Σκιαδόπουλοι.
- 25 Πέρα από τους προαναφερθέντες, οι οποίοι διακρίθηκαν για τη συστηματική τους δραστηριότητα στον τομέα του θρησκευτικού-εκκλησιαστικού μεταλλίου, πολλοί ακόμη κατασκευαστές ανέλαβαν κατά καιρούς παραγγελίες και φιλοτέχνησαν αναμνηστικά μέταλλα και πλακέτες για ποικίλες εκκλησιαστικές αρχές. Βλ. σελ. 309-323 στον τόμο ΙΙ, για συγκεντρωτικό κατάλογο έργων.
- 26 Εδώ περιγράφεται η διαδικασία της επίκρουσης (κοπής) μεταλλίων και πλακετών. Για τις διάφορες τεχνικές κατασκευής μεταλλίων και πλακετών (επίκρουση, χύτευση, σφυρηλάτηση κ.ά.), βλ. Τριανταφυλλίδου (1993: 91-103).
- 27 Το καλλιτεχνικό μέταλλο κινείται ανάμεσα στη γλυπτική και τη μικροτεχνία, αποτελώντας πεδίο καλλιτεχνικής έκφρασης που υπερβαίνει τις συμβατικές χρήσεις. Δεν περιορίζεται σε αναμνηστικούς ή επιβραβευτικούς σκοπούς, αλλά δίνει έμφαση στην αισθητική ποιότητα και την προσωπική δημιουργία. Η θεματολογία του ποικίλλει – από τη φύση και την ανθρώπινη μορφή μέχρι αφηρημένες έννοιες και κοινωνικά ζητήματα. Οι δημιουργοί εξερευνούν τη δυναμική του υλικού, πειραματίζονται με το ανάγλυφο, την υφή και το σχήμα, ξεπερνώντας τα όρια του καθιερωμένου. Συνήθως πρόκειται για έργα

περιορισμένης παραγωγής, προορισμένα για συλλογές ή καλλιτεχνικές εκθέσεις. Βλ. Τριανταφυλλίδου (1993: 223-230).

- 28 Για την τέχνη της εικονογραφίας της Ανατολικής Ορθόδοξης Εκκλησίας, βλ. ενδεικτικά το προοίμιο του Φώτη Κόντογλου (1979: ιε-ιη).
- 29 Για την πραγματικότητα της σύγχρονης εκκλησιαστικής λαϊκής καλλιτεχνικής έκφρασης που αγγίζει τα όρια του «κιτς», βλ. Βαρβούνης (2012α: 201-206).
- 30 Για τους καλλιτέχνες που υπογράφουν τα έργα τους, βλ. σελ. 309-323 στον τόμο ΙΙ.
- 31 Βλ. Αρχείο Π. Ταζεδάκη.
- 32 Η χρυσή αλυσίδα την οποία ο Φαραώ της Αιγύπτου ανάρτησε στον τράχηλο του Ιωσήφ είναι το πρώτο «παράσημο» το οποίο μας αναφέρει η ιστορία. Βλ. «Περί παρασήμων» (1876).
- 33 Για τα ελληνικά τάγματα αριστείας, βλ. ενδεικτικά Μπελλέκος (1991) και για το Τάγμα του Σωτήρος, Ταζεδάκης (1994).
- 34 Για τον θεσμό των οφφικίων και την ιστορία του διαχρονικά, βλ. ενδεικτικά Καμαλάκης (2011).
- 35 Τα ελληνορθόδοξα εκκλησιαστικά τάγματα παρουσιάζονται κατά κανόνα αναπτυγμένα σε τάξεις ανάλογες των δυτικών ταγμάτων αριστείας, δηλαδή Αργυρό Σταυρό, Χρυσό Σταυρό, Ταξίαρχη, Ανώτερο Ταξίαρχη, Μεγαλόσταυρο και ενίοτε την ανώτατη τιμητική διάκριση, το Περιδέριο. Βλ. Καμαλάκης & Βαρβούνης (2010: 17) και τόμο ΙΙ, σελ. 327. Για το σημερινό καθεστώς των εκκλησιαστικών «παρασήμων», βλ. Κουρκουμέλης (1996: 501-506) και Βαρβούνης (2019).
- 36 Καλαϊτζής (1991: 468-471)· Παπάς (2011: 1-3)· Βαρβούνης (2019: 384). Για τα μέταλλα που είχε παραγγείλει ο Πατριάρχης Ιωακείμ Γ' στον Αρχιμανδρίτη Ιάκωβο βλ. σελ. 18 στον παρόντα τόμο.
- 37 Παπάς (2011: 3). Το Οικουμενικό Πατριαρχείο, αν και δεν έχει θεσπίσει τάγμα, τιμά πρόσωπα που έχουν προσφέρει σημαντικό έργο στην Εκκλησία και την κοινωνία με σταυρούς, μέταλλα, τιμητικούς τίτλους και ευλογίες. Ιδιαίτερη σημασία έχουν τα οφφίκια, οι τίτλοι των Αρχόντων του Πατριαρχείου, εμπνευσμένοι από βυζαντινά αξιώματα, που απονέμονται κυρίως σε λαϊκούς ευεργέτες, καθώς και οι τιμητικοί εκκλησιαστικοί τίτλοι, όπως ο Πρωτοπρεσβύτερος και ο Αρχιμανδρίτης του Οικουμενικού Θρόνου.
- 38 Για την πρόθεση του Πατριάρχη Αθηναγόρα να ιδρύσει τάγμα, βλ. Σταυρίδης (2008: 108). Ο Άγιος Ανδρέας ο Πρωτόκλητος θεωρείται ιδρυτής της Εκκλησίας του Βυζαντίου, δηλαδή της πρώτης χριστιανικής κοινότητας που υπήρχε στη θέση της μετέπειτα Κωνσταντινούπολης. Σύμφωνα με την εκκλησιαστική παράδοση, ο Απόστολος Ανδρέας κήρυξε το Ευαγγέλιο στον Ελλήσποντο, στη Θράκη και στη Μικρά Ασία, και χειροτόνησε τον πρώτο επίσκοπο του Βυζαντίου, τον Στάχυ, ο οποίος αναγνωρίζεται ως ο πρώτος στον κατάλογο των προκαθημένων του μετέπειτα Οικουμενικού Πατριαρχείου.
- 39 Παπάς (2011: 1-3).
- 40 Για τον σταυρό της 1000ετηρίδας του Αγίου Όρους, βλ. Παπάς (2011: 5) και Καμαλάκης (2011: 124). Σύμφωνα με πληροφορίες του ίδιου του κατασκευαστή, Ελευθέριου

- Κελαϊδή, που έχουν διασωθεί στο Αρχείο Π. Ταζεδάκη, ο σταυρός απονεμόταν στους λαϊκούς με ταινία και στους κληρικούς με αλυσίδα – η οποία ήταν ίδια με εκείνη του αναμνηστικού μεταλλίου της οργανωτικής επιτροπής (δημιουργίας επίσης του Κελαϊδή· βλ. αριθ. κατ. 171). Κατασκευάστηκαν διάφορες παραλλαγές: Χρυσός Σταυρός με αλυσίδα ή ταινία, Αργυρός και Χάλκινος Σταυρός με ταινία, καθώς και Περιδέριο που απονεμήθηκε στον Πάπα. Η απονομή του σταυρού συνοδεύονταν από ειδικά φιλοτεχνημένο πιττάκιο, «ενσφράγιστον πατριαρχικόν γράμμα», του Πατριάρχη Αθηναγόρα και προσφερόταν ως ευλογία. Βλ. αντίγραφο στο Αρχείο Π. Ταζεδάκη. Εκεί υπάρχει επίσης φωτογραφία Περιδέριου του Εμίρη της Ιορδανίας, το οποίο, σύμφωνα με τον Συλλέκτη, φαίνεται πως παραγγέλθηκε και κατασκευάστηκε στην Ιορδανία.
- 41 Βλ. Αρχείο Π. Ταζεδάκη για πληροφορίες του Ελευθέριου Κελαϊδή προς τον Συλλέκτη. Τα διάσημα της Γ' Πανορθόδοξης Διάσκεψης της Ρόδου που απόκεινται στη Συλλογή της Τράπεζας της Ελλάδος (αριθ. κατ. 8) θα πρέπει να χαρακτηριστούν ως του Μεγαλόσταυρου (σταυρός και οκτάκτινος αστέρας). Ανώτερου Ταξίαρχη (σταυρός που φέρεται στον τράχηλο και τετράκτινος αστέρας) και Χρυσούς Σταυρός (φέρεται στο στήθος).
- 42 Βλ. Βεργέτη-Κυριακίδη (2007: 221-222)· Καμαλάκης & Βαρβούνης (2010: 18)· Καμαλάκης (2011: 126-131). Με τα ετήσια προσκυνηματικά ταξίδια των Αρχόντων του Order of Saint Andrew the Apostle μάλλον συνδέεται και το μέταλλο (αριθ. κατ. 93) που αναφέρεται στο 10ο Διεθνές Συμπόσιο Αγίου Νικολάου, στα Μύρα Ατταλείας το 1992, βλ. “Annual Pilgrimage Takes on Different Character...” (1992: 3, 6).
- 43 Παπάς (2011: 5).
- 44 Για την ίδρυση, την ιστορία και τους στόχους της Αδελφότητας των Οφφικιάλων της Αγίας του Χριστού Μεγάλης Εκκλησίας «Παναγία η Παμμακαρίστος», βλ. Βαρβούνης (2008β)· Σταυρίδης (2008: 108-109)· Βεργέτη-Κυριακίδη (2007: 221-222)· Καμαλάκης (2011: 127-128). Με τη φροντίδα της Αδελφότητας, καθιερώθηκε ο περιλαίμιος Χρυσούς Σταυρός του Αγίου Ανδρέα ως ανώτατη τιμητική διάκριση του Οικουμενικού Πατριαρχείου, βλ. «Ο περιλαίμιος Χρυσούς Σταυρός του Αγίου Ανδρέου...» (1999) και Παπάς (2011: 5). Έναν χρόνο αργότερα, το 2000, «επί τη εισόδω εις την τρίτην χιλιετίαν από της Γεννήσεως του Κυρίου» καθιερώθηκε ο Χρυσούς Σταυρός της Παμμακαρίστου, βλ. «Ο χρυσούς σταυρός της Παμμακαρίστου» (2000) και Παπάς (2011: 5-6).
- 45 Τα πατριαρχικά τάγματα αριστείας του Αλεξανδρινού Θρόνου αποτέλεσαν αντικείμενο αναλυτικής μελέτης και παρουσίασης από τους Καμαλάκη & Βαρβούνη (2010). Για το Πατριαρχικό Τάγμα του Αγίου Μάρκου Αλεξανδρείας, βλ. επίσης Τηλλυρίδης (1992) και Κουρκουμέλης (1996).
- 46 Κουρκουμέλης (1996: 510-511). Πρώτη αναφορά του Τάγματος γίνεται στον «κανονισμό της ιερατικής διακονίας» του Μαΐου του 1930 και στα άρθρα 44-45 «περί τιμητικών διακρίσεων».
- 47 Η ισχύουσα κατάσταση των διασήμων του Τάγματος του Αποστόλου και Ευαγγελιστή Μάρκου και του τρόπου

- του φέρειν είναι διαφορετική, βλ. Καμαλάκη & Βαρβούνη (2010).
- 48 Για τους κατασκευαστές αυτούς, βλ. σελ. 312-313 και 320 στον τόμο ΙΙ. Δεν μπορούμε να χρονολογήσουμε με ακρίβεια τις δύο κατασκευαστικές ποικιλίες, γνωρίζουμε ωστόσο ότι ο Ελευθέριος Κελαϊδής δραστηριοποιείται στην κατασκευή μεταλλίων και παρασήμων κατά τις δεκαετίες του 1960 και του 1970. Ένα ακόμα στοιχείο αποτελεί η δημοσίευση του Prosser (1981) ο οποίος, παρουσιάζοντας το Τάγμα του Αποστόλου Μάρκου, απεικονίζει μόνον τα διάσημα του Κελαϊδή. Σημειώνουμε ότι, σύμφωνα με τον Συλλέκτη Π. Ταζεδάκη, ο Κελαϊδής κατασκεύασε επίσης τις μνιαιτούρες του Τάγματος.
- 49 Για τον σταυρό του Χριστοφόρου Β', βλ. Μπελδέκος (1991: 136-137): Καμαλάκης & Βαρβούνης (2010: 31, 34-35) και Κουτρουλάκης (2022: 142-143). Για τις μετέπειτα αλλαγές του παρασήμου, επί πατριαρχίας του Πάπα και Πατριάρχη Νικολάου ΣΤ', αλλά και για την ισχύουσα κατάσταση του, βλ. Καμαλάκης & Βαρβούνης (2010). Το Πατριαρχείο Αλεξανδρείας έχει θέσει υπό την ψιλή πατριαρχική αιγίδα του – και όχι υπό την άμεση πατρωνία του – δύο ακόμη «κοσμικά» τάγματα:
- (α) Το Τάγμα του Αγίου Κωνσταντίνου του Μεγάλου (Ordo Sancti Constantini Magni), πέντε τάξεων (Ιππότης, Ταξιάρχης, Ανώτερος Ταξιάρχης, Μεγαλόσταυρος, Περιδέραιο). Για το καταστατικό του Τάγματος της Ελληνικής Εξαρχίας, βλ. Αρχείο Π. Ταζεδάκη (τροποποιήσεις 17.3.1988). Εκτός από το διάσημο (αριθ. κατ. 134, σταυρός και μνιαιτούρα), στη Συλλογή φυλάσσονται και δοκίμια μεταλλίων της ελληνικής επιτομής του Τάγματος του 1973 (αριθ. κατ. 135). Σημειώνεται ότι επιτομή ονομάζεται η τοπική ένωση τουλάχιστον δέκα μελών, οργανωμένη σύμφωνα με τη νομοθεσία έκαστης χώρας. Επικεφαλής της επιτομής είναι ο Ταξιάρχης, ο οποίος και φέρει την ευθύνη για την υλοποίηση των σκοπών του Τάγματος.
- (β) Το Τάγμα του Αγίου Διονυσίου Ζακύνθου (αριθ. κατ. 132-133), επίσης πέντε τάξεων (Αργυρός Σταυρός Ιππότη, Χρυσός Σταυρός Ιππότη, Ταξιάρχης, Ανώτερος Ταξιάρχης, Μεγαλόσταυρος), βλ. The Sovereign Greek Order of Saint Dennis of Zante (1969). Τα διάσημα των δύο αυτών Ταγμάτων δεν απονέμονται από τον εκάστοτε Πατριάρχη Αλεξανδρείας, αλλά από τις αρμόδιες αρχές των αντίστοιχων αυτοδιοικούμενων ταγμάτων, σύμφωνα με όσα αναφέρουν οι Καμαλάκης & Βαρβούνης (2010: 19).
- 50 Καμαλάκης & Βαρβούνης (2010: 20). Για τον Πατριάρχη Αντιοχείας Αλέξανδρο Γ', βλ. σελ. 176-178 στον παρόντα τόμο.
- 51 Ο τύπος αυτός αντιπροσωπεύεται στη Συλλογή της Τράπεζας της Ελλάδος από δύο σταυρούς και έναν οκτάκτινο αστέρα, χωρίς ωστόσο να είναι σαφείς οι τάξεις στις οποίες ανήκουν (αριθ. κατ. 136.Α). Ο ένας σταυρός, μεγαλύτερος, φέρεται στον τράχηλο, αλλά δεν έχει στέμμα. Ο μικρότερος φέρει ενιαίο στέμμα και φέρεται στο στήθος. Η ταινία του παρασήμου είναι ερυθρή.
- 52 Βλ. Λαγγοβάρδος (1922: 74-82), ο οποίος διασώζει το ιστορικό του Τάγματος, τον κανονισμό των παρασήμων της Αγίας Γης. Ελάχιστες αναφορές και περιγραφές του

- Τάγματος και του παρασήμου υπάρχουν, βλ. Guadagnini (1925) και Werlich (1974²). Για την πρόσφατη εμπειροστατωμένη και περιεκτική παρουσίαση του Τάγματος, βλ. Βαρβούνης & Ριζόπουλος (2012).
- 53 Όπως αναφέρει ο Πάνος Ταζεδάκης σε επιστολή του, από τη μελέτη των διασήμων, των διπλωμάτων απονομής και άλλων στοιχείων προκύπτει ότι το Τάγμα δεν έχει συγκεκριμένο κανονισμό ούτε σταθερό αριθμό τάξεων, οι οποίες φαίνεται να ήταν τέσσερις μέχρι περίπου το 1920, οπότε αυξήθηκαν σε έξι, για να περιοριστούν αργότερα σε πέντε, όπως οι τάξεις των περισσότερων Ταγμάτων Αριστείας. Στις τάξεις του Τάγματος χρησιμοποιείται η ορολογία Μικρός Σταυροφόρος, Σταυροφόρος και Μέγας Σταυροφόρος (Μεγαλόσταυρος), αλλά και οι συνήθειες ονομασίες Ιππότης και Ταξιάρχης. Ενδεικτικά τεκμήρια χρονολόγησης αποτελούν τα κουτιά φύλαξης των διασήμων, τα οποία μερικές φορές φέρουν χρονολογία ή το έμβλημα κάποιου πατριάρχη. Πολύτιμη βοήθεια προσφέρουν επίσης οι εμπορικοί κατασκευαστές ή οι διαδικτυακές δημοσιεύσεις, όπου παράσημα συνοδεύονται από τα αρχικά τους κουτιά, αλλά και πατριαρχικά πιττάκια.
- 54 Ο Πάνος Ταζεδάκης θεωρεί ότι η προσέγγιση και η μελέτη των διασήμων ενός τάγματος θα πρέπει να είναι «νομισματική», βλ. Ταζεδάκης (1994: 11).
- 55 Ο Παναγιώτης Ν. Ταζεδάκης γεννήθηκε στο Ηράκλειο Κρήτης και σπούδασε νομικά στο Πανεπιστήμιο Αθηνών. Πήρε το πτυχίο της Νομικής Σχολής το 1881 και υπήρξε πρωτοπόρος στην παροχή νομικών υπηρεσιών προς την ελληνική κυβέρνηση και την τοπική επιχειρηματική κοινωνία. Διετέλεσε εφέτης Ηρακλείου και αργότερα Νομάρχης νομού Ροδόπης. Από το συγγραφικό του έργο ξεχωρίζει η *Νομολογία του Εφετίου Κρήτης από το 1880 μέχρι το 1888* και ακολούθως για τα έτη 1888 μέχρι 1893.
- 56 Οι Βαρβούνης & Ριζόπουλος (2012) στη μελέτη τους για το Τάγμα αναφέρουν ότι, κατά το β' μισό του 19ου αιώνα, είχε πλέον παγιωθεί μια σχετική πρακτική, σύμφωνα με την οποία το Πατριαρχείο απένεμε μόνο τον σταυρό των Σταυροφόρων (Δ' τάξης), αντίστοιχο με τον Χρυσό Σταυρό των ιπποτικών ταγμάτων, και των Ιπποτών (Γ' τάξης), αντίστοιχο με τον Ταξιάρχη των ιπποτικών ταγμάτων.
- 57 Το εσωτερικό των διασήμων του Σταυροφόρου και οι κρίκοι τους φέρουν ποικίλες σφραγίδες εγγύησης, βλ. σελ. 287-288 στον παρόντα τόμο. Η έρευνά μας εντόπισε σε διάφορες δημοπρασίες και άλλα διάσημα με κουτιά αυτής της περιόδου, με αντίστοιχες χρονολογίες.
- 58 Οι δύο μνιαιτούρες Ταξιάρχη της Συλλογής (αριθ. κατ. 138.Γ.2-3) πρέπει επίσης να είναι ιταλικής κατασκευής. Η πρώτη αποτελεί πιστή σμίκρυνση του σταυρού του διασήμου (138.Γ.1), ενώ η δεύτερη έχει τη μορφή μικρού οκτάκτινου αστέρα, με συγκολλημένο τον ίδιο σταυρό σε μικρογραφία.
- 59 Η «ιταλική φάση» του παρασήμου του Παναγίου Τάφου φαίνεται ότι υπήρξε σύντομη, κάτι που ενισχύεται από τη σπανιότητα των αντίστοιχων διασήμων. Στο διαδικτυο εντοπίσαμε μόνο ένα ακόμη πανομοιότυπο διάσημο από τον ίδιο οίκο, βλ. <https://gmic.co.uk/topic/77658-order-of-the-orthodox-crusaders-of-the-holy-sepulchre/>

- (τελευταία πρόσβαση: 14.5.2025). Για έναν παρόμοιο τετράκτινο αστέρα της Συλλογής της Καμαρασίας, κατασκευής του ιταλικού χρυσοχοϊκού οίκου Gardino, βλ. Βαρβούνης & Ριζόπουλος (2012: 37-38, 66). Ο τετράκτινος αστέρας είναι διαφορετικός από εκείνον της Τράπεζας της Ελλάδος: έχει λείες ακτίνες και διαφορετικό στέμμα. Για τον οίκο Johnson, βλ. σελ. 320-321 στον τόμο ΙΙ.
- 60 Για παράδειγμα, αξιοσημείωτες είναι οι ομοιότητες με τα διάσημα του Τάγματος του Σωτήρος της ίδιας περιόδου, επίσης κατασκευής Lemaitre, βλ. Ταζεδάκης (1994: 37-45).
- 61 Ο σταυρός αριθ. κατ. 138.Δ.8.ii, αν και δεν εξαρτάται από διλοβή μίτρα, χαρακτηρίζεται επίσης ως διάσημο Ιππότη. Για ένα παρόμοιο διάσημο που απονεμήθηκε στον Dr. Ambros Zaharoff από τον Πατριάρχη Δαμιανό στις 20 Μαΐου 1927 και το συνοδευτικό πατριαρχικό γράμμα, βλ. https://www.icollector.com/Medal-GREECE-ORDER-OF-PATRIARCHATE-ORTHODOX-DE-JERUSALEM_i6022314 (τελευταία πρόσβαση: 14.5.2025).
- Το διάσημο του Σταυροφόρου, κατασκευής Lemaitre, δεν αντιπροσωπεύεται στη Συλλογή της Τράπεζας της Ελλάδος. Για την περιγραφή του, βλ. Guadagnini (1925) και φωτογραφία του στο Cerreto (1934-1935). Πρόκειται για σταυρό χωρίς στέμμα, με παρόμοια ανάρτηση από τρίλοβο ένσταυρο κρίκο, χωρίς ωστόσο στεφάνι ούτε μετάλλιο στο κέντρο του. Στην εμπρόσθια όψη, φέρει τον λεπτό μαύρο σταυρό και στους βραχιόνες του την επιγραφή «EN ΤΩ ΝΙΚΑ» στην οπίσθια όψη, «ΜΗΤΗΡ ΕΚΚΛΗΣΙΩΝ» και, κάθετα, «ΙΕΡΟΥΣΑΛΗΜ». Για τον τρόπο του φέρειν των διασήμων του τύπου Δ' (κατασκευής Lemaitre), βλ. σελ. 327 στον τόμο ΙΙ.
- 62 Σε επιστολή του (4 Δεκεμβρίου 1997) προς τον κ. Τάτσικα, ο Πάνος Ταζεδάκης δηλώνει το ενδιαφέρον του να αποκτήσει και άλλα παράσημα του Τάγματος του Παναγίου Τάφου, για το οποίο έγραφε βιβλίο. Στο Αρχείο του ωστόσο δεν βρέθηκαν σχετικές σημειώσεις.
- 63 Την εποχή αυτή, ο Αρχιεπίσκοπος Ιορδάνου Τιμόθεος και ο εν Αθήναις Έξαρχος του Παναγίου Τάφου Καλλίνικος ανέθεσαν στον Ιωάννη Λαγγοβάρδο τον καθορισμό «του σχήματος του διασήμου διαφόρων τάξεων, του τρόπου του φέρειν ως και των διακριτικών των μελών του Τάγματος». Ο Λαγγοβάρδος (1922) εκτός από τα σημαντικά ιστορικά στοιχεία που παραθέτει, περιγράφει με λεπτομέρεια τα διάσημα που «θέλουσιν ισχύει διά τας μελλούσας απονομάς του παρασήμου πασών των τάξεων», παραθέτοντας μάλιστα και ενδεικτικά σχέδια και τις αντιστοιχίες των τάξεων προς αυτές του Τάγματος του Σωτήρος [τάξεις: Σταυροφόρος, Ιππότης, Ταξιάρχης (=Ανώτερος Ταξιάρχης), Αρχηγός (=Μεγαλόσταυρος)]. Λίγα χρόνια αργότερα, το 1925, ο Guadagnini (1925) στο έργο του για την ιστορία των ταγμάτων παρουσιάζει το Τάγμα του Παναγίου Τάφου (Ordine Greco-Ortodosso del S. Sepolcro) περιγράφοντας με κάθε λεπτομέρεια τα διάσημα κατασκευής του οίκου Lemaitre (τάξεις: Cavaliere & Ufficiale, Commendatore, Grand Ufficiale, Grand Croce ή Grand Cordone). Μαζί του συμφωνεί και ο Cerreto (1934-1935) (τάξεις: Cavaliere, Commendatore, Grand ufficiale, Grand cordone).
- 64 Ο Κουρκουμέλης (1996) αναφέρεται στο έγγραφο του εν Ιεροσολύμοις Βασ. Γεν. Προξενείου προς το Υπουργείο

- Εξωτερικών/Διεύθυνση Εθιμοτυπίας (23.5.1957) και καταγράφει τις τάξεις του Τάγματος που ήταν σε ισχύ την εποχή εκείνη (Μικρός Σταυροφόρος, Σταυροφόρος, Ταξιάρχης, Ανώτερος Ταξιάρχης, Μέγας Σταυροφόρος).
- 65 Το στέμμα του συγκολλημένου στον αστέρα σταυρού (αριθ. κατ. 138.Ε.2) είναι διαφορετικής τυπολογίας από τα στέμματα των σταυρών Ανώτερου Ταξιάρχη ή Ταξιάρχη (αριθ. κατ. 138.Ε.1.i-iii). Γνωρίζουμε ωστόσο ότι τα αντικείμενα απονέμονταν μαζί. Για παρόμοιο παράδειγμα συνδυασμού σταυρού και αστέρα, βλ. <https://www.invaluable.com/auction-lot/the-order-of-orthodox-crusaders-of-the-patriarchy-298-c-8524b88856> (τελευταία πρόσβαση: 14.5.2025).
- 66 Για τις ιδιόζουσες περιπτώσεις αναμνηστικών σταυρών-παρασήμων του Οικουμενικού Πατριαρχείου, κατά την πατριαρχία του Αθηνάγορα, βλ. σελ. 42-44 στον παρόντα τόμο. Αυτές εντάσσονται στις προσπάθειες του Οικουμενικού Θρόνου να ιδρύσει Τάγμα του Αποστόλου Ανδρέα.
- 67 Βλ. και σελ. 182-183 στον παρόντα τόμο.
- 68 Οι σταυροί του Αποστόλου Παύλου της Εκκλησίας της Ελλάδος που φυλάσσονται στη συλλογή της Τράπεζας χρονολογούνται στις δεκαετίες 1960 και 1970 και, σύμφωνα με πληροφορίες του Π. Ταζεδάκη, αποτελούν έργα του Ελευθέριου Κελαϊδή (αριθ. κατ. 168.1-2). Για τον ισχύοντα κανονισμό της Εκκλησίας της Ελλάδος (υπ' αριθ. 143/1999) για το «Παράσημο του Αποστόλου Παύλου» σε τρεις διακεκριμένες τάξεις, βλ. Καλεώδης (2012: 1013-1018).
- Η Εκκλησία της Κύπρου σήμερα απονέμει παράσημο σε σχήμα δικέφαλου αετού. Στη Συλλογή απόκεινται δύο μεταλλιοσχήμα παράσημα του 1954 και του 1979(;) έργα του Ελευθέριου Κελαϊδή και της Χρυσοθήκης Ζολώτα, αντίστοιχα (αριθ. κατ. 158-159).
- 69 Όπως αναγράφεται σε πιττάκιο του 1976, ο σταυρός της Αρχιεπισκοπής Θυατείρων απονέμεται σε ανάμνηση της ίδρυσής της. Ο σταυρός της Αρχιεπισκοπής Αυστραλίας σήμερα έχει διαφορετική μορφή: οι σταυροί που φυλάσσονται στην Συλλογή της Τράπεζας φέρουν τη χαρακτηριστική αποτύπωση της ηπείρου της Αυστραλίας και, στο κέντρο τους, μετάλλιο με τη μορφή του Αγίου Ανδρέα.
- 70 Βλ. επίσης και τον σταυρό που απένεμε η Επαρχία Πάφου σε απογόνους των πεσόντων αγωνιστών της Εθνικής Οργάνωσης Κυπρίων Αγωνιστών (ΕΟΚΑ) (αριθ. κατ. 165).
- 71 Η απουσία θεσμικού πλαισίου και η πληθώρα αυτών των διακρίσεων έχει οδηγήσει σε ένα χαοτικό τοπίο. Συχνά, πρόκειται για «παράσημα» οπτικά όμοια – καθώς κατασκευάζονται από λίγους ειδικευμένους τεχνίτες – με μικρές διαφοροποιήσεις σε λεπτομέρειες ή στην εικονιζόμενη μορφή του τιμώμενου αγίου. Η κατασκευαστική ομοιομορφία και η δυνατότητα κάθε Μητροπολίτη να προσαρμόζει κατά το δοκούν τις υπάρχουσες διακρίσεις δημιουργούν μια ρευστή και δύσκολα καταγράψιμη κατάσταση. Η πρακτική αυτή, όσο κι αν εξυπηρετεί σκοπούς δημοσίων σχέσεων ή τοπικού κύρους, καταλήγει συχνά σε ευτελισμό της έννοιας των εκκλησιαστικών παρασήμων ως ουσιαστικών και κανονικά θεσπισμένων ηθικών αμοιβών. Βλ. Βαρβούνης (2019).

- 72 Οι πέντε πλακέτες (αριθ. κατ. 59, 230, 246 και 283) συνανήκουν χρονικά. Είναι ορθογώνιου σχήματος, παρόμοιων διαστάσεων και τρόπου κατασκευής (βλ. επίσης σελ. 285-286 στον παρόντα τόμο). Συγκλίνοντα είναι και ορισμένα τυπολογικά και εικονογραφικά στοιχεία τους, όπως το διαγραμμασμένο πλαίσιο, τα φυτικά κοσμήματα, η δόξα στο κέντρο της οπίσθιας παράστασης και ο σταυρός με την επιγραφή «IC-XP NI-KA» στα πεδία των βραχιόνων του. Τα τεκμήρια θα πρέπει να αποδοθούν στο ίδιο εργαστήριο ή στον ίδιο πλανόδιο κατασκευαστή.
- 73 Kazakou & Skoulas (2008: 116-119).
- 74 Για άλλα, μεταγενέστερα, προσκυνηματικά ενθυμήματα, πλακέτες και μετάλλια της Ευαγγελιστρίας της Τήνου βλ. αριθ. κατ. 276-295 και σελ. 258-266 στον παρόντα τόμο. Για το ιστορικό της εύρεσης της εικόνας και την ιστορία του ιερού προσκυνήματος, βλ. φυλλάδιο Καγκάδη (1833)· Σακελλίωνος & Φιλίππιδου (1928: 42-83 και 129-140)· Kazakou & Skoulas (2008: 122-123).
- 75 Runciman (2010: 56-76 και 448-453)· Μεταλλήνος (2001: 189).
- 76 Όπως γράφει ο στρατηγός Μακρυγιάννης (1907/2002: 163-164): «Τ' ἄγια τὰ μοναστήρια, όπου ἔτρωγαν ψωμί οἱ δυστυχισμένοι [...] ἀπὸ τοὺς κόπους τῶν Πατέρων, τῶν Καλογήρων. Καὶ εἰς τὸν ἀγῶνα τῆς πατρίδος σ' αὐτὰ τὰ μοναστήρια γινόταν [sic] τὰ μυστικοσυμβούλια, συναζόταν τὰ ὀλίγα ἀναγκαῖα τοῦ πολέμου, καὶ εἰς τὸν πόλεμον θυσίαζαν καὶ σκοτωνόταν αὐτεῖνοι, οἱ περέτες τῶν μοναστηριῶν καὶ τῶν ἐκκλησιῶν». Βλ. επίσης Τόμπρος (2019): 127-196.
- 77 Για τον μοναχισμό στο νεοσύστατο ελληνικό κράτος, βλ. Παρασκευαΐδης (1997: 37-44)· Τόμπρος (2019): 197-350. Για τις αναφορές του Οικονόμου στον άνομο και σκανδαλώδη τρόπο «καταγραφής» και καταλήστευσης της περιουσίας των μοναστηριών, αλλά και στις καταχρήσεις κατά την εφαρμογή των νομοθετικών μέτρων για την κατάσχεση των ιερών κειμηλίων, βλ. Οικονόμος (1864: 252-274).
- 78 Για την Εκκλησία κατά την ίδρυση του ελληνικού κράτους, βλ. Φειδάς (2014: 570-584).
- 79 Τόμπρος (2019): 311-314.
- 80 Αναγραφόμενο στην πλακέτες βλ. εικ. 55, αριθ. κατ. 246.
- 81 Για τη μεγάλη προσφορά της Μονής κατά τον Αγώνα του 1821, βλ. Σακελλαρόπουλος (1998: 94-101) και *Το μαρτύριο των Αγίων Τεσσαράκοντα μαρτύρων και το ιστορικό της Ιεράς μονής Αγίων Τεσσαράκοντα Μεγαλομαρτύρων Σπάρτης* (2010: 219-227).
- 82 Για την ιστορία της Μονής και την προσφορά της στην Επανάσταση του 1821, βλ. Παπαδόπουλος (1958)· Μουρούτη-Γκενάκου (1971 και 2017). Ειδικότερα για τα αριστεία που απένειμο ο Όθωνας προς τη Μονή, βλ. Παπαδόπουλος (1958: 251-252)· Μουρούτη-Γκενάκου (1971: 114-116 και 2017: 94-95).
- 83 Για τη μνεία ότι ο ναός βρισκόταν μέσα στην οικία του Κωνσταντινίδη, βλ. εφημερίδα *Τηλέγραφος Βοσπόρου και Βυζαντίς*, 7 Δεκεμβρίου 1863, φύλλο 732. Ο ιδιωτικός ναός δεν αναφέρεται στα δίπτυχα της Εκκλησίας, γεγονός που δυσχέρανε την έρευνά μας για την ταύτιση του μεταλλίου. Ο Π. Ταζεδάκης (1988α: 72), αν και δεν
- δυνήθηκε να ταύτισει τα εν λόγω μετάλλια της Συλλογής του, σχολιάζει ότι εκτός από την ιστορική σειρά του K. Lange, είναι τα μοναδικά ελληνικά αναμνηστικά μετάλλια της εποχής της βασιλείας του Όθωνα.
- 84 Ο Κωνσταντινίδης διαχειριζόταν την περιουσία του Παναγίου Τάφου στη Ρουμανία, όπου απέκτησε αξιολογική περιουσία. Ο εξέχων ομογενής συνδεόταν φιλικά με τον Πατριάρχη Κωνσταντινουπόλεως Γρηγόριο ΣΤ', στον οποίο είχε δωρίσει το 1867 μια πολυτελή άμαξα. Φιλική σχέση συνήψε επίσης με τον Πατριάρχη Ιεροσολύμων Αθανάσιο Α', προκάτοχο του Κυρίλλου Β', αλλά και με τον Οικουμενικό Πατριάρχη Ιωακείμ Γ'. Βλ. Γεδεών (1922: 3-4)· Χαμηλούγας (2006: 350)· Σταματόπουλος (2010: 28-29)· Κυριακωνιάτης (2015: 108-109 και 2016: 389, σημ. 8). Η Κωνσταντινούπολη, και συγκεκριμένα το εκεί Αγιοταφικό Μετόχι, υπήρξε μόνιμος τόπος κατοικίας και το κέντρο πολιτικών αποφάσεων του εκάστοτε Πατριάρχη Ιεροσολύμων, βλ. Σταματόπουλος (2010: 9-10).
- 85 Το 1922, ο λόγιος Φαναριώτης Μανουήλ Γεδεών δημοσίευσε έναν «Ιστορικό πίνακα περί τῶν μετὰ τὸ 1821 Πατριαρχευσάντων» που του είχε εμπιστευτεί ο Πατριάρχης Ιωακείμ Γ' και είχε συντάξει ο Κωνσταντινίδης. Στον πρόλογο, δίνει στοιχεία για τον βίο και το έργο του Κωνσταντινίδη, πληροφορίες για τη στέγαση της Πρεσβείας και μνημονεύει ότι, στο «μέγα οίκημά» του, το 1861, συγκροτήθηκαν οι πρώτες συνεδριάσεις του Ελληνικού Φιλολογικού Συλλόγου της Κωνσταντινουπόλεως, βλ. Γεδεών (1922: 2-4). Η έρευνά μας στην Υπηρεσία Διπλωματικού & Ιστορικού Αρχείου (Υ.Δ.Ι.Α.) του Υπουργείου Εξωτερικών δεν απέδωσε καρπούς. Είναι άγνωστο κατά πόσο το «μέγα οίκημα» είχε αλλάξει ιδιοκτήτη ή αν είχε παραχωρηθεί στην Πρεσβεία της Ελλάδος από τον Κωνσταντινίδη. Σύμφωνα με πληροφορίες Κωνσταντινουπολιτών, το οίκημα αργότερα κατοίκησε η οικογένεια Μαυροκορδάτου και στη συνέχεια το αγόρασε η οικογένεια του Συμεωνάκη Σινιόσγλου. Πρόκειται για το γνωστό σήμερα Μέγαρο Σινιόσγλου στο Πέραν, όπου πλέον στεγάζεται το Ελληνικό Προξενείο, βλ. Τσοκόνα (2013: 149) και την ιστοσελίδα «Ελλάδα σήμερα» στον σύνδεσμο https://elladasimera.blogspot.com/2010/02/blog-post_6830.html (τελευταία πρόσβαση: 5.6.2025). Ο ναός του Αγίου Σάββα βρίσκεται στον τρίτο όροφο του Προξενείου. Για τον μεγάλο ευεργέτη Συμεωνάκη Εφένδη Σινιόσγλου, βλ. *Εκκλησιαστική αλήθεια*, έτος 26, 1906.
- 86 Πετρόπουλος & Κουμαριανού (1977: 15-16).
- 87 Λάσκαρις (1947: 171-172)· Κωφός (1977: 358-365).
- 88 Η σημαντική προσωπικότητα του Ιωακείμ Γ', το ιστορικό, ιδεολογικό και πολιτικό πλαίσιο της εποχής του και η δράση του έχουν απασχολήσει την ιστορική έρευνα με τη μορφή μονογραφιών, άρθρων, αλλά και συνεδρίων. Βλ. ενδεικτικά Ανεσιτίδης (1986)· Νανάκης (1993: 51-61)· Σταυρίδης (2004: 228-307)· Νανάκης (2006)· Δαρδαβέσης (2012)· Νανάκης (2012)· Στεφανίδης (2020) και Κιτρομηλίδης (1991: 153-154).
- 89 Το σύστημα των μιλλέτ, η ιδιόμορφη κοινωνικοπολιτική οργάνωση της οθωμανικής αυτοκρατορίας, στηριζόταν στη διάκριση κάθε πληθυσμιακής οντότητας με βάση το

θρήσκευμα. Ο αντίστοιχος θρησκευτικός γκέτης κάθε οντότητας είχε σαφή θρησκευτικά και διοικητικά καθήκοντα. Βλ., ενδεικτικά, Κωστής (1991). Το πολυσύνθετο έργο του Οικουμενικού Πατριάρχη (ποιμνική δράση, εκκλησιαστική οργάνωση, κοινωνική πρόνοια, εκπαίδευση και γενικότερη ρύθμιση των πολιτικών ζητημάτων των ομογενών και ομοθρησκόντων του), συνδέραμαν αλλά και περιόριζαν από τον 18ο αιώνα οι «Γέροντες». Ήταν οι ιεράρχες των πιο όμορων με την Κωνσταντινούπολη Επαρχιών (Ηρακλείας, Κυζίκου, Νικομηδείας, Νικαίας και Χαλκηδόνας), οι οποίοι διέμεναν μόνιμα στην Πόλη και συγκροτούσαν την Αγία και Ιερά Σύνοδο. Κατά την περίοδο 1839-1876, το ριζικό μεταρρυθμιστικό πρόγραμμα, γνωστό ως Τανζιμάτ, βασισμένο σε θεσμούς και μορφές οργάνωσης δυτικοευρωπαϊκού τύπου, αποσκοπούσε στον συνολικό εκδυτικισμό των δομών της οθωμανικής κοινωνίας. Με τις μεταρρυθμίσεις, αναπτύχθηκε κυρίως η αστική τάξη. Το Έννοο την εποχή εκείνη ήκμαζε οικονομικά, πνευματικά και πολιτιστικά. Η αναπόφευκτη συμμετοχή των λαϊκών στη διοίκηση των υποθέσεων των Χριστιανών θεσμοθετήθηκε το 1860 με τους Γενικούς ή «Εθνικούς» Κανονισμούς' έτσι προέκυψε το «Εθνικό Διαρκές Μικτό Συμβούλιο», τα μέλη του οποίου εκλέγονταν από τους κληρικούς και λαϊκούς κάθε κοινότητας. Το Συμβούλιο από κοινού με την Αγία και Ιερά Σύνοδο και τον Οικουμενικό Πατριάρχη, αποτελούσαν την ανώτατη Εκκλησιαστική και Εθνική Αρχή, βλ. Στεφανίδης (2020: 218-220).

90 Την επίσημη ανακήρυξη του αυτοκέφαλου της Εκκλησίας της Ελλάδος, το 1850, ακολούθησε η ανακήρυξη και άλλων Αυτοκέφαλων Ορθόδοξων Εκκλησιών στα τέλη του 19ου και τις αρχές του 20ού αιώνα (Βουλγαρικής Εξαρχίας 1872, Σερβίας 1879, Ρουμανίας 1885, Πολωνίας 1924). Βλ., ενδεικτικά, Κιτρομηλίδης (2021:211-212).

91 Για το όραμα του Ιωακείμ Γ' και την πολιτική του δράση κατά την πρώτη πατριαρχία του, βλ. επίσης Τσουκαλάς (1977: 20)· Νανάκης (1993: 53-54)· Καρδαράς (1998)· Σταυρίδης (2004: 236-240)· Μπάκας (2012: 324-325)· Νανάκης (2012: 15-30) και Σταματόπουλος (2012: 191-199). Ο Ιωακείμ Γ' αποτελούσε τον τελευταίο μεγάλο εκφραστή της εθναρχικής παράδοσης της Ορθόδοξης εκκλησίας, βλ. Κιτρομηλίδης (1984: 502-504). Για την αντιπαράθεσή του με τον Χαρίλαο Τρικούπη, βλ. Καρδαράς (1998) και Στεφανίδης (2020: 226-231). Για το προνομιακό ζήτημα και την παραίτησή του, βλ. Σταυρίδης (2004: 240).

92 Ο Ιωακείμ Γ' επανήλθε στον Πατριαρχικό Θρόνο μετά την επικράτηση των ιωακειμικών στο Εθνικό Διαρκές Μικτό Συμβούλιο, βλ. Σταυρίδης (2004: 241). Η μεταστροφή του Ιωακείμ Γ', κατά τη δεύτερη πατριαρχία του, είναι εμφανής επίσης στη σημαντική δράση και συνεισφορά του στον Μακεδονικό Αγώνα. Ο Πατριάρχης επάνδρωσε τη Μακεδονία ενάντια στον βουλγαρικό εθνικισμό με μια γενιά νέων δυναμικών ιεραρχών διαποτισμένων από την εθνική συνείδηση, την εθνική ιδέα και ιδεολογία, βλ. Μαζαράκης (1977: 234 και 241)· Νανάκης (1993: 51-61, 2006: 50-51 και 2012). Για την κατάσταση της Μεγάλης του Χριστού Εκκλησίας κατά την β' θητεία του Ιωακείμ Γ', βλ. επίσης, Κιτρομηλίδης (2021: 134-135).

- 93 Για τα μολυβδόβουλα βλ. σελ. 326 στον τόμο ΙΙ και Κολτσίδα-Μακρή (2013: 155-156). Για την εικονογραφία των εκκλησιαστικών μολυβδόβουλων, βλ. Πέννα (1999: 266 και 2000: 212). Η χρήση τους συνεχίστηκε από το Οικουμενικό Πατριαρχείο κατά την περίοδο της Τουρκοκρατίας, της Επανάστασης και αργότερα, βλ. Μαζαράκης-Ατινάν (1983: 11). Παράλληλα, άρχισε και η χρήση των κηρόβουλων (σφραγίδων που αποτυπώνονταν σε κήρο πάνω στα έγγραφα) και, από τα μέσα του 17ου αι., και της έντυπης σφραγίδας. Για έγγραφα πατριαρχών με μολυβδόβουλα μέχρι και τον Γρηγόριο Ε' (1819), βλ. ενδεικτικά Μπρούσκαρη (1983).
- 94 Το μολυβδόβουλο της Συλλογής Π. Ταζεδάκη φέρει τη χρονολογία της πρώτης ενθρόνισής του Ιωακείμ Γ' (1878). Για ένα άλλο μολυβδόβουλο του Πατριάρχη με τη χρονολογία ,αωρζ (=1897) που συνόδευε επιστολή του προς τον Μητροπολίτη Βελάς και Κονίτιση Σπυρίδωνα, της 4ης Ιουλίου 1906, βλ. Εθνικό Ιστορικό Μουσείο, Αρχείο Ιστορικών Εγγράφων στον σύνδεσμο <https://nhmuseum.gr/tmimata/mesa-stis-syloges-tou-mouseiou/item/9649-molubdoboulloutou-patriarchiioak-eim-daktulografimeniepi-stoliproston-mitropolitibelaskai-konitisspuridona-4-iouliou-1906> (τελευταία πρόσβαση: 5.6.2025). Φαίνεται ότι ο Ιωακείμ συνέχισε να χρησιμοποιεί μολυβδόβουλα από τις ίδιες σφραγίδες, χρησιμοποιώντας την οπίσθια πλευρά τους, εξαλείφοντας το «Γ» και διορθώνοντας τη χρονολογία.
- 95 Οι εικονογραφικοί τύποι των εκκλησιαστικών σφραγίδων συνδέονταν με τον εκάστοτε κάτοχό τους και την ιστορία της εκκλησιαστικής έδρας ή του ιδρύματος που αυτός αντιπροσώπευε. Μετά το τέλος της εικονομαχίας και την αναστήλωση των εικόνων το 843, η Θεοτόκος απεικονίζεται στα πατριαρχικά μολυβδόβουλα στον τύπο της Οδηγήτριας και αργότερα της Πλατυτέρας. Η Παναγία η Οδηγήτρια αποτελεί τον πιο διαδεδομένο εικονογραφικό θεομητορικό τύπο, με την Παρθένο να κρατά τον μικρό Χριστό στο αριστερό της χέρι. Οφείλει την ονομασία της στην εικόνα της Μονής των Οδηγών της Κωνσταντινουπόλεως, έργο, σύμφωνα με την παράδοση, του Ευαγγελιστή Λουκά, βλ. Koltzida-Makre (2003: 27-29). Ο Ιωακείμ Γ' φαίνεται πως ήταν ο πρώτος που υιοθέτησε εικονογραφικό τύπο και για τη δεύτερη όψη των μολυβδόβουλων, τον δικέφαλο αετό.
- 96 Για τον τίτλο του Οικουμενικού Πατριάρχη, βλ. Σταυρίδης (2004: 52-53) και Πολυχρονάκη (2014: 16).
- 97 Για δύο ακόμα μετάλλια που είχε παραγγείλει ο Ιωακείμ Γ' στον Αρχιμανδρίτη Ιάκωβο Βατοπαιδινό, ηγούμενο του Μετοχίου «Άγιος Σέργιος» του Οικουμενικού Πατριαρχείου στη Μόσχα βλ. σελ. 18 στον παρόντα τόμο. Για τις πρώτες προσπάθειες για ίδρυση Τάγματος (παράσημο του Αγίου Γεωργίου) κατά την πατριαρχία του Ιωακείμ Γ' βλ. σελ. 41 στον παρόντα τόμο.
- 98 Για τις πατριαρχικές σφραγίδες του Ιωακείμ Γ', βλ. Μήλλας (1996: 47).
- 99 Απόστολος [Αμασειας] (1912: 444).
- 100 Η εκπαίδευση είχε αρχίσει να οργανώνεται από το Πατριαρχείο ήδη μετά τα μέσα του 18ου αιώνα με τη δημιουργία εννοριακών σχολείων. Κατά την πρώτη πατριαρχία του, ο Ιωακείμ Γ' ανασύστησε το τυπογραφείο

και άρχισε την έκδοση της *Εκκλησιαστικής Αλήθειας*, του επίσημου δημοσιογραφικού οργάνου του Οικουμενικού Πατριαρχείου, ίδρυσε σχολή εκκλησιαστικής μουσικής, ανακαίνισε τη Θεολογική Σχολή της Χάλκης, οικοδόμησε τη Μεγάλη του Γένους Σχολή κ.ά. βλ. Νανάκης (2012).

- 101 Μήλλας (1996: 385)· Εξερτζόγλου (1997: 36)· Ποσάντζη (1998: 3-7 και 2004/2005: 443-444)· Μπόζη (2002: 153-156). Η ομογένεια της Κωνσταντινούπολης, ο πνευματικός κόσμος αλλά και οικονομικοί παράγοντες συσπειρώθηκαν γύρω από το Οικουμενικό Πατριαρχείο, συμπαρατεκόμενοι στην προσπάθεια του Ιωακείμ Γ'.
- 102 *Εκκλησιαστική Αλήθεια*, 33, 16 Αυγούστου 1902, 349-350.
- 103 Η Εθνική Σχολή Γλωσσών και Εμπορίου του Γαλατά αποτέλεσε μία από τις ανώτερες σχολές της ελληνικής ομογένειας στην Κωνσταντινούπολη, προσφέροντας υψηλής ποιότητας εμπορικές και γλωσσικές γνώσεις. Ήταν αναγνωρισμένη από την οθωμανική κυβέρνηση αλλά και από το ελληνικό κράτος ως ισότιμη με τα άλλα οθωμανικά γυμνάσια και τις ελληνικές δημόσιες εμπορικές σχολές. Οι ιστορικές συγκυρίες ωστόσο, οι Βαλκανικοί και ο Α' Παγκόσμιος Πόλεμος, όπως επίσης και οι δυσχέρειες που αντιμετώπιζε η ομογένεια της Κωνσταντινούπολης, την οδήγησαν σε παρακμή λίγο πριν από τη Μικρασιατική καταστροφή. Σοφιανός (1919: 84-87)· Εξερτζόγλου (1997: 28, 38)· Ποσάντζη (1998: 8, 11)· Τσιλένης (2015).
- 104 Βλ. Καλλίφων (1867: 48-49)· Σοφιανός (1919: 91)· Παλάσκας (2001: 80-86) και Τσιλένης (2015).
- 105 Μήλλας (1996: 222) και Αναστασιάδου (2008β).
- 106 Τσαπακός (2007: 67-70) και Μπενλίσοϊ (2008).
- 107 Το όνομα της Πύλης και της συνοικίας οφείλεται στην άμμο (ψάμμο) που συσσωρευόταν στην παραλία της περιοχής από τους νότιους ανέμους. Φιλοξενούσε, μέχρι τις αρχές της δεκαετίας του 1960, μεγάλο αριθμό ελληνικού πληθυσμού. Βλ. Μήλλας (1996: 248-251)· Ανδριανούπουλου (2008γ)· Παπαστρατής (2009-2010: 11-12) και Καλαϊτζής (2004: 32-35). Για τον ναό του Αγίου Μηνά Υψωμαθείων βλ. Παπαδόπουλος (χ.χ.). Οι ναοί της Κωνσταντινούπολης υπέστησαν συχνές καταστροφές. Κατά την περίοδο της Ελληνικής Επανάστασης, πολλοί ενοριακοί ναοί καταστράφηκαν ως αντίποινα από τον τουρκικό όχλο. Εκτεταμένες υπήρξαν οι επισκευές τους κατά την πατριαρχία του Κωνσταντίνου Α' (1830-1834) αλλά και αργότερα, μέχρι το 1837. Οι μαρμαρίνες επιγραφές που συχνά βρίσκονται εντοιχισμένες στους ναούς της Πόλης προσφέρουν πολύτιμα στοιχεία για αυτές τις ανοικοδομήσεις, βλ. Γεδεών (1888: 16-18)· Τσιτιμάκη (2020: 342).
- 108 Μήλλας (1996: 222-225) και Καλαϊτζής (2004: 60-65). Για την εντοιχισμένη επιγραφή του ναού, βλ. Τσιτιμάκη (2020: 342). Για το ιστορικό σημείωμα στο λεύκωμα της εκατονταετηρίδας σχετικά με τα κειμήλια που αποθησαύριζε και την κατάσταση του ναού το 1935, βλ. Παναγιωτίδης (1935).
- 109 Σχετικά με την Παναγία του Πέραν, βλ. «Ο εν Σταυροδρομίο Ιερός Ναός των Εισοδίων της Θεοτόκου...» (1949: 5-19). Βλ. επίσης Μήλλας (1996: 348-350)· Μπόζη (2002: 84-86) και τον ιστότοπο της κοινότητας Σταυροδρομίου

στον σύνδεσμο <http://stavrodromion.org/el/2019-10-12-12-34-42/2019-10-12-19-45-18/eisodia-tis-theotokou-stavrodromiou> (τελευταία πρόσβαση: 5.6.2025).

- 110 Για τους εορτασμούς της 100ετηρίδας της Παναγίας του Πέραν και τη διανομή μεταλλίων, βλ. [Θεατής] (1905: 224-232). Το 1920, ένα ακόμα σταυρόσχημο μέταλλιο (βλ. αριθ. κατ. 38) με την ίδια παράσταση των Εισοδίων της Θεοτόκου σχετίζεται με τον ναό, χωρίς ωστόσο να είναι γνωστός ο λόγος έκδοσής του. Για τον Πάτροκλο Καμπανάκη και το συμβολικό-νομισματικό έργο του βλ. Παπαευαγγέλου-Γκενάκου (υπό έκδοση).
- 111 Μπόζη (2002: 296-300)· Ανδριανούπουλου (2008α). Για την κοινότητα των Ελλήνων υπηκόων στην Κωνσταντινούπολη, βλ. Mamoni (1975) και Ιστικοπούλου (2022), και για την κοινοτική οργάνωση, βλ. Αναστασιάδου (2008α). Για τον Ελληνικό Φιλολογικό Σύλλογο Κωνσταντινυπόλεως, βλ. Εξερτζόγλου (1997).
- 112 Για τη φιλανθρωπία στην Κωνσταντινούπολη, βλ. Κάννερ (2004 και 2007) και για την ιστορική πορεία των Εθνικών Φιλανθρωπικών Καταστημάτων (ΕΦΚ), βλ. Σιδηρόπουλος (2017). Η περίοδος ακμής των ΕΦΚ προσδιορίζεται μετά την επάνοδο του Ιωακείμ Γ' στον Πατριαρχικό Θρόνο το 1901. Νεόκτιστα νοσοκομειακά κτήρια, εξοπλισμένα με τις τελειότερες εγκαταστάσεις της εποχής, αποτελούσαν ένα μικρό πόλισμα κοντά στο Βαλουκλή. Αν και τα ΕΦΚ παρήκμασαν μετά τη Μικρασιατική Καταστροφή, οι δωρεές των ομογενών δεν σταμάτησαν ποτέ. Κατά την περίοδο επαναπροσέγγισης Ελλάδας-Τουρκίας (1947-1955) βίωσαν μια σύντομη περίοδο ακμής. Το 1946, με παρέμβαση της ελληνικής Πρεσβείας, το νοσοκομείο αποδόθηκε στην ομογένεια. Τότε ιδρύθηκε και ο «Ο Σύνδεσμος βοηθείας απόρων ασθενών και γηροκομυμένων των νοσοκομείων Βαλουκλή». Για το ισχυρό αυτό φιλανθρωπικό σωματείο, βλ. Σταυρίδης (2007) και Σιδηρόπουλος (2017: 359-361). Ο Σύνδεσμος, το 1996, αποτύπωσε σε αναμνηστικό μέταλλιο την 50ετή διαδρομή του (αριθ. κατ. 52).
- 113 Γενικά για τα διάφορα σχετικά σωζόμενα ιστορικά τεκμήρια, βλ. Γαβρόγλου & Κάννερ (2010). Στη Συλλογή υπάρχει και ένα μέταλλιο για την 25ετηρίδα της Αδελφότητας Φιλαδελφών «Ο Άγιος Παντελεήμων» (αριθ. κατ. 341), με έτος ίδρυσης το 1960. Κατά τη σχετική έρευνα, δεν βρέθηκαν περαιτέρω στοιχεία.
- 114 Κανονισμός (1904). Βλ. επίσης Ζωηρού (1906: 225)· Μπόζη (2002: 175-177)· Κάννερ (2004: 289-293)· Καλαϊτζής (2018). Δεν είναι γνωστοί οι λόγοι έκδοσης τού, σε κάθε περίπτωση, αναμνηστικού αυτού μεταλλίου από την Αδελφότητα δύο χρόνια μετά την ίδρυσή της (1/14 Μαρτίου 1906). Ίσως να σχετίζεται με κάποια τελετή λογοδοσίας της εφορείας της κοινότητας, με την οποία οι συντελεστές επιδίωξαν να προσδώσουν δημοσιότητα στο έργο που είχαν επιτελέσει. Επίσης, το 1906 ιδρύεται και η μαιευτική κλινική της Εν Πέραν Αδελφότητας Κυριών του Αγίου Ελευθερίου. Ίσως οι συντελεστές της Υπηρεσίας «Τα Ορφανά της Παναγίας» να διακατέχονταν από κάποια αντιπαλότητα προς την πρωτοβουλία αυτή. Τέτοιες αντιπαλότητες ήταν συνήθεις στην Κωνσταντινούπολη. Ευχαριστίες εκφράζονται προς την κ. Κάννερ για αυτές τις σκέψεις.

- 115 Η λαχειοφόρος αγορά αποτέλεσε συνήθη πρακτική των φιλανθρωπικών αδελφοτήτων στην Κωνσταντινούπολη. Τα έσοδα αποτελούσαν βασικό εισόδημα για πολλές από τις μικρότερης εμβέλειας αδελφότητες που δεν λάμβαναν μεγάλες δωρεές. Ευχαριστώ την κ. Κάννερ για τις πληροφορίες κατά την αλληλογραφία μας. Βλ. επίσης Κάννερ (2001: 318, σημ. 71, και 2004: 208-9, 250). Για τον κανονισμό της Αδελφότητας του 1902, βλ. Καλαϊτζής (2020). Τα μέλη της Αδελφότητας ήταν κατά κύριο λόγο ψαράδες, πλανόδιοι ρωποπώλοι (= ψιλικατζήδες), λεμβούχοι κ.λπ. Η ενορία Βαλίνου, το 1907, αριθμούσε 120 οικογένειες (50 αγάμους), συνολικά 2.000 κατοίκους, βλ. Τσιλένης (2008). Για ένα λαχειό αγαθοεργίας (γραμμάτιο) του 1865 προς ενίσχυση των Φιλανθρωπικών Καταστημάτων, βλ. Σιδηρόπουλος (2017: 189).
- 116 Οι σύλλογοι που ίδρυσαν οι Έλληνες υπήκοοι στην Κωνσταντινούπολη πρόσφεραν την ευκαιρία σε διασκορπισμένους συμπατριώτες να ενισχύσουν τους δεσμούς τους, να δημιουργήσουν κοινά συμφέροντα και να αντιμετωπίσουν από κοινού οποιοδήποτε πρόβλημα σχετικά με τις συνθήκες διαβίωσης στη θετή τους πατρίδα, βλ. Mamoni (1975: 108-109). Για την Αδελφότητα, βλ. Κανονισμός (1885) και Ιστικοπούλου (2022: 11).
- 117 Για τον ναό της Αγίας Τριάδος, βλ. Μήλλας (1996: 358-361) και Μπόζη (2002: 90-93). Το μέταλλιο, παρ' όλο που δεν φέρει χρονολογία ή άλλο γεωγραφικό προσδιορισμό, μπορεί να αποδοθεί με ασφάλεια στον ναό της Αγίας Τριάδος Ταξίμ, με βάση την τυπολογία του εγγεγραμμένου σταυρού που προσομοιάζει με το μέταλλιο της Παναγίας του Πέραν (αριθ. κατ. 38), αλλά και της Ευαγγελιστρίας Κουρτουλούς (αριθ. κατ. 40 και εικ. 72), τα οποία χρονολογούνται στα 1920 και μετά το 1929, αντίστοιχα. Για τις σφραγίδες της επιτροπής του ναού, βλ. Μήλλας (1996: 361).
- 118 Για τα Ταταύλα, βλ. Μελισσηνός (1913)· Μήλλας (1996: 406-407)· Ανδριανούπουλου (2008β)· Ιστεκλής (2011)· Παπαστρατής (2012-2013). Η περιοχή, από τα μέσα του 16ου αιώνα, αποτέλεσε χώρο εγκατάστασης ορθόδοξων πληθυσμών από διάφορες περιοχές της μετέπειτα ελληνικής επικράτειας. Το 1793, με αυτοκρατορικό διάταγμα, απαγορεύτηκε η εγκατάσταση στην περιοχή αλλοθρήσκων και αλλοεθνών. Αυτό συνεχίστηκε μέχρι τα πρώτα χρόνια του 20ού αιώνα, εξ ου και οι ονομασίες Gavur Tatavla (άπιστα Ταταύλα) ή Küçük Atina (μικρή Αθήνα). Βλ. Μήλλας (1996: 416) και Ανδριανούπουλου (2008β: 1). Η σχετικά απομονωμένη, λόγω των ανήφορων, συνοικία σε σύγκριση με το γειτονικό κοσμοπολίτικο Σταυροδρόμι συγκέντρωνε μεσοαστικά στρώματα και θεωρούνταν φτωχική.
- 119 Ο Σπανούδης (1905) περιγράφει με γλαφυρότητα τη θορυβώδη ζωή της πανηγυρικής ημέρας. Για το αγίασμα και την ιστορία του, βλ. Ευγένιος, Ιερεύς (1886)· Μήλλας (1996: 494-499)· Moutafon (2008).
- 120 Για τον εικονογραφικό τύπο της Ζωοδόχου Πηγής, βλ. Πάλλας (1971α). Ιδιαιτότητες της παράστασης του τεκμηρίου της Συλλογής αποτελούν το στέμμα που φέρει η Θεοτόκος και το σκήπτρο που κρατεί. Μάλλον πρόκειται για δάνειο από τον άλλο εικονογραφικό τύπο

της Θεοτόκου, το «Ρόδον τὸ Ἀμάραντον», που διαμορφώθηκε κατά τον 18ο αιώνα και ήταν επίσης διαδεδομένος στις εικόνες των ναών της Κωνσταντινούπολης, βλ. Πάλλας (1971β).

Η Μονή πήρε το όνομά της από τη λέξη balik (μαλικ) που στα τουρκικά σημαίνει ψάρι. Σύμφωνα με την παράδοση, την ώρα που οι Οθωμανοί εισέβαλαν στην Πόλη, ένας μοναχός τηγάνιζε ψάρια κοντά στην Παναγία Βαλουκλή. Όταν κάποιος του μετέφερε την είδηση πως η Πόλη έπεσε, εκείνος απάντησε πως θα το πιστέψει μόνο, αν τα τηγανισμένα ψάρια ζωντανέψουν. Τα ψάρια πήδησαν ζωντανά από το τηγάνι κι έπεσαν στο αγίασμα, με τη μία πλευρά τους καμένη από το τηγάνισμα. Ο θρύλος λέει πως τα ίδια μισοτηγανισμένα ψάρια κολυμπούν ακόμα στην πηγή της Μονής της Ζωοδόχου Πηγής στο Βαλουκλή, ώσπου να πάρουμε και πάλι την Πόλη. Τότε, θα έρθει άλλος καλόγερος και θα τα αποτηγανίσει.

- 121 Moutafon (2008). Το 1821, οι Γενίτσαροι κατέστρεψαν τα υπάρχοντα τότε κτίσματα της Μονής Βαλουκλή ως αντίποινα για την έναρξη της Ελληνικής Επανάστασης. Λίγο αργότερα (το 1833), επί Οικουμενικού Πατριάρχη Κωνσταντίου Α', με σουλτανική άδεια, ανεγέρθηκε ο σημερινός ναός πάνω στα βυζαντινά θεμέλια. Και το 1835, επί πατριαρχίας Κωνσταντίου Β', εγκαινιάστηκε.
- 122 Για τα Σεπτεμβριανά βλ., ενδεικτικά, Βρυώνης (2007).
- 123 Για την ιστορία του ναού, βλ. Σοφιανός (1919: 59-60). Ο ναός από το 1985 έχει μετατραπεί σε αίθουσα θεατρικών παραστάσεων και εκθέσεων ζωγραφικής. Για το τουρκορθόδοξο πατριαρχείο και το ιστορικό κατάληψης των ναών, βλ. Μπενλίσοϊ (2007), Τσιρέλης (2010), Τσικαλάκης (2015: 15, 167-168 και 197-199) και Κιτρομηλίδης (2021: 142-143). Για τις σθεναρές πατριαρχικές διαμαρτυρίες και τις αντιδράσεις του ελληνικού κράτους, βλ. Τσικαλάκης (2015: 173-174). Το τεκμήριο (αριθ. κατ. 42), που θα πρέπει να χρονολογηθεί πριν από το 1965, δεν είναι μέταλλιο αλλά μάλλον λατρευτική εικόνα που θα μπορούσαν οι πιστοί να προμηθευτούν, ενισχύοντας το ταμείο του ναού. Στο εμπόριο εντοπίσαμε μία ακόμα εικόνα ωοειδούς σχήματος παρόμοιας τεχνικής με την ίδια επιγραφή.
- 124 Βλ. ενδεικτικά Μάμαλος (2011). Στη Συλλογή της Τράπεζας της Ελλάδος φυλάσσεται και ένα μέταλλιο του Σωματείου Ελλήνων Υπηκόων Απελαθέντων εκ Τουρκίας για τις εκδηλώσεις μνήμης του 1994 (αριθ. κατ. 54 και εικ. 79). Το Σωματείο ιδρύθηκε το 1964 στην Αθήνα, βλ. σύνδεσμο <https://www.enokon.gr/roiioi-eimaste/somateio-apelathenton> (τελευταία πρόσβαση: 5.6.2025).
- 125 Σοφιανός (1913).
- 126 Η ανέγερση του ναού των Αγίων Αποστόλων άρχισε πιθανότατα το 1861, στη θέση προϋπάρχοντος κτίσματος, και αποπερατώθηκε το 1868. Η 100ετηρίδα από την ίδρυση του ναού εορτάστηκε στις 30 Μαΐου 1971. Βλ. το έγχρωμο καλλιτεχνικό λεύκωμα που περιλαμβάνει την ιστορία του ναού και της κοινότητας, Βεζάνης (1968)· επίσης, Μελισσηνός (1913: 42-44)· Μήλλας (1996: 412-415).
- 127 Για τη Μητρόπολη Χαλκηδόνος, βλ. Καριώτογλου (1996: 9-10)· Ιορδάνογλου (2000: 177- 225)· Σταυρίδης (2009).

- 128 Για τον ναό του Προφήτη Ηλία στη Χρυσούπολη, βλ. Καριώτογλου (1996: 36-37)· Μήλλας (2000: 46-48)· Ιορδάνογλου (2000: 564). Για τον Άγιο Γεώργιο στο Κουσκούντζούκι, βλ. Καριώτογλου (1996: 39).
- 129 Για τη νεοελληνική Διασπορά, βλ. ενδεικτικά Χασιώτης κ.ά. (2006).
- 130 Σήμερα, το γενικότερο πρόβλημα της ορθόδοξης Διασποράς έχει πάρει μεγάλες διαστάσεις και αποτέλεσε κύριο θέμα της Αγίας και Μεγάλης Συνόδου της Ορθόδοξης Εκκλησίας που πραγματοποιήθηκε το 2016 στην Κρήτη. Η σύγχρονη Ορθοδοξία εμφανίζεται διακεκομμένη έναντι των άλλων χριστιανικών Εκκλησιών και ομολογιών. Με βάση την εθνική καταγωγή, υφίστανται περισσότεροι του ενός επίσκοποι σε έναν τόπο. Η δικαιοδοσιακή αυτή πολυφωνία αποτελεί εκκλησιαστική ανωμαλία, προκαλεί αρρυθμίες στις διορθόδοξες σχέσεις και απειλεί την ενότητα της Εκκλησίας. Βλ. Βεργωτής (1978: 147-150)· Thorbjørnsrud (2015) και Κεραμιδάς (2020).
- 131 Οι εκκλησιαστικές Αρχές στην Αθήνα και στο Φανάρι βρίσκονταν σε διαμάχη σχετικά με το ζήτημα της δικαιοδοσίας και της επιστασίας των ορθοδόξων της Διασποράς. Συχνά, οι ελληνικές παροικίες της διασποράς προτιμούσαν ιερείς από τον τόπο καταγωγής τους και ανάλογο απευθύνονταν στο Οικουμενικό Πατριαρχείο, στην Αυτοκέφαλη Εκκλησία της Ελλάδος ή και στα Πατριαρχεία Αλεξανδρείας, Αντιοχείας και Ιεροσολύμων. Για το παράδειγμα της Αυστραλίας στα τέλη του 19ου αιώνα, βλ. Ντάλντας (2001: 37).
- 132 Το Οικουμενικό Πατριαρχείο, με τον τόμο του 1908, διατήρησε τα κανονικά και πνευματικά δικαιώματά του επί των Επαρχιών της Διασποράς και έθεσε συγκεκριμένους και απαράβατους όρους στην Εκκλησία της Ελλάδος για τη διαποίμανσή τους. Για τους όρους αυτούς αλλά και τους πιθανούς λόγους που οδήγησαν στην έκδοση του πατριαρχικού τόμου του 1908, βλ. Κονιδάρης (2008)· Ντάλντας (2001: 35-36)· Κουκουσάς (2014: 83-90) και Σιδηράς (2016).
- 133 Καραγεωργούδης (2011).
- 134 Για τον ελληνισμό της Βιέννης και τη μεγάλη προσφορά του στην οικονομική και πολιτιστική αναγέννηση του ελληνισμού, βλ. Στασινοπούλου (2006) και Σειρηνίδου (2011).
- 135 Για τις δύο κοινότητες και τις σχέσεις τους, βλ. Κατσαρδή-Hering (1995: 161-164)· Σειρηνίδου (2002: 268-271) και Seirinidou (2010). Γενικά για την Ελληνική Εθνική Σχολή, βλ. Malli (2007). Για την ίδρυση και τα πρώτα χρόνια λειτουργίας της Ελληνικής Εθνικής Σχολής, βλ. Σειρηνίδου (2002: 279-287) και Malli (2007: 19-30). Για το αρχείο της κοινότητας της Αγίας Τριάδος, βλ. Στασινοπούλου (2007).
- 136 Ελληνομουσεία ονόμασαν οι λόγιοι του νεοελληνικού διαφωτισμού τα σχολεία των υπόδουλων. Το μέταλλιο κοπέου της Βιέννης, Joseph Nikolaus Lang, ο οποίος ενίοτε υπέγραφε και ως LANG F. Βλ. Forger (1907: 295-296). Το γράμμα F, πριν από το όνομα του καλλιτέχνη, δηλώνει τη λατινική λέξη FECIT (=ΕΠΟΙΕΙ). Η πρακτική αυτή υιοθετήθηκε από αρκετούς μεταλλιοχαράκτες της εποχής.
- 137 Και άλλες εστίες ορθόδοξου ελληνισμού στην Ευρώπη εξέδωσαν αναμνηστικά μετάλλια κατά τον 19ο αιώνα. Ένα τεκμήριο του 1871, του εν Πύργω Σωματείου, εικονίζει π.χ. τους Αγίους Λουκά και Παντελεήμονα (βλ. αριθ. κατ. 83). Αν και η σωματειακή οργάνωση της Ανατολικής Ρωμυλίας και Βουλγαρίας έχει μελετηθεί, βλ. Κοτζαγεώργη (1993-1994 και 1999), η παρούσα έρευνα δυστυχώς δεν απέδωσε περαιτέρω στοιχεία για το Σωματείο αυτό.
- 138 Για τη Διασπορά στη Ρουμανία, βλ. Γεωργιτσογιάννη (2006). Η ίδρυση της κοινότητας της Βραϊλας ήρθε ως αντίδραση στα επαχθή για τους Έλληνες μέτρα που έλαβε ο Α. Cuza, ο πρώτος ηγεμόνας των «Ενωμένων Ρουμανικών Ηγεμονιών». Μεταξύ αυτών, ο περιορισμός της ελληνικής γλώσσας, η κατάσχεση των εκκλησιαστικών κτημάτων και των λεγόμενων «αφιερωμένων» μοναστηριών που ανήκαν στα ελληνικά πατριαρχεία, βλ. Κοντογεώργης (2012: 111-123). Για την κοινότητα της Βραϊλας, βλ. Ντίνας κ.ά. (2011: 47-52).
- 139 Κοντογεώργης (2012: 195). Η ελληνική εκπαίδευση στη Ρουμανία γνώρισε αληθινό οργασμό χάρη στην ίδρυση πολλών εκπαιδευτηρίων. Το Ελληνικό Παρθεναγωγείο, που είχε δημιουργηθεί από τον Φιλόμουσο Σύλλογο Βραϊλας το 1870, περιήλθε στη δικαιοδοσία της κοινότητας το 1879. Το ίδιο συνέβη το 1887 και με το σχολείο αρρένων που είχε ιδρύσει ο «Φιλανθρωπικός Σύλλογος της Ελληνικής Υπαλληλίας ο Ερμής». Τα δύο σχετικά μετάλλια της Τράπεζας της Ελλάδος (αριθ. κατ. 82) θα πρέπει να δημιουργήθηκαν μετά το 1879.
- 140 Βεργωτής (1979: 71-72). Για τη μετανάστευση στο Ηνωμένο Βασίλειο και την ιστορία της ελληνικής κοινότητας στο Λονδίνο, βλ. Κωνσταντινίδης (1933)· Catsiyannis (1993)· Harris (2002) και Χαρλαύτη (2006: 97-98). Για την ιστορία του καθεδρικού ναού της του Θεού Σοφίας στο Λονδίνο, βλ. Θεοδώρητος (2002).
- 141 Για την ιστορία της Μητροπόλεως και μετέπειτα Αρχιεπισκοπής Θυατείρων, βλ. Ντάλντας (2001: 48-49, 51-52, 55-60) και την ιστοσελίδα της Αρχιεπισκοπής Θυατείρων στον σύνδεσμο <https://www.thyateira.org.uk/el/archdiocese/historicalinformation/ιστορικά-στοιχεία/> (τελευταία πρόσβαση: 5.6.2025).
- 142 Για τους Αρχιεπισκόπους Θυατείρων, βλ. την ιστοσελίδα της Αρχιεπισκοπής Θυατείρων στον σύνδεσμο <https://www.thyateira.org.uk/el/archdiocese/formerarchbishops/πρώην-αρχιεπίσκοποι/> (τελευταία πρόσβαση: 5.6.2025).
- 143 Κατά την αρχιερατεία του Αθηνάγορα Κοκκινάκη, εκδόθηκε το 1969 και το επάργυρο μέταλλιο (αριθ. κατ. 114), το οποίο πιθανόν να αναφέρεται στα εγκαίνια του ναού του Τιμίου Προδρόμου του Haringey. Η σχετική έρευνά μας δεν επιβέβαισε αυτή την υπόθεση.
- 144 Ο σταυρός πρέπει να απονεμόταν αργότερα, από τον Αρχιεπίσκοπο Αθηνάγορα Κοκκινάκη, όπως τεκμαίρεται από πιττάκιο του 1976 που εντοπίσαμε.
- 145 Για τους Έλληνες στη Γαλλία, βλ. Παπαδοπούλου (2006). Για τον Μητροπολίτη Μελέτιο Καραμπίνη, βλ. ιστοσελίδα Άρχων Ορθόδοξη Εκκλησιαστική Ενημέρωση στον σύνδεσμο <https://web.archive.org/web/20180429133715/http://arxon.gr/2018/04/ο-μητροπολίτης-γαλλίας-μελέτιος-καρα/> (τελευταία πρόσβαση: 5.6.2025).
- 146 Ο Άγιος Στέφανος είναι πολιούχος πολλών ευρωπαϊκών πόλεων και ιδιαίτερα της Γαλλίας, βλ. Λιόλιος (2012: 45-49 και 132-133). Στον Άγιο Στέφανο ήταν αφιερωμένος και ο αρχικός καθεδρικός ναός του Παρισιού μέχρι την ανέγερση της Cathédrale Notre-Dame, όπου φυλάσσεται σήμερα και μία πέτρα από τον λιθοβολισμό του Αγίου. Για τον ελληνικό καθεδρικό ναό του Αγίου Στεφάνου στο Παρίσι βλ. ενδεικτικά Σκιαδάς (2018).
- 147 Για τους Έλληνες του Βελγίου, βλ. Βεντούρα (2006). Η δικαιοδοσία της Μητροπόλεως Βελγίου περιλαμβάνει τις χώρες του Βελγίου, της Ολλανδίας και του Λουξεμβούργου, βλ. Ντάλντας (2001) και τους συνδέσμους της Μητροπόλεως Βελγίου <https://imbelgium.wordpress.com/istori/> και [https://imbelgium.wordpress.com/imb/](https://imbelgium.wordpress.com/imb/(τελευταία πρόσβαση: 5.6.2025)) (τελευταία πρόσβαση: 5.6.2025).
- 148 Πρόκειται για το σημερινό Επισκοπικό Μέγαρο στην οδό Charbo 71, στις Βρυξέλλες.
- 149 Το 1924 ιδρύθηκε η Εξαρχία Κεντρίας Ευρώπης (Αυστρία, Ουγγαρία, Ιταλία) με πρώτο ποιμενάρχη τον Μητροπολίτη Γερμανό (Καραβαγγέλη). Μετά τον θάνατό του, το 1935, η Εξαρχία καταργήθηκε και επανεντάχθηκε στη Μητρόπολη Θυατείρων. Το χωριό Μπελογιάννης είναι από τα νεότερα της Ουγγαρίας. Αρχικά ονομάστηκε Γκερεγκφάλβα (Görögfalva), δηλαδή Ελληνοχώρι, αφού προοριζόταν να φιλοξενησει εξόριστους Έλληνες αριστερούς. Στις 3 Απριλίου 1952, μετονομάστηκε σε Μπελογιάννης (Beloianisz στα ουγγρικά), προς τιμήν του Νίκου Μπελογιάννη ο οποίος είχε εκτελεστεί στην Ελλάδα λίγες μέρες νωρίτερα.
- 150 Για τη μετανάστευση στην Αμερική, βλ. ενδεικτικά Λαλιώτου (2006: 275-282). Για την Ορθόδοξη Εκκλησία στην Αμερική, βλ. Κουκουσάς (2014) και Kitroeff (2020). Για τα τεκμήρια που φυλάσσονται στη Συλλογή της Τράπεζας της Ελλάδος, βλ. επίσης Παπαεαυγγέλου-Γκενάκου (2016).
- 151 Βλ. τον ιστότοπο του ελληνορθόδοξου καθεδρικού ναού της Αγίας Σοφίας στην Ατλάντα στον σύνδεσμο <https://www.atlgoc.org/parish-history> (τελευταία πρόσβαση: 5.6.2025). Από το 1970, ο ναός του Ευαγγελισμού βρίσκεται στην Clairmont Road. Σήμερα, αποτελεί έδρα της Μητροπόλεως της Ατλάντα, στις νοτιοανατολικές Ηνωμένες Πολιτείες και αριθμεί ως μέλη πάνω από 1.200 οικογένειες. Για τα μετάλλια, βλ. επίσης Παπαεαυγγέλου-Γκενάκου (2016: 216, αριθ. 10).
- 152 Οι πρώτοι Έλληνες μετανάστες έφθασαν στο Pittsburgh τη δεκαετία του 1890. Οι δύο ορθόδοξες κοινότητες που ιδρύθηκαν, συγχωνεύθηκαν το 1916 σε μία ενορία. Για την ιστορία της κοινότητας στο Allegheny County, βλ. τον ιστότοπο του ελληνορθόδοξου ναού του Αγίου Νικολάου στον σύνδεσμο <https://www.stnickspgh.org/history/> (τελευταία πρόσβαση: 5.6.2025). Για τα μετάλλια, βλ. Παπαεαυγγέλου-Γκενάκου (2016: 212, αριθ. 2, και 213, αριθ. 3). Αξίζει να σημειωθεί ότι στον περίβολο του ναού υπάρχει μνημείο σε ανάμνηση της συμβολής της κοινότητας στον Β' Παγκόσμιο Πόλεμο. Από το 1955, το Pittsburgh αποτελεί έδρα της έκτης Μητροπόλεως της Αρχιεπισκοπής Αμερικής και ο ναός του Αγίου Νικολάου είναι πλέον καθεδρικός.
- 153 Η Κοινότητα των Αγίων Κωνσταντίνου και Ελένης δημιουργήθηκε το 1909 από μέλη της πρώτης μόνιμης Ελληνικής Ορθόδοξης Εκκλησίας του Σικάγο, Αγίας Τριάδος, που είχε ιδρυθεί το 1897. Έναν χρόνο αργότερα (1910), η κοινότητα έκτισε τον πρώτο ομώνυμο ναό. Πρόκειται για την πρώτη ελληνική ορθόδοξη εκκλησία που ανεγέρθηκε από Έλληνες στο Σικάγο. Η κοινότητα γνώρισε ευημερία και ανέπτυξε εξαρχής μεγάλη κοινωνική δραστηριότητα: ιδρύθηκαν ενοριακό σχολείο (Σχολή Αδαμάντιου Κοραή), γυναικεία σωματεία με φιλανθρωπική δράση, κ.ά. Η κοινότητα των Αγίων Κωνσταντίνου και Ελένης από το 1954 στεγάζεται σε νέο μεγαλειώδες κτήριο και το 2009 γιόρτασε τα 100 χρόνια ζωής. Βλ. τον ιστότοπο της πόλης του Pallos Hills στον σύνδεσμο https://www.paloshillsweb.org/wp-content/uploads/2021/06/History_of_Palos_Hills.pdf (τελευταία πρόσβαση: 5.6.2025). Επίσης, βλ. Παπαεαυγγέλου-Γκενάκου (2016: 213-214, αριθ. 4).
- 154 Οι πρώτοι Έλληνες μετανάστες στο St. Louis ίδρυσαν, το 1904, την κοινότητα της Αγίας Τριάδος (Holy Trinity). Το 1910, ως αποτέλεσμα διενέξεων μεταξύ των μελών της, ιδρύθηκε ένας δεύτερος ναός, του Ευαγγελισμού. Στη συνέχεια, το 1917, σε μια προσπάθεια επίλυσης των διαφορών τους, οι δύο εκκλησίες συγχωνεύθηκαν στη νέα εκκλησιαστική κοινότητα του Αγίου Νικολάου. Για την ιστορία της κοινότητας, βλ. τον ιστότοπο της εκκλησίας του Αγίου Νικολάου στον σύνδεσμο <https://www.sngoc.org/history-of-sngoc> (τελευταία πρόσβαση: 5.6.2025). Για το μέταλλιο, βλ. Παπαεαυγγέλου-Γκενάκου (2016: 215, αριθ. 7).
- 155 Η κοινότητα της Αγίας Τριάδος στο Μπρίτζπορτ είχε ιδρυθεί το 1911 από 50 περίπου Έλληνες μετανάστες. Από το 1913, η ενορία απέκτησε μόνιμο ιερέα, λειτούργησε το πρώτο ελληνικό σχολείο και, κατά την επόμενη δεκαετία, προχώρησε στην ίδρυση διαφόρων συλλόγων. Η κοινότητα γιόρτασε το 2013 τα 100 χρόνια της, βλ. Andriotis (2014). Για το μέταλλιο, βλ. Παπαεαυγγέλου-Γκενάκου (2016: 215, αριθ. 8).
- 156 Οι 25 ναοί που υπήρχαν το 1891 στις Η.Π.Α. έφθασαν το 1926 τους 153, βλ. Κουκουσάς (2014: 71-72). Οι ενορίες για πολλά χρόνια δεν είχαν κανένα είδος εξάρτησης ούτε ιδιαίτερη σχέση με το Οικουμενικό Πατριαρχείο, την Εκκλησία της Ελλάδος ή κάποια άλλη Εκκλησία. Μέχρι το 1894, την Ορθοδοξία στην Αμερική εκπροσωπούσε η ρωσική Εκκλησία με την Ιεραποστολή της Αλάσκας. Σε αναζήτηση κληρικών, τα μέλη απευθύνονταν στην πατρίδα τους, στην Εκκλησία στην οποία υπάγονταν πριν μεταναστεύσουν, και τις περισσότερες φορές με δικά τους έξοδα έφερναν ιερείς. Στο έντονο εθνικό και θρησκευτικό φρόνημα των Ελλήνων αποδίδεται το γεγονός ότι, παρ' όλη τη χαώδη κατάσταση, δεν απορροφήθηκαν από άλλες Ορθόδοξες Ρωσικές ή Γερόδοξες Εκκλησίες. Βλ. Βεργωτής (1978: 210-212). Για τον Μελέτιο Μεταξάκη και τη δράση του στην Αμερική, βλ. Κουκουσάς (2014: 91-126).
- 157 Κουκουσάς (2014: 127-164).
- 158 Μετά από πολύχρονη άσκηση των θρησκευτικών καθηκόντων τους σε ενοικιαζόμενα ή αυτοσχέδια καταλύματα, τα μέλη της κοινότητας της του Θεού Σοφίας

έχτισαν τη δική τους εκκλησία (στη συμβολή των 8th και L Strs., N.W.), που εγκαινιάστηκε το 1924. Το 1954, η κοινότητα γιόρτασε τα 50 χρόνια από την ίδρυσή της και έκοψε σχετικό αναμνηστικό μετάλλιο (αριθ. κατ. 97). Σε αυτό, απεικονίζεται η εντυπωσιακή πρόσοψη του σημερινού ναού (στη συμβολή των Massachusetts Ave. και 36th Street, NW), ο οποίος εγκαινιάστηκε το 1956 από τον Πρόεδρο των Η.Π.Α. Αϊζενχάουερ και τον Αρχιεπίσκοπο Μιχαήλ. Η εκκλησία της Αγίας Σοφίας λειτουργεί ως ο καθεδρικός ναός του Αρχιεπισκόπου Αμερικής στην πρωτεύουσα των Η.Π.Α., Ουάσιγκτον. Βλ. τον ιστότοπο της Ελληνορθόδοξης Εκκλησίας της Αγίας Σοφίας στους συνδέσμους <https://www.saintsophiadc.org/about/history/> και <https://www.saintsophiadc.org/gods-holy-wisdom-in-washington-d-c/> (τελευταία πρόσβαση: 5.6.2025). Επίσης, βλ. Παπαεωγγέλου-Γκενάκου (2016: 216, αριθ. κατ. 9).

159 Βλ. τον ιστότοπο της ελληνορθόδοξης εκκλησίας των Αγίων Κωνσταντίνου και Ελένης στην Ουάσιγκτον στον σύνδεσμο <https://www.schgo.org/our-story> (τελευταία πρόσβαση: 5.6.2025). Επίσης, βλ. Παπαεωγγέλου-Γκενάκου (2016: 219, αριθ. κατ. 14).

160 Ο Αθηνάγορας προσέφερε εαυτόν «εις διακονίαν τῆς ὁμοιοίας καὶ τῆς ἐνώσεως τῆς Ὁμογένειας», Πανώτης (1971: 47). Για τη δράση του Αθηνάγορα στην Εκκλησία της Αμερικής, βλ. Kitroeff (2020: 84-86, 94)· Κουκουσάς (2014: 205-261) και Σταυρίδης (2004: 644-645). Το μετάλλιο κόπηκε σε ανάμνηση των αποκαλυπτηρίων του ανδριάντα του Αρχιεπισκόπου Αθηνάγορα στο Ελληνικό Κολλέγιο, την Ερμά Θεολογική Σχολή του Τιμίου Σταυρού στο Brookline της Μασαχουσέτης.

161 Ο πετυχημένος δημοκρατικός θεσμός των Κληρικολαϊκών Συνελεύσεων έχει βοηθήσει τα μέγιστα στην ανάπτυξη της Αρχιεπισκοπής Αμερικής. Η εφαρμογή των αποφάσεων των Κληρικολαϊκών Συνελεύσεων είναι υποχρεωτική τόσο για την Αρχιεπισκοπή όσο και για τις κοινότητες. Η Α΄ Κληρικολαϊκή Συνέλευση του 1921 οδήγησε στην ίδρυση της Αρχιεπισκοπής Αμερικής. Σημαντική υπήρξε και η ΙΒ΄ Συνέλευση καθώς, μέσα από τα πορίσματα των εργασιών της, διαπιστώθηκε η πρόοδος της Αρχιεπισκοπής σε οικονομικό, φιλανθρωπικό και εκπαιδευτικό επίπεδο.

Για την ενορία του Αγίου Παύλου στη Σαβάννα, βλ. τον ιστότοπο του ναού στον σύνδεσμο <https://straulsgoc.org/history>. Η πρώτη ελληνική κοινότητα της Σαβάννας οργανώθηκε στις αρχές του 20ού αιώνα. Το 1907 η ενορία, προκειμένου να στεγαστεί, αγόρασε την Επισκοπική Εκκλησία του Αγίου Παύλου στη συμβολή των οδών Bagnard και Duffy και αποφάσισε να διατηρήσει την επωνυμία της υιοθετώντας τον Άγιο ως προστάτη της. Το 1957 και το 1982, εορτάστηκε η 50ή και 75η επέτειό της, αντίστοιχα.

162 Βλ. επιστολή του Αρχιεπισκόπου Μιχαήλ προς τα μέλη της Κεντρικής Επιτροπής του XII Κληρικολαϊκού Συνεδρίου, 12 Ιουλίου 1954 (Αρχείο της Αρχιεπισκοπής Αμερικής, τεκμήριο LIOGC0012). Ο Αρχιεπίσκοπος Μιχαήλ αρνήθηκε να απεικονιστεί η μορφή του στο μετάλλιο και πρότεινε, αντ' αυτής, τη μορφή του Αποστόλου Παύλου «... διά νὰ γνωσθῆ περισσότερο καὶ ἀγαπηθῆ περισσότερο

ἐκ μέρους παντός Ἑλληνοαμερικανοῦ Ὀρθοδόξου, ἢ τεράστια προσωπικότης... τοῦ Ἀποστόλου Παύλου».

163 Βλ. "A concise History of the Archdiocese Logo" (2003).

164 Βλ. Παπαεωγγέλου-Γκενάκου (2016: 220, αριθ. κατ. 215), επίσης τον ιστότοπο του ελληνορθόδοξου καθεδρικού ναού της Αγίας Σοφίας στη Φλόριδα στον σύνδεσμο <https://www.stsophiamiami.org/parish> (τελευταία πρόσβαση: 5.6.2025). Ο ναός, για τα επόμενα 20 χρόνια, αποτέλεσε το θρησκευτικό και κοινωνικό κέντρο των Ελλήνων της περιοχής. Η ενορία ίδρυσε ελληνικό σχολείο, Φιλόπτωχο Αδελφότητα Κυριών και άλλα σωματεία. Ο πληθυσμός και η οικονομία του Μαϊάμι ήκμασαν κατά τον Β΄ Παγκόσμιο Πόλεμο, όταν χιλιάδες στρατιώτες ήρθαν στην περιοχή για τη στρατιωτική τους εκπαίδευση, προτού σταλούν να πολεμήσουν στην Ευρώπη και τον Ειρηνικό. Την εποχή εκείνη, τα μέλη της ελληνικής κοινότητας ανέλαβαν την ευθύνη της συγκέντρωσης εισφορών και, καθ' όλη τη δεκαετία του 1940, βοήθησαν σημαντικά την Ελλάδα, αποστέλλοντας ρουχισμό και προμήθειες.

165 Παπαεωγγέλου-Γκενάκου (2016: 224, αριθ. κατ. 22). Η ενορία του Αγίου Θωμά ιδρύθηκε από Έλληνες μετανάστες στις δύο πρώτες δεκαετίες του 20ού αιώνα. Το 1978, η ενορία εγκαινίασε ένα Κοινοτικό Κέντρο (Hellenic Center), όπου σήμερα στεγάζεται φιλανθρωπικό σωματείο, διεξάγονται αθλητικές δραστηριότητες και παραδίδονται μαθήματα ελληνικής γλώσσας, ιστορίας και θρησκείας. Κατά τη δεκαετία του 1980, η ενορία βίωσε ιδιαίτερα έντονα τον προβληματισμό σχετικά με τη χρήση της ελληνικής (στην εκπαίδευση και την εκκλησιαστική λατρεία στις Η.Π.Α. Πλούσιο φωτογραφικό υλικό που αφορά την ανέγερση του ναού και τη ζωή της κοινότητας, βλ. στον σύνδεσμο <https://eu.courierpostonline.com/picture-gallery/news/local/south-jersey/sj-history/2016/09/14/a-look-back-cherry-hills-st-thomas-greek-orthodox-church-1963-1989/90359712/> (τελευταία πρόσβαση: 5.6.2025).

166 Παπαεωγγέλου-Γκενάκου (2016: 221, αριθ. κατ. 18). Για την ιστορία της κοινότητας και του ναού του Αγίου Παύλου στο Hempstead του Λονγκ Άιλαντ της Νέας Υόρκης, βλ. Papadeas (1995) και την ιστοσελίδα Greek Orthodox Cathedral of St. Paul, Hempstead "Cathedral History" στον σύνδεσμο <https://www.stpaulhempstead.org/about/cathedral-history> (τελευταία πρόσβαση: 5.6.2025). Το 1960, η ενορία προσείλκυσε την παγκόσμια προσοχή και χιλιάδες προσκυνητές ήρθαν να προσκυνήσουν τη «δακρύνουσα εικόνα της Παναγίας» (Lamenting Mother of God), θαύμα που συνέβη σε οικία ενοριτών.

167 Παπαεωγγέλου-Γκενάκου (2016: 220-221, αριθ. κατ. 17). Το μετάλλιο κόπηκε στο πλαίσιο των εγκαινίων και απεικονίζει την πρόσοψη του σχολείου. Η κοινότητα της Κοιμήσεως της Θεοτόκου ιδρύθηκε το 1931 και ήταν αρχικά γνωστή ως «Ελληνική Ορθόδοξη Κοινότητα Bay Ridge». Από το 1932, η ενορία στεγάστηκε στον αριθμό 224 της 18th Street. Τη δεκαετία του 1930, ξεκίνησαν τη δράση τους η Φιλόπτωχος Αδελφότητα Κυριών και η Χιακή Αδελφότητα της Αγίας Μαρκέλλας. Το 1937, η ενορία αναγνωρίστηκε επίσημα ως μέλος της Αρχιεπισκοπής Βορείου και Νοτίου Αμερικής. Το 2012, η εκκλησία της Κοιμήσεως της Θεοτόκου στο Μπρούκλιν

της Ν. Υόρκης γιόρτασε τα 80 έτη ζωής της, βλ. τον ιστότοπο της εκκλησίας στον σύνδεσμο <https://www.kimisibrooklyn.org/church-history> (τελευταία πρόσβαση: 5.6.2025) και Soumakis (2015: 90-91).

168 Ο Αρχιεπίσκοπος Ιάκωβος είναι ίσως πιο γνωστός για τη θαρραλέα συμμετοχή του στο κίνημα πολιτικών δικαιωμάτων, ιδίως όταν πορεύτηκε δίπλα στον Martin Luther King Jr στη Selma της Αλαμπάμα το 1965. Αυτή η πράξη αλληλεγγύης υπογράμμισε τη δέσμευση της ελληνικής Ορθόδοξης Εκκλησίας για κοινωνική δικαιοσύνη και την ανέδειξε στο ευρύτερο αμερικανικό θρησκευτικό και πολιτιστικό τοπίο.

169 Μετάλλια με την μορφή του Αρχιεπισκόπου Ιακώβου επίσης εκδόθηκαν για τις κατασκηνώσεις της Αρχιεπισκοπής Αμερικής «Ιονικό Χωριό» (αριθ. κατ. 90) το 1989, σε ανάμνηση της 30ής επετείου ενθρόνισής του.

170 Για την ελληνική μετανάστευση και την Ορθοδοξία στην Αυστραλία, βλ. Σταυρίδης (1994) και Τάμης (2006 και 2009). Για την ιστορία της Μητροπόλεως και της Αρχιεπισκοπής Αυστραλίας, βλ. Καπανδρίτης (2020).

171 Η κοινότητα του Αγίου Γεωργίου πρόσφατα γιόρτασε τα 90 χρόνια από την ίδρυσή της, βλ. το σχετικό ιστορικό λεύκωμα με πλούσιο φωτογραφικό υλικό, <https://goestgeorge.com.au/church-history/> (τελευταία πρόσβαση: 5.6.2025). Επίσης, βλ. Καπανδρίτης (2020: 91).

172 Για την κατάσταση του Οικουμενικού Πατριαρχείου κατά το πρώτο μισό του 20ού αιώνα μέχρι την πατριαρχία του Αθηνάγορα βλ. Κιτρομηλίδης (2021: 137-148) και Μάμαλος (2011). Για τον Πατριάρχη Αθηνάγορα και την εποχή του, βλ. επίσης Πανώτης (1971)· Σταυρίδης (2004: 637-678), Τσομπανίδης (2018) και Κιτρομηλίδης (2021: 154-177).

173 Με το κλίμα εξωστρέφειας του Πατριάρχη, αλλά και ανάγκης εξεύρεσης αρωγής προς το Οικουμενικό Πατριαρχείο, συνάδει και η ίδρυση του Τάγματος του Αγίου Αποστόλου Ανδρέα του Οικουμενικού Πατριαρχείου το 1966, βλ. σελ. 44 στον παρόντα τόμο. Για τα μετάλλια που δόθηκαν ως ευλογία από τον Αθηνάγορα στην προσκνηματική εκδρομή Αμερικανών ομογενών στο Πατριαρχείο το 1960, βλ. αριθ. κατ. 5.

174 Για την πρόσκαιρη άνηση της ελληνικής μειονότητας της Τουρκίας κατά την περίοδο 1948-1955, βλ. Σταματόπουλος (1996) και Μάμαλος (2011: 288-296).

175 Η σημασία του εορτασμού της 1000ετηρίδος έγκειται αφενός στην ενίσχυση του μοναχισμού στο Άγιο Όρος, αφετέρου στο ότι μέσω του εορτασμού η Ορθοδοξία εμφανίστηκε ενωμένη. Για τους εορτασμούς, βλ. εφημερίδα *Η Καθημερινή* (1997).

176 Κατόπιν εισηγήσεως του Υπουργείου Εσωτερικών και της Προεδρίας της Κυβερνήσεως, συστάθηκε στην Αθήνα κεντρική επιτροπή οργανώσεως του πανηγυρισμού, επευθευόμενη από το Υπουργείο Εξωτερικών. Έργο της επιτροπής υπήρξε η προπαρασκευή, οργάνωση και διεξαγωγή του εορτασμού και η εξασφάλιση παγκριστιανικής και παγκόσμιας συμμετοχής. Την προεδρία ανέλαβε ο Αρχιεπίσκοπος Αθηνών Χρυσόστομος, βλ. ΙΑΕΕ A86S1Y5F2_T12 και A86S1Y5F2_T20A86S1Y5F2_T29. Τον σταυρό της 1000ετηρίδας του Αγίου Όρους προσέφερε ο Αθηνάγορας και σε άλλες περιπτώσεις, αργότερα.

177 Για την Α΄ Πανορθόδοξη Διάσκεψη στη Ρόδο και τη σημασία της, βλ. Πανώτης (1971: 95)· Μάμαλος (2011: 363-373) και Κεραμιδάς (2015).

178 Για την Οικουμενική Κίνηση, βλ. ενδεικτικά Λιάντας (2013) και Τσέτσης (2020). Ο όρος «Οικουμενική Κίνηση» άρχισε να χρησιμοποιείται κατά τη δεκαετία του 1920 και αναφέρεται στη νέα φάση την οποία διανύουν οι διαχριστιανικές σχέσεις. Με αυτήν τέθηκαν οι βάσεις για μια προσπάθεια καταλλαγής και συνεργασίας των Εκκλησιών και ομολογιών Ανατολής και Δύσης, μετά από αιώνες εκκλησιαστικο-πολιτικών διενέξεων και απομονωτισμού. Ο Αθηνάγορας θεμελίωσε την πολιτική του, με την ενεργό παρουσία και συμμετοχή εκπροσώπων του Οικουμενικού Θρόνου στο Παγκόσμιο Συμβούλιο Εκκλησιών και σε εκείνο των Ευρωπαϊκών Εκκλησιών. Αναμνηστικό μετάλλιο της Συλλογής (αριθ. κατ. 70) μας θυμίζει ότι τον Αύγουστο του 1967, ύστερα από πρόσκληση του Οικουμενικού Πατριαρχείου, συνεδρίασε στο Ηράκλειο της Κρήτης η κεντρική επιτροπή του Παγκοσμίου Συμβουλίου Εκκλησιών. Τη φιλοξενία ανέλαβε η Αρχιεπισκοπή Κρήτης και την έναρξη της κορυφαίας αυτής εκκλησιαστικής συνάντησης κήρυξε ο βασιλέας Κωνσταντίνος. Στο μετάλλιο απεικονίζεται ο Παντοκράτορας, «ΒΑΣΙΛΕΥC ΒΑCΙΑΛΕΥΟΝΤΩΝ», και στην οπίσθια όψη, το σύμβολο του Παγκοσμίου Συμβουλίου Εκκλησιών, η «Κιβωτός» της Εκκλησίας.

179 Για τις τέσσερις συναντήσεις και γενικότερα τον θεσμό των πανορθόδοξων διασκέψεων, βλ. Κεραμιδάς (2015: 95-103). Κατά τη Γ΄ Πανορθόδοξη Διάσκεψη της Ρόδου, επιδόθηκαν επίσης αναμνηστικοί σταυροί ως ηθική αμοιβή στους υψηλούς προσκεκλημένους, βλ. αριθ. κατ. 8 και εικ. 26, σελ. 43 στον παρόντα τόμο.

180 Πανώτης (1971: 160-179)· Μάμαλος (2011: 373-378, 409-420).

181 Τσέτσης (2020).

182 Το Οικουμενικό Πατριαρχείο συνέταξε το 1971 έναν τόμο με τον τίτλο «Τόμος Αγάπης», συγκεντρώνοντας τα 284 κείμενα (επιστολές και προσφωνήσεις) που αντάλλαξε η Αγία Έδρα και το Οικουμενικό Πατριαρχείο κατά τα έτη 1958-1971. Για τις επανακομίδες τιμών λειψάνων, βλ. Πανώτης (1971: 181-182) και σελ. 221-222 στον παρόντα τόμο.

183 Για την ίδρυση του Ορθόδοξου Κέντρου στο Σαμπεζύ, βλ. και στο ΙΑΕΕ, A86S4Y2F1_T, «Περί συστάσεως του Ὀρθοδόξου Ἰδρύματος τοῦ Οἰκουμἐνικοῦ Πατριαρχείου ἐν Γενευῆ 1966».

Για το ιστορικό της σύστασης και δημιουργίας της Ορθόδοξης Ακαδημίας της Κρήτης (ΟΑΚ), βλ. Παπαδερός (2013). Η βασική αποστολή της ΟΑΚ είναι η διαλογική μαρτυρία και η λειτουργική διακονία της Ορθοδοξίας στο σύγχρονο κόσμο. Ως εκ τούτου, το έργο της είναι αφιερωμένο στην καλλιέργεια του πνεύματος του διαλόγου ανάμεσα στην Ορθοδοξία και τις άλλες ομολογίες και θρησκείες, και γενικότερα ανάμεσα στην πίστη, την επιστήμη και τον πολιτισμό.

Το μετάλλιο της ΟΑΚ (αριθ. κατ. 66) συνεχίζει να απονέμεται σε διάφορες εκδηλώσεις του ιδρύματος σε πρόσωπα εγνωσμένου κύρους που έχουν συνεργαστεί ή βοηθήσει την ΟΑΚ με το έργο τους, ως ύψιστη αναγνώ-

- ριση της προσφοράς τους. Το έμβλημα εμπνεύστηκαν ο Μητροπολίτης Κισιάμου και Σελίνου Ειρηναίος Γαλανάκης, Προέδρος και ιδρυτής της ΟΑΚ και ο μαθητής του – συνιδρυτής της ΟΑΚ Αλέξανδρος Παπαδερός. Για τον εικονογραφικό τύπο της ετοιμασίας του θρόνου βλ. ενδεικτικά Σωτηρίου (1964) και Ασφενταγάκης (2015).
- 184 Οι επισκέψεις του Αθηναγόρα στη Μόσχα και στη Γεωργία δεν πραγματοποιήθηκαν, βλ. Μάμαλος (2011: 425 και σημ. 55).
- 185 Πρόκειται για σαφή μνεία στην αρχική διαίρεση της ανθρωπότητας σε έθνη (πύργος της Βαβέλ) και στην υπέρβασή της με την ίδρυση της χριστιανικής Εκκλησίας. Για τη συνάντηση των δύο προκαθημένων, βλ. Πανώτης (1971: 226). Το ταξίδι του Αθηναγόρα συνεχίστηκε στην Ελβετία και κατόπιν στο Λονδίνο, βλ. σχετικά μετάλλια (αριθ. κατ. 12). Για το διπλωματικό παρασκήνιο της επίσκεψής του στο Λονδίνο και την ακύρωση της προγραμματισμένης επίσκεψής του στη Βιέννη, βλ. Μάμαλος (2011: 426-429 και 432).
- 186 *Εκκλησία*, έτος ΜΔ, Νοέμβριος 1967, αριθ. κατ. 22, 670-685 και Πανώτης (1971: 206-228).
- 187 Για τη σειρά μετάλλων του Ralph Menconi “Great Religions of the World”, βλ. τους συνδέσμους https://medallicartcollector.com/wr_background.html και <https://www.coins.calkinsc.com/greatreligions.html> (τελευταία πρόσβαση: 5.6.2025).
- 188 Κοντογιάννης (1991).
- 189 Για το Ορθόδοξο Κέντρο του Οικουμενικού Πατριαρχείου στο Σαμπεζύ της Γενεύης, βλ. ενδεικτικά Κωνσταντινίδης (2003).
- 190 Καρμίρης (1981: 260-262): *Εκκλησία*, έτος ΝΗ’, 1981, τεύχος 1-2, 7-8 και Σταυρίδης (2001: 52-54).
- 191 Το αναμνηστικό μετάλλιο σε σχήμα τετράλοβου σταυρού (αριθ. κατ. 71) εκδόθηκε σε ανάμνηση της Η’ Γενικής Συνέλευσης του Συμβουλίου Ευρωπαϊκών Εκκλησιών που έλαβε χώρα στην Κρήτη το 1979. Το Συμβούλιο των Ευρωπαϊκών Εκκλησιών ιδρύθηκε 20 χρόνια νωρίτερα, το 1959, με στόχο την ενίσχυση της συμφιλίωσης, του διαλόγου και των φιλικών σχέσεων μεταξύ των εκκλησιών της Ευρώπης, σε μια περίοδο αυξανόμενων πολιτικών εντάσεων και διαρρέσεων λόγω του Ψυχρού Πολέμου. Η οικουμενική αυτή κοινότητα περιλαμβάνει χριστιανικές εκκλησίες από όλη την Ευρώπη (Προτεσταντικές, Ορθόδοξες, Αγγλικανικές και Παλαιοκαθολικές).
- 192 Για τη λεπτομερή καταγραφή της «Ιεράς Πορείας» του Δημητρίου από τον Μητροπολίτη Φιλαδελφείας Μελίτωνα, βλ. Μελίτων (2012). Διανεμήθηκαν εικόνες, εγκόλπια και σταυροί, βιβλία και άλλα δώρα ανάμεσα σε αυτά, αναφέρονται «δισκάρια εξ αργύρου (μικρού μεγέθους), με την πατριαρχική σφραγίδα εις το μέσον, διά διάφορα πρόσωπα (κληρικά και λαϊκά)» Μελίτων (2012, τόμ. Α: 45-47). Για τον εικονογραφικό τύπο «ή Χώρα του Άχωρητου», βλ. Μπαλτογιάννη (2000: 139-141): Οικονομική-Παπαδοπούλου κ.ά. (2000: 240-241, 249) και Στουφή & Ασφενταγάκης (2015: 243). Τα επίσημα μετάλλια της «Πορείας Αγάπης» ανέλαβε το εργοστάσιο Εκκλησιαστικών ειδών Αφοί Σκιαδόπουλοι.
- 193 Σταυρίδης (2001: 56-79).
- 194 Η Πατριαρχική επίσκεψη στην Πάτμο εντάσσεται στην έβδομη (Ζ’) φάση της «Ιεράς Πορείας» του Δημητρίου και συνάντησε ευρεία απήχηση ως ιστορικό γεγονός καθ’αυτό, αλλά και ως εορταστική εκδήλωση. Βλ. *Εκκλησία*, αριθ. 16, 1-15.11.1988, 583 και Μελίτων (2012, τόμ. Β: 298-414). Στη νήσο, η οποία αποτελεί έδαφος του Οικουμενικού Πατριαρχείου, ο επετειακός εορτασμός προσέλαβε διαστάσεις όχι μόνο πανορθόδοξες αλλά και παγκόσμιες, με τη συμμετοχή στις ποικίλες εκδηλώσεις ηγετών Ορθοδόξων κατά τόπους Εκκλησιών, διακεκριμένων προσωπικοτήτων της επιστήμης, πολιτικών και εκπροσώπων άλλων ομολογιών. Η συμμετοχή προκαθημένων πολλών Ορθόδοξων Πατριαρχείων και Αυτοκεφάλων Εκκλησιών, όπως και κορυφαίων εκπροσώπων άλλων χριστιανικών δογμάτων συντέλεσε σημαντικά στη σύσφιξη των διορθόδοξων σχέσεων.
- 195 Σταυρίδης (2001: 65). Για όλο το χρονικό της ιστορικής επίσκεψης στην Αμερική, τις συναντήσεις, ομιλίες κ.λπ., βλ. Κουκουσάς (2014: 378-381): Καρράς (2012: 181-211) και Μελίτων (2012, τόμ. Β: 14-266).
- 196 Καρράς (2012: 211-225) και Μελίτων (2012, τόμ. Γ: 334-435). Επί των ημερών του Δημητρίου, συγκεκριμένα το 1981, η Μονή Ξηροποτάμου μετατράπηκε με πατριαρχικό σιγίλιο σε κοινόβιο (9.3.1981) και εκδόθηκαν αναμνηστικά μετάλλια, βλ. αριθ. κατ. 57. Για ένα άλλο μετάλλιο της Συλλογής της Τράπεζας της Ελλάδος, του 1989, σε ανάμνηση των 150 ετών από την επιστροφή της Μονής του Αγίου Παύλου στον κανονικό κοινοβιακό βίο, βλ. αριθ. κατ. 58.
- 197 Καρράς (2012: 226-233).
- 198 Για όλο το χρονικό της σημαντικής χορηγίας του βιομήχανου Παναγιώτη Αγγελόπουλου και τα εγκαίνια της πτέρυγας, βλ. Παλιούρας (1989: 61 και 79-85): Βοβολίνη-Λασκαρίδη (1990): Σταυρίδης (2001: 54 και 108): Καμαλάκης (2011: 124-126) και Μελίτων (2012, τόμ. Α: 570-602). Ο μεγάλος ευεργέτης τιμήθηκε από τον Πατριάρχη Δημήτριο με την απονομή του «οφφικίου του Άρχοντος Μεγάλου Λογοθέτου της Αγίας του Χριστού Μεγάλης Εκκλησίας», το ανώτατο αξίωμα που μπορεί να λάβει λαϊκό μέλος της Εκκλησίας.
- 199 Για τον Οικουμενικό Πατριάρχη Βαρθολομαίο και το έργο του, βλ. ενδεικτικά Βαϊφάκταρις (2014) και Αλεξανδρής (2020).
- 200 Η Πατριαρχική και Σταυροπηγιακή Μονή, αφιερωμένη στην Παναγία και τον Άγιο Ιωάννη τον Θεολόγο, από την ίδρυσή της, τον 14ο αιώνα, έχει πολυκύμαντη πορεία στο διάβα του χρόνου. Βλ. τον ιστότοπο της Παναγίας Ακρωτηριανής Τοπλού Σητείας στον σύνδεσμο <http://www.imis.gr/el/-/7039> (τελευταία πρόσβαση: 5.6.2025).
- 201 Το «Πατριαρχείο της Λέρου» είχε βομβαρδιστεί από τους Γερμανούς κατά τον Β’ Παγκόσμιο Πόλεμο μετά την ανακαίνισή του αποτελεί την κατοικία του Μητροπολίτη Λέρου, Καλύμνου και Αστυπάλαιας, ενώ διαθέτει και ένα μικρό συνδριακό κέντρο 150 θέσεων εξοπλισμένο με σύγχρονα οπτικοακουστικά μέσα. Βλ. εφημερίδα *Το Βήμα*, φύλλο της 19ης Σεπτεμβρίου 1999 και τον ιστότοπο για τη Λέρο στον σύνδεσμο <https://atheileros.com/patriarchs-alexandreas> (τελευταία πρόσβαση: 5.6.2025).
- 202 Εφημερίδα *Η Καθημερινή*, φύλλο της 30ής Ιουνίου 1995, σελ. 1 και 5, και περιοδικό *Ορθοδοξία*, περίοδος Β’, έτος Β’, τεύχος Β’, Απρίλιος-Ιούνιος 1995, 225-235.
- 203 Ο Πατριάρχης Βαρθολομαίος, κατά την ομιλία του, αναφέρθηκε σε κρίσιμα ζητήματα που μαστιάζουν τη σύγχρονη κοινωνία, όπως ο ακραίος εθνικισμός, η ανεργία, η καταπάτηση των ανθρωπίνων δικαιωμάτων και η οικολογική καταστροφή. Βλ. «Ομιλία του Οικουμενικού Πατριάρχου στο Ευρωπαϊκό Κοινοβούλιο (Στρασβούργο, 19 Απριλίου 1994)», περιοδικό *Καθ’ Οδόν*, 6 (1993), 9-14. Ο Πατριάρχης Βαρθολομαίος, εκτός από την ολομέλεια του Ευρωπαϊκού Κοινοβουλίου στις Βρυξέλλες, έχει κληθεί και απευθύνει ομιλίες στη Γενική Συνέλευση του Ο.Η.Ε., στην έδρα του Οργανισμού στη Νέα Υόρκη, αλλά και στην UNESCO. Βλ. περιοδικό *Ορθοδοξία*, περίοδος Β’, έτος Β’, τεύχος Δ’, Οκτώβριος-Δεκέμβριος 1995, 544-549.
- 204 Επιδιώκοντας να αναδείξει το οικολογικό πρόβλημα και την ανάγκη αντιμετώπισης της κλιματικής αλλαγής, ο Βαρθολομαίος διοργάνωσε επτά εν πλω οικολογικά συμπόσια (Αιγαίο/Πάτμος 1995, Μαύρη Θάλασσα 1997, ποταμός Δούναβης 1999, Αδριατική Θάλασσα 2002, Βαλτική Θάλασσα 2003, Αμαζόνιος 2006, Γροιλανδία 2007, ποταμός Μίσισιππίς 2009, Αθήνα/Σπέτσες/Υδρα 2018). Για τις οικολογικές δραστηριότητες του Πατριαρχείου, βλ. ενδεικτικά περιοδικό *Ορθοδοξία*, Περίοδος Β’, Έτος Γ’, τεύχος Δ’, Ιούλιος-Σεπτέμβριος 1996, 421-422.
- 205 Για τους εορτασμούς και το συνέδριο, βλ. Οικονόμου (1999) και ΙΑΕΕ, A86S2Y4F1_T4 (το Μήνυμα των προκαθημένων των Ορθοδόξων Εκκλησιών, Πάτμος 26 Σεπτεμβρίου 1995).
- 206 Για τα μέτρα αντιμετώπισης αυτού του προβλήματος από τον Βαρθολομαίο, βλ. Αλεξανδρής (2020).
- 207 Για τις εκκλησίες του Πατριάρχη Βαρθολομαίου, βλ. ενδεικτικά τον ιστότοπο της εφημερίδας *Η Καθημερινή* στους συνδέσμους <https://www.kathimerini.gr/society/561610945/vartholomaios-nea-ekklisi-gia-tin-eranaleitourgia-tis-chalkis/> και <https://www.kathimerini.gr/politics/561558454/i-chalki-sto-epikentro-tis-synantisis-vartholomaiou-mpainten/> (τελευταία πρόσβαση: 5.6.2025).
- 208 Για την ιστορία της Μονής Χάλκης και τους εορτασμούς της επετείου το 1994, βλ. τον ιστότοπο του Οικουμενικού Πατριαρχείου στον σύνδεσμο <https://ec-patr.org/oikoumeniko-patriarxeio/idrymata-organismoi/ierasxoli-chalkis/> (τελευταία πρόσβαση: 5.6.2025), καθώς επίσης και την ομιλία του Χρυσοστόμου (Κωνσταντινίδης) Μητροπολίτη Εφέσου, «Η θεολογική σχολή της Χάλκης, μετέωρη σκυτάλη του Οικουμενικού Πατριαρχείου “εν αναμονή και ετοιμασία”», ΙΑΕΕ, A86S4Y1 F4_T15).
- 209 Για την ιστορία του Πατριαρχείου Αλεξανδρείας, βλ. Σταυρίδης (1964): Τζουμέρκας (2007α, 2011 και 2014α).
- 210 Για τον ελληνισμό της Αιγύπτου και γενικότερα της Αφρικής, βλ. Kitroeff (1989: 11-54): Σουλογιάννης (2006). Η πρώτη ελληνική κοινότητα ιδρύθηκε στην Αλεξάνδρεια το 1843, με πρόεδρο τον μεγάλο ευεργέτη Μιχαήλ Τοσίτσα και πρωταρχικό στόχο την εκπαίδευση των Ελληνοπαίδων. Το 1854, ο Τοσίτσα εγκαίνιασε την Τοιστσαία Σχολή.
- 211 Οι Έλληνες εγκαταστάθηκαν στην περιοχή του Καφρ ελ Ζαγιάτ, περί τα μέσα του 19ου αιώνα. Η συγκρότηση της ελληνικής κοινότητας χρονολογείται από το 1873. Βλ. Διακοφωτάκης (1973): Νικηταρίδης (2013: 76-81).
- 212 Σχετικά με τους εορτασμούς της 50ετηρίδας του Σωφρονίου Δ’, βλ. επιστολή του υπουργού Εκκλησιαστικών και Δημόσιας Εκπαίδευσης της 27ης Μαΐου 1889 προς την Εκκλησία της Ελλάδος στο ΙΑΕΕ, A87S1Y6F2_T6. Υπεύθυνη για την έκδοση του μετάλλιου ήταν η «Ελληνορθόδοξη Κοινότης» Καΐρου, που είχε ιδρυθεί το 1856. Η οικονομική δυσπραγία της και η αδυναμία συντήρησης των ιδρυμάτων που είχε συστήσει (σχολείο θηλέων και αρρένων, νοσοκομείο) οδήγησε στην ίδρυση μιας νέας κοινότητας στο Κάιρο το 1904, σύμφωνα με το πρότυπο της κοινότητας Αλεξανδρείας. Βλ. el Shawadfy (2009: 30-31). Για τον Πατριάρχη Σωφρόνιο Δ’, βλ. Ροδινός (1904).
- 213 Ο Μελέτιος (Μεταξάκης) υπήρξε επιφανής ιεράρχης της Ορθόδοξης Εκκλησίας του 20ού αιώνα, Μητροπολίτης Κιτίου (1910-1918), Αρχιεπίσκοπος Αθηνών (1918-1920), Οικουμενικός Πατριάρχης (1921-1923) και Πάπας και Πατριάρχης Αλεξανδρείας και Πάσης Αφρικής (1926-1935). Για την οργάνωση της ελληνορθόδοξης Διασποράς στην Αμερική που επιτεύχθηκε από τον Μελέτιο Μεταξάκη, βλ. σελ. 108 στον παρόντα τόμο. Για μια αποτίμησή του έργου του Μελετίου, βλ. Chalkiadakis (2016).
- 214 Η φήμη του προκαθημένου του Αλεξανδρινού Θρόνου με τον Μελέτιο Β’ διαμορφώθηκε ως «Πάπας και Πατριάρχης της μεγάλης πόλεως Αλεξανδρείας, Λιβύης, Πενταπόλεως, Αιθιοπίας, πάσης γης Αιγύπτου και πάσης Αφρικής, Πατήρ Πατέρων, Ποιμήν Ποιμένων, Αρχιερέυς Αρχιερέων, τρίτος και δέκατος των Αποστόλων και Κριτής της Οικουμένης», βλ. και τον ιστότοπο του Πατριαρχείου Αλεξανδρείας στον σύνδεσμο <https://www.patriarchateofalexandria.com/i-patriarchiki-fimi-toy-alexandrinoy-prokathimenoy/> (τελευταία πρόσβαση: 5.6.2025).
- 215 Για το Τάγμα του Αποστόλου και Ευαγγελιστού Μάρκου, βλ. σελ. 45-49 στον παρόντα τόμο.
- 216 Όπως αναγράφεται στα πατριαρχικά γράμματα που σπύδουσαν τους σταυρούς, ο Πατριάρχης Χριστόφορος Β’ έχοντας υπ’ όψιν την υπό τα ελληνικά όπλα υπηρεσία υπέρ πίστεως και πατρίδος, απένεμε τον χαλκούν σταυρό ως ευχή και ευλογία. Ο Πατριάρχης είχε ήδη υποστηρίξει την Εθνική Οργάνωση Νεολαίας (ΕΟΝ) και θέσει την Εθνικοθρησκευτική Οργάνωση Νεολαίας Αλεξανδρείας (ΕΟΝΑ) κάτω από την προστασία του. Για την ιστορία της ελληνικής παροικίας της Αιγύπτου στα χρόνια του Β’ Παγκοσμίου Πολέμου, βλ. Κιτροέφ (1984). Για τον σταυρό ανδρείας, βλ. Μπελδέκος (1991: 136-137) και Καμαλάκης & Βαρβούνης (2010: 21, 34-35).
- 217 Σχετικά με τους εορτασμούς, βλ. και επιστολή-πρόσκληση προς τον Αρχιεπίσκοπο Αθηνών Σπυρίδωνα στο ΙΑΕΕ, A87S1Y6F2_T5.
- 218 Βλ. επίσης σχετικά και την επιστολή του Χριστοφόρου Β’ προς τον Αρχιεπίσκοπο Αθηνών Θεόκλητο Β’ στο ΙΑΕΕ A87S1Y6F2_T8.
- 219 Ένα τεκμήριο της Συλλογής από το Πατριαρχείο Αλεξανδρείας συνδέεται με τον Πατριάρχη Παρθένιο Γ’ (1987-1996), Αιγυπτιώτη ιδιαίτερα αγαπητό, που έχαιρε

- θαυμασμού και σεβασμού. Πρόκειται για ένα μέταλλο με τη μορφή του Αποστόλου Μάρκου και το έμβλημα του Πατριάρχη, που μάλλον δινόταν ως ευλογία, βλ. αριθ. κατ. 128.
- 220 Η Τοιστσαία Σχολή υπήρξε το πρώτο οργανωμένο σχολείο της Ελληνικής Κοινότητας Αλεξάνδρειας. Η ανοικοδόμησή της αποπερατώθηκε το 1854, με χρήματα που προσέφερε ο μεγάλος ευεργέτης Μιχαήλ Τοσίτσας, πρώτος πρόεδρος της ελληνικής κοινότητας και πρόξενος του Ελληνικού Βασιλείου. Ο ίδιος δώρισε στην κοινότητα και το μεγάλο οικόπεδο όπου κτίστηκαν ο ναός του Ευαγγελισμού και το σχολείο της, η Τοιστσαία Σχολή. Το έτος αυτό ιδρύθηκε, και πάλι με δωρεά του Μ. Τοσίτσα, η «Αλεξανδρινή Βιβλιοθήκη» η οποία στεγάστηκε εντός της Σχολής. Για την ιστορία της Τοιστσαίας Σχολής, βλ. Τζουμέρκας (2007β). Για την περιγραφή των εγκαινίων του 1971, βλ. Τιμόθεος (1971: 551).
- 221 Περιοδικό *Εκκλησία*, τεύχ. 15-16: 347-350, 1/15 Αυγούστου 1974.
- 222 Για ένα μέταλλο της Κοπτικής Ορθόδοξης Εκκλησίας που αναφέρεται στο ίδιο γεγονός βλ. αριθ. κατ. 311.
- 223 Στο έμβλημα του Πατριαρχείου Αντιοχείας όπως απεικονίζεται και στην οπίσθια όψη του αναμνηστικού μεταλλίου αριθ. κατ. 137 (εικ. 141), οι πρωτοκορυφαίοι κρατούν ομοίωμα εκκλησίας, πιθανότατα εμπνευσμένο από τη ροτόντα της Αναστάσεως στα Ιεροσόλυμα. Πρόκειται για έναν εικονογραφικό τύπο, γνωστό ήδη από τα τέλη του 9ου αιώνα, που ωστόσο αποκρυσταλλώνεται τον 15ο και συνεχίζει μέχρι τον 18ο αιώνα, βλ. Παπαδημητρίου & Τρίφοнова (2011: 355-356). Για τις μορφές των Αποστόλων και τα σύμβολα που κρατούν, βλ. επίσης ενδεικτικά Σιώμκος (2013). Για το Τάγμα των Αποστόλων Πέτρου και Παύλου, βλ. σελ. 50 στον παρόντα τόμο.
- 224 Για την ιστορία του Πατριαρχείου Αντιοχείας και το σχήμα της εκκλησίας, βλ. Roussos (1998)· Ρούσσοσ (2006: 218)· Τζουμέρκας (2006α)· Παπαδόπουλος (1951/2010)· Φειδάς (2014: 161-174)· Τζουμέρκας (2014β). Για τον Πατριάρχη Αντιοχείας και Πάσης Ανατολής Αλέξανδρο Γ' Ταχάν και το σημαντικό έργο του, βλ. Κωνσταντινίδης (1963)· Φειδάς (2014: 170-172) και Τζουμέρκας (2014β: 408-409), όπως επίσης και το βιογραφικό σημείωμα στο ΙΑΕΕ, A88S1Y1F1_T8_18-21. Στους εορτασμούς συμμετείχαν αντιπρόσωποι πολλών Ορθόδοξων Εκκλησιών, βλ. εγκύκλιο της επιτροπής στο ΙΑΕΕ, A88S1Y1F1_T8_45-47 και έκθεση των συμμετεχόντων Μητροπολιτών, του Θεσσαλονίκης Παντελεήμονος και του Μεσσηνίας Χρυσοστόμου, οι οποίοι είχαν εκπροσωπήσει την Εκκλησία της Ελλάδος (ΙΑΕΕ, A88S1Y1F1_T8_73-77).
- 225 Για το Πατριαρχείο Ιεροσολύμων και την ιστορία του βλ. Παπαδόπουλος (1910/2010)· Ζηζιούλας (1965)· Vatikiotis (1994)· Ρούσσοσ (2006)· Roussos (2009) και Αγιοταφικών Ημερολόγιον (2021). Για τον ελληνορθόδοξο χαρακτήρα του Πατριαρχείου βλ. Ιγνάτιος (2023).
- 226 Βλ. σημ. 55 και σύνδεσμο <https://www.tazedakislaw.com/el/attorneys-and-lawyers/history-and-founders-the-tazedakis-law.html> (τελευταία πρόσβαση: 5.6.2025).
- 227 Για το ιστορικό της ανοικοδόμησης του ναού της Αναστάσεως, βλ. Παπαδόπουλος (1910/2010: 544-557).
- 228 Χρόνης (1921).
- 229 Το Τάγμα των Αφανών Ηρώων ιδρύθηκε στη Μέση Ανατολή υπό την αιγίδα του Πατριάρχη Τιμοθέου Α'. Απαρτιζόταν από όσους αναλάμβαναν ειδικές μυστικές αποστολές στην κατεχόμενη Ελλάδα, βλ. Κουτρουλάκης (2022: 144-146). Το διάσημο έχει κατασκευαστεί σε πολλές ποικιλίες, με τους ίδιους εικονογραφικούς τύπους.
- 230 *Νέα Σιών* 1950 και Κονιδάρης (1952). Επίσης, περιοδικό *Εκκλησία*, τεύχ. 4-7: 105 και 8-9: 140, 1952.
- 231 Τζουμέρκας (2006β). Η ψήφιση του νόμου της κυβέρνησης της Ιορδανίας σήμαινε την ευμενή αποδοχή του από τον αραβόφωνο ορθόδοξο ποιμνιο. Έτσι, το Πατριαρχείο Ιεροσολύμων απέκτησε νομική και πολιτειακή οντότητα και ισχύ ενώπιον του κράτους της Ιορδανίας, ενώ παράλληλα τέθηκαν οι βάσεις για την ανάπτυξη της σύγχρονης διοικητικής οργάνωσης της Σιωνίτιδος Εκκλησίας.
- 232 Περιοδικό *Εκκλησία*, έτος ΞΓ', τεύχ. 17: 589, 1986.
- 233 Για τη Μονή Σινά, βλ. Τζιράκης (1967α και β)· Kazakou & Skoulas (2008: 77-92) και τον ιστότοπο της Μονής στον σύνδεσμο <https://www.sinaimonastery.com/index.php/el/> (τελευταία πρόσβαση: 6.6.2025).
- 234 Για τον Αρχιεπίσκοπο Πορφύριο Β', βλ. Φορόπουλος (1967: 558) και Κονίδης (2011: 33, 96-97).
- 235 Για τον οίκο Oertel, βλ. Forrer (1909, τόμ. 4: 303-304) και σελ. 322 στον τόμο II. Για την απεικόνιση του σιναϊτικού τοπίου διαχρονικά, βλ. Κωνσταντουδάκη-Κιτρομηλίδου (2014).
- 236 Η Μονή Σινά είναι η μοναδική μονή που αποτελεί Αρχιεπισκοπή και σήμερα υπάγεται στο Πατριαρχείο Ιεροσολύμων. Για το πρόβλημα του καθεστώτος της Μονής και των διεκδικήσεων των Πατριαρχείων Ιεροσολύμων και Αλεξανδρείας, γνωστό και ως «Σιναϊτικό ζήτημα», βλ. Κοντογιάννης (1987).
- 237 Γρηγόριος (1967) και Κονιδάρης (1971).
- 238 Στον Αρχιεπίσκοπο Κύπρου έχουν επίσης παραχωρηθεί ειδικά προνόμια, όμοια με αυτά των βυζαντινών αυτοκρατόρων: φορά πορφύρο μανδύα, κρατά αυτοκρατορικό σκήπτρο αντί της ποιμαντορικής ράβδου και υπογράφει με κόκκινο μελάνι. Για την ιστορία της Εκκλησίας της Κύπρου, βλ. Χάκκεττ (1923)· Μητσιδής (1968) και Μπισίδης (1994). Από την Κύπρο πέρασε και η Αγία Ελένη, επιστρέφοντας από τους Αγίους Τόπους (327-328). Σύμφωνα με την παράδοση, έχτισε ναό στο όρος Σταυροβούνι, στο σημείο της θαυματουργικής εμφάνισης του Τιμίου Σταυρού. Η Μονή, που από πολύ νωρίς αναπτύχθηκε εκεί, αποτελεί μεγάλο προσκύνημα, καθώς θησαυρίζει κομμάτι Τιμίου Ξύλου. Βλ. Kazakou & Skoulas (2008: 69-70). Για ένα προσκνηματικό θυμιατήρι στη Συλλογή, βλ. αριθ. κατ. 167.
- 239 Για την ανώτερη τιμή της Εκκλησίας της Κύπρου, το καθιερωμένο παράσημο του Αποστόλου Βαρνάβα που σήμερα έχει το σχήμα του δικέφαλου αετού, βλ. Βαρβούνης (2019: 386-387).
- 240 Για τον σταυρό της Επαρχίας Πάφου, που απονεμήθηκε στους απογόνους των πεσόντων αγωνιστών της Εθνικής Οργάνωσης Κυπρίων Αγωνιστών (ΕΟΚΑ), βλ. αριθ. κατ. 165.
- 241 Αρχαιολογικά τεκμήρια ενισχύουν την πιθανότητα η τιμή του Πρωτόκλητου να υφίστατο εκεί από την παλαιохριστιανική περίοδο (4ος-7ος αιώνας). Αναφορά στο αγιώνυμο και στην εκεί υπαρχή ομώνυμου Ναού ή Μονής πιστοποιείται ήδη από τα βυζαντινά χρόνια (αρχές 12ου αι.). Το σημερινό κτήριο ανοικοδομήθηκε το 1867 και εγκαινιάστηκε από τον Αρχιεπίσκοπο Σωφρόνιο Α'. Για την παρουσία του Αγίου Ανδρέα στην Κύπρο αλλά και την ιστορία της μονής Καρπασίας, βλ. Τριανταφυλλόπουλος (2013) και Χατζηχριστοδούλου & Φούλιας (2020).
- 242 Το Οικουμενικό Πατριαρχείο ανακήρυξε το 1850 το Αυτοκέφαλο της Εκκλησίας της Ελλάδος, χωρίς να αναγνωρίζει την αυθαίρετη αυτοκέφαλη εκκλησία της αντιβασιλείας του Όθωνα, βλ. Κονιδάρης (1951: 269-270)· Παπαδόπουλος (1953: 156-157). Η Εκκλησία της Ελλάδος τιμά ως ιδρυτή της τον Απόστολο Παύλο, βλ. για παράδειγμα τις πλακέτες για την 1900ετηρίδα από την έλευσή του στον ελλαδικό χώρο (εικ. 157) και τα παράσημα της Ιεράς Συνόδου (εικ. 48 και 168).
- 243 Η πολιτική προσάρτηση των Επτανήσων το 1864 και της Θεσσαλίας και της Άρτας το 1881 οδήγησαν στην εκκλησιαστική, διοικητική και πνευματική ένωση των εκκλησιών των περιοχών αυτών με την Εκκλησία της Ελλάδος. Κατά τους Βαλκανικούς Πολέμους (1912-1913), το ελληνικό κράτος διπλασιάστηκε εδαφικά, αφού προσαρτήθηκαν η Ήπειρος, η Μακεδονία, τα νησιά του Ανατολικού και Βορειοανατολικού Αιγαίου, και αργότερα (το 1920) η Θράκη. Η διοίκηση των «νέων χωρών», παραχωρήθηκε «επιτροπικώς» στην Εκκλησία της Ελλάδος το 1928 με Πατριαρχική και Συνοδική Πράξη, ενώ υπάγονται πνευματικά στο Πατριαρχείο Κωνσταντινουπόλεως. Ιδιότυπο εκκλησιαστικό καθεστώς απολάμβανε η Κρήτη, καθώς η Εκκλησία της ανακηρύχθηκε «Ημιαυτόνομη» το 1900 με κανονική εξάρτηση από το Οικουμενικό Πατριαρχείο, βλ. Δετοράκης (2016). Γενικά για το εκκλησιαστικό ζήτημα των Νέων Χωρών βλ. ενδεικτικά Παπαδάκη (2020). Το Οικουμενικό Πατριαρχείο διατήρησε υπό την δικαιοδοσία του και άλλες επαρχίες και μητροπόλεις στον ελλαδικό χώρο, όπως τις Μητροπόλεις Δωδεκανήσου, τη Μοναστική Πολιτεία του Αγίου Όρους και την Πατριαρχική Εξαρχία Πάμμου. Υπάρχουν επίσης οι πατριαρχικές και σταυροπηγιακές μονές. Πρόκειται για μονές που εξαιρούνται από την εποπτεία του επίσκοπου Αρχιερέα, αντίθετα υπάγονται απευθείας στον Οικουμενικό Πατριάρχη Κωνσταντινουπόλεως. Βλ., ενδεικτικά, Μάρκος (2012).
- 244 Για την κατάσταση του κλήρου, βλ. ενδεικτικά Παπαδιάντης (1896)· Σκαλτσούνης (1896) και Χατζόπουλος (1896). Ήδη από το 1830, ο Καποδίστριας είχε ιδρύσει «Σχολείο Εκκλησιαστικόν» για τη μόρφωση του κλήρου, το οποίο όμως δεν λειτουργήσε για πολύ, βλ. Παπαδόπουλος (1953: 166-168). Η Ριζάρειος Σχολή εγκαινιάστηκε παρουσία του βασιλέα Όθωνα. Πρώτος διευθυντής διετέλεσε ο Γεώργιος Γεννάδιος, ενώ αργότερα του ίδιου αξιώματος έτυχε και ο Άγιος Νεκτάριος, βλ. Παπαγεωργίου (2004). Για το 150 χρόνια της Ριζάρειου, εκδόθηκε πολυτελής τόμος με τους εορτασμούς, βλ. Καλοκαιρινός (1998).
- 245 Παπαδόπουλος (1928: 78 και 91-95)· Κωνσταντινίδης (1970) και Καραγεωργούδης (2016).
- 246 Το μέταλλο του Ιερού Συνδέσμου εκδόθηκε το 1912 επί ιεραρχίας του Μητροπολίτη Αθηνών Θεοκλήτου, δίχως να είναι γνωστός ο λόγος. Η οπίσθια όψη του μεταλλίου αναπαριστά τη σφραγίδα του Συνδέσμου, μια άγκυρα χιαστί συνδεδεμένη με τον Τιμιο Σταυρό, ενώ περιμετρικά αναγράφονται η επωνυμία και το έτος ίδρυσής του. Για την ιστορία του Συνδέσμου, βλ. Νανάκης (2002). Για την ομώνυμη εφημερίδα, βλ. Δροσινός (2011).
- 247 Η απόφαση αυτή του Χρυσοστόμου Α' για την εισαγωγή του νέου ημερολογίου προκάλεσε τις αντιδράσεις ορισμένων ιερέων και πιστών, οι οποίοι αρνήθηκαν να το υιοθετήσουν, εμμένοντας στο παλαιό ημερολόγιο. Ακολούθησαν επεισόδια και αποσχισματισμοί ιερέων που δεν συμμορφώθηκαν. Αργότερα, το 1935, με την απόσχιση τριών μητροπολιτών της Εκκλησίας της Ελλάδος, δημιουργήθηκε η πρώτη κοινότητα παλαιοημερολογιτών που αυτοαποκαλείται «Γνήσιοι Ορθόδοξοι Χριστιανοί» (Γ.Ο.Χ.). Για το παλαιοημερολογικό ζήτημα, που ταλάνισε επί δεκαετίες την ελληνική κοινωνία (1924-1952), βλ. Παπαδόπουλος (1953: 494-496) και Μαλέσης (2000). Για τεκμήρια των Γ.Ο.Χ. στη Συλλογή της Τράπεζας της Ελλάδος, βλ. αριθ. κατ. 373-379.
- 248 Μπελδέκος (1991: 140).
- 249 Για τον Ε.Ο.Χ.Α. και το έργο του, βλ. Θεοδώρου (1967) και Ζαχαράκης (2017). Βλ. επίσης και τον σχετικό ογκώδη φάκελο του ΙΑΕΕ για ένα προσχέδιο του αναμνηστικού διπλώματος απονομής.
- 250 Μετά την επίθεση της Βόρειας στην Νότια Κορέα το 1950, η Ελλάδα ως μέλος του ΟΗΕ ανταποκρίθηκε στην πρόσκληση για παροχή στρατιωτικής βοήθειας. Διέθεσε μάχιμες μονάδες Στρατού, Ναυτικού και Αεροπορίας υπό αμερικανική διοίκηση (1951-1955). Επρόκειτο για το Εκστρατευτικό Σώμα Ελλάδος (ΕΚΣΕ). Βλ. τον ιστότοπο του Γενικού επιτελείου Εθνικής Άμυνας στον σύνδεσμο <https://web.archive.org/web/20190509083339/> (τελευταία πρόσβαση: 5.6.2025). Για τον σταυρό του Σπυριδωνος, βλ. Μπελδέκος (1991: 140).
- 251 Κούρκουλας (1964: 215).
- 252 Για ένα σχόλιο σχετικά με τον εορτασμό στο Παναθηναϊκό Στάδιο, βλ. «[Επίκαιρα] Θυαμίσιον Εργαστήριον Ψυχών» (1968: 517, 519 και 526).
- 253 Βλ. «Αί Τιμητικάι διακρίσεις τῆς Ἐκκλησίας τῆς Ἑλλάδος».
- 254 Το εγκώμιο ψάλλεται στην ακολουθία του Επιτάφιου θρήνου, στον όρθρο του Μεγάλου Σαββάτου (Έγκωμ., β' στάσις). Σύμφωνα με τον αρχαίο μύθο, ο πελεκάνος πεθαίνει για να θρέψει με το ζωογόνο αίμα του τους νεοσσούς του. Η Εκκλησία από νωρίς τον προσέλαβε αλληγορικά ως αναφορά στον Ιησού Χριστού και το σωτήριο Πάθος Του. Μετά τον Β' Παγκόσμιο πόλεμο, πολλά κράτη οργάνωσαν εθνικές υπηρεσίες αιμοδοσίας και θέσπισαν ειδικές νομοθεσίες. Στην Ελλάδα, η Εθνική Υπηρεσία Αιμοδοσίας ιδρύθηκε το 1952 και λίγα χρόνια αργότερα, το 1958, ιδρύθηκαν και οι πρώτοι σταθμοί αιμοδοσίας (Γενικό

- Κρατικό Νοσοκομείο Αθηνών, Νοσοκομείο Ν. Ιωνίας «Αγία Όλγα», Μαιευτήριο «Αλεξάνδρα» Αθηνών). Η έρευνα στο ΙΑΕΕ έφερε στο φως εγκύκλιο της Ιεράς Συνόδου της 3ης Μαρτίου 1954 (ΙΑΕΕ, F233_T23), με την οποία προσκαλεί τους ιεράρχες να απευθυνθούν στον ιερό κλήρο και τον ευσεβή λαό της Επαρχίας, προκειμένου να συντελέσουν στην αύξηση των αιμοδοτών με τη συστράτευση ιεροκηρύκων, πρωτοσύγκελων, αρχιερατικών επιτρόπων και άλλων συνεργατών. Βλ. επίσης Σταυρόπουλος (1987).
- 255 Χαρακτηριστικό παράδειγμα τιμής τοπικών αγίων αποτελεί ο ναός των Ναξίων Αγίων Νικοδήμου Αγιορείτου και Νικολάου Πλανά που θεμελιώθηκε στη Νάξο το 1996 από τον Μητροπολίτη Παροναξίας Αμβρόσιο, βλ. σχετικά μετάρλια (αριθ. κατ. 261). Για τη σύγχρονη λαϊκή λατρεία του Αγίου Νικοδήμου στη Νάξο, βλ. Βαρβούνης (2013-2014).
- 256 Σύμφωνα με την παράδοση, το Άγιον Όρος δόθηκε στην Παναγία ως κλήρος από τον ίδιο τον Ιησού: όταν αυτή παρέπλεε τον Άθω, μαζί με τον Άγιο Ιωάννη, αντιμετώπισαν φοβερή θαλασσοταραχή και αποβίβστηκαν στη χερσόνησο η Θεοτόκος θαύμασε το τοπίο και φωνή Κυρίου της το παραχώρησε: «Ἐστω ὁ τόπος οὗτος κλήρος σὸς καὶ περιβόλαιον σὸν καὶ παράδεισος, ἔτι δὲ καὶ λιμὴν σωτήριος τῶν θελώντων σωθῆναι» (Γρηγορίου Παλαμά, Βίος Οσίου Πέτρου του Αθωνίτου, ΡG 150, 1005). Η θαυματουργή εικόνα «Ἄξιον ἔστι», εφέστιος ολόκληρης της μοναστικής κοινότητας του Άθω, χρονολογείται στον 10ο αιώνα και συνδέεται με τη θαυμαστή παράδοση του ομώνυμου μεγαλυναρίου προς τη Θεοτόκο από τον Αρχάγγελο Γαβριήλ. Σύμφωνα με την ιερή παράδοση, σε ένα κελί κοντά στις Καρυές του Αγίου Όρους, ένας μυστηριώδης μοναχός – που συχνά ταυτίζεται με τον Αρχάγγελο Γαβριήλ – επισκέφθηκε έναν υποτακτικό και του υπαγόρευσε τον ύμνο «Ἄξιον ἔστι» προς τιμήν της Θεοτόκου. Ο υποτακτικός, υπακούοντας, χάραξε τα λόγια σε λιθινή πλάκα. Από τότε, ο ύμνος αυτός κατέχει ξεχωριστή θέση στη Θεία Λειτουργία και ψάλλεται μετά τον καθαγιασμό των Τιμίων Δώρων.
- 257 Για επιστολή του Μητροπολίτη Μαρωνείας Τιμοθέου προς την Ιερά Σύνοδο σχετικά με τους εορτασμούς 40ετηρίδας της απελευθέρωσης της Κομοτηνής από τον τουρκικό ζυγό, βλ. ΙΑΕΕ, A47K3_T4_434_INT. Βλ. επίσης και τον ιστότοπο komotiniipress στον σύνδεσμο <https://www.komotiniipress.gr/komotini-mia-poli-stin-agkalia-tis-panagias/> (τελευταία πρόσβαση: 5.6.2025). Για την ιστορία της Μονής, βλ. πληροφορίες στον ιστότοπό της στον σύνδεσμο <https://moniasanastasias.gr/> (τελευταία πρόσβαση: 5.6.2025).
- 258 Για την ιστορία της Μονής της Αγίας Αναστασίας Φαρμακολύτριας, βλ. πληροφορίες στον ιστότοπό της στον σύνδεσμο <https://moniasanastasias.gr/> (τελευταία πρόσβαση: 5.6.2025).
- 259 Βλ. σελ. 66-67 στον παρόντα τόμο.
- 260 Η επέτειος της ελεύσεως του Παύλου συνέπεσε με το 100ετές ιωβηλαίο της Εκκλησίας της Ελλάδος. Οι εορτασμοί διοργανώθηκαν από την Ιερά Σύνοδο μετά από σχετική πρόταση των Θεολογικών Σχολών Θεσσαλονίκης και Αθηνών. Βλ. *Εκκλησία*, έτος ΚΗ, τεύχ. 13-16:

- 165-180, Ιούλιος 1951· Κονιδάρης (1951) και Λέκκος (2000: 234). Ερευνώντας στο Ιστορικό Αρχείο της Εκκλησίας της Ελλάδος, εντοπίσαμε επιστολή του Α. Αλιβιζάτου, Γενικού Γραμματέα της «Επιτροπής εορτασμού της 1900ής επετείου ελεύσεως του Απ. Παύλου εις Ελλάδα» προς τον Αρχιεπίσκοπο Σπυρίδωνα, με την οποία υποβάλλει το αναμνηστικό μετάλλιο του εορτασμού «ἵνα ἀποφάσει τῆς Ἱεράς Συνόδου ἀναρτηθῆ εἰς τὴν αἴθουσαν τῶν συνεδριάσεων Αὐτῆς» (ΙΑΕΕ, F2233_T2). Γενικά για την τιμή των ελληνικών πόλεων στον Απόστολο Παύλο, βλ. Χρυσόστομος (2000).
- 261 *Εκκλησία*, τεύχ. 23: 820, Δεκέμβριος 1966. Βλ. και την επιστολή του Μητροπολίτη Πρεβέζης προς την Ιερά Σύνοδο, με την οποία γνωστοποιεί τους επικείμενους εορτασμούς ΙΑΕΕ A60S3Y7F1_T8. Επίσης, η Θεσσαλονίκη τίμησε τον ιδρυτή της εκκλησίας της το 1987(;) με την αφιέρωση του έτους στον διδάσκαλο της οικουμένης. Η πόλη ήταν η πρώτη προς την οποία απήρθη επιστολές ο Απόστολος Παύλος. Στα σχετικά μετάρλια, απεικονίζεται να κρατά κλειστό ειλητάριο με την επιγραφή «[ΘΕΕΕΑΛ]ΟΝΙΚΕΙΕ» (αριθ. κατ. 210).
- 262 Για την επανακομιδή της κάρας του Αγίου Τίτου, βλ. σελ. 222-223 στον παρόντα τόμο και εικ. 190.
- 263 Ο Άγιος Βησσαρίων γεννήθηκε, αρχιερέυσε και ευεργέτησε την περιοχή κατά το α΄ μισό του 16ου αιώνα. Ο ναός του στα Τρίκαλα θεμελιώθηκε το 1995, μετά την ιδιαίτερη φροντίδα που επέδειξε ο Μητροπολίτης Τρίκκης και Σταγών Αλέξιος.
- 264 Κυριαζόπουλος (1963: 5-9)· Κόντη (2001)· Κόντογλου (http://users.uoa.gr/~nektar/arts/tributes/fwths_kontogloy/a8-index.htm). Λόγω της έντονης ιεραποστολικής δράσης του Αγίου Νίκωνος στην Ανατολή και στην Κρήτη, όπου καλούσε διαρκώς τους Χριστιανούς σε μετάνοια, του αποδόθηκε ο τίτλος «Μετανοείτε». Η ανοικοδόμηση του ναού του πολιούχου της Σπάρτης άρχισε στο τέλος της δεκαετίας του 1940, διακόπηκε για μερικά χρόνια και συνεχίστηκε το 1953, με βάση το νέο σχέδιο του ακαδημαϊκού Αναστάσιου Ορλάνδου. Το 1954, καταδαφίστηκε το μικρό εκκλησάκι του Αγίου που είχε χτιστεί το 1900 και βρισκόταν δίπλα στο ναό. Για πλούσιο εικονογραφικό υλικό από τις φάσεις ανέγερσής του, βλ. τον σύνδεσμο <https://www.spartorama.gr/articles/23697/> (τελευταία πρόσβαση: 5.6.2025).
- 265 Την 6η Νοεμβρίου 1918, ενώ η πόλη θρηνούσε 172 ζωές, ο Μητροπολίτης Φώτιος και ο λαός της Κοζάνης υποδέχτηκαν από το μοναστήρι της Ζάβορδας τα ιερά λείψανα του Αγίου. Δύο μέρες αργότερα, η πόλη δεν είχε πλέον κανένα νέο κρούσμα γρίπης. Σε ανάμνηση του θαύματος, την 7η Αυγούστου, ημέρα μνήμης του Αγίου, όλοι οι Κοζανίτες τηρούν υποστηρή νηστεία. Για τη Μονή της Ζάβορδας, βλ. επίσης Κόντογλου (http://users.uoa.gr/~nektar/arts/tributes/fwths_kontogloy/a8-index.htm).
- 266 Ο Άγιος Σπυρίδων έχει συνδεθεί με πολλά θαύματα στην Κέρκυρα: τη σωτηρία των κατοίκων από λοιμό, την απομάκρυνση των Τούρκων κατά την πολιορκία του 1716 και την απαλλαγή της νήσου από την επιδημία της πανούκλας το 1629 και 1673. Το σκηνωμά του λιτανεύεται το Μεγάλο Σάββατο, την Κυριακή των Βαΐων, στις 11 Αυγούστου, και την πρώτη Κυριακή του Νοεμβρίου.

- Βλ. Βροκίνης (1888: 7-35) και Κόντογλου (http://users.uoa.gr/~nektar/arts/tributes/fwths_kontogloy/a8-index.htm). Σε συναξάριο του Αγίου, διαβάζουμε τα ακόλουθα σχετικά με το θαύμα της Συνόδου της Νικαίας: «ὁ ἅγιος... λαβὼν εἰς τὴν ἀριστερὰν αὐτοῦ κεραμίδα ἔσφιγγεν αὐτὴν καὶ ὦ τοῦ θαύματος! Εὐθὺς ἀνέβη τὸ πῦρ εἰς τὸν ἀέρα, τὸ ὕδωρ ἐχύθη εἰς τὴν γῆν, ὁ δὲ πηλὸς ἔμεινεν εἰς τὰς χεῖρας αὐτοῦ καὶ οὕτως οἱ μὲν ὀρώντες ἐξέστησαν». Και ο φιλόσοφος Ἀρειος «ἐξεπλάγη δὲ τὴν ψυχὴν καὶ ἡ φωνὴ αὐτοῦ ἐσβέσθη [...] εὐθὺς μὲν μετετράπη εἰς ἀκριβὴν θεοσέβειαν [...] τοιουτοτρόπως οἱ μὲν ὀρθόδοξοι ἐνίκησαν, οἱ δὲ Ἀρειανίζοντες ἐνίκηθησαν καὶ ἐπέστρεψαν σχεδὸν ἅπαντες εἰς τὴν ὀρθόδοξον πίστην». ἐνίκηθησαν καὶ ἐπέστρεψαν σχεδὸν ἅπαντες εἰς τὴν ὀρθόδοξον πίστην». Βλ. Ζερβός (1869).
- 267 Για παράδειγμα, το 1983 τιμήθηκε από τη Μητρόπολη Θεσσαλονίκης, και συγκεκριμένα από τον ιερό ναό της του Θεού Σοφίας, ο Θεσσαλονικέας Πατριάρχης Κωνσταντινουπόλεως Άγιος Φιλόθεος Κόκκικος (αριθ. κατ. 218). Το 1990, ο ναός της Αγίας Θεοδόρας της εν Αλεξανδρεία στον Κολινδρό τίμησε και αυτός την Αγία εορτάζοντας τα 1500 έτη από τον θάνατο της και εκδίδοντας μετάρλια (αριθ. κατ. 237).
- 268 Βλ. Εγκύκλιο της Ιεράς Συνόδου της Εκκλησίας της Ελλάδος 28/2/1979 (ΙΑΕΕ, A1S17Y1F3331_T1_3_INT). Σκοπός της Ιεράς Συνόδου ήταν η πνευματική λάμψη της προσωπικότητας και του έργου του Μεγάλου Βασιλείου να προσλάβει τις πρέπουσες διαστάσεις.
- 269 Βλ. Άγιος Μηνάς ο Φρουρός του Μεγάλου Κάστρου στον σύνδεσμο <https://www.scribd.com/document/606517024/Άγιος-Μηνάς-ο-Φρουρός-Του-Μεγάλου-Κάστρου> (τελευταία πρόσβαση: 5.6.2025).
- 270 Για τον Άγιο Συμεών Αρχιεπίσκοπο Θεσσαλονίκης, βλ. τους συνδέσμους <https://www.pemptousia.gr/2017/05/o-naos-tis-tou-theou-sofias-ke-o-agios-simeon-archiepiskopos-thessalonikis/> και <https://www.pemptousia.gr/2014/09/ag-simeon-thessalonikis-enas-megalos-p/> (τελευταία πρόσβαση: 5.6.2025).
- 271 Βασιλείου του Μεγάλου, Ομιλία ΙΘ΄, Εις τους Αγίους Τεσσαράκοντα Μάρτυρας. Οι ποικίλες σήμερα πανηγυρικές εκκλησιαστικές λατρευτικές εκδηλώσεις στη μνήμη των Αγίων αποτελούν αντικείμενο μελέτης από τη λαογραφία, βλ. ενδεικτικά Βαρβούνης (2013-2014 και 2015β).
- 272 Χαλδαιάκης (1998 και 2000). Ειδικότερα για την εξάπλωση της τιμής του Αγίου Νεκταρίου, βλ. Θεοξένη (1998).
- 273 Ένα από τα πιο αρχαία μαρτυρολόγια, εκείνο του Αγίου Πολύκαρπου Σμύρνης (Πολυκ. Μαρτ. XVIII), παραδίδει τη σημασία των τιμών λειψάνων.
- 274 Τα πιο ιερά λείψανα συνδέονταν με τον Ιησού όπως τα λείψανα του Παύλου (τίμιο ξύλο, αίμα, πέτρα από τον Γολγοθά) – και τη Θεοτόκο. Βλ. Μωραϊτης (1966)· Klein (2004 και 2010) και Αγαθάγγελος κ.ά. (2005).
- 275 Ομιλούσες ονομάζονται οι λειψανοθήκες που έχουν το σχήμα του τμήματος του σκηνώματος που αποθησαυρίζουν (κάρα, βραχίονας, παλάμη, κνήμη, κ.ά.). Βλ., για παράδειγμα, το μετάλλιο της Μονής Πεντέλης για την 400ετηρίδα από την Κοίμηση του κτίτορά της Αγ. Τιμοθέου Ευρίπου, η κάρα του οποίου αποθησαυρίζεται εκεί (εικ. 187). Ο Άγιος ίδρυσε τη Μονή Κοιμήσεως

- της Θεοτόκου στην Πεντέλη της Αττικής, το 1578, οργανώνοντας παράλληλα τον εκεί μοναχισμό. Η Μονή επιτέλεσε σπουδαίο πνευματικό και εθνικό έργο για το υπόδουλο γένος.
- 276 Από τον 4ο αιώνα επικράτησε και η λειτουργική χρήση των αγίων λειψάνων, η πρακτική δηλαδή, κατά τα εγκαίνια των ναών, να εναποτίθενται τεμάχια λειψάνων αγίων μέσα στην Αγία Τράπεζα για τον καθαγιασμό της, βλ. Φουντούλης (1964).
- 277 Περιζήτητα ήταν τα λείψανα από τους Δυτικούς μοναχούς, οι οποίοι και τα εμπορεύονταν. Οι πόλεις ανταγωνίζονταν μεταξύ τους για τον αποθησαυρισμό τους. Η κατοχή θαυματουργών λειψάνων προσέδιδε κύρος, προσείλκυε προσκυνητές και αύξανε τα έσοδά τους, βλ. Klein (2004 και 2010). Για τον πρωταγωνιστικό ρόλο των Βενετών στην αρπαγή και κατοχή λειψάνων, αλλά και για ένα ευρετήριο όσων φυλάσσονται εκεί, βλ. Μαιττέου (2005). Ανάμεσα στα λείψανα που απέσπασαν οι Βενετοί, «μανιώδεις συλλέκτες λειψάνων», ήταν το λείψανο του Αγίου Μάρκου από την Αλεξανδρεία, του Αγίου Σάββα από τα Ιεροσόλυμα και του Αγίου Τίτου από την Κρήτη.
- 278 Για την ιστορία των λειψάνων του Αποστόλου Ανδρέα, βλ. Τόμπρος (2011 και 2017) και Κουμούση (2018). Το 1980, έγινε η επανακομιδή του σταυρού του μαρτυρίου του Αγίου Ανδρέα στην Πάτρα από τη Μασσαλία της Γαλλίας. Σε ανάμνηση του ιστορικού αυτού γεγονότος, κόπηκαν αναμνηστικά μετάρλια (αριθ. κατ. 266.2) και σταυροί (αριθ. κατ. 266.1).
- 279 Για τις επανακομιδές του σκηνώματος του Αγίου Σάββα στα Ιεροσόλυμα και της κάρας του Αγίου Τίτου στην Κρήτη, βλ. Πανώτης (1971: 181-182).
- 280 Μωραϊτης (1966).
- 281 Το San Lorenzo in Campo υπήρξε, κατά τον Μεσαίωνα, λαμπρό εκκλησιαστικό κέντρο όπου, από τον 8ο μέχρι τον 12ο αιώνα, άνθησε ο μοναχισμός. Το λείψανο του Αγίου Δημητρίου μεταφέρθηκε εκεί από τη Θεσσαλονίκη μάλλον στα τέλη του 12ου ή στις αρχές του 13ου αι., ετάφη κάτω από το Ιερό Βήμα του ναού και λησμονήθηκε. Στη συνέχεια, βρέθηκε τον 16ο αιώνα κατά τη διάρκεια εργασιών αναστήλωσης. Για τη δημοσίευση της μελέτης, βλ. Θεοχάρη (1978). Για το ιστορικό της ευρέσεως και επαναφοράς, βλ. Καλπαδικής (2005).
- 282 Μουτσόπουλος (1967)· Παπαδημητρίου (2013) και Γουλούλης (2019).
- 283 Εκτός από τις ανακομιδές ιερών λειψάνων, ανέκαθεν γίνονταν και μεταφορές τους σε περιοχές που πλήττονταν από δεινά, από πόλη σε πόλη ή από μονές όπου ισχυει το άβατο. Οι μετακομιδές αυτές ενδυναμώνουν το θρησκευτικό συναίσθημα των πιστών και αποτελούν λατρευτική πρακτική και άλλων βαλκανικών λαών. Η πρακτική της μεταφοράς λειψάνων, εικόνων και άλλων ιερών κειμηλίων έχει παρεισφρήσει στη λαϊκή θρησκευτική και λατρευτική παράδοση, με αποτέλεσμα την παγίωση ενός συγκεκριμένου τελετουργικού. Βλ. Μακρής (1966) και Βαρβούνης (2015β).
- 284 Για τη μετακομιδή των ιερών λειψάνων του Αγίου Μάξιμου, βλ. ενδεικτικά τον σύνδεσμο <https://www.pemptousia.gr/2011/05/anakomidi-ke-metakomidi-lipsanon-ag-3/> (τελευταία πρόσβαση: 5.6.2025).

- 285 Για τη Μονή Οσίου Λουκά, βλ. Ιερώνυμος Β' (2018).
- 286 Για την ιστορία, τους «θησαυρούς» και την πολυσχιδή εθνική προσφορά της Μονής Πετράκη, βλ. Μυλωνάς (2022) και, πιο συγκεκριμένα, Τσούτσος (2022).
- 287 Σε μη οικιστικές περιοχές, τα ξωκλήσια ανιδρύονται συνήθως από τους ανθρώπους που έχουν τριγύρω τα κτήματά τους ή εν είδει τάματος, ως μικροί ιδιωτικοί ναοί. Στην Αντίπαρο, το 1992, εγκαινιάστηκε ο μικρός ναός του Προφήτη Ζαχαρία της οικογένειας Ευαγγέλου και Μαρίας Παπαευαγγέλου (αριθ. κατ. 264). Το γραφικό ξωκλήσι στον κάβο των Γλυφών συνεχίζει και λειτουργείται στις 5 Σεπτεμβρίου, ανήμερα της εορτής του Προφήτη Ζαχαρία.
- 288 Η «Παναγία» της Παλλήνης σήμερα βρίσκεται επί της πολυσύχναστης Λεωφόρου Μαραθώνος. Για αναφορές στην ιστορία του, βλ. Ορεσίβιος (2016: 14). Επίσης, βλ. τον σύνδεσμο <https://pallini24.gr/pallini/ekklisia-pallini/oli-i-istoria-tou-i-n-tis-koimiseos-tis-theotokou-stin-pallini/> (τελευταία πρόσβαση: 14.5.2025).
- 289 Παπαδόπουλος (1928: 90-91 και 188)· Τραυλός (1993: 244) και Γραϊκός (2011: 20-22). Με βασιλικό διάταγμα (1836), οι ερειπωμένοι ναοί της Αθήνας διακρίθηκαν σε μοναστηριακούς, ενοριακούς και ιδιωτικούς. Πολλοί από τους τελευταίους συντηρούνταν από τις αρχοντικές οικογένειες της πόλης, οι ιδιωτικοί ωστόσο ναοί, για τους οποίους δεν υπήρχαν νόμιμες διεκδικήσεις, εκποιήθηκαν. Το ίδιο συνέβη και με τους εγκαταλελειμμένους μοναστηριακούς ναούς, οι οποίοι δεν ανήκαν σε κάποια από τα μοναστήρια που συνέχισαν να λειτουργούν. Οι ενοριακές, τέλος, εκκλησίες παραχωρήθηκαν στον Δήμο Αθηναίων.
- 290 Η ενορία του Αγίου Δημητρίου συγκαταλέγεται ανάμεσα στις δέκα ενορίες που καταγράφηκαν στην απογραφή του 1834, όταν η Αθήνα έγινε πρωτεύουσα του νεότευκτου ελληνικού κράτους. Καμπούρογλου (1922: 261-264)· Μπίρης (1940: 50, αριθ. 79)· Γραϊκός (2011: 54-56) και Γιοχάλας & Καφετζάκη (2013: 11).
- 291 Μιχαλακόπουλος (2017).
- 292 Σκιαδάς (2019β) και Μανιατόπουλος (2020).
- 293 Ο ναός της Αγία Μαρίας ανεγέρθηκε στο Θησείο, όταν κρίθηκε αναγκαία η κατασκευή μεγαλύτερης εκκλησίας, καθώς η γειτονική των Αγίων Αποστόλων δεν μπορούσε να εξυπηρετήσει όλη τη συνοικία. Ο μικρός σπηλαιώδης ναός ενσωματώθηκε στον μεγάλο ναό των νεότερων χρόνων και λειτουργεί σήμερα ως Βαπτιστήριο. Η Αγία Μαρίνα, αγία της ευτοκίας και προστάτιδα των νηπιών, συνδέθηκε στην Αθήνα με το ιδιαίτερο έθιμο της «Τσουλιάστρας». Βλ. Μπίρης (1940: 53, αριθ. 126) και Γιοχάλας & Καφετζάκη (2019: 160-161). Για τη λαμπρή πανήγυρη που γινόταν στην τιμή της Αγίας, στις 17 Ιουλίου, και τα θαύματά της, βλ. Σκιαδάς (2020).
- 294 Σκιαδάς (2019α).
- 295 Στα μέταλλα αποτυπώνεται η παράσταση της Αγίας Τριάδος, πανομοιότυπη με το λογότυπο του Σωματείου. Ο ναός ανεγέρθηκε με τη βοήθεια πολλών προσφύγων της Μικράς Ασίας. Εγκαινιάστηκε το 1957, ενώ λειτουργήσε ήδη πολύ νωρίτερα σε ημιτελή κατάσταση.
- 296 Στην Καλλιθέα, στον χώρο που ανεγέρθηκε ο ναός, είχε προϋπάρξει μια μικρή ξύλινη κατασκευή σαν παράγκα,

- χωρητικότητας 20 περίπου ατόμων. Ο μεγαλοπρεπής καθεδρικός ναός των Αγίων Πάντων στη συνοικία Χαροκόπου (Ελ. Βενιζέλου και Αγίων Πάντων) είναι τρουλαίος σταυροειδής. Πρόκειται για έναν αρχιτεκτονικό τύπο που είχαν στη μνήμη τους οι πρόσφυγες από ναούς στην Μικρά Ασία, βλ. Μουρουγκλού (2006: 100).
- 297 Τσιάκας (2002: 69, 73-79).
- 298 Για την ιστορία του ναού της Ευαγγελιστρίας Νέας Ιωνίας, βλ. <https://inev.gr/introduce/istoria-tou-ierou-naou/> (τελευταία πρόσβαση: 14.5.2025)
- 299 Ποτηρόπουλος (2003).
- 300 Το χωριό Τζουμάς μετονομάστηκε το 1928 σε Αμύγδαλα και κατόπιν σε Χαραυγή. Για την ιστορία του, βλ. Τουλουμενίδης (2019: 232-245). Οι Χαραυγίτες μετεγκαταστάθηκαν οριστικά κοντά στην Κοζάνη το 1989.
- 301 Για το «έπος της αναστήλωσης της εκκλησίας του Αγίου Δημητρίου», βλ. ενδεικτικά <https://thesmemory.wordpress.com/2016/10/09/το-επος-της-αναστηλωσης-της-εκκλησια-> (τελευταία πρόσβαση: 14.5.2025).
- 302 Βλ. ΙΑΕΕ, Α36Κ19_Τ79_2_INT και Α36Κ19_Τ79_4_INT.
- 303 Εκτός από την ελληνική σημαία με την εικόνα του Αγίου Γεωργίου, που βρίσκεται μόνιμα στον ναό, περιφέρεται επίσης η σημαία του Συλλόγου Οσιών εν Αθήναις «Αγ. Γεώργιος». Η τελευταία, που τα παλαιότερα χρόνια φυλασσόταν στον Άγιο Σπυρίδωνα στον Πειραιά, ερχόταν με καράβι στη Σαντορίνη την παραμονή του Πάσχα και όλο το χωριό κατέβαινε στο λιμάνι να την υποδεχτεί. Για την ιστορία του ναού και το σχετικό έθιμο, βλ. https://kallistorwntas.blogspot.com/2012/04/blog-post_439.html και https://kallistorwntas.blogspot.com/2012/04/blog-post_23.html. Για τον Λουκά Νομικό, βλ. <https://kallistorwntas.blogspot.com/2017/09/1886-1969.html> (τελευταία πρόσβαση: 14.5.2025).
- 304 Μέταλλα ή αναμνηστικοί σταυροί εκδόθηκαν σε ανάμνηση αρχιερατικών ενθρονίσεων και άλλων επετείων: Τα έτη 1948 και 1958 για την 40ετηρίδα και 50ετηρίδα αρχιεροσύνης του Χριστοφόρου Β', Πατριάρχη Αλεξανδρείας, αντίστοιχα (αριθ. κατ. 123 και 125 και εικ. 14, 133)· το 1953 για την 50ετηρίδα αρχιεροσύνης του Αλέξανδρου Γ', Πατριάρχη Αντιοχείας (αριθ. κατ. 137 και εικ. 141)· το 1960 για την 50ετηρίδα αρχιερατείας του Χρυσοστόμου, Μητροπολίτη Φιλίππων, Νεαπόλεως και Θάσου (αριθ. κατ. 299 και εικ. 214)· το 1967 για την ενθρόνιση του Γεωργίου, Μητροπολίτη Νικαίας (αριθ. κατ. 256 και εικ. 218)· το 1979 για την 20ή επέτειο της ενθρόνισης του Αρχιεπισκόπου Αμερικής Ιακώβου (αριθ. κατ. 89 και εικ. 101, 217)· το 1984 για την ενθρόνιση του Αλεξάνδρου, Μητροπολίτη Ναυπάκτου και Αγ. Βλασίου (αριθ. κατ. 249 και εικ. 219)· το 1985 για τη 40ετηρίδα αρχιερατείας του Ιακώβου, Μητροπολίτη Μυτιλήνης και Πάσης Αιολίδος (αριθ. κατ. 248 και εικ. 23 και 216)· το 1988 για την ενθρόνιση του Αρχιεπισκόπου Θυατείρων Γρηγορίου Α' (αριθ. κατ. 112 και εικ. 88)· το 1991 για τα 33 έτη αρχιερατείας του Μητροπολίτη Αττικής Δωροθέου (αριθ. κατ. 234 και εικ. 215)· το 1991 για τα 10 έτη του Ιερώνυμου Β' στον Μητροπολιτικό Θρόνο Θηβών (αριθ. κατ. 222)· το 1994 για τα 10 έτη από την ανάρρηση του Σπυρίδωνος στον Μητροπολιτικό Θρόνο Κεφαλονιάς (αριθ. κατ. 232) και το 1994 για τα 20 έτη αρχι-

ερατείας του Μητροπολίτη Μεγάρων και Σαλαμίνας Βαρθολομαίου (αριθ. κατ. 242).

- 305 Για τον Μητροπολίτη Χρυσόστομο Χατζησταύρου, βλ. Ζιάγκος (2008)· Καπνιά-Αραποστάθη (2022) και, ειδικότερα για τον εορτασμό του ιωβηλαίου, 109-126· Κωνσταντινίσης (1968: 420-422). Για τον τιμητικό τόμο βλ. Συλλογικό (1960).
- 306 Για τον Μητροπολίτη Ιάκωβο, βλ. Ανδρεάδης (2021).
- 307 Για τον Μητροπολίτη Μεγάρων και Σαλαμίνας Βαρθολομαίο, βλ. Σταμπέλος (2019).
- 308 Σπάνια οι ιεράρχες απεικονίζονται με τα αρχιερατικά ενδύματα και τις μίτρες τους, όπως ο Πατριάρχης Ιεροσολύμων Διόδωρος Α' στα μέταλλα που μνημονεύουν την 1600ή επέτειο από την Κοίμηση του Αγίου Κυρίλλου Ιεροσολύμων (1986) (εικ. 150) ή ο Μητροπολίτης Νεκτάριος για την 100ετηρίδα ίδρυσης της Μητροπόλεως Λέρου, Καλύμνου και Αστυπάλαιας (1988) (αριθ. κατ. 79).
- 309 Ένα δεύτερο μέταλλο εκδόθηκε, πάλι σε ανάμνηση του Παγκοσμίου Κύκλου Βυζαντινής Μουσικής, με τη μορφή της τραγουδίστριας και μουσικολόγου Δόμνας Σαμίου στην εμπρόσθια όψη (αριθ. συλ. 2023/482). Σκοπός του θεσμού υπήρξε η οργάνωση συναυλιών και η παρουσίαση εκκλησιαστικής μουσικής από διάφορα δόγματα. Ευχαριστώ τον κ. Αλέξη Γκόκα για τη σχετική πληροφορία.
- 310 Για τα φυλακτά γενικότερα, βλ. Συλλογικό (2010) και Καμπάνης (2017).
- 311 Η μετατροπή των νομισμάτων σε λατρευτικά περιπάτα και αποτροπαϊκά φυλακτά μαρτυρείται διαχρονικά. Τα «κωνσταντινάτα» θεωρούνταν ότι προστάτευαν από ασθένειες, βασκανία και κακοτυχία. Εκλαμβάνονταν ως θεραπευτικά αντικείμενα που τοποθετούνταν πάνω σε ασθενείς, άλλοτε δε χρησιμοποιούνταν ως μαγικά σε τελετουργίες ευγονίας ή αποτροπής κακού. Για τις σχετικές με τον Μ. Κωνσταντίνο ελληνικές λαϊκές παραδόσεις, βλ. Βαρβούνης (2012β). Επίσης για τα κωνσταντινάτα και τα νομίσματα ως φυλακτά, βλ. Ρεννα (2010: 665-666) και Κεφάλας (2017).
- 312 Ένα από τα πιο εντυπωσιακά δείγματα βυζαντινής τέχνης, η ψηφιδωτή εικόνα της Παμμακαρίστου, βρισκόταν στον φερώνυμο ναό στην Κωνσταντινούπολη, ο οποίος μετά την Άλωση αποτέλεσε την έδρα του Πατριαρχείου (1456-1587). Σήμερα, η εκκλησία της Παμμακαρίστου έχει μετατραπεί στο τέμενος Φετιχιέ Τζαμί. Με τη μεταφορά του Πατριαρχείου στη Μονή του Αγίου Γεωργίου στο Φανάρι, η εικόνα τοποθετήθηκε σε περίοπτη θέση στο νότιο κλίτος, το οποίο αργότερα μετατράπηκε σε παρεκκλήσιο αφιερωμένο στην Παναγία.
- 313 Μερικά από τα μέγαρα προσκυνήματα της Ορθοδοξίας, που αντιπροσωπεύονται στη Συλλογή της Τράπεζας, είναι: Οι Άγιοι Τόποι (αριθ. κατ. 152-153 και εικ. 224), η Μονή του Σινά (αριθ. κατ. 157), η Ιερά μονή Βαρλαάμ Μετεώρων (αριθ. κατ. 274), η Μονή Σταυροβουνίου Κύπρου (αριθ. κατ. 167), η Παναγία η Μυρτιδιώτισσα Κυθήρων (αριθ. κατ. 238), η Παναγία Καστριανή Κέας (αριθ. κατ. 275), η Παναγία η Γουμένισσης (αριθ. κατ. 268). Για τα διάφορα αντικείμενα, τα «είδη ευλαβείας» που συνδέονται με τον προσκυνηματικό τουρισμό, αλλά και

γενικά το σύγχρονο λαογραφικό φαινόμενο της λαϊκής θρησκευτικής τέχνης, βλ. Βαρβούνης (2015α).

- 314 Ο ναός της Παναγίας της Τήνου αποτελεί το πρώτο αξιόλογο αρχιτεκτονικό μνημείο του απελευθερωμένου ελληνικού έθνους.
- 315 Τα Τήνια αποτέλεσαν προπομπό των Ολυμπιακών Αγώνων που διεξήχθησαν στην Αθήνα έναν χρόνο αργότερα, το 1896. Διοργανώθηκαν κατά το τριήμερο της 15ης Αυγούστου 1895 και πλήθος πιστών και επισκεπτών προσήλθαν από την ελεύθερη Ελλάδα, αλλά και τις αλτρώτες πατρίδες. Βλ. Γεωργίουπουλος (1991: 22-24) και Λινάρδος & Δελατόλας (2004). Τα μέταλλα της Συλλογής (αριθ. κατ. 284.i-ii) έχουν προκύψει από τη συγκόλληση δύο δίσκων. Κατά την έρευνά μας διαπιστώσαμε ότι το δισκάριο της εμπρόσθιας όψης με την απεικόνιση του Ευαγγελισμού απαντάται συγκολλημένο σε άλλον ένα συνδυασμό με ένα δισκάριο με την παράσταση ενός οπλίτη, που δόθηκε ως μέταλλο στους νικητές αθλητές των Τηνίων, βλ. Καραβάς (2006: 18). Δεν είναι γνωστός ο καλλιτέχνης που φιλοτέχνησε αυτά τα μέταλλα, σε κάθε περίπτωση όμως πρόκειται για έργα ιδιαίτερα επιμελημένα.
- 316 Φλωράκης (2016). Για την πλακέτα αριθ. κατ. 286 και τον Κ. Ρουσιάνο, βλ. Ταξεδάκης (1982: 460-461). Για άλλα προσκυνηματικά ενθύμια από την Παναγία της Τήνου, βλ. αριθ. κατ. 287-291.
- 317 Ο ναός της Τήνου απεικονίζεται και σε ένα μέταλλο που εξέδωσε η Αδελφότητα Τηνίων εν Αθήναις για την Εθνική 100ετηρίδα, βλ. αριθ. κατ. 276. Λόγω της Μικρασιατικής Εκστρατείας, που βρισκόταν σε εξέλιξη, ο εορτασμός της επετείου των 100 ετών από την έναρξη της Επανάστασης του 1821 δεν εορτάστηκε το 1921 αλλά το 1930, με αναφορά στο Πρωτόκολλο ανεξαρτησίας του ελληνικού κράτους (Πρωτόκολλο του Λονδίνου, 3 Φεβρουαρίου 1830). Στο πλαίσιο των εορτασμών που πραγματοποιήθηκαν σε όλη την επικράτεια και ξεκίνησαν στις 25 Μαρτίου, «*Η ΤΗΝΟΣ ΕΥΓΝΩΜΟΝΟΥΣΑ ΤΟΙΣ ΠΡΟΜΑΧΟΙΣ ΤΗΣ ΕΛΕΥΘΕΡΙΑΣ*» εκδίδει τα σχετικά μέταλλα.
- 318 Για την Παναγία της Τήνου στο Έπος του 1940, βλ. Φλωράκης (2004).
- 319 Η Τήνια μοναχή Πελαγία (Οσία Πελαγία) αγιοκατατάχθηκε το 1970 και η μνήμη της ορίστηκε να τιμάται στις 23 Ιουλίου, την ημέρα δηλαδή του οράματός της. Το 1973 κτίστηκε μεγαλοπρεπής ναός στο όνομα της, όπου φυλάσσεται η αγία κάρα της.
- 320 Οι σχετικές πληροφορίες προέρχονται από το Π.Ι.Ε.Τ.
- 321 Kazakou & Skoulas (2008: 93-96). Το προσωνόμιο Εκατονταπυλιανή συνδέεται με την παράδοση: «Ενενήτα εννέα φανερές πόρτες έχει η Καταπολιανή. Η εκατοστή είναι κλειστή και δεν φαίνεται. Θα φανεί η πόρτα αυτή και θα ανοίξει, όταν οι Έλληνες πάρουν την Πόλη». <http://www.ekatontapyliani.gr/> (τελευταία πρόσβαση: 14.5.2025). Για το καθεστώς του ιερού προσκυνήματος, βλ. Ρούσσοσ (1998) και https://oreparos.blogspot.com/2021/08/blog-post_14.html (τελευταία πρόσβαση: 14.5.2025). Για τον επετειακό τόμο που προέκυψε από το συνέδριο, βλ. Ιερά Μητρόπολη Παροναξίας (1998).

- 322 Για την ιστορία της μονής Πανορμίτου Σύμης, βλ. Ασφενταγάκης (2011: 29-33).
- 323 Για την Παναγία Σουμελά και την επανίδρυσή της, βλ. σύνδεσμο του Σωματείου «Παναγία Σουμελά» <https://www.panagiasoumela.gr/index.php?act=viewCat&catId=2> (τελευταία πρόσβαση: 14.5.2025). Για τον Άγιο Γεώργιο Περιστερώτα, βλ. Πελαγίδης (1998). Γενικότερα για τον μοναχισμό στον Πόντο, βλ. Κιτρομηλίδης (2021: 132).
- 324 Για την ανέγερση του Βαπτιστηρίου της Αγίας Λυδίας, βλ. την ιστοσελίδα της Μητροπόλεως Φιλίππων, Νεαπόλεως και Θάσου στον σύνδεσμο <https://www.im-philippon.gr/index.php/mitropoli/toriki-agiologia/ieres-mones/131-lydias.html> (τελευταία πρόσβαση: 14.5.2025).
- 325 Βλ. Τζαμαλής (1998).
- 326 Βλ. Tazedakis (1997) και Ταζεδάκης (1994), καθώς και όλα τα άρθρα του στη Βιβλιογραφία.
- 327 Αναλύσεις XRF: 2025 00001869, 00001871, 00001875.
- 328 Ανάλυση XRF: 2025 00001829. Για την ιστορική μπρονζίνα, όπως τη χαρακτηρίζουν οι συντηρητές, βλ. Γλωσσάρι, τόμος II, σελ. 326.
- 329 Δηλαδή, το αντικείμενο έχει υποβληθεί σε δύο διαδοχικά «μπάνια», όπως αποκαλείται η τεχνική της ηλεκτρολυτικής επιμετάλλωσης. Το πάχος των δύο στρωμάτων είναι: για το εξωτερικό στρώμα χρυσού (Au, $d = 19,30$) $0,048 \mu\text{m}$, και για το ενδιάμεσο στρώμα νικελίου (Ni, $d = 8,90$) $1,69 \mu\text{m}$, επί χαλκού (Cu, $d = 8,96$), όπου d =πάχος, μετρημένο σε μm =μικρομέτρα και $1 \mu\text{m}$ (μικρόμετρο) = $0,001$ χιλιοστά. Αναλύσεις XRF: 2025 00001833, 00001835, 00001837.
- 330 Είναι εντυπωσιακές οι λεπτομέρειες που δηλώνονται στην τεχνική αναφορά του Τμήματος Συντήρησης του Νομισματικού Μουσείου: «Η επιφανειακή ανάλυση για τον σταυρό, το στέμμα και τον κοχλία δίνει βασικό μέταλλο σε όλες τις αναλύσεις τον άργυρο (Ag) και ακολούθως χαλκό (Cu) και χρυσό (Au). Η σύσταση σε όλες τις περιπτώσεις θα πρέπει να είναι άργυρος με προσμίξεις χαλκού, ενώ ο χρυσός αποτελεί επιμετάλλωση με τη μέθοδο του αμαγάλματος (ανίχνευση Hg). Η ανάλυση επιμετάλλωσης Au σε Ag για τον σταυρό έδωσε το πάχος του Au σε $0,152 \text{ d}/\mu\text{m}$ ($d 19,30$) πάνω από τον Ag ($d 10,50$) (00001927). Το επίθετο μέταλλο δεν φαίνεται να ακολουθεί την ίδια τακτική· περιέχει αρκετό μόλυβδο και αρσενικό, ενώ ο χρυσός που ανιχνεύεται είναι 62 %. Αυτή η ανίχνευση θα πρέπει να σχετίζεται με το στρώμα της επιμετάλλωσης στο μέταλλο, το οποίο έδωσε το πάχος του Au σε $1,317 \text{ d}/\mu\text{m}$ ($d 19,30$) στο γράμμα Μ της JERUSALEM και $1,265 \text{ d}/\mu\text{m}$ στα φύλλα του στεφανιού πάνω από τον Ag ($d 10,50$). Ανάλυση XRF: 2025 00001927».
- 331 Οι λίθοι εξετάστηκαν από τον Αρχαιομέτρη Δρ. Θωμά Κατσαρό, τον οποίο και ευχαριστώ.
- 332 Ιδιαίτερο ενδιαφέρον παρουσιάζουν και τα αποτελέσματα της ανάλυσης XRF για τα τεκμήρια με αριθ. κατ. 59, 230, 246.i-ii, 345 (Αναλύσεις XRF: 2025 00001876, 2025 00001877, 2025 00001878, 2025 00001879, 2025 00001904). Αν και παρουσιάζουν την όψη του αργύρου, η σύσταση του μετάλλου τους αποκάλυψε κράμα κασσίτερου με μόλυβδο, δηλαδή το κοινώς γνωστό καλάι.
- 333 Κάθε αντικείμενο από ασήμι ή χρυσό που προορίζεται για εμπορική χρήση φέρει, στις περισσότερες χώρες, μία ή περισσότερες σφραγίδες (hallmarks), οι οποίες δηλώνουν την καθαρότητα του μετάλλου, καθώς και το σήμα του κατασκευαστή ή του αργυροχόου. Σε ορισμένα κράτη, η επισήμανση της καθαρότητας πραγματοποιείται μέσω επίσημου κρατικού φορέα (assay office), ο οποίος είναι αρμόδιος για τον έλεγχο και τη σήμανση των αντικειμένων από πολύτιμα μέταλλα. Ανάλογα με το νομικό καθεστώς κάθε χώρας, η χρήση τέτοιων σφραγίδων μπορεί να είναι υποχρεωτική, προαιρετική ή να βασίζεται αποκλειστικά σε δήλωση του κατασκευαστή. Στον περιγραφικό κατάλογο της παρούσας μελέτης (τόμος II), καταγράφονται αναλυτικά όλες οι σφραγίδες που εντοπίστηκαν, ακόμη και όσες δεν κατέστη δυνατό να ταυτιστούν ή να ερμηνευτούν επαρκώς, με την ελπίδα ότι θα αποτελέσουν χρήσιμο υλικό για μελλοντική έρευνα και για ειδικούς που ασχολούνται με την ταυτοποίηση τέτοιων σηματοδοτήσεων.

Summary

The Bank of Greece, the nation's central bank, has always looked beyond its economic mandate to embrace a vital role in preserving and highlighting the country's cultural heritage. Since its establishment in 1928, and with a new impetus since 2013, when the Directorate "Centre for Culture, Research and Documentation" was founded, it has emerged as a guardian of historical memory. The Centre's Historical Archives, its Library and Collections preserve and shed light on precious tangible and intangible remnants of the past, while also generously sharing knowledge with the public through publications, exhibitions and a variety of other events.

It is within this context that the Numismatic Collection was established, numbering today more than 150,000 items. Beyond coins, banknotes and their production elements, the Collection also safeguards relics not directly tied to currency: commemorative medals, insignia and other finely crafted works of metal, charged with memory and symbolism. Abroad—especially in Europe and America—such objects enjoy extensive scholarly attention: they are meticulously catalogued in museum collections, featured in specialised journals and studied by academics as a distinct form of both historical source and artistic expression. In Greece, on the contrary, they remain on the margins of scholarly attention; research is fragmentary and often limited to

occasional and brief references, without adequately highlighting their historical and cultural significance.

The present two-volume publication inaugurates the systematic study of the Bank of Greece's Numismatic Collection, focusing on its ecclesiastical and religious artefacts. Commemorative medals, plaquettes, crosses and order insignia, badges, blessings, pilgrim souvenirs, amulets and baptismal tokens, all made of durable material, were designed to etch in memory moments of historical and spiritual importance. Their images and symbols, carefully chosen, convey various messages, while their inscriptions, succinct yet comprehensive, commemorate the reason for their creation.

At the core of this study—forming the backbone of the present publication—lies the Catalogue of Religious and Ecclesiastical Artefacts of the Bank of Greece Numismatic Collection (Volume II). The religious items in the Collection were identified as products of mainly Greek Orthodox ecclesiastical and other authorities, were dated and then placed within their historical and cultural contexts. Their classification and presentation follow the geographical and canonical order of the Orthodox Church (Ancient Patriarchates, Autocephalous Churches, Archdioceses, Metropolises, Foundations, etc.).

The detailed description—an essential prerequisite for the true understanding of an object—extends well beyond the mere recording of iconography and inscriptions. It also aims to reveal the material nature of each object, to trace its technical particularities, to identify its creators and to define the context of its production and use. It was in this spirit that the accompanying appendices to the catalogue were formed. The first, “Constructional Details: Systems of Fastening and Suspension, Rings”, (pp. 299-307) documents through systematic observation and sketching the varied ways in which these artefacts were made to be worn or displayed. The second, “Contributors: Designers–Manufacturers–Dealers”, (pp. 309-323) offers an alphabetical biographical index of all those involved in their creation—artists, sculptors, medallists, engravers, manufacturers, goldsmiths, communication experts, commercial enterprises, etc. Finally, for a better understanding of the specialised and largely unknown to the general public subject of ecclesiastical and religious medals and orders, a “Glossary” (pp. 325-327) has been compiled—an interpretive index of terms and explanations.

The concept of condensing and imprinting meaning and events upon the surface of a metal disc, thus transforming it into a vessel of historical memory, is deeply rooted in time. Equally enduring is the notion that blessing may be bestowed and honour conferred through the form of the cross; it is based on the tradition and symbolic language of the Christian faith. The first part of this publication (Volume I), entitled “Memory, Honour and Blessing” (pp. 3-71), presents the two major categories of ecclesiastical and religious artefacts. In the chapter “Medals and Plaquettes” (pp. 3-37), the origins of the commemorative medal are traced—from the Greek and Roman antiquity to its (re)invention in the fifteenth

century during the Renaissance, its worldwide flourishing in the second half of the 19th century and finally its adoption and development in the modern Greek world and within the Eastern Orthodox Church.

The discussion begins with Pisanello’s commemorative medal dedicated to the Byzantine emperor John VIII Palaeologus. It was created in 1438, on the occasion of John’s attendance at the Council of Ferrara-Florence, where the unification of the Eastern and Western Churches was attempted. It is regarded by the international academic community as the first commemorative medal in history. This piece occupies a special place in the Collection, but also in the present publication: within its small, finely-modelled surface the memory of a sovereign, the witness of a historic ecclesiastical event and the birth of a new artistic tradition are distilled.

The art of medal making is a complex interplay between creative vision and technical mastery. Along the path, from concept to implementation, skilled craftsmen collaborate, each with their own role, so that the final work faithfully and sensitively reflects the original inspiration. The creators’ signatures—sometimes boldly displayed, sometimes subtly woven into the design—reveal their wish to stamp the work with their prestige. The “Art of Medal and Plaquette Making” (pp. 24-37), when it is incorporated in ecclesiastical creation, necessarily moves within strict limits and rules; however, some artists succeeded in striking a balance between the iconographic tradition of the Church and their personal artistic expression, producing works of exceptional aesthetic value.

An illustrative example of artistic mastery is offered by the medallist Eleftherios Kelaidis, perhaps the creator who devoted himself more than anyone else to the production of religious medals. Deeply versed in the traditional iconographic language of Greek Orthodoxy,

he rendered sacred forms following the established standards; yet, at the same time, he succeeded in endowing his compositions with a distinctive character and emotional intensity, skilfully employing special techniques in relief, depth and the use of patina.

The second major category of the artefacts comprising the material under study, the decorations, is examined in direct connection with the “Greek Orthodox Ecclesiastical Orders and Decorations” (pp. 39-71). During the 20th century, in times of socio-political upheaval, the Orthodox Patriarchates, seeking new ways to strengthen their nation-leading role, proceeded to a substantial reorganisation of their Orders of Honour: their statutes were revised, their ranks broadened and their insignia assumed new forms inspired by European models. This section presents the morphology and typological evolution of the insignia of the four Ancient Patriarchates (Constantinople, Alexandria, Antioch and Jerusalem) and of other ecclesiastical decorations, which are part of the modern, extensive practice of local Churches to award moral and honorary distinctions.

Of particular interest are the insignia of the Order of the Holy Sepulchre of the Patriarchate of Jerusalem, which belong to the type of reliquary. The wealth of the Bank of Greece Numismatic Collection made it possible to trace the formation and evolution of their types. These decorations, dating back to the late 19th century and the patriarchate of Gerasimus I (1891-1897), extend to the period of Patriarch Benedict (1957-1980). The study revealed five distinct typological and chronological phases, which seem to be linked to different manufacturing workshops.

The 856 religious artefacts in the Collection reflect the spiritual and artistic breadth of the Greek Orthodox world. Issued by more than a hundred ecclesiastical authorities across five

continents—Europe, America, Africa, Asia and Australia—they span a period from the early nineteenth century to the present day. They commemorate great ecclesiastical events—pan-Orthodox and inter-Christian meetings, jubilees of prominent hierarchs—while others are associated with major pilgrimage sites and historic churches, or stand as modest tokens of local devotion: memorabilia of local anniversaries, amulets and pilgrim souvenirs of folk art. Despite the challenges posed by their heterogeneity, diverse geographical origins and chronological range, the study focused on the historical significance of the objects, which emerge as precious “Treasures of Greek Orthodox Memory”.

Each artefact carries the aura of a place and an era, telling its own story. The successive reflections on the past weave a single narrative that chronicles more than two centuries of history and memory. These “Greek Orthodox Journeys through Time” (pp. 73-203) are unfolded in the second part of our study. Beginning with a few humble devotional tokens of the mid-19th century, the chapter “In the Aftermath of 1821” (pp. 75-79) recalls the collaboration between Church and Nation in the common Struggle for freedom, the invaluable contribution of monasticism, the discovery of the icon of the Virgin of Tinos (Megalochari) as a source of hope for the revolutionary Greeks, as well as the wounds inflicted on monastic life by the regency of king Otto.

Moving into the 20th century, we are transported “To Constantinople” (pp. 81-105), the cradle of Hellenism and seat of the Ecumenical Patriarchate. The evidence of the Numismatic Collection sheds light on both the activity of eminent ecclesiastical figures and on the multifaceted presence of the thriving Greek Orthodox community, with its churches, educational institutions and charitable foundations. The Greek Orthodox flock, despite the dramatic decline it suffered throughout the

century, through “zealous diligence, divine fervour and perpetual labour,” kept the humble churches alive—living continuations of the Byzantine era—preserving the memory and historical heritage of the nation.

The commemorative medals examined in this section reveal the dual nature of the period: on the one hand, the flourishing of the Greek Orthodox community and, on the other, the hardships and persecutions suffered by the Hellenism of Constantinople. Of particular significance is the figure of Patriarch Joachim III, who played a decisive role in supporting the flock and promoting education during his two patriarchies (1878-1884 and 1901-1912). During his tenure, the centenary of the Church of the Virgin of Pera was celebrated, an event which was captured in the exquisite commemorative medals designed by the architect Patroklos Kampanakis. On the other hand, pilgrimage medals of the Monastery of Zoodochos Pigi in Baloukli, dated 1955, and humble icons from the church of Agios Nikolaos in the Galatas District bring to mind the Istanbul pogrom of September 1955, as well as the pressure exerted by the Turkish state through the so-called “Turco-Orthodox Patriarchate” on the Greek Orthodox community of Constantinople.

The struggles of Greeks in Europe, America and Australia to keep their identity, faith and bond with the Church alive are vividly reflected in the artefacts of the chapter “Greek Orthodox Diaspora” (pp. 107-133). Most are commemorative medals issued by expatriate communities and associations—at first celebrating the consecration of churches and community centres—and later, through anniversary issues, reaffirming the long and steadfast Greek Orthodox presence in their adopted homelands. From the second half of the 20th century onwards, these artefacts also shed light on the special concern of the Ecumenical Patriarchate for the organisation

of Orthodoxy in the Diaspora, confirming its undisputed jurisdiction over the shepherding of the scattered flock. At the same time, they highlight the role of prominent hierarchs who, through their work and authority, strengthened unity, supported the communities and laid the foundations for the ecclesiastical life of expatriate Hellenism.

Previously unknown to scholarship, the splendid medal-award of the Hellenomou-seion—the Greek National School founded in Vienna in 1804 by the thriving community of Greek subjects of the Habsburg Empire—represents the oldest Greek educational institution of the Diaspora still active today. The Bank’s Collection also includes several artefacts related to the Greek Diaspora in the USA. These reveal the strong will of immigrants to establish themselves, the pride for their achievements and the leading role of religion in their lives. These medals further reflect the establishment of the Greek Orthodox Archdiocese of North and South America and its period of prosperity up to the years of Archbishop Iakovos.

Another important journey unfolds in “The Ecumenical Patriarchate at the Close of the 2nd Millennium” (pp. 135-165). Returning to the Patriarchate of Constantinople and examining the medals and decorations associated with the three emblematic figures of the Ecumenical Patriarchs Athenagoras, Demetrius and Bartholomew, we observe the gradual transition of Orthodoxy into an era of dialogue, international presence and renewed challenges.

In a similar way, the chapter “Greek Orthodox Memories from the East” (pp. 167-193) brings to life the historical trajectories of other major centres of Orthodoxy and Hellenism—the Churches of Alexandria, Antioch and Jerusalem, the Archdiocese of Sinai and the Church of Cyprus. A medal commemorating the jubilee of Archbishop Porphyrios II of Sinai, or Patriarch Alexander III of Antioch,

the insignia of the Order of the Apostle Mark of the Patriarchate of Alexandria, a pilgrimage souvenir from Jerusalem as well as a medal marking the centenary of the Monastery of Saint Andrew in Karpasia, Cyprus, and much more, evoke the long tradition, the trials and the enduring radiance of these centres of Orthodoxy.

The final journey in this section, “The Church in Greece” (pp. 195-203), traces the intertwined paths of Church and State through the evidence of the artefacts themselves. Territorial expansion, political transformation and war all left their imprint on the life of the Church, which, in turn, sustained the people through its spiritual guidance, social mission and charitable works.

In the third part of the present work, entitled “Testimonies of Worship” (pp. 205-271), the same ecclesiastical and religious objects of the Bank of Greece Numismatic Collection are revealed, always from a historical perspective, through new thematic frameworks, as eloquent witnesses of various aspects of the Greek Orthodox faith and devotion.

The chapter “Boasts of the Orthodox” (pp. 207-219) reveals the wealth of the hagiological tradition, which spans twenty centuries of history and faith. The Orthodox tradition cultivates a profound sense of local devotion: each community honours its own saints, those who were born, lived, martyred or performed miracles in specific places. On commemorative medals, patron saints and monastic founders are depicted in characteristic iconographic forms, extending their hands protectively over cityscapes and architectural complexes. Popular saints are honoured in commemorative years, with academic conferences and other celebrations that renew their memory and spread their fame among the faithful.

The profound and unfailing veneration with which the Church embraces the holy relics, as “More Precious than Precious Stones”

(pp. 221-225), is highlighted in the relevant chapter. The relics are not mere remains; they embody the memory of martyrdom, the presence of the Saints and the faith in their miraculous grace. The artefacts in the Bank of Greece Collection invite contemplation of the journeys, trials and translations of these sacred remains—events that have shaped the history of the Orthodox Church and continue to shed light on the enduring bond between the believer and the holy.

The erection of churches constitutes the “Springs of Orthodoxy” (pp. 227-237), from which worship, tradition and the spiritual life of the Greek people ceaselessly flow. The life of each church is marked by decisive moments: its foundation and construction, the splendour of its consecration, its mural painting, its restorations or the anniversaries that celebrate its enduring presence through the centuries. All these milestones often find their material imprint on commemorative medals. Such artefacts chart the story of urban growth—the expansion of cities and neighbourhoods of the capital seeking their own church, a place of prayer and community. At the same time, they speak of refugees who, uprooted from their homelands, rebuilt both faith and life in new lands, as well as of the devotion of believers who, through labour and perseverance, raised their ruined churches again from the ashes of fires, earthquakes and other disasters.

The chapter “[May You Live] For Many Years, Bishop” (pp. 239-245) explores the profound significance of the enthronement and longevity of Orthodox hierarchs, as events that ensure the continuity of apostolic succession and pastoral care. Jubilee medals seldom bear the image of the prelate himself; instead, through inscriptions they commemorate his achievements or the defining events of his ministry, while the symbols depicted, historical and widely recognisable, reinforce the message. Indirect allusions to episcopal realms are

conveyed through depictions of saints linked to local traditions, or even through maps delineating ecclesiastical jurisdictions or ancestral homelands. These artefacts reveal not only the solemnity of ecclesiastical events, but also the power of medal making to transform them into monumental and timeless images of memory.

The religious artefacts of the Bank of Greece Collection—crosses, amulets, commemorative medals and pilgrim tokens—exude reverence and embody the concept of blessing. Bestowed by patriarchs and hierarchs on celebration days, anniversaries and ceremonies, or acquired by pilgrims as cherished “Tokens of Piety” (pp. 247-271), they accompany the faithful through life’s trials—offering solace, rekindling hope and serving as talismans of protection, even on the chests of soldiers at war. From baptismal tokens to Agio-Konstantinata—amulets believed to carry apotropaic power—these objects express the unbroken bond of Orthodoxy with worship, historical memory and the lived experience of faith.

Tinos, with its holy site dedicated to the Virgin Mary, is one of the foremost pilgrimages of the Orthodox world. The Megalochari (The Lady of Utmost Grace) of Tinos is revered not only as a miraculous image but also as a national symbol, bound to the turning points of modern Greek history. The Bank of Greece Collection preserves significant artefacts that record this unique bond: medals and other commemorative objects dating from 1895, when the first athletic games of modern Greece, the *Tinia*, were held, to 1973, when a century and a half had passed since the discovery of the miraculous icon, bear silent yet eloquent witness to the unity of faith, tradition and national memory.

The closing section of the first volume, “Latent Readings of the Collection” (pp. 273-289), sheds light on hidden narratives within the material itself. Given that the majority

of the material published here comes from the Tazedakis Collection, the chapter “The Collector, the Collection and his Archive” (pp. 275-279) is dedicated to Panos Tazedakis (1932-1998), the most important Greek collector of medals and decorations. From 1974 onwards, he worked with remarkable methodology, perseverance and vision, compiling a collection of approximately 18,000 items—decorations from Greek orders of excellence and Greek Orthodox patriarchates, commemorative, award and art medals, as well as various related artefacts. Equally invaluable is his Archive—the notebooks, binders and indexes brimming with handwritten notes and personal interviews with sculptors, engravers, goldsmiths, manufacturers and craftsmen. From these pages emerges an entire world which would otherwise have faded into oblivion: the people, the workshops, the techniques, the secrets of the art and the stories of those who shaped Greek medal making.

Panos Tazedakis was not just a collector; he was a researcher, a documenter, a “historian of the matter”, who saw his collection not as a mere accumulation of valuables, but as a channel for his personal journey in knowledge, his passion and creative exploration. The donation of his Collection and Archive to the Bank of Greece sealed his vision of transforming his work into a public domain of science and an integral part of our collective historical memory.

Another latent reading of the Collection is revealed “Through the Lens of Scientific Observation” (pp. 281-289). The fruitful collaboration between a historian-numismatist and a specialist conservator brought to light a dual perspective, where historical interpretation and scientific investigation are interwoven, illuminating the same objects from different angles. Stereomicroscopic observation and X-ray fluorescence (XRF) analysis revealed details invisible to the naked eye: traces of manufacturing

techniques, peculiarities in the composition of alloys, but also microscopic, almost invisible, seals that certify quality or identify the manufacturer. These subtle markings, engraved on decoration rings or on the edges of medals and plaquettes, made it possible to link the relics to major European workshops and mints, such as Lemaitre or the Monnaie de Paris, adding valuable pieces to the history of medallic art and honorary insignia.

This study constitutes the first comprehensive presentation of a part of the Bank of Greece Numismatic Collection. Its aim extends beyond documentation and classification; it seeks to reveal the historical, artistic and spiritual dimensions of the objects—objects not merely of collecting interest, but vessels of memory, shaped and inscribed in metal. This publication aspires both to fill a longstanding

gap in Greek scholarship on medals and orders, and to serve as an invitation for further research into related historical artefacts, proposing a methodology that unites historical interpretation with material analysis.

Medals and decorations stand as storytellers of Greek Orthodox continuity—linking centuries, lands, individuals and values. Within their modest scale lies the spirit of entire epochs, carried forward to future generations.

Some artefacts possess the rare power to arrest the gaze; with their visual and verbal whispers, they convey emotion, meaning and memory. I hope that, as readers skim through the pages of these volumes, they may encounter a piece that moves them, stirs their curiosity, or unveils a new and unexpected aspect of the past.

ISBN σελ.: 978-618-5536-77-0
ISBN τ. I: 978-618-5536-75-6

9 786185 536770 >